05
П69
185

ПРОЛЕТАРІ ВСІХ КРАЇН, СДНАЙТЕСЯ!

ПРАПОР МАРКСИЗМУ

ОРГАН
УКРАЇНСЬКОГО
ІНСТИТУТУ
МАРКСИЗМУ-
ЛЕНІНІЗМУ

1928

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ПРАПОР МАРКСИЗМУ

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ - ЛЕНІНІЗМУ

ФІЛОСОФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ, ЕКОНОМІКА, ІСТОРІЯ, НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

№ 2

(3)

КВІТЕНЬ — ТРАВЕНЬ — ЧЕРВЕНЬ

1928

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

335 . 5(05) = 91 . 79

Укрголовліт № 24 ж. 10/I 1928. Зам. № 1466 Тираж 1.000

ЗМІСТ

Стор.

Філософія — соціологія

В. Юринець.— Останнє слово ревізіонізму Кавтського 5
О. Бервицький.— Гегелівська критика раціоналізму, емпіризму та критицизму 20

Економіка та право

Арк. Віткуп.— Умови рівноваги радянської господарської системи 59
Дм. Бованенко.— Економічна концепція Сергія Подолинського 82

Історія

М. Свідзінський.— Земська міліція на Україні 1806 — 1808 років 115
Микола Пакуль.— Повстання нюрнберзьких ремесників 1348 — 49 року . . 145
О. Л. Вайнштен.— Революційні організації Парижу у період першої облоги 167
Т. Каретникова.— До історії скасування Київської автономії 191

Національне питання

О. Бадан.— Класи та партії на Закарпатській Україні 208

Бібліографія

П. Демчук. — Диалектика в природе 234
А. П. — Теорія ринків і криз в економічній літературі російською мовою . . . 238
М. Нікітін.— Бібліографічний покажчик про Карла Родбертуса і Ягецова . 251
І. Р.— Сповідь Зомбарта 263
В. Бойко. — Інформаційний огляд закордонної наукової періодики, що її одержує Укр. Інстітут Марксизму - Ленінізму в 1928 році 265

Хроніка

В. Ходак.— Вистава на пам'ять проф. В. Б. Антоновича 274
Умови прийому до Укр. Інституту Марксизму на 1928 - 29 акад. рік 277

В. ЮРИНЕЦЬ

Останнє слово ревізіонізму Кавтського

Вже з давнього часу пішла чутка в марксистських колах нашого Союзу й серед марксистів Західньої Европи, що Кавтський приступив до писання великої роботи про історичний матеріялізм, яка б поставила точку над *і* в системі тих поглядів, які ми називаємо кавтськиянством. І нарешті недавно з'явилася ця його робота під заголовком „Матеріялістичне розуміння історії". Книжка ця що до її зовнішніх розмірів доволі велика: вона обіймає два томи (коло 2000 сторінок) і переважає своїм розміром все, що було написане дотепер у галузі історичного матеріялізму. Але що до свого змісту вона являється доказом повного ідеологічного розкладу Кавтського, повного відходу від марксизму; тому й я маю право сказати, що вона є останнім словом ревізіонізму.

Сам Кавтський у своїй передмові дає нам історію своєї книжки. Він рисує нам усю соціяльну й ідеологічну атмосферу, в якій довелося йому працювати над нею, це дає нам посередньо доволі яскраву картину ідеологічного дальтонізму сучасної соціял-демократії. Він працював над своєю роботою 10 років, починаючи з 1917 року, коли його усунено від редагування „Ноє Цайт".

Робота Кавтського має один основний дефект, який полягає в тому, що для нього до кінця залишилося неясним, для кого вона призначена. З одного боку, і з його заяв, і з самого характеру деяких частин книги виникає, що він хотів дати підручник, але, з другого боку, він ставить проблеми далеко не популярного характеру. Це первісне роздвоєння негативно відбивається на книжці. Вона не має певного монолітного стилю.

Але ще більша її ідеологічна рябизна. З зовнішнього боку вона виявляється в тому, що Кавтський намагається створити „синтезу" з марксизму (спрепарованого в дусі кавтськиянства) і сучасних буржуазних соціологів, якими він хоче „поглибити" й „поширити" свій „марксизм". Він залюбки цитує кумира сучасної буржуазної науки Макса Вебера, Пешеля, Люшана, віддаючи на поталу нашим класовим ворогам одну позицію за одною. В своєму теоретичному

нігілізмі він іде ще далі. Він каже, що історичний матеріялізм не є обов'язковий світогляд пролетаріяту, що, крім історичного матеріялізму, він може визнавати й інші історіософські погляди без ущербу для чистоти лінії робітничого руху.

Як побудована книжка Кавтського?

Характерне те, що якогось продуманого плану в нього немає. Про це говорить уже сам зовнішній розподіл книжки.

Книжка розподіляється на два томи — чотири книжки. В першому томі є такі головні розділи: „Дух і світ", „Природа людини", „Людське суспільство".

В другому томі найбільше місце займають розділи про „Класу й державу" та „Зміст історії" (вже сам заголовок говорить про те, як мало спільного з марксизмом має книжка Кавтського...). Коли її читає марксист, у нього складається враження, що її писала людина, яка ніколи марксистської школи не проходила, яка жодного методологічного питання перед собою не ставила.

Його книжка є тому більше курсом „генетичної соціології", а не історичного матеріялізму як методології історичного процесу; він намагається дати в ній історію різних соціяльних інститутів, як власности, сем'ї, розводнюючи її загальними псевдомарксистськими фразами. Книжка ця по духу не відрізняється від безлічи „систем соціології", які продукує сучасна буржуазна соціологія.

Першу частину книжки Кавтського призначено філософським питанням, і вона має для нас найбільше значіння тому, що вона дає загальне встановлення й теоретичне тло книжки і, з другого боку, виявляє найяскравіше всі види збочень Кавтського від марксизму.

Цікаво передусім те, як Кавтський ставиться до своїх учителів — Маркса й Енґельса. Він заявляє, що супроти них він, Кавтський, має ту перевагу, що він молодший за них — і для нього доступний такий матеріял, який Марксові й Енґельсові не міг бути відомий. Тому вони не можуть бути для нього безумовними авторитетами. Свою свободу до марксизму Маркса й Енґельса він доводить до повного його заперечення, як це буде очевидно із дальшого нашого викладу.

Він зразу зазначає, що його історичний матеріялізм є його власний погляд на історичний матеріялізм, в якому, між іншим, виступають і деякі думки Маркса й Енґельса; нема історичного матеріялізму обов'язкового для всіх, нема такого історичного матеріялізму, який міг би стати доктриною, що її мусить прийняти класа або партія. Історичний матеріялізм — це світогляд людей, які називаються марксистами, але він не мусить бути тотожнім у всіх, і одним з таких історичних матеріялізмів" є історичний матеріялізм Кавтського. Це ліберальне становище Кавтського виникає ясно з такої цитати: „Я тут не маю наміру збільшувати кількість коментаріїв Енґельса й Маркса появою ще одного коментарія. Завдання, яке я ставлю собі — друге,

інакше. Те, що я даю в цій книжці, це є мій власний світогляд, мій власний погляд на історію, який являється в цій формі результатом моєї життьової роботи на службі в марксизму".

З сильним натиском *і* не раз він висловлює думку, що Маркс і Енґельс є тільки один із моментів у його власному ідеологічному розвитку, що Маркс і Енґельс появились на обрії його думок тоді, коли він був до деякої міри скристалізованою людиною. Він сам вийшов від біологічних досліджень, старався примінити Дарвінові ідеї до історичних процесів і навіть написав з цього погляду свою першу роботу, і тільки потім, коли світогляд у нього вже викристалізувався, появились на його ідеологічному небосхилі Маркс і Енґельс. „Я вже мав свій погляд на історичні процеси, коли я пізнав погляд на історію Маркса. Тільки повільно, після довгих шукань, я переніс на свій первісний світогляд марксистські риси і потім у процесі своєї праці в теорії та практиці я випробував їхню плодотворність. Я прийшов до Маркса з певним історичним поглядом на суть історичних процесів".

Кавтський написав дійсно в 1876 році роботу під заголовком „Історія розвитку людства", яку він і надрукував як додаток у своїй останній книжці. Уміщенням цього додатку він хоче угрунтувати свою незалежність від Маркса та Енґельса й показати нам первісного Кавтського, Кавтського — соціяльного дарвініста.

Для нас цей додаток має неоціненне значіння, бо він дає нам „передісторію" всіх ухилів Кавтського й роз'яснює багато з того, що дотепер для нас було неясне.

В цій роботі Кавтський дає маленьку історіозофію, дає обґрунтовання історії від початку писання історії до нашого часу й старається ці основи історії бачити в боротьбі індивідуалізму й комунізму. Він каже, що ці два чинники — він розуміє як чисто біологічні — ведуть між собою невпинну боротьбу, і від переваги одного або другого чинника залежить прогресивний або регресивний розвиток історії.

Кожний бачить, що це підновлення теорії „людської" природи французьких матеріялістів XVIII століття і поворот до ідей утопійних соціялістів початку XIX століття. Тут немає ні грана марксизму, і вплетення таких думок до „марксизму" дає чисто механічну амальгаму, а не теорію історії.

Як визначає Кавтський матеріялізм? — У нас є стійка традиція визначення матеріялізму, яке дав Енґельс. Кавтський з ним не погоджується. На його думку, під матеріялізмом ми розуміємо такий світогляд, який визнає звязок усього. Не можна придумати більш неправильного визначення матеріялізму. Боф, Предінь, Геґель визнає теж звязок усього, але філософія його далеко не матеріялістична.

Кавтський підкреслює далі, що історичний матеріялізм не є нерозривно звязаний з якимсь одним загальнофілософським світоглядом.

Цей філософський лібералізм, ця думка не є оригінальною думкою Кавтського. Вона панувала вже в ревізіоністів і австрійських марксистів — Адлера й інших, які також твердили, що історичний матеріялізм не є світогляд, звязаний неодмінно з філософським матеріялізмом.

Правда, Кавтський на словах говорить, що історичного матеріялізму не можна звязати з філософським ідеалізмом, але зараз же додає, що він може йти в парі з емпіріокритицизмом. Чи Кавтському після монументальної роботи Леніна не відомо, що емпіріокритицизм — це чистий ідеалізм, конкретніше — сучасна відміна берклеянства? Чи, може, він знати не хоче? Зрештою, може, і не знає, бо остання книжка Кавтського дає нам багато приводів для дуже скептичного цінування знання філософії Кавтського. Навпаки, вони говорять про повну філософську ігнорацію нашого автора, яка дуже невдало прикривається його самовпевненістю й гордим декретуванням.

Далі він робить виклад матеріялізму. Треба сказати, що цей виклад є у нього дуже вульгарний. Про матеріялізм він нічого іншого не може сказати — дає огляд або неправильний, або дуже розріджений, і нічого іншого не може сказати про матеріялізм, як те, що матеріялізм визначається тим, що він виступає проти ідеї бога. Проблемі матеріялізму не надає він ніякого загострення, не накреслює соціяльних основ матеріялізму в кожній епосі його розвитку. Взагалі він викладає об'єктивно-академічно, без усякої пристрасти, рівнодушно. Кавтський ставиться дуже позитивно й дружелюбно до Канта. Основна думка розділу його книги про Канта є та, де він хоче доказати, що Кант є, власно, матеріяліст. Кавтський всіма силами старається довести цю тезу, старається матеріялізувати Канта. Тут він робить явні поступки австрійській школі „марксистів", серед яких багато „теоретиків" являються кантиніянцями.

Друге цікаве питання, принципове для діялектичного матеріялізму питання, що дуже добре характеризує Кавтського, — це питання його ставлення до закону причиновости. Це питання він ставить руба, хоча чіткої відповіди на нього не дає.

„Зараз у справі закону причиновости, — говорить він, — є два різні напрямки: напрямок, що в причиновості бачить щось об'єктивне, присутнє, іманентне процесові, і напрямок функціоналізму, представлений махівською школою".

Кавтський формально обстоює погляд, що марксизм повинен обстоювати категорію причиновости, тому що в категорії причиновости виступає єдність протиріч, що вона наскрізь діялектична. Але він зразу додає, що коли фізик буде вважати за доцільне застосовання категорії функції, то марксист повинен рахуватися з цим, як з фактом, і підкоритись йому. По суті він не має нічого проти фунціоналізму, він навіть думає, що можна його примінити до діялектичного матеріялізму, хоч зараз же додає, що всі спроби поки не досягли

помітних успіхів. Взагалі становище Кавтського в цьому питанні дуже нездецидоване. Коли порівняти геніяльну й гарячу полеміку Леніна проти махізму з холодним академічним індиферентизмом Кавтського, ми зараз відчуваємо, що тут маємо справу з двома протилежними світами. Який із них марксистський, а який антимарксистський — очевидно.

Дальше питання, яке повинно цікавити кожного марксиста, є те, як Кавтський ставиться до діялектики, як основи історичного матеріялізму. І це ставлення його можна висловити в такій тезі: книжка Кавтського є завзятий наступ проти діялектики, особливо в цій її формі, яку придав їй Енґельс в Анти - Дюрінгові.

В розділі своєї книги про діялектику Кавтський відкриває всі карти, виявляє, з одного боку, свою методологічну немічність, а з другого — повний розрив з основами марксизму. Бо ж не можна говорити про марксизм там, де вбитий його живчик, його душа. Кавтський не дає загальної теорії діялектики. Він не викладає діялектики в такій формі, як це робить Енґельс. Він підходить до справи описово, оминає старанно всяку теорію, виступаючи, таким чином, проти сути діялектики, що завжди глядять на основу речей, а не на їхню зовнішню форму. Цікаво, що, коли він каже про діялектику, він не згадує про значіння в цьому Геґеля. Взагалі Геґель для нашого автора очевидно — ierra in cognita. Характерно в той же час: він Кантові присвячує великий розділ, приблизно на 70 сторінок; кантіянські симпатії, що вже віддавна характеризували німецький і австрійський ревізіонізм, втягнули й Кавського в свою орбіту. Підходячи до діялектики, він не дає загальної теорії діялектики, а старається підійти до цієї проблеми з погляду біологічного. Він ставить проблеми діялектики, як проблеми пристосовання, як проблему „*я* й оточення". Погляд цілком фальшивий, бо, по - перше, він споріднює автора з архібуржуазними течіями соціяльного дарвінізму, по - друге, ілюструє, а не дає засад діялектики. Острах теорії відбився й тут. Повзучий, безпринциповий емпіризм суне й тут сірою мохнатою пеленою по болотистих вибоях доріжок, що відбились далеко від мурованого шляху марксизму.

Він не визнає діялектичного процесу, як притаманного всім явищам природи й суспільства, а процес тільки частковий, що має місце тільки в деяких царинах дійсности.

Виклад діялектики в пристосованню до неорганічної природи виходить у нього дуже мізерно. Тут не йде він далі Шеллінґової полярности, яку в наші часи відновив Богданов.

Коли він каже про діялектику, не найдем у нього ні слова про процесуальний характер явищ. Діялектика в нього має статичний характер. Світ у нього дано відразу, історії в природі він мов би не бачить. Вся ця діялектика Кавтського — діялектика гадана, ілюзорна, метафізична. Цікаво, що там, де Кавтський натикається на протилежності, він

намагається замазати їх. Він старається звязок діялектики з усякою революційністю замазати.

В одному місці Кавтський каже, що Енґельс помилявся, коли казав, що діялектика є універсальний закон, який стосується до всіх форм діяльности, що діялектика опирається на ідеї іманентного виникання протиріч, а таке є можливе тільки в суспільстві й тільки винятково в природі. Тут наближається він до поглядів Люкача. Це твердження дає йому нові стимули до нападу на Енґельса, і його висновки в Анти-Дюрінгові — ця ворожнеча до Енґельса набуває іноді якогось маніякального хоробливого характеру.

Всім відомі місця з Анти-Дюрінга, де Енґельс дає приклади діялектики природи й спеціяльно суперечностей у розвитку рослин і тварин. Кавтський каже, що ці всі приклади не говорять ні про яку діялектику. Кавтський доводить, що тварина, що розвивається з яйця, не є запереченням яйця, і насіння не є запереченням стеблини, бо стеблина сама по собі не гине, а готовий організм „заперечує" тільки зовнішню оболонку яйця; бо ж зміст — ембріон — находиться вже готовий в яйці, правда, в нерозвиненій цілковито формі. Кавтський або не розуміє нічого з діялектики, або свідомо її фальшує. Бо ж „зняття" попереднього моменту не означає його цілковитого знищення, а „підняття", втягнення як складової частини на вищу ступінь розвитку. Кавтський перекручує дух Енґельсової науки й намагається представити її, як щось абсурдне.

Коли Маркс, наприклад, розглядав капіталізм, він знав, що в його лоні існують рештки докапіталістичних форм. Але для нас не важливі ці обломки, а це нове, що дає діялектичний процес; це для Кавтського — незрозуміле. Далі Кавтський каже, що діялектика Маркса й Енґельса в засадах різняться поміж собою. Він взагалі старається противоставити Маркса Енґельсові. Тут він повторює аргументи, які були вже висунені синдикалістами, особливо Артуром Лабріола. Ця ріжниця в поглядах на діялектику в її конкретному пристосованні доісторичних явищ виступає особливо яскраво, немов би в схемі негація негації у Маркса й Енґельса. В той час, коли негація негації у Енґельса виявляється в тріядичній формулі (первісний комунізм — приватна власність — майбутній комунізм), у Маркса цієї схеми немає, а є зовсім друга, що не має тріядичної форми. Кавтський забуває, що ні Маркс, ні Енґельс, ні Ленін, ні Плеханов не вважають тріяду за невід'ємний принцип діялектики і взагалі виступають проти всякої схематизації діялектики, вкладання явищ у штучне, прокрустове ложе формулок.

Далі він закидає Енґельсові, що він розуміє діялектику неправильно тому, що розуміє її виключно як розвиток у напрямку до досконалости. Він каже, що Енґельс у цьому був ідеалістом, що він, як Гегель, розуміє історію і природу телеологічно.

Ідеї революційного розвитку основоположників марксизму Кавтський старається протиставити ідею консерватизму як історичної засади. Цей консерватизм виступає в Кавтського в цьому розділі, як консерватизм „духу“. Цю теорію консерватизму духу запозичує Кавтський від Ломброзо, який створив для цього навіть окремий термін „мізонезїм“.

Правда, марксисти кажуть, що ідеологія може відставати від основної бази, і в відомій своїй цитаті, де дано основи історичного матеріялізму, Маркс каже, що ідеологія в своїх змінах відстає від бази, міняється дуже поволі. Але Кавтський не старається це вияснити історично, він подає нам це як загальний закон „природи духу“. Він старається замість конкретного розгляду дати закон духу взагалі, — і це є підхід ідеалістичний.

Далі Кавтський заперечує діялектичний характер руху і полемізує з думкою, що коли тіло порушується, то ми можемо сказати, що воно в цей момент находиться в даній точці і не находиться.

Не менше цікаве й його твердження, що ті приклади, які взяв Енґельс з математики, нічого не варті через те, що в математиці немає протилежностей. Це — протилежності тільки ілюзорні. Математика, як наука формальна, за Кавтським, нічого не говорить про дійсність. Він часом переходить у чисте реселіянство. Навпаки, Енґельс у „Діялектиці природи“ каже не тільки про емпіричне проходження математики, а дає тонку аналізу походження поняття безконечно малого.

Треба сказати, що деякі теперішні математики, яким набридла формально-логічна школа, стараються повернути в математиці назад до досвіду, до точки зору, яка представлена Енґельсом у „Діялектиці природи“. Кавтський залишився глухим на ці стихійно-матеріялістичні тенденції в математиці. Він почуває себе краще в стихії кантівської й махівської еклектики.

Тепер треба одним оглядом охарактеризувати ставлення Кавтського до діялектики. По-перше, він розуміє діялектику дуже вульґарно; по-друге, в нього нема ніякої теорії діялектики; по-третє, він діялектику приймає тільки в деяких галузях, — в розвитку своєї думки про діялектику він гостро виступає проти Енґельса, і в цій завзятій полеміці проти Енґельса він розкидає й решту діялектики, яку раніш приймав. Коли він навіть говорить про діялектику, він трактує її метафізично й механічно.

Переходячи до біологічно-соціологічної частини, я мушу зазначити, що матеріял, який у цій частині своєї праці зібрав Кавтський, є надзвичайно великий, надзвичайно обширний, так що в ньому можна потонути, коли б хто хотів дати його повний розгляд. Тут я думаю вибрати основні пункти, основні моменти, щоб на основі цього матеріялу з'ясувати саму теоретичну й політичну фізіономію Кавтського. Кавтський має велику заслугу через те, що він втягнув у дослідження

марксизму масу матеріялу, соціологічно-етнологічного і біологічного, який появився за останній час. Цей приклад повинен підбадьорювати нас, комуністів, і ми повинні йти по цій лінії, використовувати всі найновіші матеріяли. Але використовувати для марксизму, а не препарувати його свідомо на його некористь.

Раніш ніж я перейду до подробиць, я хочу вказати на основні плюси й мінуси Кавтського в цій соціологічно-біологічній частині, про яку я буду зараз говорити. Основна думка Кавтського, яка розвинена в цій частині твору, є така. Він тут старається находити елементи й того, що ми находимо в розвиненій формі в суспільстві: елементи знання, елементи естетичного, морального „почуття", елементи техніки й т. д. в звіриному світі. Таким чином, суспільство є тільки ланка в еволюційному ланцюгу організмів, а не якоюсь окремою якістю. Це є специфічний біологізм, який має еволюційне — в вульґарному розумінню цього слова,— дарвіністичне забарвлення. Правда, Кавтський немов виступає проти дарвінізму в соціології, але фактично він його проводить. Межі між біологією й соціологією він замазує, і основна думка Кавтського полягає в тому, що ми можемо ідеєю еволюції — без скоків, ідеєю повільного розвитку — охопити ввесь органічний світ: звіриний, досуспільний і суспільний. Я думаю, що в цьому виявляється принциповий антиреволюційний ревізіонізм Кавтського. Друга характерна черта цієї частини висновків Кавтського є її цілковитий інтелектуалізм, який полягає в переоцінці моментів інтелекту, розуму, розсудку, як керовних засад в історії й дійсності. Ясно, що ми в деякій мірі інтелектуалісти, але ми вміємо координувати ідею інтелектуалізму, ідею розсудочних елементів з ідеєю практики. Маркс, говорячи про Фоєрбаха, вказує на межі інтелектуалізму, підкреслюючи значіння практики, як критерія істини. Цього моменту в Кавтського немає. Я ладен бачити в цих симпатіях до інтелектуалізму поворот до деяких ідей утопійного соціялізму. Кавтський дуже симпатизує деяким явищам утопійного соціялізму. Я вбачаю в цьому зраду марксизмові й установку на конструктивний соціялізм, гільдейський соціялізм і інші соціологічні течії дрібної буржуазії. В звязку з цим стоїть ще один характерний для Кавтського момент у його творі, а саме поворот від марксизму до лассаліянства. Відомо, що німецька соціял-демократія зробила в останні часи поворот до Лассаля, до його ідеалізму. Лассаль був геґеліянцем та ідеалістом, і це пронизує його твори червоною ниткою й виявляється зокрема в своєрідній абсолютизації держави. У Кавтського абсолютизація держави, як чогось понадкласового, палахкотить яскравим полум'ям.

Дальший момент, який характеризує цю частину,— це нахил до етичного соціялізму. Етичний соціялізм вийшов ідеологічно від Канта, і Кавтський деякі моменти цього етичного соціялізму прийняв. При чому це дуже цікаво, що його ідея такого етичного соціялізму комбі-

нується з богданівщиною. Кавтський схиляється до думки, що проблема визволення пролетаріяту — культурна проблема, що пролетаріят повинен пережити в першу чергу моральну й культурну еволюцію, щоб бути в стані перемоги в соціялістичній революції й будувати соціялістичне господарство. Нахил до богданівщини в комбінації з етичним соціялізмом виступає яскраво в Кавтського. Далі, дуже важливе явище. Кавтський пише свою теорію історичного матеріялізму так, буцім-то не існує великий вклад Леніна в марксизм. Це просто нечувано, що Кавтський майже не звертає уваги на Ленінову теорію держави й пролетарської диктатури. Не тільки він не критикує Леніна, але проходить мимо його. Це є щось нечуване, це є стара диявольська тактика замовчування. Кавтський згадує Леніна з нагоди тільки дуже маловажних речей. Я думаю, що це є банкрутство, інтелектуальний маразм Кавтського, який не може піднятися на теоретичні верховини, щоб зрозуміти велику творчу Ленінову роботу. Не тільки ворожнеча, а повна атрофія розуміння революційної теорії й революційного процесу. Далі, характерне для всіх висновків Кавтського є ідеологічне підпорядковання соціялістичного руху й соціялізму дрібно-буржуазній ідеології. В цьому значінні він, наприклад, говорить, що демократія, яка є метою соціялізму, метою робітничого руху, є продовження дрібнобуржуазного руху. Ми вже знаємо, що соціял-демократія являється зараз ідеологією дрібної буржуазії. Тут ми маємо теоретичне уґрунтовання цього явища. Кавтський говорить, що соціялізм з його гаслом демократії і т. д. є продовження роботи дрібної буржуазії, отже це є, власно, капітуляція Кавтського перед жоресизмом. Жорес намагався комбінувати ідею соціялізму з ідеями конвенту, і він старався бачити в соціялізмі продовження цього руху, що почався в деяких моментах французької революції. Кавтський зараз творить німецький жоресизм. Далі, характерне для Кавтського є те, що він замазує проблему клас і проблему класової боротьби. Як читати його твори, то кидається в очі, що теорії клас у нього взагалі немає. Теорії клас, цьому дуже великому основному питанню, він присвячує буквально 38 сторінок у другому томі. За проблему диктатури не говориться майже нічого. Останній пункт — це апологія ревізіонізму: погляд, що ревізія марксизму є необхідна. Коли Кавтський відходив від марксизму, він старався цей відхід прикрити цитатами й посилками. Тепер він ясно говорить, що ревізія марксизму — явище необхідне й корисне для робітничого руху.

Перейдімо до висвітлення Кавтським біологічних основ історичної дійсности. Раніш ніж перейти до спеціяльно соціологічних проблем, він старається розглянути суспільство як певне біологічне явище, як певний організм і старається в світі біології знайти ці дані a priori, що потім переносяться в суспільство і в ньому розвиваються. В цій біологічній частині є дуже цікаве те, що вона кидає яскраве світло

на багато цікавих питань, а, з другого боку, сама теорія, як я вже раніш говорив, не є марксівська тому, що в нього суспільство є просте продовження процесу біологічного. Цікаве ще й те, що в проблемі соціялізації людини він звертає велику увагу на сексуальні моменти. Полове питання в звязку з проблемою соціялізації людини він розгортає широко, він займається багатьма боками цього питання, як, наприклад, питанням фройдизму. В проблемі походження сем'ї він виступає знову проти Енгельса, який у своїй книжці про походження сем'ї приватної власности й держави старається доказати, що в первісному суспільстві існували незрегульовані суспільні відносини, які потім перейшли в сем'ю Пуналуа і Екзонамію. Кавтський не погоджується з думками Енгельсовими, що базуються на дослідах Моргана. Екзогамія, на думку Кавтського, виникла таким чином: коли два роди воювали з собою, вони брали в полон ворогів і спочатку вбивали чоловіка, а жінку залишали, як „слабшу" частину людства, і заповняли цими чужими недостачу свого власного племени.

Я думаю, що ця теорія Кавтського є бізпідставна, бо вона виходить із моментів війни, як рушійної сили історії, і Кавтський взагалі дуже схильний приписувати війні велике значіння. Кавтський також критикує Фройда. Критика фройдизму деякими місцями є дуже влучна. Основна думка цієї біологічної частини в Кавтського полягає в тому, щоб доказати, що суспільна людина багато соціялізаційних моментів принесла вже з біології. Мотиви історичні, за Кавтським, є мотиви зоологічно - біологічні. Економіка сама не діє в історії безпосередньо,— вона є основою й причиною, останньою інстанцією суспільних перемін, але, щоб ця економіка діяла, вона мусить пробитися через усю систему зоологічних і загальнобіологічних моментів. Мотиви сексуальні, мотиви альтруїстичні, мотиви сем'ї, естетичні, егоїстичні й т. д., які людина дістала в спадщину від звірини, які потім діють в економіці та через неї, відбиваються на історичному процесі. Це місце дуже цікаве для нас, марксистів, тому, що ми сами дуже часто це спрощуємо й вульгаризуємо. У нього є з'ясована ціла шкала мотивів, і ми, марксисти, повинні використати її в немарксиста Кавтського, очевидно, з другим методологічним настановленням. Він про ці мотиви пише в дуже цікавій частині свого твору, що називається „Людина з її суперечностями", де він старається доказати, які несподівані мотиви можуть бути суб'єктивно мотиви історичної дії. Почуття любови нащадків було, наприклад, цим біологічним мотивом, що трансформувався відтак у поняттю династії. Або, наприклад, він старається доказати, яку велику ролю відогравали естетичні мотиви в історії. Він дає приклад епохи Людовиків XIV, XV і XVI з їхнім Версалем, художниками, псевдокласичною трагедією, мистецтвом і т. д., що було атмосферою, через яку переломлялася економіка. Деякі місця з цієї „мотивології" є, правда, дуже курйозні й фальшиві, як, наприклад, теорія грошей,

де він старається доказати, що гроші виникли також з естетичних мотивів. Гроші, як благородний метал, мають вартість, але вони не були б грішми, якби вони не були золотом.

Біологічні моменти старається Кавтський — і тут зовсім не до речи — використати в питанні про стимули витворчих сил. У Кавтського це перехід від людини, що живе в лісах, до людини, що живе в степах. Витворчі сили й винахідництво виникли з переходу з лісу до степу. Колись людина жила в лісах, і ліси ці вигибли,— Кавтський уявляє собі, що ліси вигибли тому, що в деяких місцях підіймалась кора землі і творилися гори, а на місці лісів виникали трависті степи — людина, що раніше жила в лісі, змушена була примінитися до степового рельефу. І ця географічна ріжниця була стимулом винахідництва й техніки. Що до первісної техніки Кавтський має погляд Науре й Богданова. Теорію Нуаре й Богданова про первісне плетення и первісне копання та його значіння для виникнення основних понять він просто повторює, не перевіряє її новим матеріялом.

Ми переходимо від біологічно-соціяльної фази до чисто соціяльної. Цікаво знову, що Кавтський не дає ніякої теорії витворчих сил. Це питання, чи витворчі сили — це категорія соціяльно-економічна чи категорія природна,— він замазує описовими моментами, які для теорії зовсім нічого не дають.

Проблему власности він виводить з інстинкту власности у звірини. Тут він нагадує утопістів та, з другого боку, французьких матеріялістів з їхньою теорією „людської натури". Власність — поняття для марксистів основне — він замазує й вирішує дуже просто: власність зводиться до інстинкту власности, а інстинкт власности він знову зводить до тварини. Інстинкт власности виник у мавпи. Він старається доказати, що інстинкт власности існував у них, і проблема власности є нащадок біологічної спадщини. Кавтський колись сміявся сам з такої теорії. В своїй „Економічній науці Маркса", він критикує думку буцім-то тому хом'яки є перші капіталісти, що вони зберігають зерно. Він говорить там іронічно, що нинішні капіталісти є нащадки цих хом'яків. Ця „хом'яча" теорія приймається Кавтським зараз цілком серйозно. В останній час у звязку з проблемою походження приватної власности виникло велике питання: чи приватна власність існувала з початку суспільства, чи спочатку існував комунізм. Буржуазна думка, натурально, намагалася заперечити первісний комунізм. Буржуазна наука, щоб це питання вирішити в бажаному для себе дусі, зайнялася спеціяльно одним невеликим народом „ведахів", які живуть на Цейлоні, дослідженням їхньої економіки й побуту. Тут вона не обійшлася без фальшивої інтерпретації різних явищ, і все-таки існування первісного комунізму вона заперечити не могла. Кавтський підкреслює, що питання про первісний комунізм не ясне: він ладен гадати, що приватна власність існувала раніше й дуже давно, що вона взагалі має консервативний

характер. Він написав навіть спеціяльний розділ: „Консервативний характер приватної власности“. В звязку з цим він говорить, що соціялісти не будуть експропріювати всієї буржуазії, а будуть викупляти засоби виробництва в буржуазії, бо експропріяція внесе велике забурення в економічний організм, і це призведе до такої кризи, що викуп буде являтися найраціональнішим виходом із того становища. Тут Кавтський розбратався до краю з усяким соціялізмом.

З соціологічної частини твору я проаналізую тільки декілька прикладів, а саме, передусім, його теорію бази й надбудови, а потім його погляд на державу. Коли він говорить про базу й надбудову, він дуже влучно вказує на те, що в марксистів у цьому питанні панує механічна схематизація. Ми уявляєм собі, що дійсність розбивається на декілька поверхів з одною базою й багатьма надбудовами. Думка ця правильна, але неправильні висновки Кавтського що до сути бази й особливо що до сути витворних сил. І знову, коли він займається питанням про витворні сили, він не ставить цього питання теоретично і методологічно, а описово; і цікаво, що в нього проблема витворних сил зводиться до проблеми науки.

Витворні сили — це наука, це пізнання порядку духовного, тому й витворні сили є щось ідеальне.

Дальше він ставить питання, що є стимулом розвитку продукційних сил. У нього відповідь проста: раз витворною силою наука, то стимулом розвитку продукційних сил повинна бути природа, бо в науці людина пізнає природу. Але тут виринає питання, яким чином природа може бути стимулом розвитку продукційних сил, коли вона є постійний чинник і по суті не змінилась, принайменше від часу як існує писана історія? Чи може бути стимулом розвитку продукційних сил щось незмінне? Він тут питання вирішує так: коли ми говоримо, що природа є щось постійне, то все-таки для людини вона не є постійна, бо людина не може охопити в процесі пізнання всю природу зразу,— вона не виявляється людині всіма своїми частинами. З другого боку, на розвиток науки впливає техніка, завдяки змінам техніки ми відкриваємо нові ділянки природи. Ми не можемо ніколи нашими органами почуття пізнати деякі явища, наприклад, ультрафіолетових променів, але техніка розвивається таким чином, що ми можемо ці явища схоплювати нашими апаратами, нашими інструментами.

Природа, хоч вона сама по собі на протязі існування людської історії по суті не змінилась, але вона завдяки техніці й завдяки тому, що ми не пізнаємо всієї природи зразу, є перемінливий чинник.

Ми бачимо в Кавтського дві характерні риси: по-перше, проблема продукційних сил зводиться в нього до проблеми пізнання природи, а це є інтелектуалізм, про який я вже говорив. Історія людства зводиться в нього до історії пізнання. З другого боку, техніка є для нього чисто наукова проблема.

Кавтський приводить дуже багато фактів, які вказують на звязок розвитку техніки з розвитком науки, хоч усе це не в'яжеться з його загальною теорією.

Що до техніки, то він так само, як і в питанні про виникнення приватної власности, старається її початок звести до звірини, старається доказати також, що у звірини є вже зародки техніки. Кавтський ілюструє свою тезу дуже цікавими прикладами із життя тварин, особливо муравлеїдів. Але приклади тут не важні. Важна метода Кавтського — уникати вирішення важливих і складних проблем через зведення їх до певних явищ у царині тварин. Ця біологізація історії є з марксистського боку абсолютно неправильна, бо вона затушковує й затирає всі конкретні своєрідності людського суспільства.

„Вся надбудова й ідеологія попередньої епохи являється базою для наступної, каже Кавтський. Відки він взяв таке „сміливе" й „оригінальне" твердження — невідомо. Що до парадоксальности своєї, то воно не має собі подібних і буде сяяти унікатом в історії соціологічної думки. Цікаво, що Кавтський прикладів не дає, так що твердження його залишилось інтуїтивним декретом. Дуже важна частина в книзі Кавтського — це теорія держави. Я вже згадував, що Кавтський у своїй теорії держави Леніна не згадує. Зате все вістря полеміки він скеровує проти Енгельсової теорії походження держави. Енгельс у своїй відомій книжці виводить державу з факту існування клас, держава виникла на основі первісної гентільної організації, таким чином, ця гентільна організація завдяки творенню клас уступала місце другим принципам організації суспільства, що поривала з родовими звязками й виступала проти них в характері насильного зовнішнього інституту. Цю тезу ілюструє Енгельс особливо блискуче на прикладі Греції. Держава виникає, за Енгельсом, завдяки трьом рядам явищ: завдяки наявности ріжниць маєткових, утворенню клас, існуванню невільництва. Проти цих трьох Енгельсових пунктів виступає Кавтський. Кавтський виступає проти думки, буцім-то маєткові ріжниці можуть бути державнотворчим чинником. Він старається доказати, що таких маєткових ріжниць довго не було, і тому вони не могли бути основою утворення держави. Він вказує на те, що в римській державі були, правда, люди багаті, але вони роздавали великі частини своїх маєтків тодішнім пролетарям, які жили на рахунок багатих. І феодали роздавали бідному населенню свої лишки. Абсурдність і неправдивість твердження Кавтського так очивидна, ідеалізація „старих, добрих часів" так кидається в вічі, що на цих моментах спинятись не варто.

Кавтський, правда, не забуває, що ці багаті не жили із своєї праці, але жили з використання праці других. Але ці другі й походили переважно не з територій власного Риму, а з колоній. А це зовсім інша справа. Колонії — це природна арена експлоатації. Це імперіялістичне відношення до колонії виступає в Кавтського яскраво в звязку

з питанням, чи робітники соціялістичних европейських держав будуть експлоатувати колоніяльних робітників. Він каже, що робітники цих держав не будуть експлоатувати кольорових робітників тому, що це буде неекономно й невигідно для них: кольоровий робітник так мало продуктивний, що він не зможе виробляти стільки, щоб европейський соціяліст міг добре жити на рахунок його додаткового продукту. Наприклад, англійський ткач у Бомбеї продуктивніший за індуського ткача в 5 разів, значить, 5 індуських ткачів мусили б робити на одного европейського соціяліста, щоб він міг добре жити. Це було б неекономно. Краще европейському соціялістові весь тягар роботи перенести на машини, ніж на кольорових робітників, але не тому, що він є соціяліст, що він вважає кольорових робітників за рівних собі. „Европейський шовінізм і соціял-патріотизм Кавтського дійсно не має меж, і погорда Гобіно, Чемберленів до „нижчих" рас блідне в порівнянні з панськими фантазіями Кавтського.

Кавтський пориває теж з економічною теорією рабства і твердить, що рабство виникає тільки через завоювання. Тут він знову виступає проти Енґельса. Він старається доказати, що рабство також не може бути основою виникнення держави, як знаряддя поневолення рабів, тому, що до рабів ставилися дуже гарно і людяно. Для того він приводить приклад з поеми Гомера „Одисеї". Одисей жив у дружних відносинах із своїм рабом — пастухом свиней Євмаєм. Він указує на те, що Одисей дуже поважав Євмая, вважав його за рівного собі, називав його навіть „божеським Євмаєм".

Кавтський старається довести, що держава виникає через завоювання, і моменти класово-економічного порядку не відограють тут ніякої ролі. Таким чином, він переходить на позиції відомого австрійського соціолога Гумпловича.

Гумплович є типовий манчестерець, соціял-дарвініст. Кавтський виступає проти расової теорії, але ясно й наявно переходить на сторону Гумпловича в його теорії держави, що звязана з расовою теорією. Такий погляд завоювання мав і Дюрінг з його теорією насильства. Отже, Кавтський повертає на позиції Дюрінга проти Енґельса.

В питанні про відмирання держави не можна було, здавалось би обійтися без Леніна, але його він не згадує зовсім або говорить про нього околишніми шляхами. Факту, що Маркс і Енґельс говорили про насильне зламання старого державного апарату, Кавтський заперечити не може й придумує для його вияснення нехитру теорійку. Він старається доказати, що Маркс під державою розуміє два різні типи держави, цеб-то державу мілітаристичну і демократичну. Маркс, мовляв, за те, щоб знищити мілітаристичну державу!

Коли Маркс говорить, про збурення старого державного апарату, він має на увазі Францію й Наполеона III, а в ніякому разі сучасні демократичні держави. Кавтський повторяє тут знову свою стару пісню,

що, за Марксом, диктатура пролетаріяту — це розвинена демократія, коли більшість „народу“ голосує за соціялістів. Тут же він повторює знову свою стару думку, що соціялізм не можливий на основі краху капіталізму. Тільки в умовах повного розвитку капіталізму може пролетаріят брати владу в свої руки. Соціялізм є можливий тільки як спадкоємець квітучого стану капіталізму.

Кавтський у своїй теорії держави заперечує теж, буцім-то держава колись перестане існувати, він обстоює погляд, що держава буде існувати завжди, тому що вона має дві функції. Вона виникає, правда, з класової побудови суспільства. Але, крім цього, держава має й понадкласові, загальнолюдські функції. Навпаки, говорить він, у майбутньому функції держави зміцняться тому, що все життя буде удержавлене; вона буде організатором багатьох ділянок життя, які тепер є чисто приватною справою. Мистецтво, наприклад, у соціялізмі буде в такому становищі, як мистецтво в Атенах, коли всіма його справами керувала держава, робила замовлення у митців, була головним покупцем їхньої продукції то-що. В цій теорії держави ми не найдемо нічого з грандіозної архітектоніки думки Леніна.

В минути lucida intervalla Кавтський нагадує собі, що він інтернаціоналіст. Але якого ґатунку його інтернаціоналізм? На багатьох сторінках він пише про колосальне значіння Ліги Націй, яка є для нього осередок майбутніх інтернаціональних звязків! І пише про це з великою серйозністю й вірою. Це вже просто слабоумство Кавтського!

На цьому я закінчую огляд деяких найважливіших питань.

Кавтський старається дати наприкінці твору резюме історичного матеріялізму, в якому він висуває два пункти. Перший: історичний матеріялізм є, власно, теорія капіталістичного суспільства. Тези Маркса про базу й надбудову, про суперечності в економічній структурі суспільства стосуються до буржуазного суспільства; до феодалізму й попередніх епох теорія історичного матеріялізму не примінима „без решти“. Думка не нова. З нею виступав уже Лукач. З цього він виводить — і це другий момент його резюме — що треба перевести ревізію марксизму взагалі.

Він вважає, що така ревізія є корисна, бо інакше марксизм стане закостенілою доктриною.

Він не тільки сам ревізує марксизм, але гасло ревізіонізму, як щось конче потрібне, виписує на прапорі своєї книжки. І тому ця книжка є найкращий символ розкладу II Інтернаціоналу.

О. БЕРВИЦЬКИЙ

Геґелівська критика раціоналізму, емпіризму та критицизму

I. ПОПЕРЕДНІ ЗАМІТКИ

I

Грандіозний переворот, що відбувся у виробничих силах XVIII століття, утворює надзвичайну напруженість суспільних відносин у передових країнах Европи. Техніка робить велетенський крок; разом з удосконаленням техніки та розривом цехового ремесництва, гаслом нової епохи все де-далі впертіше висувається гасло „Я знаю". Утворюється переворот у науці, і в нових суспільних групах складаються ілюзії абсолютного знання. Самій думці надається виняткового значіння та своєрідного характеру: думку синтезується з об'єктами, предметами досвіду. Складається ідея єдности суб'єкту — об'єкту.

За систематизатора нової течії думки, що йшла під гаслом „Я знаю", є Геґель — головний представник та завершувач міцного руху німецької ідеалістичної філософії, що відкрила нову епоху в історії людства геніяльним дослідженням форм руху.

Геґель тоді так привітав появу нової епохи: „З того часу, як сонце світить на небі та навколо нього обертаються планети, ще ніколи не було такого явища, щоб людина ставала на голову, тоб-то перебудовувала свою дійсність за своїми ідеями. Анаксагор перший сказав, що розум керує світом, але тільки тепер уперше людина визнала, що думка повинна панувати у сфері духової дійсности. То був величний схід сонця. Всі люди, хто мислить, радісно привітали наступ нової епохи. Урочистий настрій панував над тією добою, і ввесь світ пройнявся ентузіязмом духу, наче вперше утворилось примирення його з божеством" [1]).

Але нова епоха не могла вже йти по старому шляху формального мислення. Напруженість, що була в суспільстві XVIII століття передових країн Европи — Англії, Франції та Німеччини, одержала своє відобра-

---

[1]) Геґель. Філософія історії.

ження також і в формальній логіці. Вже Декарта ця наука не задовольняла: вже він перший робить крок до розгрому формальної логіки. Розгром провадиться і в дальших ступенях філософії і, нарешті, завершується в системі Геґеля. Події, звязані з Великою французькою революцією, що у відповідній формі одержали своє відображення в філософії Геґеля, закликали знову до життя розум. Але це царство розуму могло прийти тільки на руїнах старого формального мислення, тільки піддавши жорстокій критиці попереднє мислення.

Реакція на класицизм, формалізм, ілюзії нових суспільних клас, поруч із реакцією на французьку революцію викликає нові напрямки. Мислення проймається романтикою та спекуляцією. Романтизм у мистецтві, літературі, філософії в даному разі відповідає епосі тривалого мирного розвитку на новій базі. Вільність творчости, потяг до грандіозного, величного, таємного, надприродного, на основі незадоволености вузькими рямцями землі, другим своїм кінцем прямують до містицизму. Абсолютизування суб'єкту „я", нові відтінки в самому понятті „я" — такий наслідок міцного руху буржуазних відносин. Історично ро-рантизм завжди виступав, як реакція, а тому він і набирає різного змісту залежно від характеру реакції конкретно в кожному випадку. Реакція на класицизм та формалізм — це одно, а реакція на Велику французьку революцію — друге. Але одно й друге викликає певні форми романтизму, або революційного, або реакційного.

У Німеччині романтизм мав також і специфічну форму, він з часом обернувся в політичну течію — лібералізм, про який Маркс у „Святому Максі" говорить: „За панування Наполеона німецька буржуазія продовжувала розвивати свої дрібні діла та великі ілюзії... За такого загального панування ілюзій було до речи, що стани (привілей яких є ілюзії), ідеології, шкільні вчителі, студенти, моралісти давали тон інтелектуальної галузи і відповідно збільшений вияв загальної фантастики та відсутности інтересів... А саме з 1840 року німецькі буржуа почали думати про забезпечення цих загальних інтересів; вони зробилися націоналістами й лібералами, та вимагали охоронного мита та конституції. Таким чином, тепер вони перебувають майже на тому ступені, на якому перебувала французька буржуазія року 1789... Цей німецький лібералізм являє собою, як ми бачили, не більше, як мріяння, ідеологію про дійсний лібералізм. Як же легко перевернути його зміст цілком у філософію, в чисте визначення понять, у „пізнання розуму"! Коли, на нещастя, навіть цей обюргерений лібералізм знаєш тільки з тих високих малюнків, у які його прибрав Геґель та його слухняні шкільні вчителі, то прийдеш до висновків, місце яким лише в царстві святого" (стор. 65 — 67, вид. „Степи", 1913).

Революційний романтизм прекрасно характеризується також націоналістичними прагненнями німецької буржуазії, про які говорить Маркс, і які Геґель прекрасно відбив у своїй системі, особливо у своїй

„Філософії історії". Розвиток світового духу проходить через стадії: духу сходу, грецького, римського та німецького. Німеччина — „über alles" — стоїть у центрі світового розвитку, німці — всесвітньо - історичний народ, на якому лежить всесвітньо - історична місія. Цілком зрозуміло, що всі ці націоналістичні прагнення мають у Гегеля суто ідеалістичний зміст. Властивість народнього духу є рухомий стимул розвитку історії. „Як ідеаліст, Гегель був переконаний у тому, що буття визначається свідомістю, а не навпаки. Прикладіть такий загальний ідеалістичний погляд до історії — і у вас вийде, що суспільне буття визначається суспільною свідомістю або, — коли ви хочете так сказати, — народнім духом[1]). На такій ідеалістичній базі Гегель дає обґрунтовання єзуїтським прагненням німецької буржуазії. „Сучасна історична епоха є епоха германської культури згідно з наукою Гегеля, що являє собою вищий ступінь розвитку світового духу, має право дивитися на інші народи, як на звичайне знаряддя досягнення її історичної мети. Це треба взяти на увагу. Якщо тепер німці не вважають на переможених, то в цьому є, на великий жаль, краплина гегелівської методи[2]).

Сам Гегель через призму німецького націоналізму так оцінює свою історичну місію: „Завдяки тому, що... німецький народ урятував свою національність, цю основу всякого живого життя, то наступив час, коли разом із порядком у дійсному світі може розквітнути в державі вільне царство думки"[3]).

Німеччина на межі XVIII та XIX століть зазнавала „великих ілюзій", що згодом перетворилися в матеріяльну силу та мали велике історичне значіння в розвитку Німеччини. Буржуазія німецька вже виступає з новою ідеологією — ідеологією буржуазії промислової, з усіма характерними для неї рисами. Система Гегеля відбиває яскраві риси своєї епохи, і зарахувати його до ідеологів мануфактурної епохи можна тільки підходячи до нього з упередженою думкою, як це робить Шулятників у своїй книжці „Оправдание капитализма в западно - европейской философии", характеризуючи його систему, як лебедину пісню мануфактурної ідеології. Навіть більше того — філософію Гегеля з погляду загальної характеристики треба кваліфікувати вищим ступенем ідеології промислової буржуазії, аніж, скажімо, ідеологію А. Сміта, Локка і т. ін. Якщо Петті, Локк та інші із своїми пропозиціями про відміни законодавчого обмеження процентів виступали як перші ластівки розкладового меркантилізму, як перші критики деяких сторін меркантильної системи та заступники грошового та торговельного капіталу на своїм тодішнім вищім ступені (банковий капітал) і коли

---

[1]) Плеханов. От идеализма к материализму.
[2]) Плеханов, там саме.
[3]) Енциклопедія, ч. I, Логіка.

А. Сміт („Багатство народів", 1776) за раціоналістичною методою виступає вже як представник промислової буржуазії на перших кроках її розвитку — велика капіталістична мануфактура, то для Геґеля всі ці етапи лишились позаду.

Романтизм, як реакція на класицизм та ілюзія великих справ у Німеччині, і націоналізм ішли крок у крок з ідеями економічного лібералізму в Англії (своєрідна форма в Німеччині — політичний лібералізм).

Континентальна система Наполеона, економічне зрушення на материку Европи, розквіт діяльности класика буржуазної політекономії Давида Рікардо (1809 — 1821) — все це говорить про ті суспільні течії думки, які відповідають добі розквіту діяльности Геґеля та від впливу яких Геґель не був вільний. Поруч із економічними науками розвиваються ідеї й утопістів, про яких Енгельс у своїй роботі „Розвиток соціялізму від утопії до науки" говорить: „Потім з'явилися великі утопісти: Сен-Сімон, у якого буржуазні прагнення поєднувалися із захистом інтересів пролетаріяту, Фур'є і, нарешті, Овен, який у країні найбільше розвинутого капіталістичного виробництва та під враженням народженого таким способом виробництва антагонізму склав багато проєктів усунення класових ріжниць, поставивши свою систему в прямий звязок з французьким матеріялізмом.

Такий характер обставин, в умовах яких складалася філософія діялектичного ідеалізму.

Філософія Геґеля є, з одного боку, величний підсумок міцного руху економічних процесів доби реформації, а з другого боку — не менш великий пролог нової епохи, що розпочинається розквітом нестерпучого націоналізму та утворенням буржуазних держав в Европі, а також самовизначенням промислової буржуазії, що радикальним засобом перетворила лице Европи.

Трудно собі уявити філософську систему, що яскравіше відбивала б соціяльні процеси своєї епохи, аніж філософія Геґеля, а також трудно уявити собі серед ідеалістів поважнішу історичну постать, аніж сам Геґель.

II

Найперше завдання, що його поставив собі Геґель — це розквитатися з гносеологічними напрямками попередньої філософії, тому що суть філософії він бачив у самому знанні, а не в сумлінні, в пізнавальній здібності людини. Гносеологія повинна була повалитися під натиском Геґеля, як свого часу затремтіла під наступом гносеології Канта метафізика.

За перший об'єкт критики тому й є раціоналізм у тому вигляді, в якому він панував у попередній догматичній філософії. Під

раціоналізмом розуміється гносеологічний напрямок філософії, який зводить усе пізнання до діяльности розуму в процесі логічного мислення. Така суть раціоналізму, що викристалізувався головним чином у XVII столітті та який мав попередній розквіт за доби середньовіччя.

Але, відкидаючи раціоналізм, як гносеологічний напрямок, Геґель одночасно йшов під гаслом всемогутности розуму... „Все, що я можу вимагати від вас, так це те, щоб ви принесли довір'я в науку, віру — в розум, довір'я й віру — в самих себе. Любов до істини та віра в могутність розуму є перша умова для філософського досліду. Людина мусить поважати себе та визнати гідною найбільших істин. Не можна мати надмірну думку про величність та могутність духу. Захована суть вселенної не має можливости сховатися від любови до істини: перед нею вселенна повинна розкритися, розгорнути багатство й глибини своєї істоти“ [1]). Так закінчує Геґель свою промову на відкритті лекції в Берліні 22 жовтня 1828 року.

Віра в могутність розуму, віра в самих себе — це ті нові гасла, з якими виступив Геґель на зміну сумлінню в пізнавальній здібності людини. Гасло нової епохи „Я знаю“ знайшло своє відображення в Геґеля — в його ентузіязмі.

Але про який розум говорить Гегель? Адже розум, як гносеологічний напрямок, як формально-логічне мислення, ішов переможцем протягом цілих століть. Адже розум, як революційна теорія буржуазії, вже панував у передньому суспільстві тодішньої епохи. Адже „великі люди, які освітили французькі голови для наступної революції, сами були крайні революціонери. Ніяких зовнішніх авторитетів вони не визнавали. Релігія, погляди на природу, суспільство, держава — все підлягало їхній суворій критиці, все віддавалося на суд розумові й засуджувалося зникнути, коли не могло довести своєї розумности. Розум став єдина мірка, під яку все підводилось. Це було в той час, коли, за словами Геґеля, „світ був поставлений на голову“, а саме коли голова людська та видумані нею теоретичні засади заявили своє право правити за єдині підвалини всіх дій людини й суспільних відносин, коли дійсність, що суперечила цим засадам, фактично скинуто зверху донизу. Всі старі суспільні, державні форми, всі традиційні поняття визнано за нерозумні й відкинуто, як старий хлам. Вирішено, що до цього моменту світом керували тільки забобони, а його минуле — жалю й презирства гідне. Тепер уперше зійшло сонце, наступило царство розуму; і з цього часу забобони та кривда, привілеї та пригнічення зникнуть, і замість них наступить вічна істина, вічна справедливість, природна рівність та природні права людини“ [2]).

Цей розум, мрія та надія великої революційної епохи, за часів Геґеля знову в пилюці валявся. „...Але скоро моральна та релігійна

[1]) Геґель, Енциклопедія, ч. I, Логіка, IV.

[2]) Енґельс. Розвиток соціялізму від утопії до науки.

легковажність (а до неї приєдналося поверхове та дрібне знання, що йменувало себе освітою) відкрито й спокійно визнала безсилля розуму й за гордість мала абсолютне забуття високих інтересів духу" [1]).

Дуже яскраво характеризує це саме явище Енґельс: „Одним словом, політичні та суспільні установи, що виникли після перемоги розуму, виявилися найлютішою, найвитверезливішою карикатурою на блискучі обіцянки філософів XVIII ст. Не було тільки людей, здібних констатувати зневір'я, і вони з'явились на початку нового століття. В 1802 році вийшли „Женевські листи" Сен-Сімона; в 1808 році з'явився перший твір Фур'є, хоча заснування його теорії належить ще до 1799 року; першого січня 1800 року Роберт Овен узявся за управління Нью-Ланарком" [2]).

Історична місія Геґеля полягала в тому, що він підняв знову прапор розуму, але не прапор „поверхового та дрібного знання, яке називало себе освітою", а прапор розуму епохи буржуазної гарячки, коли на базі досягнутих завойовань буржуазія кидається з боку в бік від скаженого танцю, створюючи ілюзію вічного руху. Бойовий дух революційного романтизму джерелом б'є в бойовій філософії Геґеля.

Вихідний пункт Геґеля — знання, а не сумління в пізнаванні — поставив перед ним проблему, яким чином об'єднати ідею знання способом мислення з відкиданням сумніву в пізнаванні.

Знання способом мислення вело до роз'єднання мислення та протягу до їх протиставлення, а тому й до утворення спеціяльної гносеологічної теорії раціоналізму (а також і емпіризму).

У своїй тенденції раціоналізм розвивається до заперечення єдности мислення та протягу до повного роз'єднання, заходячи таким чином у прикру суперечність. Формально логічне мислення суперечить єдности протягу та мислення за законами формальної логіки, душа може бути тільки субстанцією мислення, а тіло — тільки протягу. Так — так; ні — ні.

Таке знання дискредитувало себе, загинувши безповоротно в полум'ї революції. Велика французька революція, відогравши ролю погребаря для метафізичного мислення, разом із тим положила підвалини для нової теорії пізнання, збудованої на запереченні самої гносеології, що ґрунтується на протиставленні мислення протягові.

Новий принцип пізнання, що висунула його німецька ідеалістична філософія, а в Геґеля він одуржав своє завершення, побудований на єдності буття та мислення. Тільки так поставивши питання, можна було розвязати всі суперечності, що з формального мислення бралися.

[1]) Геґель, Енциклопедія, ч. I, Логіка XXIII.
[2]) Енґельс. Розвиток соціялізму і т. д.

Раціоналізм загинув без повороту, але не без сліду. Дуже довгий етап його розвитку для нового світогляду не пройшов дарма. Ми бачимо, що деякі сторони раціоналізму відограли рішучу ролю в системі нових ідей та що деякі його елементи увійшли до діялектики. Адже ці сторони ми й повинні найперше розглянути.

Раціоналізм ми рідко надибуємо в його чистому вигляді. Частіше ми спостерігаємо різні форми раціоналізму, і одною з таких форм, що потрібна для з'ясування нашого питання, є онтологізм — у схоластиці середньовіччя він відограв велику ролю. Ми думаємо, що онтологізм у цьому розумінні відограв також велику ролю в історії розвитку діялектики. Онтологічну методу не досить оцінено, і не випадково вона відограла таку велику ролю в історії розвитку думки, а через складну стадію свого розвитку, через Спінозу та багатьох інших мислителів, вона дісталася до Геґеля.

Перші ембріони онтологізму, як методи, ми знаходимо ще в „Федоні", де Платон із самого розуміння душі виводить заперечення смерти. Потім ми маємо також зародки такої методи в Августина і, нарешті, найповніший розвиток у творця онтологічної форми раціоналізму — Ансельма Кентерберійського з його відомим аргументом буття бога. Думка середньовіччя билася в суперечностях; з одного боку, існували догмати віри, як неодмінні, конечні істини, виходячи з принципу „Credo ut intelligam", а з другого боку — захитана віра вимагала доказу, якщо не емпіричного, то в усякому разі такого, то задовольнив би перші спроби критично ставитися до віри, так би мовити, компенсувати розум, дати йому перше місце. Як відомо, у своєму творі „Monologium" Ансельм подає докази буття бога a posteriori, але, побачивши явну незадоволеність із доказу a posteriori, це б то з конечних емпіричних речей, він приходить до другої методи — онтологічного доказу бога із самого поняття. Він вдунув душу в поняття та й примусив його саме з себе розвиватися. Правда, він, так поставивши питання, натрапив на багато суперечностей. Першу суперечність у ті часи ще манах Гуаніло зауважив — це розрив між мисленням та буттям, а друга — суперечність з цілою системою поглядів середньовіччя. Довівши тотожність поняття бога й самого бога, а також визнавши принцип саморозвитку поняття, він зараз же повинен був відкинути ідею саморозвитку, бо це суперечило незмінності бога.

Тут ми спостерігаємо надзвичайно важливий момент. Онтологічна метода неодмінно включає елемент буття (в даному разі тотожність поняття та буття) і так само неминуче веде до саморозвитку. Із самого „щирого" поняття, поняття, як такого, вивести доказ буття бога неможливо. Тільки перейшовши до самого буття, можливий доказ, бо з самого буття береться присудки. Існувати через себе й із себе, в даному разі отже й саморозвиватися, бо, визнаючи існування, неминуче виводиться зовні присудки, що несуть з собою моменти простору та

часу, виходять із сфери „щирих“ логічних розумінь до сфери руху, зміни, розвитку. Таким чином, онтологічна метода ставить проблему переходу до розвитку.

Велику прогресивну ролю онтологічна метода відограла в Спінози. Зробивши великий крок уперед, зробивши з декартівського поняття єдину субстанцію, збагачену детермінізмом, він визначає саму субстанцію онтологічно. Досить навести тут спінозівське визначення субстанції, щоб у тому переконатись. „Під субстанцією я розумію те, що існує саме в собі й виявляється саме через себе, а саме той вияв, якого не потребує уява іншої речи, що з неї він повинен був формуватися“ [1]). Тут ми маємо ту саму онтологічну методу, тільки операція провадиться не з „чистим поняттям“, а з об'єктивною категорією, яка в Спінози має назву єдиної субстанції.

У Декарта онтологічна метода доказу перейшла в свідомість, а в німецькій ідеалістичній філософії — в самосвідомість. У Спінози онтологічна метода переходить у субстанцію та запліднена детермінізмом, утворює новий напрямок онтологічної методи супроти теологічної методи.

Від онтологічної методи не могли остаточно звільнитися й наступні філософські системи. Так, наприклад, онтологізм ми здибуємо в Ляйбніца, Вольфа та багатьох інших філософських систем XVIII століття. Взагалі онтологічний напрямок відограв свою історичну ролю, підготував ґрунт для ідей саморозвитку. Елементи цієї ідеї в онтологізмі, як ми бачили, вже зародилися, але своє завершення вони лише в філософії Геґеля одержали.

Ідея саморозвитку, прекрасно відбита в Геґеля, могла розвиватися лише на ґрунті онтологізму в його причиновій (спінозівській) формі та ідеї єдности суб'єкту — об'єкту. На такому лише ступені можна було звести рахунки з формальним мисленням.

В німецькій ідеалістичній філософії раціоналізм переживає останню свою фазу — фазу панлогізму, раніш ніж перейти остаточно в діялектичну методу. Таку форму ми в більш-менш чистому вигляді спостерігаємо в Фіхте та Шеллінга. Нарешті, панлогізм, об'єднаний з онтологічною методою, і підготовлює ґрунт для діялектики Геґеля.

Фіхте виступає з онтологічним обґрунтованням „я“ через основні закони формального мислення“. „Я — не я“ — це й є вживання закону суперечности. З поняття „я“ за онтологічною методою („я — я“) виводиться єдиний безперервний ряд. З появою „я“ і „не я“ Фіхте встановлює між ними стосунки, завдяки чинності закону „достатньої підстави“. У стосунках „я“ та „не я“ і діях практичного та теоретичного розуму лежить логічна закономірність. Поруч із панлогізмом на

---

[1]) Інакше — „causa sui“. (Спіноза. Етика).

базі онтологізму в Фіхте виступає об'єднання методи з самою системою. Синтеза „я“ та „не я“ є продукційна уява, з якої формуються всі речі, але саме формування відбувається на ґрунті єдности суб'єкту — об'єкту, який має характер суб'єктивний супроти об'єктивного характеру суб'єкту — об'єкту Шеллінга.

Тут важливо з'ясувати самий характер суб'єкту — об'єкту Фіхте, бо єдність суб'єкту — об'єкту сама собою вже є заперечення формальної логіки, в той час як у Фіхте ми маємо наявність формально-логічної методи, методи раціоналізму. Суть є в тому, що суб'єктивний суб'єкт — об'єкт Фіхте має по суті логічну структуру. Онтологічна метода веде на шлях логічного відокремлення від розуміння „я“ чисто логічне „не я“, як момент заперечення. „Не я“ Фіхте не є об'єктивна природа, а тільки мисленні форми цієї природи. Єдність „я“ та мисленних форм „не я“ є єдність раціоналістичного порядку. Саме „я„ замикається в логічне коло: „я“, потім протиставлення „я“— „не я“ і знову повернення до „я“. Такі переходи складаються за законами формальної логіки, тому що вони знаходяться в колі раціональному.

Що таке, нарешті суб'єкт-об'єкт Фіхте? Це не більше й не менше, як два вихідні пункти, з яких розвивається ряд. Між іншим, подвійність „я“ та „не я“, мислення та природи в Фіхте зауважив ще Геґель — він вважав, що в Фіхте монізму немає.

В Декарта ми маємо таких вихідних пуктів три: розуміння бога, математичні аксіоми та самопевність розумового „я“. У Фіхте їх два: перший — та сама певність розумового „я“, але вже активного характеру і другий — самопевність „не я“, що є лише мисленні форми об'єктивної дійсности в формі логічного заперечення „я“. Оце ті дві вихідні засади, з яких розвинув свою систему Фіхте. Адже колосальна прірва між Декартом та Фіхте лежить бодай у тому, що, завершуючи розвиток онтологізму, він утворює ідею єдности, встановивши логічні переходи між своїми двома вихідними пунктами. В логічній суті „єдности“ Фіхте, на наш погляд, і є таємниця Фіхте, як кількісника.

Поруч із утворенням єдности, бодай логічної, панлогізм розглядає також ідею саморозвитку, що одержала свою повну форму в Геґеля. Шеллінг уже зробив значний крок, перетворив ідею суб'єктивного суб'єкту — об'єкту до об'єктивного. Але й сам об'єктивний суб'єкт — об'єкт перетворюється в нього в абсолют, де перехід до конкретних речей — це найтемніше місце. Особливо забиває Шеллінга мертвий характер абсолюту — індиферентність. Тут Фіхте має всю перевагу. Шеллінг не дав дійсного розвитку, а лише „мізерну ілюзію ріжниці“, повторення того самого, але все ж за своєю методою потенціювання, а саме: єдности суб'єкту та об'єкту на кожному ступені сходів від об'єктивного до суб'єктивного, він зробив великий крок наперед.

III

Геґелівське розуміння мислення має надзвичайно важливе принципове значіння для характеристики його ставлення до раціоналізму, який мав велике значіння в попередній філософії, а надто в філософії Вольфа та Ляйбніца, безпосередньо стосуючись до Геґеля. Ляйбніц, не вважаючи на те, що він висунув ідею несвідомого для пояснення душевної діяльности й запровадив тим самим у свідомість ідею різних ступенів, не зважаючи також на те, що ці саме ідеї Геґель перейняв у Ляйбница, проте Ляйбніц, цим самим щільно підходячи до питання про стосунок суб'єкту до об'єкту, не розвязав суперечности формального мислення й лишається на прикрому відокремленні й протиставленні мислення об'єкту. Це ще яскравіше виступає у Вольфа, який, як крайній раціоналіст у логіці, шукає змісту мислення.

Своє ставлення до мислення особливо чітко формулує Геґель у другому додатку до § 24 „Енциклопедії", ч. 1, Логіка. „Логіка розглядає чисті мислення або чисті визначення мислення. Звичайно, наші думки не є чисті думки, а уявлення, бо в формі думки поєднується зміст, взятий із сфери досвіду. Логіка розглядає думки, що сам зміст їхній належить мисленню і з нього вийшов, так само думка є чисті думки. Працюючи над чистими думками, дух перебуває в самому собі і є вільний, бо вільним бути — значить, перебуваючи в другому, лишатися в оточенні самого себе. Всі мої прагнення мають своє джерело в чомусь чужому мені та в тому, що пробуває зовні мене, і в даному разі я пробуваю в залежності. Я вільний тільки тоді, коли мені не протиставиться нічого іншого, крім мене самого... Коли я мислю, я відчуваю хід моїх суб'єктивних властивостей, пірнаю в предмет, надаю можливости думці розвиватися самій із себе, і я мислю не добре, коли додаю що-небудь від самого себе". Завдання Геґеля в цій цитаті головним чином є в тому, щоб утворити певні умови в сфері мислення для можливости самого процесу, для можливости саморозвитку.

Які шляхи ведуть до „вільности"? З одного боку, треба звязатися із змістом, взятим із сфери досвіду, але таким чином, щоб із формою думки не поєднувався цей зміст, щоб думка не змішувалася з ним, лишалася, таким чином, вільною, а саме — перебувати в оточенні себе самого, одночасно перебуваючи в іншому. З другого боку, треба так само позбутися суб'єктивних чуттьових властивостей і цим мати змогу пірнути в предмет саморозвитку, залишивши можливість думці, таким чином, розвиватися із самої себе. Як ми бачимо, Геґель зараз переходить в іншу площину, завдавши рішучого вдару формальному мисленню, а разом із тим і раціоналізмові. В єдності суб'єкту — об'єкту він знаходить формальний початок мислення, при чому за формальний початок мислення є об'єкт, не зважаючи на всі змагання Геґеля звести цей початок до абсолютного духу.

Таким чином, Геґель радикально змінив звичайні уяви формального мислення. Єдність суб'єкту та об'єкту, наповнена тотожність думки та об'єкту — база на якій будується нова логіка.

Тому Гегелівська логіка кардинально відрізняється від формальної логіки і під таким головним кутом іде критика не тільки формального мислення, але також эмпіризму, критицизму та безпосереднього знання. Тільки така постановка дала можливість Геґелеві покинути старі засоби формальної логіки та перейти в світ руху, розвитку, який відбувається в об'єктивному світі, та дати геніяльну аналізу самих форм руху.

Наука логіки, за Геґелем, має своїм предметом мислення та галузь його визначення, або знання про мислення та його істину. Інакше — логіка не є яка-небудь прикладна наука, навпаки — всі науки „можна роглядати як прикладну логіку, тому що вона пожвавлює їх та утворює їхню душу. Такі науки мають своїм предметом зрозуміти логічні форми в творах природи та духа, тому що всі такі твори є тільки специфічний вираз чистої думки... Таким чином, логіка є животвірний дух усіх наук". (Геґель. Энциклопедія, ч. І. Логіка, § 24. Така надзвичайно важлива методологічна позиція, з якої Геґель веде обстріл всіх гносеологічних напрямків.

Залишається лише чіткіше формулювати ставлення Геґеля до мислення як суб'єктивної діяльности, або до логіки інструментальної (формальної). Інструментальною вона зветься тому, що, займаючись формами обмеженого мислення, вона являє собою підготовчий засіб для тих, хто присвячує себе дослідним наукам.

За формальною логікою Геґель визнає лише тільки педагогічне, в дуже обмеженій галузі, значіння. По такої ж лінії і йде критика раціоналізму. „Вивчання даної формальної логіки має, без спору, свою користь. Вона, так би мовити, очищає голови, вчить зосереджуватися, абстрагуватися, між тим як звичайна свідомість занята почуттєвими уявленнями, які перехрещуються та переплутуються".

Вважаючи, що Арістотель що до цього дає вичерпливі основні думки, лише детальніше розроблені схоластиками середньовіччя, Геґель заперечує (в такому значінні формальної логіки) проти засмічення її побічним психологічним матеріялом, як це зроблено дослідниками за нових часів.

Ще одна замітка. У Геґеля замість протилежности між буттям та мисленням, ми маємо їх конкретну єдність. Але разом з тим він впав в протиріччя між своєю системою та методою.

Він усупереч своїй методі, як відомо, ставив питання про абсолютне сполучення поняття та предмету, тоді як за його ж методою виходить, що саме знання є процес, а тому не може бути абсолютного сполучення знання, як процесу, з предметом, який теж являє процес. У цьому суть системи Геґеля, як „колосального недоніска".

Мета романтичної німецької промислової буржуазії — абсолютне знання. Абсолютний предмет філософії, за Геґелем, складають об'єктивні думки, цеб-то істина. Це важно пам'ятати тому, що критику попередніх теорій Геґель починає, зважаючи саме на цю основну засаду, як вихідний пункт критики.

„Ми розглянемо різні погляди на відношення думки до об'єктивної істини" — так говорить Геґель, починаючи критичний огляд.

Такі в головних рисах попередні замітки, які треба зазначити перед нарисом геґелівської критики.

II. НАРИС ГЕҐЕЛІВСЬКОЇ КРИТИКИ

IV

Раціоналізм є перше відношення думки до об'єктивної істини: він полягає „в несвідомій розумовій діяльності, яка, не даючи свідомости про протилежність мислення в самому собі, має віру, що розмисел викриває істину та виявляє нам предмети так, як вони є. В такому переконанні розуміння прямо приступає до предметів, підносить зміст почуття та спогляданий у зміст думки та з повним задоволенням задержується на ній, як на істині" [1]).

Перший гріх раціоналізму — ототожнення змісту почуття та споглядання із змістом думки, цеб-то тотожність суб'єкту та об'єкту, але таке положення раціоналізму, що не має свідомости про протилежність мислення самому собі, не зважаючи на неправильність, з погляду позиції Геґеля, все-таки своїм змістом може дати спекулятивну філософію, безконечне мислення, як і сталося з філософією Геґеля, що історично виникла на філософії тотожности. Або це саме мислення може залишитися на конечних визначеннях думки, цеб-то на нерозвязній протилежності. На критиці цих боків формального мислення та його недостатности насамперед і зупиняється Геґель.

Як уявляло формальне мислення процес пізнання? На його думку, з уявлень, як початкових елементів мислення, через аналізу та відкидання виділюється загальні ознаки. Ці загальні ознаки й складають поняття, про які Геґель говорить: „Ця наука розглядала визначення мислення, як істотне визначення речей, припускаючи, таким чином, що все сутнє виявляється так, як воно є в самому собі". Поняття, які служать для означення лише загальних подібностей між предметами, називаються категоріями. Арістотелівське, а значить — і формально логічне визначення категорій достотно значить „бути присудком". Категорії являють найзагальніші класи мисленного і, як такі, є предикати абсолютного.

---

[1]) Геґель. Енциклопедія, ч. 1, § 26.

Коли в нас були б самі тільки уявлення та поняття, говорить формальна логіка, а не було б їхнього об'єднання або звязку, то ми не могли б сказати, що в нас є пізнання. Логіка, по-перше, визначає судження як думку, де що-небудь про що-небудь стверджується або заперечується, а по-друге — це те, що судження ставиться за головний момент пізнання. Судження — вихідна форма процесу пізнання. Такий процес пізнання Геґель вважає за неправильний та критикує його, характеризуючи як разсудкове мислення. „Вона визнавала, що ці визначення взяті в їхній абстракції, є істини та можуть правити за присудок абсолютного. Така метафізика гадала взагалі, що можна досягти знання про абсолютне, приписуючи йому присудки, але не досліджувала того, який зміст мають визначення розсудку та за якою формою пізнають абсолютне, прикладаючи до нього присудки... Тут ми не питаємо, істинні чи ні присудки сами в собі й для себе, і чи є судження форма істини" [1]).

Старе мислення конечне. Воно визначало свої предмети не способом заперечення, обмеження, а за допомогою цього обмеження. Перш за все зміст присудків, як говорить Геґель, обмежено, він не відповідає багатству нашої уяви про речі й не вичерпує його. Друге — сами присудки беруться зовні. Ми думаємо, між іншим, що саме тут Геґель своїм прикладом про східні народи, що давали богові багато імен, хоче звернути увагу на те, що обмежене мислення, нарешті, призводить до обернення предикатів у суб'єкти не тільки в судженнях, але й у категоріях.

Конечне мислення — головна хиба формального мислення. Його треба відрізняти від безконечного, розумного мислення. Визначення думки, говорить Геґель, взято в їхній безпосередності та розрізненості, конечне. Але все справді безконечне своїм змістом не можна привести до свідомости засобом конечних визначень. Безконечність розумового мислення й полягає у відношенні його до безконечного ряду предметів. „Я" мислить безконечно, бо його предмет є воно саме. Всякий інший предмет є що-небудь інше, негативне для мене. Коли думка має за предмет самого себе, її предмет не є для неї інший або загубив для неї значіння іншого. Думка в її чистоті, таким чином, не має собі межі".

Стара метафізика залишалась у конечному колі присудків (категорій) самого абстрактного визначення, складених, як говорить Геґель, розсудком. Надаючи ці категорії предметам, тим самим вони обмежуються, змикаються в конечності, а тому не можуть бути пізнані в їхній істині, безконечності.

Таким чином, за Геґелем, предмет можна пізнати в його істині, тільки тоді він сам виявляє свої визначення, а не одержує їх зовні,

[1]) Геґель. Енциклопедія, ч. I, § 28.

в формі присудків. „Предмети розуму не знаходять свого істинного визначення в таких конечних присудках, і недостача старої метафізики полягала в тому, що вона шукала, як визначити їх засобом таких присудків“.

Метафізичне мислення не було вільне й істинне в об'єктивному змісті, тому що метафізика не давала можливости предметові розвиватися вільно із самого себе та самому находити свої визначення, а брала його, як готовий предмет.

Висновки, які робить Геґель на такій базі, полягають у тому, що формальна логіка в своїй суті має протиріччя. З одного боку, в логіці зміст визначається тільки в формі думки, а з другого — із цих же визначень виводиться присудок речень, де за суб'єкт є бог або абсолютне, цеб-то вводиться іншу мірку, крім змісту самої думки. Судження, вихідний пункт пізнання істини попередньої метафізики, своєю формою неповне, а тому й неправильне. Форма судження не здібна відобразити конкретну та спекулятивну думку.

Вибравши собі галузь конечних визначень, стара метафізика перетворювалася в догматичну тому, що з двох конечних визначень вона вибирала одно, як необхідно істинне, а друге — як необхідно неправильне. Розсудочне мислення догматичне, бо воно не терпить протиріч, а тому воно й однобічне, бо додержується неповних визначень думки. Спекулятивна філософія, як протилежність розсудкової метафізики, визнає, що всяка думка повинна бути цільна, цеб-то об'єднувати в собі протилежності.

Вся попередня матафізика розподілялася на чотири частини: онтологію, раціональну психологію, космологію та природну або раціональну теологію.

Критикуючи першу частину, онтологію або науку про абстрактні визначення сути, Геґель наводить в основному ті самі аргументи і вважає тому, що метафізична онтологія „не володіє принципом, завдяки якому могла б пояснити многість форм сути та їх обмеження“, то вона примушена виходити з емпіричних фактів, а тому й випадкових.

Особливого інтересу набирає Геґелева критика раціональної психології, що панувала в попередніх теоріях. Раціональна психологія або пневматологія досліджувала метафізичну природу душі, а саме духу, що його розглядали як річ. Вона робила спроби впізнати суть душі через мислення. „Попередня метафізика,— говорить Геґель,— уявляла душу як річ, як щось матеріяльне, що має своє певне положення в просторі. Сучасна філософія бере за предмет своїх дослідів не душу, а, головним чином, дух, що відрізняється від душі; душа утворює щось середнє між духом та тілом, або є звязок між ними. Дух одержує визначення душі, коли він вступає в тіло і ставить у ньому животворний початок“. (Енцикл., ч. I, § 34).

Одно слово, раціональна психологія була наука не розуму, а розсудку, і тому, як говорить Геґель, її мислення рухалось в абстрактних визначеннях думки. Що до емпіричної психології, то Геґель висловився рішуче проти емпіричної психології на тій підставі, що „вона має своїм завданням пізнавати дух думкою й довести наслідки мислення, тоді як емпірична психологія виходить із спостерігання й тільки описує та вираховує те, що дає досвід“ [1]). Але разом із тим Геґель настоює на тому, що, коли думка хоче пізнати духа, вона не повинна проходити мимо його приватних виявів. Геґель вірний собі до кінця. „Дух, — говорить він,— як істота активна, з неминучістю виявляється. Тому духа не треба розглядати як бездіяльну істоту, як це робила попередня метафізика, яка відокремлювала нерухому внутрішню суть духа від його зовнішнього вияву. Дух можна розглядати в усій повноті його виявів і притому так, щоб його внутрішня суть розкривалася сама з себе, сама визначала ці вияви“. Так проводить Геґель і тут, хоч і не до кінця, свою ідею єдности. Але він проводить лише вертикальну лінію єдности, залишивши відкритою горизонтальну площину, та про це поговоримо далі.

Основні питання третьої частини метафізики, космології, були: питання про світ, його випадковість та необхідність, про його вічність та його обмеженість у просторі та часі; вона говорила також про формальні закони, що домінують у його змінах, і, нарешті, про вільність людини та про походження зла. Тут критиці віддається також основну установку формального мислення. Не зважаючи на те, що за предмет тут є сфера безпосередньої дійсности, метафізика й сюди переносить свої абстрактні визначення розсудку замість того, щоб розглядати світ як конкретне ціле. Розсудок визначає з двох протилежних положень кожне незалежним та дійсним у своїй роздільності. До таких визначень у космології належать визначення вільности та необхідности, що їх трактовано таким чином: природа підлягає необхідності, а дух вільний. Так само визначувано стосунок між добром та злом — з'ясовувано як протилежності та й годі. Геґель пориває з такими уявленнями, розвиваючи послідовно ідею єдности.

Нарешті, остання, четверта, частина метафізики — природна або раціональна теологія, що розглядала поняття бога або його можливість, доказ його існування та його властивості. Розсудкова уява бога — пуста абстрактна неясна істота.

Розсудок не може звільнити бога від конечного та перехідного світу, не виходячи таким чином за межі пантеїзму. Або він протиставляє бога суб'єктові, перекидаючись таким чином до дуалізму. Властивості (присудки), як, наприклад, справедливість, благість і т. д., є конечні, в той час як вони повинні бути безконечні. Раціональна

[1]) Геґель. Енциклопедія.

теологія побудована на догматах, що беруться на віру за істину. Це не є наука — тільки розум є істинне пізнання бога. Розсудкові докази залежать один від одного, а тому сам бог виходить абстрактною, „самою реальною істотою“. Тут є суперечності, бо розсудок, бажаючи показати, що бог є основа всього сущого, приходить до протилежних наслідків.

Підводячи підсумки цінности раціоналізму, Геґель приходить до висновків: „Коли після всього сказаного ми кинемо загальний погляд на спосіб цієї метафізики, то знайдемо, що вона прикладала абстрактні конечні визначення розсудку до речей, доступних у їхній істині одному розумові, і робила своїм принципом абстрактну тотожність. Але предмет, який розсудок визнає за безконечний, даючи йому визначення чистої істоти, сам конечний, бо все, особливо виключене з нього, обмежує та заперечує його. Ця метафізика не доходила до конкретної або наповненої тотожности, зупиняючись на абстрактній тотожності“ [1]).

Але разом із тим Геґель також не відкидав зовсім формального мислення: „...її гарним боком була свідомість того, що думка виявляє істотне визначення речей... Розсудок входить у спекулятивну філософію, але тільки як момент, на якому вона зупиняється“ [2]).

V

Протилежний раціоналізмові гносеологічний напрямок є емпіризм. Геґель його характеризує, як друге відношення думки до об'єктивної істини.

Геґелівська критика раціоналізму йшла по основній генеральній лінії — критики раціоналізму, як він ідеально себе виявив у схоластів середньовіччя, а саме як вправи в схоластичних операціях у сфері конечних визначень розсудку, та також як він себе виявив на вищому ступені в філософії XVII століття, цеб-то взагалі по тих самих лініях, по яких викликано до життя емпіризм. Таким чином, як емпіризм, так і геґелівська критика раціоналізму є наслідок міцного руху реакції на раціоналізм.

Але вже з самого початку геґелівська філософія підходить до розвязання цього завдання зовсім з протилежної вихідної точки ніж емпіризм, і тому в критиці раціоналізму вона є на діяметрально протилежному полюсі. Говорячи картинно, Геґель іде до „істини“ зверху, в той самий час як емпіризм іде знизу.

Емпіризм, говорить Геґель, своєю появою завдячує потребі в конкретному змісті та в твердому ґрунті, бо метафізика абстрактного розсудку не могла задовольнити такої потреби. Метафізика або формальне мислення зупиняється на загальностях, а тому й не може перейти до

[1]) Геґель. Енциклопедія, ч. I, § 36.

[2]) Геґель. Там саме.

приватних визначень. Коли, наприклад, розсудок хотів узнати суть душі, то виходив із того, що душа є проста істота, цеб-то інакше брав це визначення в абстрактному змісті, без якого не було розрізнення. Таке мислення недостатнє та не може вичерпати всієї повноти сути — по-перше, а по друге — свідомість вимагає, щоб його предмети були визначені та щоб їхні різні визначення були звязані в єдності самого предмету. Метафізика не задовольняла таким потребам, а тому на сцену й виступає емпірична психологія. Таким чином, неповність визначення метафізики спричинила появу емпіризму. Те саме Гегель бачить і в раціональнійі фізиці. „Коли вона говорила, що простір безконечний, що природа не робить скоків та ін., то цього було дуже мало, порівнюючи з різноманітним життям природи".

Гегель бачить в емпіричному пізнанні два головні етапи: спостерігання та досвідне знання. В першому, цеб-то спостерігання, і є головна хиба емпіризму. Знання з цього не задовольняється й шукає загального та незмінного; отже, відбувається перехід від спостерігання до досвідного знання. Самий досвід емпіризму перекручує нарешті, до аналізи розкладу на складові частини. Дальший логічний ступінь аналізи — перехід від безпосереднього спостереження до думки або, інакше, до загальности. „... Таке роз'єднання законне та виникає з самої сути духу. Але самого роз'єднання не досить, щоб всебічно обійняти предмет, і зараз же за цим треба відновити те, що було роз'єднано. Емпіризм спиняється на роз'єднанні, і тому він заслуговує на докір..." [1]).

Загальне в метафізиці та емпіризмі — формальне мислення. Це основна суть Гегелевої критики емпіризму. Тут він свій удар направляє по лінії методології, яка в емпіризмі, на його думку, не видержує критики. Методологія в основному та сама і в метафізиці, і в емпіризмі — ріжниця лише у вихідних пунктах: в той час коли метафізика виходить із предметів, доступних одному розумові (бог, дух і т. д.), емпіризм виходить із почуттьового змісту природи". А в тім метода знання була однакова в обох випадках, бо й метафізика й емпіризм мають за свою вихідну точку готові й дані предмети дослідження", цеб-то не процеси, що належать пізнанню, а готові предмети дослідження, які є вихідним пунктом формального мислення. Дуже характерно в звязку з тим спостерігати стосунок емпіризму в особі Бекона до пізнання. Він говорить: „Знання та могутність людини збігаються", а тому, що методологія середньовіччя потерпіла поразку, збанкрутувалася, то виникає потреба в утворенні нової методології, нової теорії пізнання. Бекон бачить такий засіб в емпіризмі, як єдиному засобі утворення панування людини над природою. Така метода виходить із конкретних предметів до узагальнення, до загальних законів. Але фор-

[1]) Гегель. Енциклопедія, ч. I, § 36.

мальне мислення остільки ще панувало над думками, що Бекон, порвавши із схоластикою, все ж свій емпіризм будує на основі попередньої логіки, утворивши нову індуктивну методу в рямках попередньої логіки.

Послідовний емпіризм веде до матеріялізму, який, на думку Гегеля, не видержує критики тому, що виходить із абстрактного поняття матерії. Та й взагалі „основна помилка, в яку впадає всякий наукообразний емпіризм, полягає в тому, що він вживає метафізичні категорії, а саме: матерія, сила, єдність, множність, загальність, безконечність та ин. — на підставі їх робить висновки з фактів, прикладає, при цьому, готові форми висновків та при всьому тому не знає що таким чином він сам має в собі метафізику; тому він вживає такі категорії, та об'єднує їх без критики і без розбору“ [1])

Досвідне знання складається із двох частин: по-перше, розрізнений та безконечно різноманітний матеріяльний елемент і, по-друге, форма яку складають визначення загальности та необхідности. Хиба емпіризму в тому й полягає, що він хоч і показує існування безконечної многости подібних явищ, але численність іще далеко не те, що загальність. Емпіризм також показує наслідування змін та об'єднаність фактів, проте не з'ясовує їх необхідний звязок.

Нарешті виходить, що загальність та необхідність є лише суб'єктивні категорії, які можуть бути змінені залежно від суб'єкту свавільно. Так коротко характеризує Гегель свої головні розходження з емпіризмом.

VI

Критична філософія думає, що раніш, ніж приступати до пізнання взагалі, треба дослідити пізнавальні здібності людини та встановити межі пізнання. В тому й є основна суть критицизму.

Розвиток критицизму, як спеціяльної течії думки, має свої етапи; з них велике значіння має етап скептицизму. Взагалі критицизм має своє певне місце, як ступінь у розвитку думки, і, не зважаючи на те, що Гегель виступає з критикою критичної філософії в особі її головного представника Канта, проте, саме ця критична філософія є один із величезних етапів по шляху до Гегеля.

Рання форма критицизму — скептицизм — спостерігається ще в елейців та в Геракліта. Дальші кроки розвитку скептицизму ми маємо в Зенона та Кратіла. Потім ми маємо розвиток скептицизму в Пірона, Секста Емпірика та інших.

Схоластика середньовіччя за доби свого розквіту притягає до своєї системи поглядів також скептицизм, що стає на службу до релігійної містики. Нова філософія розпочинається методологічним скептицизмом, і нарешті завершується вся низка скептиків Давидом Юмом.

---

[1]) Гегель, там саме.

Але новий скептицизм слід відмежовувати, як говорит Геґель, від стародавнього скептицизму. „Юм визнає за справжній початок знання досвід, почуття й споглядання та відкидає загальні визначення й закони думки тому, що їх не можна виправдати почутьовим спогляданням. Стародавній скептицизм був далекий від того, щоб мати за принцип знання почуття та споглядання. Він головним чином направляв свій напад проти даних досвіду“ [1]).

Логічним наслідком скептичного напрямку є критицизм Канта, який у центрі ставить питання про здібність та межі пізнання. Одна з великих заслуг критичної філософії, на думку Геґеля, є критика попередньої метафізики. Мислення метафізики, як ми вище встановили, залежало від уявлень, що були в предметах, доступних одному розсудкові. Такі уявлення бралося догматично, а саме метафізика брала ці предмети з уявлення та давала їм форму думки, а не досліджувалося засобом розмислу.

Попередня метафізика цілком покладалася на думку, сприймаючи її некритично. Тому за своє завдання Кант вважає піддати критичному дослідженню форми мислення з боку їхньої пізнавальної цінности. Розглядаючи форми думки, Кант, одначе, не вивчає, їх з боку внутрішнього змісту, а лише з боку їхнього об'єктивного або суб'єктивного значіння. З такого погляду об'єктивне значіння предмету можна розуміти в троякому змісті, а саме: по-перше — предмети, що об'єктивно існують, відрізнючи від гаданих або суб'єктивних предметів; по-друге — кантівське розуміння, об'єктивність як загальне та конче потрібне визначення думки, відрізнюючи від особистих випадкових відчувань, що мають суб'єктивне значіння; по-третє — об'єктивно істино те, що відображає мисленну суть предметів у дійсності сущих, навпаки суб'єктивне те, що належить виключно думці та не відповідає предметові, як він є в собі.

Критична філософія, за Геґелем, іде поруч з емпіричною тому, що має досвід за єдину основу знання. Але хиба критицизму полягає в тому, що він виходить із явищ, а тому й не досягає істини. Крім того, критицизм самий досвід розвязує в тому напрямі, що загальність та необхідність становлять умову досвідного знання, в цьому пункті відрізняючись від емпіризму про який ми говорили раніш, стоїть на протилежному погляді. Адже тому, що загальність та необхідність не мають свого джерела в досвідних даних, критична філісофія виводить їх із самодіяльности думки (argiori). Розуміння розсудку (визначення думки) є об'єктивний елемент, досвідного знання. Такі визначення думки, виявляючи співвідношення предметів, дають синтетичне судження argiori або, инакше, співвідношення протилежностей. Співвідношення різноманітного матеріялу відчування та споглядання в само-

[1]) Геґель, там саме.

свідомості, цеб-то до нашого „я“, утворює різні види чистих понять розсудку або категорій. Категорії являють собою суб'єктивний елемент свідомости, тому вони сами по собі пусті, тому вони повинні мати умову в зовнішньому світі. Поруч із цим категорії дають розрізнену спостеріганням форму загальности та необхідности, вводячи їх таким чином у досвідне знання. Завдяки тому котегорії не визначають абсолютного, бо абсолютне не підлягає спогляданню, і розсудок за допомогою категорій не може опанувати речей у самих собі.

Критикуючи кантівську річ у собі, Геґель говорить: „Річ у самій собі, — і під цим визначенням розуміють також духа, бога,— є предмет де, абстрагуючись од усього, що робить його приступним свідомості від усіх повних думок. Очевидячки, що після цього залишається тільки чиста абстракція, пусте буття, щойно віднесене за межу свідомости — це є заперечення всякого почуття та всякої певної думки. Але тут легко зробити дуже простий висновок, що це caput mortuum саме є продукт думки, думки що становить таку чисту абстракцію, або пустого „я“, що має за свій предмет свою пусту тотожність... Треба тому дивуватися, що так часто повторюють, ніби невідомо, що є річ у самій собі, бо нічого не може бути легшого як це знати“ [1]).

Відповідаючи на кантівську постановку, що наше власне „я“ утворює форми думки та дає предметам визначення загальности та необхідности, Геґель розвиває положення, що не суб'єктивна діяльність нашої свідомости вносить єдність у різноманітність предметів, а лише абсолютна ідея звязує всі такі різноманітності. Геґель рішуче виступає проти такого погляду Кантового, закидаючи йому обвинувачення в суб'єктивному ідеалізмі. Категорії дійсно не є в безпосередньому відчуванні, але коли такі категорії (єдність, причина, дія й ін.) звязані нашою думкою, то з цього ще не випливає, що вони належать нам і не становлять у той же час визначень, характерних самим предметам. І суб'єктивний ідеалізм Канта в тому й полягає, що пізнавальний суб'єкт дає форму, оскільки він мислить, та зміст, оскільки він відчуває.

Далі критикується кантівський формалізм у сказаній тільки-що галузі. Кант ставить питання про буття та небуття предмету, в той час як суть питання не в тому, що від цього не можна одержати пізнання істини. „Ми ж хочемо знати зміст у його істині, і для нас мало того, що предмети існують. Суще залежить від часу, і воно скоро перестає існувати“.

Удосконалюючи свою думку про те, що категорії сами по собі пусті, Геґель обмежує це поняття таким чином: „Зміст категорій не можна спостерігати почуттям, не підлягає умовам простору й часу; але це не є негативність, а їхня позитивність... Але думка, що кате-

[1]) Геґель, Енциклопедія, ч. I, Логіка, § 44.

горії сами по собі пусті, мають свою долю істини, бо не досить вивчити одні категорії і всю їхню систему, цеб-то логічну ідею, треба перейти до вивчення реальних сфер, природи й духу. В цьому переході до логічної ідеї не додається чужого змісту; навпаки, логічна ідея своєю власною діяльністю визначається та розкривається в формі природи й духу [1]).

Гегель цілком приймає ідею ріжниці між розумом та розсудком і в тому бачить одну з головних заслуг Канта. Розсудок, за Кантом, займається конечними та умовними предметами, а розум — безконечними та безумовними. Поруч із тим Кант визначає місце та значіння ідеї, розрізнюючи від абстрактних визначень розсудку та почуттьових уявлень. Друге досягнення кантівської філософії, за Гегелем, є те, що він обмежив звичайну свідомість, розсудок тільки явищами. Завдання дальшого розвитку філософії є в тому, щоб пізнати річ у собі за допомогою розуму. „Природна свідомість справедливо не могла задовольнитися таким суб'єктивним ідеалізмом, який учив, що ввесь зміст нашої свідомости належить одній нашій думці та що його утворили ми сами. Дійсно, зовнішні предмети є явище не для нас одних, але й сами по собі, бо характерну рису всіх конечних речей становить те, що вони мають основу свого буття не в самих собі, але в загальній божественій ідеї" [2]).

Закінчивши розгляд першої частини критики чистого розуму, Гегель приходить до висновку, що критика чистого розуму є поверховий суб'єктивний ідеалізм, що не стосується змісту свідомости та який займається тільки абстрактними формами суб'єктивної думки. Він думає, що суб'єктивна думка не може мати вищої об'єктивної цінности. Знати — значить знати зміст предмету, але самий зміст полягає у співвідношенні предмету з самим собою та іншими предметами. А тому, щоб визначити безумовну абсолютну суть предметів, розум оперує єдиною своєю зброєю — категоріями. Але, прикладаючи категорії до предмету, він переступає межу, йому поставлену, і стає трансцендентним. В таких суперечностях б'ється думка Канта, каже Гегель.

Обговорюючи застосування категорій до безумовних предметів, цеб-то, говорячи про метафізику, Кант розглядає три предмети розуму, а саме: душу, світ, бога. В раціональній психології, за Канта змішується емпіричні визначення з категоріями (паралогізм), висновується від одних до інших та замінюється одні на інші. У критиці раціональної психології Кант звертає увагу на те, що душу не можна характеризувати такими присудками, як субстанція, простота та ін. Він звільняв душу від таких почуттьових уявлень. Такі, на думку Гегелеву, правильні наслідки Кантової критики раціональної психології

---

[1]) Гегель. Енциклопедія, ч. I, Логіка, § 44.

[2]) Гегель, там саме, § 45 доб.

мали зовсім неправильну основу, яка є в тому, що на думку Кантову, прикладаючи такі присудки для визначення душі, зразу переступав за покладену йому межу. Коли категорії прикладається до світу, та розум за допомогою таких категорій хоче пізнати безумовне, то він упадає в антиномію, цеб-то діяметрально протилежні речення, які виникають із необхідности.

Головна ріжниця Канта в цьому питанні, порівнюючи з попередньою метафізикою, є в тому, що раніш вважали, що думка може впадати в протиріччя лише випадково, через помилкові висновки та міркування. Кант своїм дослідом показав, що думка впадає в протиріччя з необхідности в тому разі, коли вона хоче пізнати безумовне в світі. Антиномії відограли надзвичайно важливу ролю в розвитку філософії, бо вони розбивали попередню метафізику та накреслювали шляхи діялектичного розвитку думки. Кант не пішов далі від негативного наслідку, що є в тому, що думка не може пізнати сути речей, та не зміг знайти дійсного позитивного значіння антиномій. Дійсний же зміст антиномії в тому, що протиріччя є в самому предметі, і зрозуміти предмет — значить пізнати протилежні визначення. Та, нарешті, третій предмет розуму — бог, „абстрактна тотожність, яку тут називають також поняттям, та буття — два моменти, які розум намагається об'єднати, і їхня єдність складає те, що звуть ідеал розуму... Таке об'єднання припускає два шляхи або дві форми. Справді, можна починати відбуття та перейти до абстрактної думки, або почати з останнього та перейти до буття“ [1]).

Перший доказ буття бога, метафізичний — це неповний виклад та нарис піднесення духу від світу до бога. Другий доказ — онтологічний доказ буття бога, єдність буття та поняття складають поняття бога.

Закінчуючи критику чистого розуму, Геґель приходить до висновку, що в Канта думка залишається абстрактна, хоча її й називають розумом, а тому й дає вона лише формальну тотожність, що спрощує та приводить у систему дані досвіду. Він не може скласти науку про безконечне, а виробляє лише критику пізнання. „Кант признавав, що розум є безконечна думка. Але, зводячи його до абстрактної єдности, він насправді відкидає його безумовність та переводить його на ступінь пустого розсудку. Розум не залежить тільки тоді, коли він сам виводить свої визначення та сам поширює свій зміст. Навпаки, на думку Кантову, діяльність розуму обмежується тим, що він за допомогою категорій організує в систему або в зовнішній порядок матеріял, який дається почуттьовим спогляданням, та спостерігає одне, щоб уникнути протиріч“ [2]). На тому й закінчує Геґель критику чистого розуму Канта.

---

[1]) Геґель. Енциклопедія, ч. I, § 49, 50.

[2]) Геґель, там саме, § 52.

Вихідний пункт гегелівської критики „Критики практичного розуму“ обвинувачення в формалізмі, що складає належність теоретичного розуму. Практичний розум — розумна воля, абстрактна тотожність розсудку, згідно з яким не повинно бути суперечностей у визначеннях думки. Загальне визначення практичного розуму, добро, має об'єктивне існування. Така роля практичного розуму є логічний наслідок кантової критики попередньої моральної філософії, де панувала система евдеймонізму, побудована на суб'єктивному прагненні, бажанні людини, а тому й воля ґрунтується на випадкових приватних спонуканнях. Такому світоглядові Кант протиставить практичний розум, як загальний та для всіх однаково обов'язковий закон волі. Але визнати його ще не значить, як говорить Гегель, розвязати питання про зміст волі або практичного розуму. Мало сказати, що людина мусить мати за свою постійну мету добро; треба ще визначити, з чого воно складається, а це не розвязує положення, що воля повинна погоджуватися сама з собою, або що обов'язок треба виконувати заради самого обов'язку.

В основному ті самі ідеї, висловлювалося в критиці чистого та практичного розуму, також наводиться і в критиці кантівської критики здібности судження. Що особливо задовольняє Гегеля в критиці судження, так це те, що тут закладено думку про ідеї, що своїм змістом наближає філософію Канта до спекулятивної філософії. В розмисловому судженні передбачають існування споглядального розсудку, цеб-то такого розсудку, в якому особливе, що має випадкове існування в стосунку до загального, визначається цим загальним. Ідея необхідности погоджується з ідеєю вільности... „Але полохлива Кантова думка відступає від такої високої ідеї доцільности та її об'єктивного здійснення і заховує роздільність поняття та реальности. Проте, живі та органічні істоти, як і вироби мистецтва, доказують, навіть у сфері досвіду реальність ідеї. Міркування Кантові про цей предмет можуть піднести думку до істиного розуміння ідеї“ [1]).

Кант у критиці здібности судження висловлює нову думку, порівнюючи з критикою чистого розуму та критикою практичного розуму, про відношення між загальним, що належить розсудкові, та приватним, як предметом споглядання. Всю критику Гегелеву направлено проти непослідовности дуалізму взагалі та проти непослідовности дуалізму Канта зокрема. Хиба Канта й полягає в тому, що він не зміг сполучити дві думки, бо їх дві тільки й є з погляду форми. Порівнюючи критичну філософію Кантову з емпіризмом, Гегель виявляє суть послідовного емпіризму, що відкидає всякий дуалізм. Він порівнює філософію Канта з безвідчитним емпіризмом, який, призначаючи за єдину основу істини почуттьове споглядання, все ж припускає духо-

[1]) Гегель. Енциклопедія.

вий та надпочуттьовий світ. Зміст з боку форми засновується на авторитеті духу, а що до останнього змісту досвідного знання — спирається на почуттьове споглядання. За велику заслугу Кантову Геґель вважає те, що він примусив усвідомити абсолютну необхідність розуму, що не може розвинути свого власного змісту, завдяки своєму абстрактному характерові.

Велика заслуга Канта негативного порядку є конечність визначень розсудку, нездібних вести до пізнання істини. Це дає Геґелеві можливість конечність визначень розсудку з'ясувати тим, що вони належать нашій думці та нічого не мають спільного з самою суттю речей. Критична перемога такого положення й утворює, за Гегелем, правильне розуміння. Одна з головних хиб є в тому, що Кантівська філософія тільки історично описувала мислення та вираховувала елементи свідомости правильно в головному, але не показує необхідности явищ свідомости, що їх пізнається на досвіді. Також одна з головних хиб Канта є в тому, що він не міг перейти до вищого ступеня та займається тільки явищами звичайної свідомости.

Підводячи підсумки критики критицизму, Геґель звертає увагу на те, що Кант, який перший висловив, що думка повинна розвиватися з самої себе, не показав, як вона самовизначається і до якого наслідку доводить її самовизначення. Фіхте поправив Канта, зробивши досвід виведення категорій із мислення. Фіхте, як говорить Геґель, визнає, що саме „я" повинно правити за вихідну точку філософського розвитку та що категорії повинні бути результатом його діяльности. Але розвиваючи „я", він впадає в те саме кантівське царство речи самої в собі, яка в Фіхте формується, як зовнішня точка дотикання „я".

VII

Критична філософія закінчується там, де починається геґелівська система. Вона підходить до вихідного пункту геґелівського розуміння, та, не маючи можливости перейти до свого вищого ступеня, ховається за непізнавальність, за неможливість у цій вищій сфері вживати категорій. Критична філософія визнає думку за суб'єктивну, а за вищий вияв думки — абстракцію, абстрактну загальність, формальну тотожність, Тому думку протиставиться істині, за термінологією Геґеля, конкретній, загальності. Такий вищий ступінь думки і є розум, куди категорії свій вплив уже не поширюють. Формальне мислення збанкрутувало, воно не має можливости пізнати безконечности.

Тоді, як коло спасіння, виступає новий погляд, погляд безпосереднього знання. Мислення, що обмежується приватними формами, не має іншого продукту, крім категорій. Категорії ж та погляд розсудку — обмежені визначення. Тому Якобі, критикуючи формальне мислення з погляду пізнання безконечного, вважає, що таке пізнання не

може вийти із сфери конечного. Процес пізнання зводиться до низки визначень, які зумовляють себе одно одне, і тому вихідне положення умовне. Відціля всяке пізнання має умовний та конечний зміст. Бог же, як безконечне, вищий за таку систему понять. Розгортаючи свою думку, Якобі, по-перше, виходив із категорій самих по собі в їхній конечності, яка належить самій природі категорій, супроти Канта, в якого конечність категорій звязана з тим, що вони є лише формальні визначення суб'єктивної думки, а по-друге — він в усій своїй критиці мав на увазі й на цьому ґрунтувався, що коли обмежитися сферою природничих наук, що в цей час мали небувалий розквіт, то в природі не знайдуть безконечного. „Такий погляд призвів до того наслідку, що загальність є тільки невизначене скупчення зовнішніх та конечних речей, цеб-то матерія, і тут Якобі мав право сказати, що не може бути іншого виходу із сфери безпосереднього знання“ [1]).

Така загроза стояла, як привид, перед очима в Якобі „а відчувавши таку загрозу — він направляє всю свою думку на цю загрозу, шукає виходу з такого становища. Такий вихід він знаходить у безпосередньому пізнанні, в філософії віри. Але безпосереднє знання не могло задовольнити добірних смаків, високорозвиненого розуму, тому його й критикує Геґель, як третє відношення думки до об'єктивної істини.

Якобі змішує поняття „почуттьової віри“ („ми віруємо, що в нас є тіло, ми віруємо в існування почуттьових речей“. Якобі.) з вірою мислення — відношення до бога .Коли говориться про віру в бога, то говориться в вищому розумінні, говориться про розумове споглядання. Наука Якобі про віру вчить лише про один авторитет, власне — суб'єктивне об'явлення. Сама віра в розумінні такої філософії, говорить Геґель, є тільки пуста абстракція, чисто формальне визначення. Надхнення, об'явлення серця, поняття, вкладені природою в голови всіх людей, і особливо те, що зветься здоровим глуздом всі такі здібності тотожні з віруванням та безпосереднім знанням, тому що вони всі визнають, що зміст знання полягає в свідомості, в безпосереній формі. як факт свідомости“. Головне в цій філісофії Геґель бачить у тому, що тут виявляється принцип єдности в положенні нероздільного звязку думки про бога з його буттям, цеб-то суб'єктивного значіння думки з її об'єктивним значінням. Такий принцип у Якобі поширюється до не роздільности між уявами свого тіла та зовнішніх речей і їхнього існування. Але вся ця наука відрізняється від спекулятивної філософії тим, що набирає вузького, відокремленого погляду. Ідею єдности в її безпосередній формі висловив іще Декарт у відомому положенні „Cogito ergo sum“ — „слова Декарта про нерозумність буття та думки, про просте споглядання цієї єдности в свідомості, про певність очевидности такої основи, такої очевидности, що ніякий скептицизм не має

[1]) Геґель. Енциклопедія, ч. I, § 62.

змоги відкинути її — все це так повно та ясно, що Якобі й інші філософи тільки повторювали його аргументи“ [1])

Аджеж головна хиба філософії безпосереднього знання полягає в тому, що ця філософія перекручується в свою протилежність, у метафізику розсудку. Вона, критикуючи посереднє знання, зовсім відкидає його й намагається довести, що тільки одно безпосереднє знання веде до істини. Висовуючи тільки одно визначення, Якобі впадає в сферу неповних або конечних визначень що в їхній критиці ця філософія народжувалася на світ. На думку Геґеля, в тому й є головна хиба безпосереднього знання. Це знання, за Геґелем, не тільки не виключає посереднього знання, але є його продукт та результат. Релігія та моральність, хоч вони засновані на вірі та безпосередньому знанні, передбачають посередність, цеб-то розвиток, виховання, освіту. Безпосереднє знання, взяте зокрема, призводить до оправдання марновірства.

Завершуючи критичний огляд, Геґель говорить: „Таким чином, ця наука, яка думає, що вона звільнилася від конечного знання та від розсудкової тотожности метафізики й просвіти, признає ту саму безпосередність, цеб-то абстрактне співвідношення з собою, або абстрактну тотожність, за початок та критерій істини. Абстрактне мислення (форма розмислової метафізики) та абстрактне споглядання (форма безпосереднього знання) є те саме“. Нарешті, наука про безпосереднє знання не йде далі від картезіянської філософії. Навпаки, філософія віри прийшла до важливого, та тільки негативного висновку: що знання, засноване на конечних визначеннях, не може вийти із сфери конечного, в той час як пізнання істини лежить у пізнанні безконечного. „Наука віри нічого не міняє в звичайній методі наук, якої додержувався Декарт і таким самим способом прикладає його до досвідного й конечного знання. Але воно відкидає таку методу або, краще сказати, не додержується ніякої методи, воно відкидає всі методи, коли діло йде про пізнання безконечного. Таким чином, його охоплює нестримана сваволя фантазії й почуття, умовної морали й т. д.“ [2]). Протилежність безпосереднього знання та посереднього не погоджується з наукою. Істинно наукове знання Геґель викладає в логіці, центральне місце в ній займає логічна ідея, що об'єднує в собі безпосереднє та посереднє знання. В логічній ідеї ми маємо три сторони: а) абстрактну або разсудкову; б) діялектичну або негативно розумну і в) спекулятивну або позитивно розумну. Розсудкове мислення — перший ступінь у розвитку думки, яка переходить на вищий свій ступінь — розум. Розсудок зупиняється тільки на визначеннях та на їхній ріжниці між собою, на їхній непорушності. Розсудок придає предметам форму загальности, але загальність така має абстрактний

---

[1]) Геґель. Енциклопедія, ч. I, § 64.

[2]) Геґель, там саме.

характер. Із того, що розсудок роз'єднує предмети та бере їх в абстракції, виникає, що він протилежний безпосередньому спогляданню та відчуванню. Філософія обійтись без розсудку не може. В філософії, не зупиняючись на безпосередніх і туманних уявах, треба „схоплювати" кожну думку з усією точністю, але разом із тим розсудкові визначення, доведені до крайности — конечні визначення, здіймаються й переходять у свою протилежність. Це й є діялектичний момент, але взятий розсудком окремо, він утворює скептицизм, тому що має одно чисте заперечення.

Діялектика є природа всіх предметів взагалі, а також істинна природа визначення розсудку. Рефлексія перемагає такі роздільні визначення та звязує їх між собою, цеб-то взаємно співвідносить. Але хиба рефлективного мислення є в тому, що воно знову роз'єднує їх та надає їм абсолютного значіння в їхній роздільності. Діялектика тим не обмежується, а являє внутрішній поступовний перехід від одного визначення до другого. Діялектика є не тільки жива душа науки та йде на зміну всім попереднім формам мислення, а також дає початок усякому рухові, всякому життю й діяльності в сфері дійсности.

Кант в антиноміях розуму, захищаючи суперечливі положення, доводить, що всяке неповне визначення розсудку викликає протилежне. Кант відновлює діялектику древніх, і в тому його заслуга. Але діялектичне заперечення не є просте заперечення: таке заперечення є одночасно тякож і твердження. Єдність двох протилежних визначень, за Гегелем, становить третій момент — спекулятивний, або позитивний, розумний момент.

Так на підвалинах раціоналізму, емпіризму, критицизму та безпосереднього знання Гегель послідовно розгортає всю глибінь свого світогляду. Але, розгорнувшись, його система вже несла зерна суперечностей, і перед людством стало нове завдання, завдання критики грандіозних підсумків, вікових нашарувань, які сконцентрувалися в Гегелевій науці. Таке завдання викликало до життя багату критичну думку новітньої епохи, що на руїнах цих філософських систем утворила все багатство сучасного світогляду.

III КРИТИКА ГЕҐЕЛІВСЬКОЇ КРИТИКИ

VIII

Самий факт, що за об'єкт своєї критики Гегель вибирає гносеологію, а не онтологію, наперед надає самій критиці певної установки, яка є в тому, що Гегелівська критика попередніх напрямків іде по лінії методи, а не системи. Гегель послідовно проводить цей принцип, і в цьому головний позитивний бік гегелівської критики, що ґрунтується на основному принципі об'єднання методи та системи.

Таке позитивне спрямування в руках Геґеля утворює величезну негацію. За початок для такої негації є геґелівський силогізм, що вивів його на широкий шлях спекуляції. Ця геніяльна помилка вимагає особливої нашої уваги, а тому ми повинні зупинитися на цьому моменті докладніше.

Умогляд є засіб виводу за допомогою чистого мислення незалежно від досвіду та спостереження. Умогляд у широкому розумінні — це є всяке споглядання буття. Таке буття може бути „зовнішнє" та „внутрішнє". Звідци, від раціональної психології („внутрішнє споглядання"), від інтроспективної методи, і веде свій початок умогляд. Утворення самого поняття суб'єкту - об'єкту в великій мірі також залежало й від раціональної психології, бо можливість для суб'єкта стати об'єктом і споглядати внутрішні процеси лежить в основі інтроспективної методи умогляду. Філософський умогляд має свою основу в раціональній психології, але в філософії він відогравав зовсім иншу, окрему від інтроспективної методи ролю.

Психологія — і раціональна, і емпірична — відограли велику ролю в утворенні умоглядного принципу взагалі й зокрема в утворенні світогляду Геґеля, а тому, щоб зрозуміти Геґеля, треба також розглянути психологію, яку між іншим, у звязку з Геґелем занадто мало розробляли, значіння її в геґелівській філософії не досить висвітлено.

Розквіт емпіричної психології припадає на середину XVIII століття — тоді занепадає умоглядний принцип.

Раціональна психологія в Геґеля має своєрідний характер. Душу суб'єкту він замінює на дух, та разом із тим він залишає душу на старому місці. Стара раціональна психологія, побудована на дуалізмі душі й тіла, вивчає властивості та якість душі. Геґель прагне встановити єдність, і таку єдність він установлює по вертикальній лінії на основі єдности душі й духу, а не на основі єдности реальної людини й „душі" або інакше — протягу та мислення. Раціональна психологія, таким чином, не знищується, вона фактично залишається на старому місці, і саме їй, раціональній психології, Геґель надає великого значіння відмінно від емпіричної. Раціональна психологія, що на його думку, вивчає дух, стоїть вище за емпіричну психологію.

Ми бачимо, таким чином, що Геґель, утворивши єдність на ґрунті духу, залишає хвіст дуалізму, коли торкається конкретної людини, бо разом із раціональною психологією вважає, що завдання такої психології вивчати суть душі, як вона є в самій собі або як її пізнає мислення, цеб - то тим самим визнає окреме існування душі й думки. Геґель навіть виступає проти матеріяльного розуміння попередньої метафізики, що розглядала душу, як річ. Отже, основа, підмурок на якому будував Геґель свою філософію, має дуалістичний характер.

Марксизм виводить мислення з буття; марксизм вбачає у психіці вияв, дію певних фізико - хемічних, фізіологічних, матеріяльних

процесів. Людина не може відірватися від своєї конкретности фізіологічного існування, цеб-то вона насамперед бажає, почуває й лише потім вивчається мислити. Коли людина мисленням сприймає природу, оформлює свій світогляд, логічно переробляє, вона вже володіє певними психологічними рисами. Така та база, на якій складається логічне мислення, визначаючи заздалегідь „людський" характер такого мислення. Тому не можливо утворити чисту та абсолютну логіку, незалежну від психологічного зосередження, тоб-то від часу, простору, соціяльного оточення й т. д. Гегель відривається від такої бази, а тому впадає в протиріччя, він навіть на ідеалістичній основі логічно не витримує свою систему. Гегель впав у дуалізм або, точніше, не переміг його в основній галузі, у психології.

Для розуміння Гегеля це надзвичайно важливо. На такій базі йде розвиток гегелівського умогляду, наріжним каменем якого й є силогізм.

Гегель виходить із силогізму, а не з судження, як це робить раціоналізм XVII століття, проте в нього силогізм має своєрідний синтетичний характер. Гегель розглядає силогізм не формально (чотири фігури), а лише з якісного боку, і в цьому саме є окрема риса гегелівського умогляду. Тільки якісний бік міг надати силогізмові тієї виключної історичної ролі, яку він відограв у руках Гегеля. Силогізм синтетична система, в силогізмі вводиться нове поняття, відмінне від понять, що зазначені в посилках.

Схоластика средньовіччя також була побудована на силогізмі, але цей силогізм має тільки формальний характер. Силогізм у руках формалістів перетворився в такі самі формальні закони як і основні закони формальної логіки. Формальна метода зводить силогізм тільки до комбінації трьох термінів та дає лише формальні ґарантії істинности заключення. Критика силогізму Беконова, Локкова та інших ортодоксальних формалістів, цілком нормально, крутилась навколо синтетичної природи силогізму, але, залишивши якісний бік цього питання, вони приходили до формального виводу, що умовивід нічого нового не дає.

Мілль, який критикує силогізм, говорить, що в усякому силогізмі (дедуктивний вивід) істинність великої посилки передбачає істину заключення. Відціля виходить, що загальне положення не може бути за доказ приватного. Таким чином, замість твердження, що істинність заключення, залежить від великої посилки, ми повинні прийти до думки, що істинність великої посилки залежить від істинности заключення. Правильно, що велика посилка та заключення — одно одне взаємно передбачають, а тому звідци виходить, що взагалі заключення від загального до приватного (силогізм) не існує та що правильною формою заключення є заключення від приватного до приватного, при чому аналогія є істинна метода.

Геґелівська теорія умовиводу значно відрізняється від формальної теорії, і саме якісною стороною. Так, сам Геґель визначає свій стосунок до формального силогізму: „Звичайно уявляють собі, що силогізм є форма розумної думки, але тільки суб'єктивна форма, що не має тісного звязку із змістом розуму, наприклад, з розумним початком, розумною дією й т. ін. Часто-густо говорять про розум та закликають до нього, а тимчасом не хочуть визначити, що він таке є і в чому полягає здібність розумно мислити. Насправді формальний силогізм є нерозумна форма та не має нічого спільного з розумним змістом“ [1]).

Умовивід Геґеля — єдність поняття та судження. Розум — умовивід, і все, що розумне, є деякий умовивід. Діяльність умовиводу належить розумові „...Силогізм є конче потрібний ґрунт усякої істини і можна сказати, що абсолютне, є силогізм; таке визначення може бути виявлене в іншій формі: все є силогізм (всі речі являють силогізм)“ [2]).

Теорія умовиводу Геґеля є розвиток та вища форма поняття науки про ідеї, про суб'єкт-об'єкт, про єдність поняття та об'єктивности або абсолютної істини, або в умовиводі обидва визначення є в третьому, яке являє їхню єдність. Звідци також виходить, що загальна теорія умовиводу у відомому змісті повторює основні моменти поняття; одинокість, приватність, загальність.

У Геґеля ми маємо три форми умовиводу:

1. Умовивід безпосереднього існування, або умовивід якости (або властивости). Воно має таку форму: О — П—З, цеб-то одиничність, приватність, загальність. Суб'єкт, як одиничність, підходить під загальне визначення за допомогою якої-небудь якости.

2. Умовивід якости або рефлексії. Середній член його рівний двом другим, або коли дві величини рівні третій, то вони рівні між собою.

3. Умовивід необхідности (відношення). Середній термін утворює загальність.

Перехід умовиводу з одного роду до іншого повторює рух поняття від пустої абстракції до конкретної повноти, різноманітности. Перехід полягає в різному опосередкованні моментів поняття, О — П — З, що перетворюються в Геґеля в терміни.

Характерно для Геґеля проти формальної логіки, що Геґель ставить питання про природу самих термінів, які для утворення силогізму повинні бути наявні. Поняття, за Геґелем, не є тільки складова частина силогізму та й більш нічого. Поняття є прямий наслідок умовиводу, а тому раніш, ніж говорити про умовивід, треба утворити

---

[1]) Геґель. Енциклопедія, ч. I, Логіка, доп. § 181.

[2]) Геґель. Енциклопедія, ч. I, § 181.

(не просто дані) посилки, як складний процес думки, цеб-то умовиводу. Поняття раніш є умовивід, а потім уже „термін“ силогізму. Термін знов таки має звязок із судженням вони один одного зумовляють. З такого погляду буде цілком зрозуміле твердження Мілля про те, що зміст посилки зумовлює зміст виводу.

В умовиводі кількості або рефлексії (співвідношення) Гегель дає яскраве розуміння місця індукції в своїй системі. Заключення остільки правильне, оскільки правильна перша посилка. Таке загальне твердження загальної логіки Гегель аналізує та приходить до висновку, що й перша посилка остільки правильна, оскільки правильне заключення. Таким чином, за передумову дедукції є індукція. „Одинокість утворює середній член кількісного умовиводу, не як один індивід, а як усі індивіди. Через те, що яка-небудь якість належить усім індивідам, її оголошується якістю тієї загальної сфери, або того роду, до якого належать індивіди: умовивід індукції“ [1]).

У Гегеля дедукція побудована на індукції, а індукція — на аналогії, і ця знов таки являє своєрідну дедукцію.

„а) Багато індивідів мають загальну природу; б) один із індивідів має такі от якості; в) а тому й інші індивідууми мають таку якість. Індукція встановлює те, чим повинні бути суб'єкт та предикат заключення... В індукції приватна визначеність править за підвалину для визначення загальної природи одинокости; в аналогії навпаки — опосереднювання в тому, що інша одинокість має ту саму загальну природу. Аналогія веде від загальної природи індивіда до його приватної визначености. Наприклад, планета має рух; місяць є планета; а тому місяць має рух“ [2]).

Суть умовиводу рефлексії — це індукція або навід, на який спирається силогізм цілости (Allheit), а також те, що основується на аналогії. Силогізм цілости спирається на навід, але тим, що неопосередковані і емпіричні одинокості відрізняються від загального, а тому не можуть бути вичерпані, то навід ґрунтується на аналогії, де середній термін є одинокість, але одинокість, що має загальне значіння, значіння його роду або його істотної визначености. „Отже, перший силогізм знаходить свій доказ у другому силогізмі, а другий — у третьому, і цей знов таки проводить до першого загального або до одинокости визначення, як рід. Силогізм цілости почасти виправляє хибу, виявлену в основній фігурі розсудкового силогізму (§ 184)“ [3]).

Про яку хибу говорить §184? „Чим конкретніший предмет, тим більше він має різних елементів, які можуть служити середніми термінами. Щоб розібрати, які з тих елементів істотніші, потрібна допомога ін-

---

[1]) Гегель. Пропедевтика, § 49.
[2]) Гегель. Пропедевтика.
[3]) Гегель. Енциклопедія, ч. 1, § 190, п. 3.

шого силогізму, але й він повинен обмежитися одною розрізненою визначеністю предмету, де легко можна найти такий бік і такий погляд, який надає їй певного й необхідного характеру".

Питання ясне. Треба зробити підсумки. Геґель, як послідовний спекулятивний філософ, індукцію обмежує... аналогією. В тому суть спекулятивної методи Геґеля. Він аніяк не може відірватися від своєї божественної ідеї та заялозити її чистоту. Незалежно від себе спустившись на землю, він знову підіймається вгору, та тільки на іншій машині.

Силогізм цілости веде до силогізму наводу, в якому середній термін утворює неділиме. Таким чином, умовивід має таку форму:

О — П — З
П
П
П

„...А тому середній термін тут утворює сукупність усіх неділимих. Такий силогізм викликає інший. Тому, що його средній термін утворює всі конкретні, неділимі, та це передбачає, що спостерігання та досвід повні відомої сфери. Але, як неділимі, які вони тут є, вони тільки приводять до прогресу дурної безконечности (ПППП...). Навід не може вичерпати всіх неділимих... Така хиба наводу призводить до аналогії. Коли з того, що деякі предмети, належні до відомого роду, мають яку-небудь якість, виводять заключення що й інші предмети такого самого роду мають таку саму якість, то судять за аналогією. Так, наприклад, роблять умовивід такого роду, коли говорять: до цього часу вважали, що всі планети рухаються за таким от законом, а тому треба гадати, що нова щойно відкрита планета рухається за тим самим законом. В емпіричних науках аналогії справедливо відограють важливу ролю і таким чином досягли важливих наслідків" [1]). Ми бачимо тут, що середній термін — П (приватність), неділиме, конкретне — Ґеґель перетворює в дурну безконечність.

Намір усякими способами утворити систему штовхає Геґеля на обмеження, на утворення із конкретного дурної безконечности. Метода аналогії виступає тут, як чисто спекулятивна в не прихованому вигляді, і сам Геґель відчуває це, коли говорить, що аналогія може бути більш-менш ґрунтовна. Він зайшов у тупик тому, що перед ним логічно постало питання: як же знаходиться закони руху першої планети, щоб потім мати можливість робити аналогію? У відповіді, що логічно звідци береться, двох думок бути не могло: тим, що індукція

[1]) Геґель. Енциклопедія, ч. I, § 190, доб.

дійсна тільки на основі аналогії, то ясно, що нарешті ми повинні вернутися лише до дедукції.

Порвати з формальним мисленням, скласти свою геніяльну науку про діялектику Гегель міг тільки на силогізмі, тільки на дедукції. Це неминуче. Але поруч із тим ми бачимо, що Гегель упав у другу крайність та фактично відкинув індукцію. Не відкидаючи значіння аналогії взагалі, необхідно зазначити, що в тому вигляді та в тому змісті, як її вживав Гегель, така аналогія обертається в спекуляцію та й годі. Тут — найслабший бік гегелівського навчання про вивід.

Як Енгельс розглядає стосунки індукції та дедукції? Він говорить: „Індукція та дедукція звязані між собою так само необхідно, як синтеза та аналіза. Замість того, щоб підносити одну з них до небес коштом другої, краще намагатися прикладати кожну на своєму місці, а того можна добитися лише в тому разі, коли зважати на їхній звязок між собою, їхнє взаємне доповнення одним одного“ [1]). Енгельс рішуче виступає проти „всеіндуктивістів“, „індуктивних ослів“, протиставляючи індукції аналізу й надаючи великого значіння дедукції. Він виступав проти індукції тому, що доказати теорію розвитку, на думку Енґельса, за допомогою простої індукції неможливо, бо вона (цеб-то теорія розвитку) цілком антиіндуктивна. Завдяки індукції, як говорить Енгельс, поняття сортуються: вид, рід, класа, завдяки теорії розвитку вони стали текучі, а значить і відносні, а відносні поняття не надаються індукції. З цього очевидно, що Енгельс не відкидав індукцію, а лише відповідно оцінив її та поставив її на певне місце.

Гегелівська теорія умовиводу опрацьована в нашій літературі надзвичайно мало, а тимчасом це є один із ключів для розуміння Гегеля взагалі та зокрема гегелівської спекуляції, а разом із тим є вузол його діялектики. За допомогою свого силогізму Гегель намагався якнайбільше вичерпати процес у його загальних формах, але неминуче переходив на шлях спекуляції, культивуючи новий своєрідний напрямок думки.

Найголовніше в цьому навчанні є те, що умовивід є самий процес, і тому він у головних рисах відбив форми руху, розірвавши з силогізмом формальної логіки.

Силогізм Гегеля є розвиток його науки про поняття. Поняття в основі ідеалістичне. Таким чином і вивід неминуче повинен бути ідеалістичний. На ґрунті гегелівської концепції психології, яка виросла на основі раціональної психології, починається прямування Гегеля в умогляд. У нього оформлюється основна передумова умогляду — дух, як предмет умовиводу, умогляду. При тому треба пам'ятати всю оригінальність Гегеля. У нього в певному змісті оформлюється панлогізм у понятті, яке саме із себе розвивається (онтологізм). Така форма

[1]) Энгельс. Діялектика природи, ст. 59.

раціоналізму, синтеза панлогізму та онтологізму намагається примирити логічну необхідність з емпіричною дійсністю.

Ось де яскраво виявлений ідеалістичний та спекулятивний характер геґелівського умовиводу.

IX

Така в головних рисах характеристика силогізму, основного вихідного пункту геґелівського умогляду.

Якщо тепер ми перейдемо до аналізи стосунку нової думки до філософії Геґеля, то, цілком зрозуміло, побачимо в першу чергу жорстоку критику Геґеля саме з боку спекулятивної його сути, з боку умогляду.

Геґелівська система є оригінальна форма умогляду, що склалася, як синтеза попередньої філософії. Маркс таким чином характеризує з цього боку філософію Геґеля: „В системі Геґеля існують три елементи — спінозівська субстанція, фіхтівська самосвідомість та геґелівська необхідно протиречива єдність обох елементів — абсолютний дух. Перший елемент є метафізична перевернута природа в її відірваності від людини; другий — метафізично перевернутий дух у його відірваності від природи; третій — метафізична перевернута єдність обох чинників — дійсної людини та дійсного людського роду“ [1]).

Спекулятивну суть філософії Геґеля відкрив уперше Фоєрбах, і це, як відомо, зробило цілий переворот у світогляді Маркса-Енґельса. Маркс таким чином характеризує Фойєрбаха: „Але хто відкрив тайну „системи“? Хто знищив діялектику понять — війну богів, знайому тільки філософам? — Фойєрбах. Хто поставив на місце старої мізерії, на місце безконечної самосвідомости не „знання людини“ (ніби людина має ще якесь інше значіння поза тим, що вона людина, а саму „людину“? — Фойєрбах і тільки Фойєрбах“ [2]).

Геґелівський умогляд, як відомо, ніс із собою дві течії думки: одна — революційно-прогресивна, а друга — реакційна, регресивна. І проти такого реакційного теологічного боку постала вся наступна передова думка нової епохи. Перший стрілець у розгромі реакційного боку геґелівської філософії був Фойєрбах. Всю гостроту своєї критики й вагу своїх арґументів направив він на спекуляцію Геґеля.

„Геґелівська філософія, — говорить він, — є остання пристань, останній раціональний захист теології... Спіноза — справжній родоначальник сучасної умоглядної філософії, Шеллінг — її поновник, Геґель — її завершник“ [3]).

---

[1]) Маркс. Святе семейство, ст. 282.

[2]) Маркс. Святе семейство, ст. 224.

[3]) Фойєрбах. Попередні тези до реф. філ

За Фойєрбахом критикує той же бік Маркс у „Святому семействі“: „Спекулятивна філософія, спеціяльно геґелівська філософія, вважала за потрібне перекладати всі питання з форми здорового людського розсудку в форму спекулятивного розуму та перетворювати дійсне питання на спекулятивне, аби можна було на нього відповідати“. Ст. 221.

Поряд із спекуляцією Геґель знову відродив метафізику XVII століття. Такий другий дуже важливий момент, що на нього треба зважати при критичному огляді філософії Геґеля. Проти такої метафізики також направили свою зброю Фойєрбах і Маркс.

„Переможена французькою освітою, а надто французьким матеріялізмом метафізики XVII століття святкувала свою переможну, повну змістовности реставрацію в особі німецької філософії, а саме в спекулятивній німецькій філософії XIX століття. Після того, як Геґель геніяльним способом об'єднав її з усією попередньою метафізикою та з німецьким ідеалізмом, утворив метафізичне універсальне царство, наскоки на теологію знову, як і у XVIII столітті, ішли поряд із наскоками на спекулятивну метафізику та всяку метафізику взагалі“ [1]).

Геґель утворив нову метафізику в оригінальній формі. Він об'єднав революційну свою діялектику з попередньою метафізикою, утворивши, таким чином, не тільки логічне завершення своєї системи, що йшло в згоді з його прямуваннями, а ще й утворив геніяльну нелогічність, що йшла врозріз із тими прямуваннями. Він утворив метафізичне універсальне царство, замкнуте логічне коло, в якому билася діялектика.

Плеханов, з належною йому ясністю, визначає стосунок марксизму до Геґелевої науки так: „У Геґеля діялектика збігається з метафізикою. У нас діялектика спирається на науку про природу. У Геґеля мислення рухається вперед завдяки виявленню та розвязанню протиріч, які полягають у поняттях. Згідно з нашою матеріялістичною наукою, протиріччя які полягають у поняттях — це є лише відбиток, переклад мовою думок, тих протиріч, які полягають у явищах, через протиречиву природу їхньої загальної основи, тоб-то руху“ [2]).

І, нарешті, третій момент. Геґель утворив систему, але сам акт утворення системи — акт раціоналістичний. Раціоналізм вимагає міцного логічного кола. І в тому полягає „атавізм“ Геґеля та його своєрідний раціоналізм. „У логіці кінець міг у нього стати за початок нового розвитку, тому що там конечна точка, обсолютна ідея,— абсолютна лише остільки, оскільки він абсолютно нічого не міг сказати про неї,— „відчуджує сама себе“, цеб-то перетворюється в природу, а потім у дух, цеб-то в мисленні та в історії знову повертається до самої себе... Геґель побачив, що мусить покласти кінець такому

---

[1]) Маркс. Святе семейство, ст. 266.

[2]) Плеханов. Передмова до Л. Фойєрбаха.

процесові, бо треба було, нарешті, закінчити свою систему. Але тут він заходить у протиріччя із діялектичною методою“ [1]).

Такі три головні костури, на яких шкупильгала система Геґеля до моменту зародження світогляду діялектичного матеріялізму.

X

Теорію пізнання Геґель переміг. Вона одержала свою вищу форму. В той час як Кант ставив питання про межі пізнання й тим самим відвертав увагу від самих предметів знання, замикаючись на досліді властивостей та елементів самої думки, Геґель ставив питання про те, щоб саму здібність пізнання можна було дослідити тільки в процесі самого пізнання.

Марксівська думка, розгортаючи таке положення, кладе в основу теорії пізнання всю сукупність людської практики, розриваючи, таким чином, остаточно з цариною думки, як критерієм пізнання. Процес же практики вимагає методології, і таким чином нарешті теорію пізнання глинає методологія.

На такій базі марксизм підходить до оцінки геґелівської критики попередніх йому гносеологічних напрямків. Таким чином, раціоналізм та емпіризм, як певні гносеологічні напрямки в тому вигляді, як їх подає Геґель у своїй критиці, ми можемо прийняти з погляду головної настави — методології, за вихідний пункт якої є сукупність всієї людської практики, єдність теорії та практики.

За допомогою раціоналізму ми не можемо охопити предмета всебічно, вивчити всі його звязки та опосередкування. Не можемо також розглядати його розвиток, зміни. І, нарешті, за раціоналістичною методою ми відриваємося від практики, вся людська практика залишається з боку, не входить у повне й всебічне розуміння предмету, як критерія істини, і сама істина набирає абстрактного характеру.

Раціоналізм вів до містицизму. Його методами не можна було пізнати дійсности, а тому залишався єдиний шлях — шлях містичного об'явлення. Коріння Геґелевої критики раціоналізму у цьому теж мають свій ґрунт. Він, так би мовити, виконував наряд передової класи своєї епохи, що кликала до зброї, марила практикою уві сні й на яву, отже, містицизм задовольнити її на цьому ступені розвитку не міг. З другого боку, раціоналізм, хоча й з інших причин, не відповідав інтересам влади. „Адже ж сам Геґель, — як говорить Маркс,— був така солідна людина, ортодокс, та полеміка його була скерована проти не похвалюваних від державної влади напрямків, проти раціоналізму та космополітичного лібералізму“ [2]). Треба також мати на увазі,— і це

[1]) Енґельс. Л. Фойєрбах.
[2]) Том II, ст. 97.

підкреслює Маркс, — що раціоналізм, віра в розум, веде до безвір'я. Розвиток думки йде через раціоналізм до скептицизму і в своєму розвитку обертається в одному напрямку — вступ до діялектики, а в другому — в пусте резонерство (все можна заперечувати).

Проте, центр критики Гегеля — емпіризм. Цей момент він випирає, і коли він віддає більше уваги Кантові, то головним чином за його емпіризм.

Емпіризм не бачив усієї сукупности явищ, їхнього внутрішнього звязоку та закономірности. Він бере окремі емпіричні предмети, явища, в їхній розрізненості, не усвідомлюючи їх з погляду цілого, з погляду загальних законів, задовольняючись випадковими частковими фактами. Реакція на раціоналізм так далеко заходить, що вдаряється в іншу крайність, і, як говорить тов. Бухарін, виникає ... „друга небезпека, і вона цілком реальна. Вона полягає в тому, що нашу теорію, потребу орудувати „силою абстракції", об'являють метафізикою, аристотелівщиною" [1]).

Для емпірика існує тільки річ. Він не бачить тих стосунків, що звязують речі, а такі стосунки, а також і закони, яким речі підлягають, можна одержати тільки через абстракцію. Метода емпірика — метода описування та й годі. А що важливе для діялектика? Для нього важливо, щоб абстракція відповідала фактам. Такі абстракції в уяві діялектика не догматичні, постійні, суті. Вони мають у такому змісті суб'єктивний характер, є, так би мовити, перші етапи в процесі пізнання світу. З другого боку, такі абстракції мають об'єктивний характер бо відповідають певним речам, а не являють ступені саморозвитку духу.

Відкіля починається діялектика й де кінчається абстракція формального мислення, раціоналізму?

Річ у тому, що діялектика, ґрунтуючись на бутті та мисленні, необхідно тягне за собою парні поняття. Саме поняття неможливе без своєї протилежности. Таким побутом узяті окремі поняття в своїй ізольованості є абстрактне поняття — воно не може дати правильного відбитку дійсности. Ми не можемо зрозуміти якости без кількости, єдности — без різноманітности, форми — без змісту, тьми — без світла, лихе — без радощів і т. д. Але й цього ще не досить. Так зване рефлективне мислення, яке критикує Гегель, в тому, що воно, звязуючи такі окремі визначення, знову їх роз'єднує та надає їм абсолютної цінности.

Діялектика ж являє собою перемогу такого мислення. Це — внутрішній поступовий перехід від одного визначення до іншого. В розсудковій формі мислення береться тільки один бік, а він одірваний від цілого, не може дати правильного пізнання.

---

[1]) „Вестник Ком. Ак.", № 11, ст. 297.

Центральний пункт геґелівської діялектики — наука про протиріччя. Ці ідеї Геґель розвинув на основі критики кантівського дуалізму та формалізму. Він вважав, що раз Кант свою науку про категорії взяв із формальної логіки, то звідци й береться формальна суть таких категорій, як одержаних із емпіричного опису. Це є джерело кантівського абстрактного формалізму.

Протиріччя в Канта не мають об'єктивного характеру: вони суб'єктивні, бо перебувають у свідомості, а не в об'єктивному світі. Геґелівське навчання про єдність народжувалось також і в боротьбі з кантівським дуалізмом, що полягає в протиставленні абстрактних понять одно одному, як наприклад, форма — судженню, річ у собі — явищу і т. д. Геґель зводить такі абстракції до конкретної єдности — в цьому є велика заслуга Геґеля. Іще Кант намагався синтезувати такі протилежності в своєрідній формі. Так, він гадав, що єдність додається розсудком різноманітності, а це дається зовні засобом почуття. Синтезування таке належить трансцендентальній аперцепції .

Треба при тому зауважити, що в Геґеля така єдність протилежностей зводиться до основи, тоб-то, нарешті, одержує він ідеалістичну основу. Геґель приходить до такої синтези, так би мовити, зверху, вважаючи такі протилежності за ступені саморозвиткові духу.

Так само слід пам'ятати, що в Геґеля одна з хиб, що береться з його метафізики що її ми вже відзначали — це розуміння розсудку та „розуму", як метафізичних категорій: він розуміє під ними особливі здібності свідомости. З нашого ж погляду такий метафізичний зміст треба відкинути, і поняття розуму й розсудку мають лише методологічне значіння. Метода розуму — діялектична метода, а розсудкова — формальна, метафізична або догматична, цеб-то, як ми вже визначили, та метода, що оперує лише розрізненими, ізольованими абстрактними поняттями не в їхній протилежності, а в їхній самостійності та абсолютності.

Нова метода, що виросла на критиці раціоналізму й критицизму, щільно наблизила Геґеля до розвязання величезних проблем, та Геґель розрішити їх не міг, бо на базі ідеалізму він зайшов у нові протиріччя.

* * *

В оцінці Геґелевої критики раціоналізму та емпіризму треба зважати, як на вельми поважний момент, на метафізичну суть його конкретного поняття, а звідци така сама суть судження та виводу. Ідея єдности суб'єкту та об'єкту, по суті глибоко правильна, набирає в нього метафізичного змісту.

Далі, формальна логіка, формальне мислення розглядає лише чисті поняття, а не синтезу поняття та предмету. Тому формальну (інструментальну) логіку Геґель зовсім відкидає разом із раціоналізмом

у такому змісті. Геґель, геть відкидаючи таку логіку, у своїй критиці раціоналізму ґрунтується, з одного боку, на своїй конструкції поняття, а з другого — на законах формального мислення попередньої логіки. Він бачить протиріччя, що виникають на такому ґрунті, і вважає, що деякі елементи формальної логіки в такому змісті закономірні для діялектики. Такий своєрідний вихідний погляд критики раціоналізму приводить до не менш оригінальних висновків. Раціоналізм, побудований на „конкретному“ (в метафізичному змісті) понятті Геґеля, не є вже раціоналізм у попередньому змісті. А саме в такому вигляді його виводить Геґель, як „елемент“ діялектики. Але це ж „конкретне“ поняття має ще й методологічний бік — у цьому його позитивне значіння. Однак і з цього боку від попереднього раціоналізму анічогісінько не залишається.

Вся Гегелева, система побудована на метафізичному понятті, має метафізичний характер. Першим ділом марксизму має бути знищення метафізичної сути конкретного поняття. Така головна попередня умова, без якої не можна дійти в марксизм. Суть марксівського поняття не в метафізиці, а в методології. З такого погляду раціоналізм у попередньому змісті відпадає зовсім, точніше — здіймається, переходячи у свій вищий ступінь на базі практики.

Така в головних рисах доля раціоналізму та емпіризму, що під ударами критики Геґеля, за нової епохи вступають у новому, досі незнаному вбранні.

АРК. ВІТКУП

Умови рівноваги радянської господарської системи

(З приводу статтей Є. Преображенського)

У „Вестнике Куммунистической Академии“ [1]) вміщено три статті Є. Преображенського під заголовком: „Проблема хозяйственного равновесия при конкретном капитализме и в СССР“. У цих працях Є. Преображенський ставить собі за мету з'ясувати основи умов динамічної рівноваги нашої господарської системи („В. К. А“. № 22). За цю аналізу умов нашої господарської рівноваги Є. Преображенський вважав за потрібне раніше подати більш-менш докладну аналізу умов динамічної рівноваги конкретного капіталізму (кн. 17). Цю нашу статтю присвячено критичному розглядові статтей Є. Преображенського. Хоч праця Є. Преображенського не кінчається названими статтями, ми, проте, вважаємо за можливе її проаналізувати з таких причин:

1. Теоретична частина закінчена. В наступних номерах „В. К. А.“ автор обіцяє лише навести цифрову ілюстрацію, викладеної в №№ 17 і 22 теоретичної частини.

2. З моменту виходу останньої статті Є. Преображенського минуло вже щось коло року, і коли цю працю буде закінчено — невідомо. Через те, що автор захищає (на наш погляд) очевидно неправильну теоретично й політично небезпечну систему поглядів на характер і шляхи нашого соціялістичного будівництва, ми вважаємо за потрібне подати тут коротенький розгляд думок Є. Преображенського.

Нагадаймо, між іншим, що сам Є. Преображенський вважав за можливе критикувати незакінчені статті Н. Бухаріна, опубліковані в

[1]) № 17, стор. 35 — 76; № 18, стор. 63 — 85; № 22, стор. 19 — 72 за 1926 і 927 рік.

„Правді“ (№№ 148, 150 і 153), з тієї причини, що „невідомо, коли ці статті будуть закінчені“ [1]).

Кілька слів про порядок викладу. Через те, що свій дослід умов рівноваги радянської господарської системи Є. Преображенський базує на низці висновків, одержаних ним з аналізи умов рівноваги конкретного капіталізму, ми визнали за потрібне спочатку подати стислий виклад і критику досліду Є. Преображенського в частині з'ясовання умов рівноваги конкретного капіталізму [2]). Потім ми переходимо до викладу головних умов рівноваги господарської системи СРСР, критика якої буде подана в наступному номері „Прапору Марксизму“.

1. ГОЛОВНІ УМОВИ ГОСПОДАРСЬКОЇ РІВНОВАГИ ЗА КОНКРЕТНОГО КАПІТАЛІЗМУ НА ПОГЛЯД Є. ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО

Перш ніж з'ясовувати умови рівноваги [3]) радянської господарської системи, Є. Преображенський подав аналізу умов відтворення громадського капіталу за конкретного капіталізму. Відомо, що Маркс у своїх схемах відтворення („Капітал“, т. II, розд. III) ґрунтувався на так званому „щирому капіталізмі“, тоб-то Маркс ґрунтувався на тому, що „капіталізм устиг уже проникнути в усі шпарки суспільства“. Є. Преображенський вважає, що для ясного розуміння умов відтворення громадського продукту в СРСР, треба Марксову аналізу доповнити аналізою відтворення громадського капіталу за так званого конкретного капіталізму. Конкретний або реальний капіталізм тут протиставиться Марксовому „щирому капіталізмові“. Перший різниться від останнього тим, що в коло досліду входять так само й докапіталістичні форми господарства. Ці докапіталістичні форми господарства є не тільки в основному, але майже цілком форми простого товарового господарства. От їх і бере в коло досліду конкретного капіталізму Є. Преображенський.

Замість Марксових двох підрозділів суспільного відтворення Є. Преображенський будує чотири:

---

[1]) Див. Є. Преображенський — Новая Экономика. Передмова до II видання, стор. 13, вид. Комуністичної Академії, 1926.

[2]) Тут ми подаємо лише загальну критику положень Є. Преображенського в частині з'ясовання умов рівноваги конкретного капіталізму. Нам доведеться ще раз повернутись до умови рівноваг конкретного капіталізму в наступному номері „Прапору Марксизму“.

[3]) Вислів „господарська рівновага в економічній літературі вживається в найрізноманітніших розуміннях. Одні його мають за розуміння народньої господарської статики, інші за розуміння стаціонарного господарства („проста репродукція“, за Марксом), дехто з дослідників цей вислів рівноваги переплутує з безкризовим поширеним відтворенням. Ця плутанина термінологічна базується на цілком недиференційованих різних розуміннях. Ретельну аналізу цього питання ми відкладаємо до іншого часу. Поки-що відзначімо лише, що під словом „рівноваги“ ми розумітимемо безкризовий зріст народнього господарства.

(К) = Капіталістичний сектор господарства

$$I\ K = 1.\ CK + VK + MK \text{ або } C1K + V1K + M1K$$
$$II\ K = 2.\ CK + VK + MK \text{ або } C2K + V2K + M2K$$ [1])

(Д) = Докапіталістичний сектор господарства.

В докапіталістичному секторі господарства нема ані постійного, ані відмінного капіталу; там ми маємо елементи продуктивного споживання і елементи споживання особистого. Хоч і не зовсім зручно істотно різні розуміння відзначати однаковими символами, але для простоти ми це зробимо. В докапіталістичному секторі ми маємо:

$$ID = I.\ CD + VD \text{ або } C1D + V1D$$
$$IID = II.\ CD + VD \text{ або } C2D + V2D$$

За Марксом головна умова рівноваги капіталістичної господарської системи за простого відтворення в так званому щирому капіталізмі — це є рівнання: $C2 = V1 + M1$.

В Умовах поширеного відтворення за щирого капіталізму рівновагу буде здійснено в рівнанні $C2 = V1 + \frac{M}{X}$, де X є частина надвартости, що йде на фонд нагромадження.

Які ж головні умови рівноваги за конкретного капіталізму в умовах простого й поширеного відтворення.

Просте відтворення потребує рівнання: $C2K + C2D = (V1K + M1K) + V1D$.

Умови рівноваги поширеного відтворення за конкретного капіталізму потребують, як це легко зрозуміти, такого рівнання:

а) якщо капіталістичний сектор здійснює поширене відтворення, а дрібнобуржуазний — просте:

$$\text{а)}\ C2K + C2D = V1K + \frac{M1K}{X} + V1D$$

б) якщо капіталістичний сектор і дрібнобуржуазний сектор здійснюють поширені відтворення:

$$\text{в)}\ C2K + C2D = V1K + \frac{M1K}{X} + \frac{V1D}{X}$$

Звідси Є. Преображенський робить такі головні висновки в питанні про умови рівноваги цілого народнього господарства за конкретного капіталізму: Якщо відкинути речову форму обмінюваних

---

[1]) Тут, і так само далі, ми користуємося (як і Є. Преображенський) з таких знаків: „I“ — показує підрозділ суспільного господарства, де виробляєтся засоби виробництва; „II“ — виробляється речі споживання; „К“ — капіталістичний сектор народнього господарства; „Д“ — докапіталістичний сектор; „С“, „V“, „М“ — елементи постійного капіталу, відмінного й надвартости; відповідно „СК“, „С1К“ — постійний капітал капіталістичного господарства і т. д.

частин і припустити, що розходження поміж цінносними й натуральними величинами нема, то:

1. „В умовах простого відтворення не тільки не потрібно, щоб у капіталістичному секторі M1 + V1 рівнялися C2, але ж навпаки, як правило тут буде нерівність“ [1]).

2. „В цілому господарстві M1K + V1K разом із споживаним прибутком першого підрозділу дрібнобуржуазного сектору рівняється постійному капіталові другого підрозділу плюс вартість відтворюваних засобів виробництва дрібнобуржуазного сектора. Марксове рівнання пропорції обміну поміж першим і другим підрозділом, необов'язкове тепер для капіталістичного сектора, набуває форми аналогічного рівнання для цілого господарства [2]).

І далі в іншому місці:

3. „Внутрішній обмін поміж однаковими підрозділами обох секторів, якщо він зазначає взаємний обмін однакових цінностей, не впливає на пропорційність цілої системи (відхиляючись від аналізи натурального складу товарів належних до обміну“ [3]).

Отакі, за Є. Преображенським, головні умови рівноваги господарської системи в кожний даний момент. Є. Преображенський, проте, вважає за потрібне розглянути процес поширеного відтворення за конкретного капіталізму, розглянути явища в динаміці.

Процес поширеного відтворення в умовах капіталізму відбувається найчастіше майже завжди за абсолютного й відносного зниження відтворення в докапіталістичному секторі.

Динаміка розвитку капіталістичного сектора господарства за зниженого відтворення в докапіталістичному секторі Є. Преображенський розглядає в таких умовах. (З огляду на велику вагу всіх цих умов для розвязання проблеми динамічної рівноваги ми особливо фіксуємо увагу читача на них). Є. Преображенський провадить свої міркування, прикладаючи до конкретних чисел, досліджуючи „всі можливі“ випадки. Ні числові приклади, ні всі „випадки“ нас не цікавлять. Ці останні багато де в чому можуть лише заплутати хід авторових думок. Нас цікавитимуть лише побільшення (наростання) величин, з якими звязано динамічну рівновагу системи. Ці побільшення ми викладаємо тут у найпростішій аритметичній формі:

Органічний склад капіталу в вихідний момент аналізи

в 1K = 4 : 1
в IIK = 3 : 1
В 1Д = 1 : 1
В IIД = 0,5 : 1

[1]) „Вестник Коммунистической Академии“, № 17, 1926, стор. 41.
[2]) ibid., стор. 41 (підкреслення в тексті мої — А. В).
[3]) ibid., стор. 66.

Структура народньо-господарського виробництва

а) Розміри цілого виробництва (вартість гуртової продукції) в цілому капіталістичному секторі відносяться до розмірів виробництва в цілому дрібнобуржуазному секторі, як 0,7 : 1.

б) Розміри виробництва першого підрозділу капіталістичного сектора відноситься до розмірів виробництва другого підрозділу капіталістичного сектора, як 1,5 : 1.

в) Розміри виробництва першого підрозділу докапіталістичного сектора майже рівні розмірам виробництва другого підрозділу докапіталістичного сектора — 1 : 1.

г) Разом з тим відношення C2K до V1K рівне 2,4 : 1.

ґ) Таке саме відношення в дрібнобуржуазному секторі рівне 0,7 : 1.

Ці відношення показують рівень (обсяг нас не цікавить) виробничих сил у народньому господарстві, дають структуру народнього господарства. Ґрунтуючись на наведених відношеннях, треба з'ясувати: чи можлива динамічна рівновага в народньому господарстві, який буде характер цієї рівноваги і які народньо-господарські явища додасть динаміка зросту та розвитку виробничих сил?

З наведених відношень, за Є. Преображенським, досить ясно виникають такі положення:

1. База, на якій відбувається нагромадження в народньому господарстві, менша в першому підрозділі капіталістичного сектора, ніж у другому підрозділі того ж сектора. Справді якщо перший підрозділ капіталістичного сектора з п'ятьох одиниць авансованої капітальної вартости нагромаджує 0,5 одиниць, то ту ж цифру нагромадження другий підрозділ може набути з авансуванням не п'ятьох, а чотирьох одиниць.

2. Ця ширша база нагромадження в другому підрозділі мусить неминуче з кожним новим періодом розгортання виробництва створити тенденцію до порушення рівноваги в народньому господарстві. Ясно також, що через якийсь час ця тенденція перетвориться в реальне порушення рівноваги в народньому господарстві. Не трудно завбачити, в якому саме напрямі це порушення проходитиме. Порушення рівноваги де-далі більше характеризуватиметься нерівністю.

$$C2K > V1K + \frac{M}{X}$$

Однакова норма нагромадження в першому й другому підрозділі капіталістичного сектора за ширшої бази нагромадження в другому підрозділі неминуче звязано з швидшим наростанням C2K, ніж $V + \frac{M}{X}$. Можна було б заперечувати проти наведеного положення, вказуючи на те, що абсолютний розмір виробництва і зокрема обсолютний розмір авансованого відмінного капіталу в першому підрозділі

капіталістичного сектора більший, ніж у другому. Звідси ніби сам напрошується висновок, що й нагромадження в першому буде абсолютно більше ніж у другому. Це абсолютно більше нагромадження в першому й може компенсувати відносно більше (у відношенні до авансованого капіталу) нагромадження в другому.

Це заперечення, проте, не охоплює сути порушеної проблеми. Справа в тому, щоб з'ясувати умови динамічної рівноваги відтворення суспільного капіталу, нас можуть цікавити виключно побільшення величин, але ні в якому разі не абсолютні розміри авансованого капіталу в тому або іншому підрозділі. Є. Преображенський зазначає, як це видно з наведених вище відношень, що розміри виробництва першого підрозділу капіталістичного сектора відносяться до розмірів виробництва другого підрозділу того ж сектора, як 1,5 : 1. В умовах рівноваги це відношення (1,5 : 1) наперед розвязує й зумовлює якесь цілком певне відношення C2K : V1K + (M : X).

Чи можна припустити, що в умовах вищого органічного складу капіталу в першому підрозділі, ніж у другому (див. початкові відношення 4 : 1 і 3 : 1), і за однакової норми нагромадження означені тут дві величини відношення:

а) розмір виробництва в першому в відношенні до розміру виробництва в другому підрозділі (1,5 : 1),

б) постійний капітал другого підрозділу в відношенні до відмінного капіталу плюс споживана частина надвартости першого підрозділу $(C2K : V1K + \frac{M}{X})$ —

лишаться без зміни?

Очевидно, що таке припущення було б цілковитою нісенітницею.

„Яким же чином ми можем уявити собі процес поширеного відтворення й реалізації надвартости за так званого щирого капіталізму?— запитує Є. Преображенський.— Рівний хід процесу відтворення суспільного капіталу ми можемо собі уявити — говорить автор (за взятих нами передумов: вищого органічного складу капіталу в першому підрозділі, ніж у другому, рівної норми нагромадження й т. д.) — лише одним шляхом — шляхом перерозподілу продукційних сил із другого до першого підрозділу“ [1]).

[1]) Є. Преображенський зовсім не посилається на літературу. Питання про перерозподіл виробничих сил із другого підрозділу до першого має широку літературу. Коло цього питання працювали і російські, і багато німецьких авторів. Це питання колись поставив був ще Маркс, потім розвинув Бавер, почасти Бухарін. У німецькій літературі див. велику працю Штернберга — „Імперіялізм“. У моїй статті „О рынках и кризисах в капиталистической хозяйственной системе“ я подав „Історію Догми“. Там же я спробував з'ясувати, чому в умовах капіталізму систематичний перерозподіл виробничих сил у бік галузей, що виробляють засоби виробництва, відбувається в формі періодичних криз перепродукції. Див. „Хозяйство Украины“, № 2 і 3. 1928.

Таким чином, перше Є. Преображенський з'ясував, які основи умов рівноваги господарської системи за конкретного капіталізму в кожний даний момент (див. наведені вище рівнання простого й поширеного відтворення).

Друге. Попередній виклад з'ясував не лише умови рівноваги в кожний даний момент. Наведене вище дає змогу — вважає Є. Преображенський — відповісти й на питання про те, чи можлива динамічна рівновага в народньому господарстві, який характер цієї рівноваги й які народньо-господарські явища вносить динаміка зростання й розвитку продукційних сил. Ми бачили, що можлива й динамічна рівновага, але що ця остання звязана з процесом систематичного перерозподілу („перекачки") засобів із другого підрозділу до першого. Правда, питання про можливість динамічної рівноваги ми розглядали виключно в стосунку до капіталістичного сектора народнього господарства. Отже ми мусимо тепер зробити дальший крок у нашій аналізі й розглянути, чи вносить якісь відміни в наші висновки наявність докапіталістичного сектора господарства?

Чи з притягненням у коло досліду капіталістичного сектора господарства стануться якісь відміни в нашій аналізі й які саме — це в основному залежатиме: по-перше, від структури простотоварового сектора, по-друге, від того, чи капіталістичний сектор зростає за зростання чи спаду відтворення сектора дрібнобуржуазного. Ці дві умови вже поставлені попереднім викладом.

Там ми бачили, що структура дрібнобуржуазного сектора виробництва подана в початкових відношеннях. Далі ми там же зазначили, що Є. Преображенський вважає ніби зріст капіталістичного сектора відбувається за зменшеного відтворення в секторі дрібнобуржуазному. Відповідаючи на поставлені питання, Є. Преображенський зазначає, що в прийнятих конкретних умовах, наявність дрібнобуржуазного сектора діятиме пом'якшуюче на ту диспропорцію, потребу наростання якої ми виявили вище.

Справді, припустім, що відтворення в дрібнобуржуазному секторі не спадає, а лишається стабільне. Тоді ясно, що, коли ми вдумаємося в наведені вище відношення [1]), ми легко зрозуміємо, що дефіцит на знаряддя виробництва капіталістичного сектора можна буде почасти покривати із дрібнобуржуазного сектора.

Однак, тут ми ґрунтувалися на простому відтворенні дрібнобуржуазного сектора господарства, тимчасом як Є. Преображенський ґрунтується на негативному поширеному відтворенні. При цьому Є. Преображенський приймає, що суспільне відтворення дрібнобуржуазного

---

[1]) Нагадаємо ці відношення: C1D : V1D = 1 : 1; C2D : V2D = 0,5 : 1; при цьому C2D : V1D = 0,7 : 1.

сектора спадає що-року на 2% і цей спад припадає цілком на другий підрозділ дрібнобуржуазного сектора. Інакше кажучи, Є. Преображенський тут припускає, що зріст і розвиток капіталізму відбувається в умовах спаду виробництва речей споживання в селянському сільському господарстві, тимчасом як продукція засобів виробництва в тому таки селянському господарстві лишається стабільна. Або інакше: він припускає, що динаміка капіталізму може бути звязана з таким явищем у динаміці простотоварового господарства, коли відношення вартости гуртової продукції першого підрозділу до вартости гуртової продукції другого підрозділу що-разу підвищується. На що ця дивна гіпотеза знадобилася Є. Преображенському — ми далі побачимо. Тепер же ми мусимо визнати разом з Є. Преображенським, що така динаміка звязана з пом'якшенням виведеної вище диспропорції в капіталістичному секторі народнього господарства. Замість переміщення, або „перекачки" капіталів із К2 до К1 буде переміщення із D1 до К1 і до К2С — переміщення засобів із першого підрозділу дрібнобуржуазного сектора до першого й другого підрозділу капіталістичного сектора. До речи, Є. Преображенський вчасно подбав про те, щоб сам другий підрозділ простотоварового сектора не міг заявити своїх прав на переміщувану продукцію із сільського господарства до капіталістичного сектора. Він передбачливо знизив відтворення в другому підрозділі селянського сектора (отже, і в С2D) на 2%.

Якщо зазначеними заходами дефіцит на знаряддя виробництва в капіталістичному секторі ще не буде ліквідований, то, щоб не було переміщення капіталів із К2 до К1 (це спричинює хоробливі явища в народньому господарстві), пропорційности в цілому народньому господарстві можна досягнути через перегрупування засобів із D2 до D1.

„Що може визначати практично весь цей процес?" — запитує Є. Преображенський.

1. „Оскільки мова йде про абсолютне зменшення на 2% D2, це показує на витиснення селянського виробництва засобів споживання... поменшення селянських засівів пашні в тій частині, яка йде для індивідуального споживання...

2. „Оскільки мова йде про перегрупування між D2 і D1, це може визначати збільшення засівів льону, конопель, бавовнянику за рахунок пашні і т. д. [1]).

3. „За щирого капіталізму... для економіки суспільства не було іншого виходу для досягнення пропорційности, крім промислової кризи, на гірший випадок, або крім переміщення капіталу із К2 до К2, в кращому разі, що часто призводить до втрати на вартості і до тимчасової затримки всього темпу поширеного відтворення" [2]).

[1]) „Вестник Коммунистической Академии", № 17, стор. 69.

[2]) Ibid., стор. 69.

4. Це останнє цілком можливе „без переміщення капіталу з одного підрозділу капіталістичного сектору до другого, якщо в дрібнобуржуазному секторі відбувається потрібне для нього перегрупування виробничих сил“ [1]).

5. Найцікавіша і найістотніша форма переміщення капіталу з дрібнобуржуазного сектора до капіталістичного — це використання капіталістичним сектором дрібнобуржуазного грошевого нагромадження“ [2]).

При кінці першої статті Є. Преображенський ставить питання: „які зміни в наведені висновки внесло б із собою не зниження, а поширення виробництва на 2% простотоварового сектора господарства?“ Ніяких принципових змін у розказані нами висновки цей випадок не вносить, і ми на ньому не зупинятимемося. Відзначмо тільки, що в прийнятих Є. Преображенським умовах указаний зріст дрібнобуржуазного сектора звязаний так само з деяким послабленням диспропорції в капіталістичному секторі народнього господарства.

Ми можемо тепер відповісти й на останнє поставлене нам вище питання: „Чи притягненням у коло досліду відтворення суспільного капіталу докапіталістичного сектора господарства буде надано якихсь змін нашій аналізі й яких саме?“

Ці зміни мають місце, при чому характер їх у тому розумінні, що замість перегрупування й переміщення коштів із К2 до К1 кошти в основному переміщуються з сільського господарства в промисловість. Тим самим вони систематично ліквідують народньо-господарську диспропорцію: дефіцит на знаряддя виробництва в першому підрозділі капіталістичного сектора.

В той же час наша аналіза примушує нас робити ще один важливий висновок: скорочення непродукційного споживання — чи це буде в С2, чи в К2 — звязане в кожний даний момент не з послабленням дефіциту на знаряддя виробництва, а з загостренням його. Справді, адже вся сума коштів, що витрачалася непродуктивно і скористовувалася для продукційної мети, збільшує вимоги до сектора D1 або К1 — вимоги, що цими секторами покриті бути не можуть, бо для них ці вимоги з'являються „новими й несподіваними“; до них перші підрозділи обох секторів не підготовлені.

Перейдімо тепер до критичного розгляду наведених положень Є. Преображенського. Обмежуючись тут найзагальнішими критичними зауваженнями, нам доведеться ще повернутись до викладених думок Є. Преображенського в наступному номері „Прапору Марксизму“.

Головний і центральний дефект усього досліду Є. Преображенського (в частині, наведеній вище) — це дефект, який приводить до найнесподіваніших висновків, це неправильний найперше методологічний підхід автора до досліду явищ реального капіталізму.

---

[1]) „Вестник Коммунистической Академии“, № 17, стор. 70.

[2]) Ibid., стор. 75.

Метода досліду гостро суперечить предметові досліду. Справді, який у Преображенського предмет аналізи? предмет аналізи — це з'ясовання основних моментів динаміки зросту й розвитку реального капіталізму[1]). Ця попередня аналіза динаміки реального капіталізму мала б якусь вагу для з'ясовання умов нашого розвитку лише в тому разі, коли б вона показала не лише те, що динаміка реального капіталізму взагалі можлива, але головно, найголовніше те, яким чином вона справді відбувається. Є. Преображенський спинився саме на першому завданні, і в цьому одна з найбільших хиб його досліду. Центр ваги саме в другому завданні.

Це останнє завдання ставить перед дослідником певну суму розумінь, визначень, категорій марксистської політичної економії; їх мусимо притягти до предмету аналізи. Зокрема, розглядаючи умови відтворення на найближчому до дійсности ступені аналізи, очевидно, треба включити в коло досліду.

Перше. Характер руху в основних галузях або підрозділах норми прибутку. Ця остання править за ту провідну зірку, за якою йдуть капіталісти із своїми капіталами. Тим самим замість обміну по вартостях автор зіткнувся б з обміном по цінах виробництва. У міжсекторному обміні ця остання обставина відограє, безумовно, дуже велику ролю.

Друге. Характер цінносних зрушень у процесі розвитку капіталізму і їхнє значіння для народнього господарства. Тут постає (коли обчислити й динаміку заробітної плати) питання про розподіл національного прибутку.

Третє. Роля кредитової системи і т. д.

Є. Преображенський від усього цього відхиляється („отвлекается"). Єдине, що він визначив і включив як передумови аналізи — це наяву трьох суспільних клас: капіталістів, робітників і простих товаровиробників. Прибутки перших — це надвартість; прибутки других — це вартість засобів відтворення робочої сили; прибутки третіх — це вартості, що виробляються в простому товаровому господарстві. От і всі визначення, якими оперує автор.

Характеристично відзначити, що в умовах реального конкретного капіталізму сфера виробництва й сфера обігу в аналізі Преображенського не розміщені поміж себе. Проблеми збуту, таким чином, у реального капіталізму немає. Разом з тим, рух грошевого капіталу, а з ним і проблема кредиту так само в автора випадає із сфери досліду реального капіталізму. Очевидно, що рух грошевого капіталу в його стосунку до капіталу продуктивного не має значіння для конкретного

[1]) Ми зазначили вище, що в вивчанні динаміки реального капіталізму Є. Преображенський поставив собі мету створити потрібні передумови до вивчання умов рівноваги в СРСР.

капіталізму. Але автор не цікавиться також і рухом товарового й продуктивного капіталу: яким чином ці останні приходять до згоди („в соответствие") в реальному капіталізмі? Які наслідки після такої „згоди" можуть статися в народньому господарстві і зокрема — в простому товаровому секторі?

Словом, автор поминув майже всі основні й рішучі питання, що мали ставити предмет аналізи тієї проблеми, розвязати яку взявся автор.

Що ж дала аналіза Є. Преображенського? Вона дала перше наближення до розвязання суто кількісного завдання обміну поміж підрозділами й секторами народнього господарства. Інакше кажучи, ця аналіза намітила теорію ринку в тому аспекті, в якому Маркс її подає в третьому розділі II тому „Капітала". Це перший і разом з тим найвищий, найабстрактніший ступінь аналізи. Відомо, що теорія ринку не досліджує багатьох конкретних визначень реального капіталізму; теорія ринку має показати лише, що процес відтворення суспільного капіталу можливий, а не те, як він справді відбувається. Проте, чи може ж теорія ринку безпосередньо дати всі реальні умови динаміки капіталізму? Є. Преображенський, очевидно, так думає. Маркс цього не думав, бо він теорією ринку не мав наміру кінчати дослід динаміки капіталізму, хоч би й щирого. Цій останній проблемі він присвятив, як відомо, свій III том „Капітала".

В усякому разі ми зауважуємо тут одну з найбільших суперечностей у цілому досліді Преображенського. Якщо цей дослід являє собою теорію ринку в умовах конкретного капіталізму, то дослід реального капіталізму не тільки не закінчено, а його лише почато.

Якщо ж цей дослід не є лише теорія ринку, а являє собою теорію народньо-господарської динаміки в умовах реального капіталізму, то яким чином цю динаміку можна вивчати без уключення в коло досліду основних категорій і визначень капіталізму?

Весь дальший хід міркувань авторових показує, що, на його думку, дослід не є теорія „ринку", бо всі висновки свого досліду він прикладає до пояснення всієї багатогранної реальної капіталістичної дійсности.

Спинімось на головних висновках автора. „Наш приклад,— пише Є. Преображенський,— це яскравий доказ неправильности теорії Рози Люксембург що до ролі дрібнобуржуазного середовища в розвитку капіталізму. Ми маємо перед собою в нашій схемі не тільки не поширення дрібнобуржуазного сектора, а навіть його скорочення. Проте, це ніскільки не заважає тому, що все суспільне виробництво виростає"[1]). Це зауваження зроблено дуже передбачливо, але все ж воно зайве. Є. Преображенський з іншого краю саме приходить до вельми своєрідної теорії „третіх осіб".

---

[1]) „Вестник Коммунистической Академии", № 17, стор. 69.

Справді, аналіза Є. Преображенського виявила, як ми це показали вище, потребу наростання в капіталістичному секторі господарства зайвини вироблених продуктів споживання. Але ж зайвину на одному боці — на боці речей споживання — можна розглядати, як дефіцит на другому боці — на боці засобів виробництва. Коли б припустити, що зайвину в 2К можна було скористувати завдяки тому, що народнє господарство одержало зовні країни потрібні знаряддя виробництва, то ніякої диспропорції не було б, і процес поширеного виробництва посувався б далі. Правда, і в щирому замкненому капіталізмі можлива ліквідація диспропорції через переміщення капіталів із К2 до К1, але це призводить до промислових криз, у гіршому випадку, або до втрати на вартості й до тимчасової затримки всього темпу поширеного відтворення, в ліпшому випадку[1]). Лишається другий безпечніший шлях ліквідації диспропорції — це переміщення засобів виробництва із сільського господарства до промислового. Без „третіх осіб", виходить, не обійтись; Преображенський, однак, хоче замазати слід цієї теорії. Через те він примушує капіталістичний сектор поширюватися за зниженого відтворення в секторі дрібнобуржуазнім. Мовляв, треті особи не є конче потрібні: вони навіть можуть потроху зникати.

Але цікаво пригадати, що Є. Преображенський тут зробив. Свою схему рівноваги протягом двох-трьох років він зміг утворити лише через те, що скорочення виробництва в секторі дрібнобуржуазному є скорочення виробництва речей споживання, а не засобів виробництва.

Таким чином, Є. Преображенський умудрився за зниженого відтворення дрібнобуржуазного сектора підсилити поживні соки для капіталістичного сектора господарства зовні. За абсолютного зниження виробництва в простотоваровому секторі Є. Преображенський увесь час підвищував відношення вартости гуртової продукції галузей першого підрозділу простотоварового сектору до вартости продукції галузи другого розподілу. Ясно, що за таких умов допомога „третіх осіб" не меншає, а більшає.

Є. Преображенський задоволено підкреслює, що він провадить свій дослід, прикладаючи його до реальної дійсности. „Відомо,— говорить він,— що капіталістичний сектор поширюється за відносного й абсолютного зниження виробництва в секторі дрібнобуржуазнім". Ми бачимо, що саме на цьому випадку ґрунтується й Є. Преображенський. Однак, ми показали, який характер має в Є. Преображенського зниження відтворення в простотоваровому секторі. Простотоваровий сектор господарства вмирає дивною смертю: він загибає, як сектор суспільного відтворення, що виробляє не засоби споживання, а засоби виробництва. Відходячи

[1]) „Вестник Коммунистической Академии", № 17, стор. 69.

в небуття, він де-далі більше розгортає виробництво в першому підрозділі за рахунок виробництва в другому підрозділі. Дуже дивна картина!

Резюмуємо коротко. Потрібні міркування на найвищому, найабстрактнішому ступені аналізи головних умов кількісної рівноваги в кожний даний момент цілого народнього господарства обертаються в жалюгідну софістику, коли, поминаючи всі проміжні ступені аналізи, усуваючи тим самим усі основні питання траксованої проблеми, починають прикладати ці міркування до пояснення основних явищ реальної дійсности. Всі міркування набувають формального характеру, а досліди в цілому робляться, в кращому разі, беззмістовні. Читач уже бачив, що Є. Преображенський увесь час крутився, як вивірка в колесі, в своїх Ergänzungsgüter'ах. Ці Ergänzungsgüter'и затуляють собою геть зовсім усі міркування: перепродукція на одному боці визначає недопродукцію на другому боці, треба знайти „додаткові добра".

Чи не нагадує це читачеві славетну софістику Сея про те, що затримки в збуті в умовах капіталізму взагалі бути не може. Існують лише часткові диспропорції: перепродукція одних товарів показує недопродукцію інших товарів [1]).

2. ГОЛОВНІ УМОВИ ГОСПОДАРСЬКОЇ РІВНОВАГИ СРСР, ЗА Є. ПРЕОБРАЖЕНСЬКИМ [2])

Встановивши головні умови рівноваги за конкретного капіталізму, Є. Преображенський переходить до досліду умов рівноваги радянської господарської системи. Таких умов Є. Преображенський нараховує 7.

Ми не вважаємо за потрібне ні додержувати того порядку викладу цих умов, який заведено в автора, ні викладати всі 7 умов. Нам доведеться зупинитися на умовах 1, 2, 3, 4, 6.

Умови 2 й 4 досліджують питання про неодмінні пропорції нагромадження й розподілу праці між державними й приватними секторами народнього господарства. Як бачить читач, ці умови (2 й 4) безпосередньо прилягають до аналізи Є. Преображенського, яку наведено вище. Там досліджувано саме пропорції нагромадження й розподілу праці поміж містом і селом.

Якщо ґрунтуватися на цифрах 1925/26 господарського року, то структура нашого народнього господарства може приблизно виявлятися так:

А. Соціялістичний сектор господарства

1. 2100 + 1400 + 1400 приб. прод. (700—фонд нагромадж.)
(700—фонд непр. спож.)
2. 3550 + 1775 + 1775 приб. прод. (887—фонд нагромадж.)
(887—фонд непр. спож.)

Вартість усієї продукції рівна 12 мільярдам.

[1]) До питання про умови динамічної рівноваги за конкретного капіталізму нам ще доведеться звертатися нижче.

[2]) „Вестник Коммунистической Академии", № 22.

Б. Обєднаний простотоваровий і капіталістичний сектор господарства

1. 2200 + 2200 — фонд споживання + 1100 — прибут. продукц.
2. 3300 + 6600 — фонд споживання + 2100 — прибут. продукц.
Вартість усієї продукції 17 мільярдів.

Є. Преображенський аналізує обертання й відтворення суспільного продукта в СРСР з погляду кількісного звязку і пропорції, встановлюючи при цьому низку важливих відношень, на яких ми тут не будемо спинятися. Нас цікавлять головним чином його економічні висновки, а також і ті заходи економічної політики, які, на думку автора, мають бути переведені в життя. Всі міркування що до цього провадяться ніби навмисне такою мовою, щоб заплутати справжній хід авторових думок. Проте, ми все-таки спробуємо підсумувати ці висновки Є. Преображенського.

Перше. „Перенагромадження“ [1]) в державному секторі взагалі не можливе. „Деякі економісти, проводючи некритичну аналогію поміж радянською системою й капіталізмом, ніби дрібнобуржуазні обивателі, ладні були один час вважати“ [2]), що в нашій державній промисловості є перенагромадження, що ця остання зайшла надто вперед.

Таке забігання вперед, за автором, взагалі неможливе, бо: „Динамічна рівновага нашої системи має своєю передумовою, між іншим 1) зріст заробітної плати робітникам, 2) повільне зниження промислових цін, 3) переобладування й поширення всієї технічної бази-держави“.

Автор визнає, що переобладування основного капіталу країни звязане на перший час із збільшенням товарового голоду, тому що нові підприємства лише забирають з ринку засоби виробництва й засоби споживання, а свою продукцію вони зможуть дати лише через декілька років.

„Але в цьому разі в нас буде не загальне перенагромадження в першому підрозділі державного сектора, а непропорційний розподіл у часі завдання поширеного відтворення... В цьому виявляється лише матеріяльна неможливість гармонічно укласти розгортання всіх боків поширеного відтворення в часі [3])“.

Друге. Поширене відтворення соціялістичного сектора господарства, отже й динамічна рівновага цілої системи натикається на дві основні перешкоди, з перемаганням їх звязана й сама можливість нашого зростання. Ці дві перешкоди суть конечна потреба переобладувати основний капітал в умовах товарового голоду і неодмінно розгорнути соціяліст. сектор господарства в умовах високих промислових цін. Характер першої перешкоди досить ясний. Що до другої перешкоди, то тут стан такий: „Якщо ми в плановому порядку не схо-

[1]) Перенакопление.
[2]) „Вестник Коммунистической Академії“, № 22, стор. 39.
[3]) „Вестник Коммунистической Академии“, стор. 41, 42.

люємо потрібні пропорції розподілу продукційних сил за даного взаємовідношення індексів внутрішніх і світових цін, закон вартости із стихійною силою заступає у сферу регулювання господарських процесів, примушуючи відступати без ладу плановість, намагаючись при цьому порушити й ті специфічні пропорції розподілу праці й засобів виробництва, які витворюються в наслідок наявности держсектора“ [1]). Про цю другу перешкоду ми ще поговоримо нижче.

Третє. Який же вихід із цих суперечностей? Цей вихід, за автором, у потребі форсувати зріст першого підрозділу держсектора всіма засобами. Конче потрібно, щоб цей зріст попереджував зріст інших частин народнього господарства. Про джерела засобів автор прямо не висловлюється; він лише зазначає потребу всілякого обмеження непродуктивного споживання в першому й другому підрозділі. Це збільшить зріст продукції в держсекторі народнього господарства. Правда, тут ми здибуємо досить дивне явище: із законів, виведених вище Є. Преображенським, ми знаємо, що скорочення непродуктивного споживання, збільшуючи попит на знаряддя виробництва, поглиблює диспропорцію в народньому господарстві. Таким чином, визнає сам автор: „Скорочення непродуктивного споживання мусить мати своїм наслідком і швидше нагромадження і швидший зріст дефіциту на засоби виробництва“. Неймовірно, але це факт.

Основні проблеми радянської господарської системи автор порушує в його умовах — у першій, третій і шостій. Там мова йде про засоби переобладування технічної бази країни, про політику цін, про звязки з зовнішнім світом і т. д. Розгляньмо ці умови — першу, третю й шосту.

Першу умову рівноваги нашої господарської системи Є. Преображенський формулує так:

„За наявности розриву поміж світовими промисловими цінами і внутрішніми промисловими цінами СРСР, тоб-то, коли внутрішні ціни радянської промисловости далеко вищі за світові, господарська рівновага, що забезпечує поширене відтворення в державному секторі, може існувати лише на базі нееквівалентного обміну з секторами приватного виробництва“ [2]). Тут же Преображенський додає примітку: „Це положення, що лежить в основі моєї конструкції закону початкового соціялістичного нагромадження, викликало численні ламентації моїх критиків що до порушення змички політики підвищення ціні і т. д. Наведена формуловка констатує лише те, що є в дійсности. Якби в нас існував еквівалентний обмін, то й сама проблема змички не існувала б“... І далі Є. Преображенський говорить: „Це значить, що в умовах вищезгаданого розриву цін закон початкового соціялістичного

---

[1]) „Вестник Коммунистической Академии“, стор. 43.

[2]) „Вестник Коммунистической Академии“, № 22, стор. 37.

нагромадження є закон підтримування цілої системи, найперше її стосунків із світовим господарством. Цей закон повинен неминуче виявлятися до моменту перемоги економічної й технічної відсталости господарства пролетаріяту супроти передових капіталістичних країн [1]).

Усунути розрив у рівні цін на промислові товари внутрі й зовні країни можна лише в формі зниження цін на продукти держпромисловости. Проте, до чого мусить призвести таке зниження цін у 2 рази на продукти держпромисловости? В межах самого держсектору, на думку Є. Преображенського, таке зниження цін не мало б ніяких економічних наслідків. Той самий фізичний обсяг продукції переміщався б з першого підрозділу державного сектора (підрозділ, що виробляє засоби виробництва) до другого підрозділу (галузі й сфери, що виробляють речі споживання) і навпаки. Так саме й усередині кожного підрозділу оберталися б одні й ті самі маси (обсягом продукції) — і до зниження цін, і після цього зниження. Пропорції, за якими відбувався б зазначений розмін (Є. Преображенський вживає терміну „розмін" замість терміну „обмін", коли мова йде про обіг продуктів у державному секторі народнього господарства), від одночасового зниження цін на всі продукти державної промисловости не були б порушені [2]).

Не так стоїть справа з обміном міжсекторним. (Є. Преображенський в основному вивчає умови обміну соціялістичного сектора держпромисловости з простотоваровим, полишаючи на стороні сектор папіталістичний). Для 1925/26 господарського року близька до справжньої сума гуртового прибутку державного сектора становить 12 мільярдів червоних крб., або:

$$8C + 2V + 2 \text{ додатковий продукт.}$$

З наведеної суми гуртового прибутку в 12 мільярдів крб. для обміну з сільським господарством країни поступило продукції на 3 мільярди червоних крб. Ясно без дальших пояснень, що зниження цін на продукти державної промисловости в два рази за стабільних цін на продукцію сільського господарства зменшило б удвоє обсяг продукції, що прибуває з села до міста, а на гроші — з 3 до $1^1/_2$ мільярда

---

[1]) „Вестник Коммунистической Академии", № 22, стор. 37.

[2]) Така безперечна вказівка на те, що зниження цін у державній промисловості не буде для неї мати ніяких економічних наслідків, все-таки непевна. Справа в тому, що всередині державного кола відбувається обмін або розмін не лише оречевленої праці на оречевлену, але й розмін грошових прибутків робітників і службовців на оречевлену працю. Частина цих грошових прибутків реалізується всередині державного сектора. Зниження цін удвоє автоматично підвищило б у цій частині реальні прибутки робітників і службовців удвоє... Що це відіб'ється на нормі нагромадження й викличе низку економічних наслідків — пояснювати не треба.

червонних крб. Таким чином, у два рази зменшилася б кількість сільсько-господарської сировини, яку належить переробити на фабриках державної промисловости; удвоє зменшився б експорт сільсько-господарських продуктів і т. д.

Головний наслідок цього включення нашого господарства в систему чинности „світового закону вартости“ викличе, на думку Є. Преображенського, перше: знищення фонду нагромадження державного сектору: друге: знищення частини фонду непродуктивного споживання (припускаючи, що річний додатковий продукт на на 2 мільярди крб. розподіляється так: на фонд поширеного відтворення йде 1 мільярд, а на фонд непродуктивного споживання другий мільярд); третє: неможливість амортизації основного й частини обігового капіталу.

„В цілому це буде визначати цілковиту руїну процесу поширеного відтворення, а з захованням значного непродуктивного споживання може унеможливити навіть просте відтворення на рівні попереднього року [1]). І в іншому місці: „Всю рівновагу буде порушено й насамперед порушено рівновагу в стосунках цілого державного сектора з сектором приватного господарства“.

Резюмуємо сказане. Є. Преображенський вважає, що, коли б ми включили економіку нашої країни в систему світового господарського обміну на основі чинности закону вартости, ми тим самим віддали б під контролю світового ринку ті пропорції, в яких відбувається обмін всередині нашої країни між промисловістю й сільським господарством. В цьому останньому разі замість нееквівалентного обміну промисловости й сільського господарства на користь промисловости ми мали б обмін еквівалентний. Без усякого сумніву, наша система такого еквівалентного обміну не витримала б, і процес поширеного відтворення соціялістичної промисловости став би нездійснений. Висновок Є. Преображенського такий:

„Перша головна умова динамічної рівноваги господарської системи СРСР базується на нееквівалентному обміні поміж державним сектором нашого господарства й сектором простотоваровим“. Вияв і міра цієї нееквівалентности — це величина розриву в рівні цін на продукти державної промисловости всередині країни в порівнянні до цін світового ринку. Ще ясніше: соціялістичне будівництво в нашій країні може відбуватися лише в умовах нееквівалентного обміну поміж містом і селом, або, як сказано в першому виданні авторової праці „Новая Экономика“, коштом експлоатації досоціялістичних форм господарства.

Проте, центр ваги авторової теорії не в цьому констатуванні першої головної умови рівноваги радянського господарства. В менше

[1]) „Вестник Коммунистической Академии“, стор. 37.

ясній але досить чіткій формі автор констатує, що ця головна умова рівноваги нашого господарства в нашій дійсності перетворюється в таку велику суперечність нашої радянської системи, що її перемогти можна виключно на базі світової революції.

Річ у тому, що для рівноваги систем нам потрібен не тільки нееквівалентний обмін, але й найшвидша ліквідація тієї нееквівалентности. Усі вищенаведені міркування досить уґрунтували потребу нееквівалентного обміну поміж промисловістю й сільським господарством. Зупинімось тепер на потребі найшвидшої ліквідації цієї нееквівалентности.

Треба визнати, що неодмінна умова господарської рівноваги— це наявність рівноваги соціяльної. Але, на думку Є. Преображенського, цю соціяльну рівновагу в країні, де промисловість утопає у величезному морі дрібних селянських господарств, трудно собі уявити в умовах нееквівалентного обміну промисловости й сільського господарства. В усякому разі довга соціяльна рівновага на зазначеній базі нееквівалентности неможлива. Розвинемо трохи повніше це положення Преображенського.

„На основі яких законів здійснюється зазначена вище перша умова господарської рівноваги в нашій країні?“ Є. Преображенський на це питання дає досить недовзначну відповідь: на основі закону початкового соціялістичного нагромадження. Саме закон початкового соціялістичного нагромадження регулює всю економіку державного сектора й забезпечує можливість його розвитку [1]).

Але сферу чинности закону початкового соціялістичного нагромадження, за Є. Преображенським, обмежено соціялістичним сектором господарства. Поза ним у простотоваровому секторі діє інший регулятор — закон цінности. Якщо в соціялістичному секторі господарства нормальна господарська рівновага — це рівновага, уґрунтована на нееквівалентності обміну, на вивласненні додаткового продукту досоціялістичних форм господарства, то в простотоваровому секторі нормальна господарська рівновага є рівновага на базі сполучення з світовим законом вартости, на базі безмежного панування цього закону. „Борються дві системи рівноваги,— говорить Є. Преображенський,— рівновага на ґрунті тимчасового нееквівалентного обміну (для чого тут говориться про тимчасовий обмін — трудно зрозу-

[1]) З огляду на велику вагу порушеного питання ми дозволимо собі навести повнотою те розуміння цього закону, яке подано в основній праці Є. Преображенського —„Новая Экономика“(друге видання, стор. 138): „Що більше економічно відстала дрібнобуржуазна селянська та або інша країна, яка переходить до соціялістичної організації виробництва, то менше нагромадження, яке одержує на фонд свого соціялістичного нагромадження пролетаріят цієї країни в момент соціяльної революції, тим відносно більше соціялістичне нагромадження змушене буде опиратися на вивласнення частини додаткового продукту досоціялістичних форм господарства...“

міти), що є джерелом соціялістичної реконструкції, і... рівновага на капіталістичних підвалинах, на підвалинах включення до світового господарства, що регулюється законом вартости через ліквідацію радянської системи й пригноблення пролетаріяту [1])".

„Глитайське господарство набуває суперечности до цілої радянської системи, і що-далі то більше шукатиме розвязання проблеми не економічним шляхом на базі радянської системи, а в спробах пробитися до світового ринку контр-революційним шляхом".

Проте ясно, що глитайське господарство тут у Є. Преображенського причеплено зовсім дарма, а, може, для того, щоб замазати справжній хід авторових думок. Ми маємо, за Є. Преображенським, боротьбу двох законів — закону початкового соціялістичного нагромадження й закону вартости. Перший найсильніший на території соціялістичного сектора, другий — на території простотоварового сектора. Зріст і розвиток соціялістичного будівництва ґрунтується на систематичному переможному наступі закону початкового соціялістичного нагромадження, на закон вартости. І навпаки: зріст ворожих нам стихійних елементів неминуче звязаний з послабленням чинности закону початкового соціялістичного нагромадження. У першому випадку монополія державного сектора в запровадженні пропорції нееквівалентного обміну чим-раз дужче зміцнюватиметься. В другому разі сектор простотоваровий почне силоміць стверджувати еквівалентний обмін поміж промисловістю й сільським господарством.

„В основі цілого процесу завжди припускається існування двох різних систем власности на засоби виробництва і двох різних регуляторів..." І в іншому місці Є. Преображенський робить той неминучий висновок, що стосунок сил цих двох систем не може лишатися незмінний, постійний, стаціонарний. Цілком ясно, і це мусить признати сам Є. Преображенський, що в його концепції мова йде не про „глитайські господарства, що пробиваються до світового ринку", а тут мова йде про дві різні системи власности, що відповідають двом різним регуляторам господарського життя. Звідси Є. Преображенський цілком послідовно, на свій погляд, приходить до такого висновку: „Рівновага нееквівалентного обміну... тоб-то рівновага економіки, що регулюється законом початкового соціялістичного нагромадження, в боротьбі з законом цінностей є закон нашого існування, як радянської системи, на цілий період перемагання нашою економікою відсталости проти передового капіталізму. Тут рівновага досягається в наслідок постійної боротьби одинокої країни з диктатурою пролетаріяту проти капіталістичного світу та капіталістичних і дрібнобуржуазних елементів власної економіки" (Там же, стор. 43. Скрізь підкреслення моє — А. В.).

---

[1]) „Вестник Коммунистической Академии", № 22, стор. 26.

Після всього сказаного досить ясно (за Є. Преображенським), що наява першої умови господарської рівноваги припускає таку ж наявність порушеної соціяльної рівноваги. Всі добре знають, що соціяльна рівновага в нашій країні можлива лише при умові співробітництва робітничої класи з основною масою селянства. Якщо ж разом з Преображенським визнати, що наше соціялістичне будівництво мусить розгортатися в обставинах постійної боротьби не лише з капіталістичними, але й з дрібнобуржуазними елементами в нашій країні (мова йде за простотоваровий сектор), то ми мусимо визнати й такий висновок: рівновага господарства, як це виникає з першої основної умови, розгляненої вище, може відбуватися лише й тільки в умовах порушеної рівноваги соціяльної. Це добре розуміє й сам Є. Преображенський, і він досить послідовно формулує такі два положення:

Перше. Порушена соціяльна рівновага в країні, яка надзвичайно яскраво й очевидно позначилася при кінці періоду військового комунізму, існує й у період так званого початкового соціялістичного нагромадження. Риси, що відзначають останню добу від першої, ідуть переважно й головно по лінії форм звязку між містом і селом, а не в утворенні соціяльної рівноваги між двома основними класами в країні. „Ця обставина не перешкоджає пам'ятати всім тим дослідникам, які прокладають непримиренну прірву поміж військовим комунізмом і непом і не вміють науково встановити історичну послідовність між першою й другою формою регулювання господарства“ [1]).

Друге. Конечна потреба, як висловлюється Є. Преображенський, пробити „пролом у нашій соціялістичній самотності“ виникає в однаковій мірі з міркувань і політичних, і економічних.

До першої основної умови рівноваги господарської системи СРСР прилягає, з одного боку, умова „третя“, що стосується до наших звязків з капіталістичним світом, а з другого — „шоста“ умова, звязана з політикою цін.

Почнімо з третьої умови. Є. Преображенський у наслідок невеликого обчислення доводить, що в нашому господарстві існує реальна диспропорція поміж попитом і пропонуванням знаряддя виробництва: „гострий і з часом усе більший дефіцит“ державного сектора на засоби виробництва. До цього обрахунку, а також і характеру дефіциту ми дійдемо при розгляді умови „третьої“.

Яку ж ролю в ліквідації цієї диспропорції відограє зовнішня торговля? Яким чином зовнішній ринок покликаний у цій частині створити рівновагу в народньому господарстві? Роля зовнішнього ринку, за Є. Преображенським, потрійна.

По-перше — в тій частині, де дефіцит державної промисловости на засоби виробництва виявляє недостачу знаряддя виробництва

[1]) „Вестник Коммунистической Академии“, стор. 25.

засобів виробництва, зовнішній ринок дає негайно ту продукцію, яка в нас могла б бути вироблена через кілька років. Таким чином, ми виграємо на темпі розгортання виробництва. До того ж утворення в нашій країні зазначеного знаряддя й засобів виробництва гостро збільшило б товаровий голод у країні через те, що розгортання будівництва засобів виробництва звязане з оголенням ринку речей споживання й засобів виробництва останніх; речі споживання й засоби їх виробництва будуть відбиратися від тих підприємств і галузей, де вони дають більш-менш швидкий ефект у розумінні постачання ринкові готової продукції в тій галузі, де цього ефекта можна досягнути лише через два роки, а, може, і більше.

По-друге, в тій частині, де дефіцит держпромисловости на засоби виробництва являє собою брак засобів виробництва речей споживання, купівля потрібного знаряддя за кордоном дає нам величезний виграш у справі ліквідації того ж товарового голоду. Тому що поширення виробництва в другому підрозділі державного сектора, скажімо на 5%, визначає поширення виробництва в цілому народньому господарстві не на 5%, а на куди більший відсоток.

Це положення, звичайно, безперечне. Справа в тому, що в умовах рівноваги в народньому господарстві певній частині продукції другого підрозділу відповідає певна ж відповідна до цієї частини продукції амортизація засобів виробництва і невпинне постачання цих амортизованих частин першим підрозділом. Якщо потрібно поширити виробництво речей споживання за рямці звичайного, тоб-то, коли другий підрозділ збільшує свої вимоги до першого, скажімо на 5%, то перший підрозділ тільки згодом зможе й повинен буде пристосувати своє виробництво так, щоб постачати другому лише амортизовані частини знов пущеного в роботу другим підрозділом обладовання. У момент же попиту другого на додаткове знаряддя й засоби виробництва ці останні повинен цілком створити перший підрозділ. Це мусить відібрати засоби із другого до першого підрозділу, що безперечно погіршить товаровий голод.

В той же час галузі першого підрозділу, замість того, щоб розгортати виробництво знаряддя виробництва, призначене для дальшого виробництва засобів виробництва, повинні будуть узятися до постачання знаряддя виробництва речей споживання. Ясно, що це затримає темп розгортання господарства на майбутнє.

По-третє, за найбільшу допомогу з боку світового ринку треба вважати те, що світовий ринок дає досить великі матеріяльні ресурси нашій країні: він платить за продукти сільського господарства повним карбованцем (тоб-то по внутрішній ціні, плюс усі видатки на його доставку до европейських портів і навіть з деякою надбавкою поверх того) і дає нам промислове устаткування в два рази дешевше, ніж

воно коштувало б нам в умовах виробництва цього устаткування в нашій країні. (Див. вище — перша умова рівноваги).

Таким чином „звязок із світовим ринком, розвязуючи що до часу проблему реконструкції та поширення основного капіталу обох підрозділів державного сектора, розвязує до певного відсотка так само й проблему нагромадження з її матеріяльного боку, а саме методами початковго соціялістичного нагромадження“ (там саме, стор. 47).

Автор зазначає, що й ця „третя“ умова господарської рівноваги може здійснитися лише при наяві того таки типу порушеної соціяльної рівноваги, який ми встановили, аналізуючи „першу“ умову. Тут перед нами стоїть дві супротивні проблеми: „Конечна потреба в інтересах скорочення родових потуг індустріялізації, де-далі більшого максимального звязку з світовим розподілом праці та збільшення зовнішніх кредитів, а друга де-далі більша ворожість до СРСР всього капіталістичного світу“.

Нема ніякого сумніву, що ми тут маємо справді соціяльну суперечність. Нам хотілося б лише до ширшої критики зазначеного положення Є. Преображенського підкреслити, що він не робить ніяких розмежовань поміж раніше констатованою „конечною потребою постійної боротьби з дрібнобуржуазним господарством усередині країни“ та зараз виявленою соціяльною суперечністю між нами і капіталістичним світом. В тому й другому випадку ми стоїмо, за Є. Преображенським, перед соціяльною суперечністю однакового типу.

Тепер перейдімо до розгляду „шостої“ умови господарської рівноваги.— „Шоста“ умова стосується до політики цін, що викладає Є. Преображенський надзвичайно плутано й суперечливо — остільки, що трудно точно виявити, чи являється умовою рівноваги нашої господарської системи політика високих чи політика низьких промислових цін.

Що до цього „шоста“ умова не досить в'яжеться з умовами „першої“ та „третьої“. „Перша“ та „третя“ умова рівноваги потребують нееквівалентного обміну, тоб-то політики відносно високих промислових цін. Умова „шоста“ викладена остільки неясно, що трудно зрозуміти авторів погляд.

В усякому разі, за текстом можна так міркувати:

Форсувати виробництво сільсько-господарської сировини та збіжжя можна натуральною політикою низьких, а не високих промислових цін. Інакше кажучи, якби перший підрозділ державного сектора постачав дешевше на селянський ринок знаряддя виробництва, а другий підрозділ постачав дешевше речі споживання, то за даної норми споживання в сільському господарстві темп розгортання і технічних, і зернових культур у сільському господарстві був би куди вищий. Але здешивити промислову продукцію, не знижуючи темпу нагромадження в країні, можна лише переобладуванням самих підприємств державної промисловости. Де ж узяти коштів? Ми з другого кінця знов

таки повертаємося до політики високих промислових цін, правда, „тимчасової“... „Режим надмірного нееквівалентного обміну це є режим виключний і по суті справи тимчасовий... його історичне призначення в тому, щоб дати державній промисловості потрібні економічні ресурси для зміни її технічної бази, дати їй можливість нагромаджувати не на підвалинах старих поруйнованих, а на підвалинах сучасної вдосконаленої техніки“ [1]).

Як не крутись, а політика високих промислових цін є єдина можлива в даний момент політика. Правда, це, на думку автора, викликає порушення „соціяльної рівноваги“. „Ця економічна суперечність переходить у соціяльну, у зріст селянського незадоволення з монополії зовнішньої торговлі, у намагання ліквідувати примусове прикріплення селянського ринку до радянської промисловости, у намагання пробитися до цінносних стосунків світового ринку без сплачування багатомільярдового податку на фонд початкового соціялістичного нагромадження“ [2]).

Але нічого не поробиш. Наведений закон є закон існування радянського господарства. Тут Є. Преображенський вбачає чітке потвердження того, „як тісно звязується наш розвиток до соціялізму з потребою неодмінно пробити пролом у нашому соціялістичному відокремленні не лише з політичних, але й з економічних причин, і опертися надалі на матеріяльні ресурси інших соціялістичних країн“ [3]).

Нам здається, що система авторових поглядів у питанні про характер і шляхи нашого дальшого розвитку досить ясна, і ми можемо перейти до критичного розгляду їх.

(Кінець у наступному номері)

---

[1]) „Вестник Коммунистической Академии“, стор. 68.
[2]) Ibid., стор. 68.
[3]) Ibid., стор. 70.

ДМ. БОВАНЕНКО

Економічна концепція Сергія Подолинського

I

Від політичної економії вимагають правдивої діягнози в соціяльних питаннях, від неї сподіваються з'ясування суспільних стосунків і в скарбницях теорії економіки намагаються знайти відповідь на питання: які закони розвитку капіталізму та його загибели і яким чином перебудувати його на нових соціяльних засадах. Вимоги справедливі від політичної економії, як науки соціяльної, але, щоб задовольнити їх, теорію економіки треба побудувати так, щоб економічний бік суспільного життя розглядалося з погляду правдивого уявлення про суспільство та закони його розвитку. „При теоретичній методі (політичної економії) суб'єкт, тоб-то суспільство, повинно завжди вітати в нашій уяві, як передумова“ [1]), і тільки в такому разі аналіза продукції дасть правдиве уявлення про виробництво на певному ступені суспільного розвитку, про виробництво індивіда в суспільстві, а не про виробництво робінзона. Робінзонади, що з них виходили й виходять, аналізуючи економічні явища, буржуазні економісти, накладають певний відтінок на теорію економіки, і даремно було б вимагати від цієї теорії відповіди на соціяльні питання, коли саму теорію збудовано на іреальному уявленні про суспільство, де обходиться історичність у розвитку цього ж суспільства.

Політичній економії не ставлять вимог, щоб вона винаходила утопії і приписувала Моріссонові рецепти, щоб вилікувати соціяльне лихо — знищити антагонізм, бо хоча й легко знищити антагонізм у теорії — абстрагуватись від нього, але це ані на йоту не зменшить суперечностей, що ними переповнено дійсність; це ні на крок не посуне нашого розуміння дійсних людських стосунків. Дійсність залишиться сама по собі, не усвідомлена, а теорія подасть тільки ідеалізовану дійсність. У теорії пануватиме повна гармонія, але зате суперечлива практика не захоче та й не зможе вміститися в рямці цієї теорії, тоб-то від практики ця теорія буде відірвана, вона буде

---

[1]) Маркс. До критики політичної економії. Вступ. Одеса, 1923, ст. 17.

протилежна реальному розвиткові, і всі її рецепти не зможуть запобігти соціяльного лиха.

Економісти вже з початку звертали увагу на злидні пролетаріяту, павперизацію селянства й негативні риси капіталістичної продукції, що викликало в багатьох серцях співчуття, яке інколи доходило до обурення; а за цим висловлювалося побажання знищити протиріччя й негативні риси продукції і повернути суспільство у стан докапіталістичної натуральної ідилії. Такі побажання призводили до утопій в теорії; на практиці провадилася боротьба дрібного буржуа з великим капіталом і збільшувалася класа пролетаріяту. Але з розвитком продукційних сил класа пролетаріяту вступає в смугу політичної боротьби з буржуазією, в нетрах капіталістичної продукції виділяються матеріяльні передумови задля існування нового сусупільства і звільнення пролетаріяту й селянства від експлоатації. Новий устрій виринає не з ідей економістів, а з дійсних передумов наявної продукції, як реальний, а не раціональний рух, що знищує капіталістичне виробництво. Це не могло не вплинути на економістів-теоретиків, що змогли ґрунтувати свої уявлення про майбутній устрій не на розумових хитруваннях, а на пізнанні реального розвитку, що відбувався на їхніх очах. У злиднях пролетаріяту й павперизації селянства раніше вбачали тільки соціяльне лихо, яке ніби-то розкладає суспільство, але не помічали в цих злиднях нової революційної сили, що могла знищити передумови експлоатації й відкрити нове суспільство. „Але, раз помічено цей бік, наука стає свідомий продукт історичного руху; вона перестає бути доктринерська, вона стає революційна!“ [1]).

З теоретиків революційного руху на Україні С. Подолинський перший усвідомив революційно-організаційну силу пролетаріяту, що в 7-х роках ще тільки формувався, як класа. У першого дослідника української фабрики це усвідомлення виходило з аналізи розвитку капіталізму на Україні, з пізнання того, що розвивалося перед очима, а не з шукань засобів знищити злидні пригніченої класи, що неодмінно вело до теоретично-утопійних систем, які нічого спільного не могли мати з революційною дійсністю. Пізнати реальний розвиток українського капіталістичного господарства Подолинському допомогла Марксова теорія капіталізму, яку він ще з студентських часів перейняв від Зібера (свого вчителя, а далі найкращого друга) і до якої він вніс нові скарби теоретичного дослідження.

Соціологічна підоснова економічної системи Подолинського, яка взагалі в кожній економічній системі є за основу, що визначає напрямок теоретичного дослідження, виходила з організованої революційної боротьби й визнавала примати колективу над особою, заміну капіталізму соціялізмом виводила через усвідомлення про переходовий харак-

---

[1]) Маркс. Злидні філософії.

тер економічної структури із реального розвитку капіталістичного господарства, що вносило історичний погляд до методології; і, нарешті, аналіза виробництва та його зміни клалося в основу розвитку суспільних відносин. На питання, „які способи вживання людської праці найкращі задля того, щоб як-найбільшу частину сил природи притягти на задоволення людських потреб“, Подолинський дає таку відповідь: „Найкращі способи ті, що дають найбільше нагромаджування енергії на землі“[1]). Ні невільницьке господарство, ані крепацьке, де є більше елементів поступу, як у невільничому, не є довершене тому, що велику частину робітників одірвано від виробництва, праця підневолена, малопродуктивна. „Наближаємося до капіталістичної форми господарства. Ця форма продукції вміла використовувати поділ праці, а коли це їй не вистачило, почала широко вживати машин у промисловості та рільництві. Вона осягла блискучі результати, що перевищили її власні надії[2]). Але й капіталізм у своєму розвитку ставить перешкоди дальшому нагромадженню енергії на землі — розвиткові продукційних сил, і людськість може запобігти цих перешход тільки тоді, коли зорганізує виробництво на нових соціялістичних підвалинах. „Замість збільшувати нагромадження енергії на землі, машини тепер часто збільшують розсіювання готових уже робочих сил, відганяючи значну частину пролетаріяту від продукції наслідком гіперпродукції. Тимчасом, навпаки, треба, щоб кожне механічне або всяке інше поліпшення своїм безпосереднім наслідком давало зменшення часу праці всіх робітників і таким чином давало їм змогу нової продукції, духової й естетичної культури і т. д.[3]).

Примат суспільства над собою, як основа методології наукового соціялізму, найвиразніше виявлений у Подолинського, коли він подає свої міркування про соціялістичний устрій: „Річ звісна, що праця й продукція гуртова в асоціяції робочих сил з погляду акумуляції енергії корисніша, ніж індивідуальна праця. Не говорячи про те, що рівноправна злука робітників дає найліпшу змогу розумно використати всі можливості поділу праці, запобігаючи сумного впливу, який він може мати на здоров'я й інтелектуальний розвиток робітників. Це також одинока система, завдяки якій машини стають справжніми органами соціяльного організму замість того, щоб бути, як це часто трапляється за панування капіталістичної продукції, смертельним знаряддям у руках кількох привілейованих проти пролетарської більшости. За теперішньої методи кожне нове поліпшення у великій промисловости позбавляє праці певну кількість робітників — так би мовити, змушує

[1]) Подолинський. Людська праця і єдність сили (М. Грушевський. З починів українського соціялістичного руху), ст. 205.

[2]) Ibid., ст. 206.

[3]) Ibid., ст. 207.

їх померти з голоду. Замість того, щоб збільшити запас енергії на землі, воно прискорює даремне розсіювання тієї енергії, що виявляється в силі робітників, викинутих з промисловости. За соціялістичного ладу кожне механічне або інше поліпшення дає безпосередньо зменшення годин праці всіх робітників і збільшення їхнього вільного часу для нової продукції або освіти, розвитку, мистецтва і т. д.“ [1]).

„Коли очевидний вплив майбутнього соціялістичного ладу на продукцію, то ще помітніше він відіб'ється на обміні. Ціла неробоча й ненажерлива класа комерсантів буде просто знищена...“ [2]). В інтересах пролетарської більшости буде знищений капіталістичний характер виробництва й розподілу, а разом із цим буде знищена ціла неробоча класа буржуазії, що її інтереси проти більшої працівної частини суспільства суперечливі.

Історичний погляд, як методологічна основа економічної системи, ґрунтувався в Подолинського на аналізі розвитку й походження капіталізму.

Подолинський досліджував сили, що виходили з надр самого ж капіталізму.

В експлоатаційних моментах він пізнав силу, що утворювала передумови реального характеру задля нового ладу. Сили, що гніздилися в щілинах буржуазного суспільства, віщували про те, що наближається час смертельних родів для буржуазного організму й час постання нового суспільства. Міркування про характер соціялістичної продукції та її перевагу над продукцією капіталістичною Подолинский виводив із теорії капіталізму, де чітко підкреслюється історичний характер економічних явищ [3]).

В полемиці з буржуазними економістами, які визнавали за закони політичної економії лише ті, що їм приписується одвічне існування, Подолинський підкреслює апологетизм такого погляду, що направлений проти Марксової аналізи надвартости, як ніби-то „нарочитої видумки“. Там він зазначає, що ніякого доказу на користь своєї думки ці економісти не дають, „окрім стороною обвинувачуючи Маркса й Енґельса за те, що вони визнають загальний закон людства тільки для тварин і рослин, а для людини визнають тільки визначення в деякі часи її історії. На думку Шміта, так не можна поводиться з законами природи. Воно б і справді, що не можна, — підкреслює Подолинський,— коли б закон людства був загальним законом природи, незалежним у кожнім випадку від впливу людської волі. Але на ділі воно буває інакше“ [4]).

---

[1]) Подолинський. Людська праця і єдність сили, ст. 206.

[2]) Ibid.

[3]) Ibid., ст. 206 — 207.

[4]) Подолинський. Громадівство і теорія Дарвіна. „Громада“. 1880, № 1, ст. 15, 9.

Тут яскраво показано ріжницю поміж історично-суспільним та натурально-суспільним поглядом, коли буржуазна наука розглядає суспільство, як одвічну форму життя, і закони природи намагається прикласти до життя суспільного, не обраховуючи такої „незначної ріжниці“, як життя тварин і рослин і життя суспільства, де люди раз-у-раз мають змогу змінювати і змінюють матеріяльні основи свого життя, що своєю чергою є передумова нового періоду в житті людськости. Але, як тільки життя перейшло певний період у своєму розвитку й ступило на інший шлях, воно починає й керуватись у своєму розвитку іншими законами.

Нарешті, третя засада методології політичної економії, що характеризує її об'єктивізм — перевага виробничого моменту над моментами розподілу й споживання, виходить у Подолинського з об'єкту дослідження матеріяльного виробництва. Зміни в останньому дають нашому авторові можливість говорити про зміни в розподілі матеріяльних цінностей, надають його аналізі сили не гадати, а показувати реальні передумови соціялістичного суспільства.

„З поступом промисловости кількість цієї конче потрібної мускулярної праці могла б упасти до мінімуму, який трудно ближче означити, але ми сильно сумніваємося, щоб без цієї певної кількости коли-небудь можна було зовсім обійтися. Ось чому ми думаємо, що, кінець-кінцем, тільки працю, а саме мускульну працю можна вважати за підставу для дефеніції цінности продукції і що, таким чином, вона повинна увійти, як головний елемент, до кожної соціялістичної теорії справедливого (або, що те саме, точного) розподілу продуктів“ [1]).

Марксова аналіза двоїстого характеру праці, на яку попередні економісти дивилися, як на працю взагалі, і не відрізняли конкретної праці від абстрактної, заохотила Подолинського (див. перший лист С. Подолинського до К. Маркса. „З починів укр. соц. руху“) до написання розвідки — „Людська праця і єдність сили“, де подано спробу погодити надвишку праці с тогочасними фізичними теоріями, і викликала цікаве листування поміж Марксом і Енгельсом [2]).

Мускульну працю, що виготовляє товари, можна вважати за єдину підставу дефеніції вартости продукції, і з цього боку той лад, що найдоцільніше використовує працю робітників і найбільше нагромаджує людської енергії на землі — лад соціялістичний (а не капіталізм, що розсіває вже готову робочу силу непродуктивно), має існувати надалі.

„Цей висновок засуджує на смерть кожну систему продукції, окрім соціялістичної. Нам зостається лише довести, що соціялізм — це спосіб продукції, який може акумулювати найбільше сонячної

---

[1]) Подолинський. Людська праця і єдність сили, ст. 206.

[2]) К. Маркс і Енгельс. Письма. „Московский Рабочий“, 1923, ст. 256—259.

енергії на землі або що він може задовольнити всі потреби людства. Він же дав найбільше шансів до тяглого поступу, що привів би поволі в цілім світі до гармонійного й мирного способу життя "[1]).

Все це показує, що Подолинський у своєму дослідженні капіталістичної продукції виходив не з індивідуальних мотивів продуцента, не з аналізи закономірностей індивідуального життя, а навпаки — як революціонер - практик, що намагався не тільки пізнати світ, а й вплинути на зміну продукційних стосунків у ньому, в основу економічної концепції клав, як послідовник Маркса, суспільний рух, як процес історичний, де воля окремої людини не тільки не може змінити законів, що керують цим рухом, а навпаки — волю й прагнення людини визначає суспільний розвиток.

Як революціонер - практик, Подолинський у своїй практичній діяльності й теоретичних працях стояв на позиції пролетарської більшости, як теоретик, він був глибокий об'єктивіст, як практик — революціонер - соціяліст, що через організовану волю пролетарської більшости намагався знищити капіталізм із його злиднями, а натомість запровадити соціялістичний спосіб продукції, — що привів би поволі в цілім світі до гармонійного й мирного способу життя.

„Для практичного матеріяліста, тоб - то для комуніста, — зазначають Маркс і Енгельс, — справа йде про те, щоб революціонізувати теперішній світ, щоб практично обернутися супроти речей, як він застає їх, і змінити їх" [2]).

Подолинський увесь свій революційний запал і енергію скерував на те, щоб зорганізувати більшу частину українського визискуваного суспільства супроти капіталістів і землевласників, за соціялістичний лад. Але погляди на майбутній соціялістичний лад і на методи його досягнення в Подолинського були неоднакові в різні часи його діяльности. Неоднаково також він ставився за різних періодів свого життя й до наявного ладу. На початку своєї революційної діяльности Подолинський приєднався до групи Лаврова й був найактивнішим членом цієї організації. „Два молодых украинца (один из них — С. Подолинский), бывшие в то время в Париже, предложили свое енергическое содействие по переговорам в России и по организации материальных средств для издания (Подолинский оказался самым деятельным и энергическим пособником в эти трудные месяцы" [3]). Дуже хутко

---

[1]) Подолинський. Людська праця і єдність сили („З починів укр. соц. руху"), ст. 206.

[2]) К. Маркс і Ф. Енґельс. Німецька ідеологія. „Архів Маркса и Энгельса", кн. I, ст. 207.

[3]) Див. П. Л. Лавров. Народники - пропагандисты. Ленинград, 1925, вид. „Колос", ст. 51: Порівн. М. П. Сажин (Арман Росс). Воспоминания. Москва 1925. „Організаторами („Вперед") явились Смирнов и Подолинский, при чем последний давал на это необходимые средства", ст. 37. Див. також ст. 41, 43, 52.

Подолинський стає за найближчого до Лаврова й найдіяльнішого члена його організації [1]).

За посредництвом Лаврова влітку 1872 року в Енгельса Подолинський познайомився з К. Марксом [2]).

Для нас звязок Подолинського з Лавровим і його органом „Вперед“ цікавий з двох боків: з боку методологічного і з того боку, як Подолинський погоджував свої погляди в національній справі з тими поглядами, що їх висловлював „Вперед“ що до України. Методологічний бік питання можна поставити в такій площині: в якій мірі в теоретичному розумінні лавризм міг вплинути на світогляд Подолинського? Тим більш цікаве це питання, що Плеханов подає таку думку що до впливу лавризму: „В теоретическом отношении лавризм мог бы быть для русских революционеров только школой эклектизма на идеалистической подкладке, а такая школа вообще плохо подготовляет к восприятию уроков жизни и уже ни в каком случае не может служить подготовкой к пониманию марксизма. Те из наших революционеров, которые основательно прошли эту школу, сроднились с употреблявшимся в ней методом мышления, навсегда лишились способности понять учение Маркса“ [3]).

Але світогляд Подолинського вироблявся в найменшій мірі під впливом Лаврова, в першу чергу під впливом Зібера, Русова, Драгоманова, а далі Маркса й Лассаля. Хоча Подолинський і був активний лаврист і брав участь у боротьбі лавристів і бакуністів за кордоном [4]), але цей звязок був переважно організаційний і тривав щось років зо три [5]).

З другого боку, підчас свого перебування в групі Лаврова Подолинський не поривав звязку з українською частиною еміграції й навіть мріяв про соціялістичне українське видавництво на взірець „Вперед“ [6]).

До остаточного розриву з „общерусским“ революційним рухом призвів реферат М. Павлика про взаємини галицького й польського революційних рухів, що призвів до дуже гострих суперечок поміж

---

[1]) П. Л. Лавров, вище цитов., ст. 52.

[2]) Лист Подолинського до К. Маркса („З починів українськ. соціял. руху“), ст. 207,

[3]) Передумова до Туна, Петербург, 1920, ст. 29.

[4]) М. П. Сажин, вище цитов., ст. 45—46.

[5]) „Українец Подолинский примкнул к общерусскому революционному движению начала семидесятых годов“...

„С возникновением во второй половине семидесятых годов украинофильского направления совсем отказался от общерусского движения и примкнул к группе, издававшей за границей „Громаду“ (Л. Дейч. Украинская и общерусская эмиграция. „Вестник Европы“, 1914, серпень, ст. 217).

[6]) М. Грушевський. З починів укр. соц. руху. Ст. 26.

російськими та польськими революціонерами, з одного боку, і українськими — з другого в національному питанні [1]).

Відхід від „общерусского“ революційного руху ще більше зблизив Подолинського з Драгомановим, але було б неправдиво трактувати дальшу працю Подолинського, як „примкнувшего к. М. Драгоманову“ [2]). Всю енергію скеровує Подолинський, щоб зорганізувати окремий від драгоманівського революційний осередок на засадах наукового соціялізму, що зміг би керувати класовою боротьбою на Україні.

В цьому змаганні й треба розглядати діяльність Подолинського. Це з'ясовує перехід його від теорії народництва на рейки наукового соціялізму — перехід, що не дався так легко й залишив свої сліди й на майбутнє у світогляді Подолинського. Звязки з народництвом рвав Подолинський поступовно. Під впливом практики, з одного боку, і теоретичної усвідомлености — з другого він переборював теоретично народництво і де-далі щільніше наближувався до марксизму.

Шлях від народництва до наукового соціялізму допомагало Подолинському пройти ще й те, що, бувши на еміграції, він цікавився не тільки українською економікою, а й розвитком капіталізму в передових капіталістичних країнах [3]). Це дало змогу Подолинскому перевіряти свої теоретичні погляди на капіталістичній практиці Західньої Европи, що в достатній мірі вже визріла для теоретичних висновків.

Аналізу капіталізму на Україні Подолинський провадив за методою, що він її сприйняв і виніс із капіталістичної практики Заходу, за методою, що в працях Марксових дістала своє завершення. Але не можна сказати, що Подолинський цілком зрозумів вагу методи діялектичного матеріялізму Маркса — Енґельса для аналізи капіталізму. Не можна сказати, що Подолинський позбавився суперечностей у своїй економічній системі.

Шлях до марксівської економії слався через класичну економію, і, щоб стати марксистом, треба було теоретично переробити не тільки утопійний народницький соціялізм, а й саму класичну політичну економію, де й здобував свої теоретичні скарби ідеолог дрібного буржуа. Це не було під силу молодому ще Подолинському, і він, як і Лассаль, застряв у найголовнішому питанні політичної економії — в питанні про заробітну плату на засадах класичної політичної економії.

---

[1]) Як зазначає автор примітки до „Матеріялів історії російського революційного руху, т. II (Из архива П. Б. Аксельрода), Берлін, 1924: „С. Подолинский — радикал, участвовавший в издании первых номеров „Вперед“, позже примкнувший к М. Драгоманову“.

[2]) Ibid.

[3]) Див. С. Подолинський. Громадівський рух в Англії і Ірляндії. „Громада“, № 1, 1880.

Дальша аналіза теорії надвартости й теорії заробітної платні залізного закону заробітної платні розкриє суперечності в економічній концепції Подолинського, що в цілому виходили з недооцінки Марксової аналізи праці. Нерозуміння аналізи абстрактної праці, що її зробив Маркс у І томі „Капіталу“ і що з'ясувала ненауковість економічної категорії класиків — „вартість праці“, призвело Подолинського до суперечностей у теорії вартости. Він не усвідомив праці, як історичної категорії капіталістичного господарства, як категорії, що утворює вартість. У трактовці Подолинського праця виступає, як праця взагалі, як категорія вічного порядку із зміною тільки продуктивности та інтенсивности. Нерозуміння специфічного характеру праці за капіталізму, коли вона надягає на себе фетишистський одяг і виступає як абстрактна праця, призвело Подолинського надати праці тих властивостей, що їх може мати тільки робоча сила, і відірвали проблему заробітку від капіталістичної продукції.

II

„Oskar Schmidt винуватить Маркса за те, що він ніби-то з своєї голови вигадує різні виклади, між якими найшкідливіший — це наука про „додаткову“ або „неплачену“ працю“ [1]).

„На думку пана Лорія, теорія надвартости абсолютно суперечлива фактові загальної рівної норми прибутку“ [2]).

„Та й дійсно: коли врешті все-таки звертаються до витрат виробництва, щоб з'ясувати прибуток, то задля чого ж тоді тяжкий апарат теорій вартости та надвартости“ [3]).

Апологетизм буржуазних економістів різко виявився в історії політичної економії, як опозиція супроти об'єктивної методи дослідження й наукових висновків в економічній теорії; при чому натомість висувався суб'єктивізм, економічна теорія, що виходила з принципів економічної зацікавлености. Ясно, що така теорія не могла й не може відповідати науковій безсторонності, а навпаки — суперечить їй, а тому й не може нічого дати для розроблення економічної теорії вже тому, що наперед виставляє свої політичні позиції і з них виходить при дослідженні.

Маркс, як це яскраво показують його „Теорії надвартости“, основу своєї науки про надвартість взяв у класиків та в їхніх попередників — фізіократів і меркантелістів, і довів, що політична економія, як наука, з'являється там, де праця виступає як мірило вартости. Історія політичної економії в автора „Теорій“ має характер початку й логічного

---

[1]) Подолинський. Громадівство й теорія Дарвіна, ст. 9.
[2]) К. Маркс. Капитал, т. III, ч. I. Передмова Енгельса, ст. XXI.
[3]) Бен-Баверк. Теория К. Маркса и ее критика. СПБ, 1897, ст. 25.

розвитку теорії надвартости, що своє остаточне розвязання здобула в трьох томах „Капіталу". Адам Сміт визначав вартість товарів кількістю праці, що її потрібно витратити на виготовлення товару, але рівнобіжно з цим визначенням висував і інше, за яким вартість залежить від товарової кількости, на яку можна закупити певну кількість живої праці тоб-то вартість товару вимірював міновою вартістю праці, що й утворювало cercle vicieux — незламне протиріччя в теоретичній системі Сміта. Але Маркс у першому томі „Теорій" показує, що суперечливість економічної системи Адама Сміта, де вартість береться за маштаб і за основу при з'ясуванні вартости, не помішала великому шотляндському економістові розвинути теорію надвартости, бо тут він завжди додержувався правдивого визначення вартости робочим часом [1]). За Смітом, не завжди ввесь продукт праці належить робітникові, а здебільшого йому приходиться ділитися цим продуктом із капіталістом, що його він наймає. Розуміння теорії надвартости могло б допомогти Смітові проаналізувати явища капіталістичного господарства, але мішав хибний підхід у визначенні вартости, який призводив творця „Багатства народів" до суперечностей в економічній теорії.

Рікардо робить крок уперед на шляху до знищення логічного протиріччя в теоретичній системі Сміта й відкидає те хибне утотожнення у визначенні вартости робочим часом з визначенням її міновою вартістю праці. „Але Адам Сміт, що правдиво визначив головне джерело мінової вартости, виявив себе непослідовним: замість того, щоб суворо дотримуватись принципа, в силу якого вартість предметів збільшується або зменшується залежно від збільшення або зменшення витраченої на них праці, він висунув ще й інше мірило вартости й підкреслює, що предмети варті більше або менше залежно від того, на більшу чи на меншу кількість цього мірила вони обмінюються" [2]). Рікардо тим, що вважав „працю і джерелом всякої вартости, і відносну кількість її мірилом" [3]), уникнув помилки Сміта, але зберіг її в іншому пункті своєї системи — у трактовці „вартости праці". Зберігши категорію „вартість праці", Рікардо не уникнув логічного протиріччя в теорії надвартости, з'ясовуючи питання про мірило „вартости праці", вартість якої він визначав не кількістю праці, що потрібна для відтворення робочої сили, а кількістю праці, витраченої на продукцію заробітку, тоб-то золота, що належало робітникові за працю. Непослідовність, що її виявив Рікардо в теоретичній системі Сміта, відновив удруге сам же Рікардо в іншому місці, але в тому ж напрямку; цю непослідовність цілковито міг знищити тільки ідеолог

---

[1]) К. Маркс. Теории прибавочной ценности. Вид. „Прибой", 1923, т. I, ст. 91, 94, 99.

[2]) Д. Рікардо. Собрание сочинений. За редакцією Розанова, т. I, ст. 7.

[3]) Ibid., ст. 11.

нової класи, представник не буржуазної політичної економії, а пролетарської.

„Рікардо повинен був би говорити замість праці про робочу силу. Але цим самим він показав би капітал, як матеріяльні умовини праці, що протистоять робітникові, як силу, що стала самостійною. І капітал в той же час представився б, як певні суспільні відносини[1]). До таких висновків не міг дійти Рікардо, який і не відхиляв наявности надвартости в капіталістичному суспільстві, але ця надвартість у класиків вимальовувалася, як неоплачена вартість праці, як економічна категорія, що існувала й існуватиме завжди. Класична політична економія, що відбивала інтереси й прагнення молодої буржуазії, як класи прогресивної на той час, не відкидала експлоататорського характеру капіталістичної продукції, де неоплачена праця утворювала надвартість, але, виходячи з неісторичних методологічних засад у розумінні суспільства, представники цього напрямку в політичній економії переносили економічні категорії буржуазного суспільства поза його межі, і цим надавали їм характеру вічности.

Розвиваючи теорію надвартости класиків та їхніх попередників, Маркс уникнув логічних протиріч, що їх не міг позбутися найталановитіший з буржуазних економістів — Рікардо. Маркс довів, що економічна категорія „вартість праці“ не має ніяких реальних економічних підвалин під собою, що праця, як процес споживання робочої сили, не має й не може мати ніякої вартости і що тільки робоча сила її набуває, та й то за певних умовин. Аналіза умовин, за яких робоча сила набуває вартости, показала, що робоча сила тільки там функціонує як вартість, де вона виступає як товар, товар, що приналежить своєму носієві, де робітник вільний і може вільно еквівалентно обмінювати на ринках свою робочу силу на інший товар, тоб-то за капіталістичного мінового суспільства. Процес споживання робочої сили є одночасно процес продукції вартости й надвартости.

Теорія надвартости Маркса є логічне завершення досягнень наукової думки в галузі теоретичної економіки, починаючи від Петті й Франкліна й кінчаючи Рікардо, але таке завершення, що внесло цілу революцію в розуміння надвартости, освітило й ув'язало в єдину суцільну систему розпорошені погляди й показало процес розвитку економічних ідей і розумінь, що логічно розгорталися й відповідали реальному розвиткові капіталістичного господарства.

Але апологети буржуазного суспільства від моменту виступу пана Лорія й до цього часу остільки підпорядковані принципам економічної зацікавлености своєї класи, що не можуть бути безсторонніми в науковому дослідженні й не хочуть бачити за марківською теорією надвартости великої роботи попередників, яку показав Маркс

[1]) К. Маркс. Теории, т. II, ст. 88.

у „Теоріях“ і яка свідчить, що праця основоположників наукового соціялізму є результат об'єктивної наукової роботи, а не суб'єктивного усвідомлення, результат загальновизнаної наукової істини, а не „придумані суб'єктивні виклади із своєї голови“.

Сергій Подолинський гостро виступав супроти необґрунтованих закидів у ненауковості Марксової теорії надвартости й розкривав апологетичний характер цих закидів. „Карл Маркс перший, — пише Подолинський, — довів науково, що робітник присилуваний давати хазяїнові більше праці, ніж варті потреби робітника, коли б він жив своїм хазяйством. Цей лишок Маркс і називав „додатковою“ або „неоплаченою“ працею [1]). Але Оскар Шміт „піклується“ про працівників і зазначає, що соціялістичні теорії мають „шкідливий вплив на простий розум робітників“, а тому й потрібно їх як-найскорше розсіяти. Особливо ж шкідлива думка про надвартість, що є не що інше, як „нарочита видумка“ соціялістів [2]).

Дратувала буржуазних економістів соціяльна основа марксівської політичної економії — матеріялістичне розуміння історії, яке показувало і з'ясовувало суперечливий характер суспільного життя — в яких умовинах і як постають, розвиваються й зникають економічні категорії. Марксова критика й аналіза капіталістичного господарства доводила неминучість занепаду капіталізму з його суперечностями й постання натомість комунізму, як реального руху, що мав знищити буржуазне суспільство. Апологети буржуазного суспільства не могли відкинути тих суперечностей, що роз'їдали й підточували ґрунт існування капіталістичного господарства, але на їхній погляд все це такі явища, що від них ніяк і ніколи одкрутитися не можна, вони існували існуватимуть вічно.

„Жорстока й зовсім безжалісна „боротьба за існування“, що всюди лютує між усіма живими істотами й безпремінно повинна лютувати, ця невгавна й неодмінна завидущість між усім, що живе на світі — все це речі, від яких ніяк одкрутитися не можна. Тільки невеличке число вибраних, найдужчих або найздібніших, може витримати й перемогти в цій загальній боротьбі: але сила невродливих повинна загинути. Нехай клянуть цю судьбу їхню неправдиву, — до цього й ми пристаємо, — але не можна її ні недобачати, ні навіть перемінити. Всі призиваються, але небагато між ними бувають вибрані. Природний добір, тоб-то відрізнення цих вродливих, буває звязаний з болем або навіть і з погибеллю великого числа живих істот“ [3]). Так розмовляє Гекель, намагаючись закони природи й теорію Дарвіна застосувати до з'ясування життя людськости, закони суспільного життя намагається замінити законами природи. Але, як правдиво зазначає Подолинський, —

[1]) Подолинський. Громадівство і теорія Дарвіна, т. 9.
[2]) Ibid.
[3]) Ibid., ст. 8.

„у розмові Гекеля немає ніяких доказів, а майже самі блискучі фрази“ [1]). Подолинський розкриває методологічний підхід буржуазних учених, які упереджено ставилися до соціялістичних теорій і виступали, як захисники буржуазного сумління,— це сумління не на жарт було збентежене примарою комунізму, його тінь перелякувала „невеличке число вибраних, найдужчих, найздібніших, що можуть витримати й перемогти в цій загальній боротьбі“.

„Розмова Шміта, — підкреслює Подолинський, — починається з його заяви бажання прогнати мару, що від неї чимало людей знаходиться в переляку. Ця мара — громадівство [2]). Боротьба з марою, марою, що існувала не тільки в головах соціялістів, а як реальний рух виходила з капіталізму і його нищила в формі комуністичного життя, а не наукова аналіза людського життя, життя капіталістичного та усвідомлення законів його розвитку — ось що характерне для буржуазної науки“ — підкреслює Подолинський. Ця боротьба буржуазної науки з науково обґрунтованим соціялізмом, що виходив із реального руху, була відображенням класової боротьби, що точилася в буржуазному суспільстві.

Теоретичне обґрунтовання теорії надвартости Подолинський черпав в автора „Капіталу“ і, маючи широку природничу освіту, вдало відбивав напад на теорію надвартости з боку буржуазних учених, що намагалися наукою Дарвіна про „боротьбу за існування“ і законом Мальтуса про народонаселення довести ненауковість марксівської концепції в питанні про надвартість.

Але не лише в теоретичній площині цікавився Подолинський теорією надвартости. Навпаки! До теоретичної економіки прийшов він від практичної революційної діяльности, від конкретного — до теорії з тим, щоб обізнатися з реальним рухом і мати змогу впливати на нього. Подолинського цікавив рух суспільних сил на Україні, аналізі цього руху він присвятив велике місце в своїх працях. Питання про початок і розвиток капіталізму на Україні не тільки поставив він уперше на всю широчінь, а й далеко посунув на шляху до вирішення в праці „Ремества і фабрики на Україні“, а також у брошурах про капіталізм у сільському господарстві. Сприймаючи Марксову економічну теорію, Подолинський сприйняв і її практично-революційну частину, яку він і намагався прикласти в своїй революційній діяльності на Україні. „Нам хочеться показати теперечка, які саме є способи в капітала висмоктувати додаткову вартість із праці й особливо зупинитись на тих формах, яких це користування набуває на нашій землі, на Україні. Найголовніші форми тут, певно, ті самі, що й в інших країнах, тоб-то ремество, мануфактура й великий фабричний здобуток.

---

[1]) Подолинський. Громадівство і теорія Дарвіна, т. д.
[2]) Ibid.

Форми ці звичайно виростають одна з одної, але частенько живуть і поруч в одну добу і хоч подають одна одній поміч, хоч борються між собою. Останній випадок звичайніший, і взагалі можна сказати, що великий здобуток машиновий нищить потроху мануфактуру (рукодільний здобуток) і ремество“ [1]).

Про форми надвартости на Україні та про ступінь визиску у вільний час від тяжкої праці почали розмову робітники на цукроварні: „од чого це одні люди — пани, купці, хазяїни фабрик та заводів — усе багатіють, хоч би й нічого не робили, а селяни та робітники ледве душу в тілі продержують. Одні казали, що це так і по правді мусить бути, бо земля або гроші мусять давати прибуток, або процент тому, чиї вони є. Але як почали Карпо та Михайло розбирати, то й вийшло, що це не земля дає прибуток, і не гроші дають процент, бо земля нічого не вродить, як ніхто не буде коло неї працювати, і гроші не побільшають через те тільки, що лежатимуть, а треба на них завести завод чи фабрику, а на заводі знов треба, щоб хто робив. Тоді й прибуток буде, а з нього вже й процент буде чим заплатити, коли гроші позичені в кого, та ще й хазяїнові заводу зостанеться бариш. Виходить, що все багатство з праці. Та тільки багатство те йде не до тих, що працюють, не до селян і не до робітників“ [2]).

Лихо зовсім не в грошах, а в капіталістичному ладу, що за нього засоби виробництва й засоби споживання є в руках капіталістів та землевласників. Спролетаризований селянин та робітник, щоб існувати, примушений продавати свою робочу силу, і це одно вже заповідає початок нового періоду в світовій історії. „Капітал постає лише там, де посідач засобів продукції й життєвих засобів находить на ринку вільного робітника, як продавця своєї робочої сили, і ця історична умова обіймає певний період світової історії. Тим-то капітал згори заповідає нову добу суспільного процесу продукції“ [3]). Власник засобів продукції купує своєрідний товар на ринку — робочу силу, що споживання його на виробництві дає такий ефект, якого неможливо здобути від звичайного товару. Робоча сила в процесі споживання витворює більше, аніж за неї заплачено при купівлі, тоб-то відпродуковує вартість, що її в формі заробітної платні витратив капіталіст, отже вона й продукує надвартість, що в формі прибутку потрапляє до капіталіста. „Найбільше лихо — через що чоловікові за його роботу ніколи не платять стільки, скільки він виробив своєю працею“ [4]).

„Ось лях каже, що хазяїн уклав у завод капітал, тоб-то свої гроші, і через це мусить мати бариш, нічого не роблячи. А мені здається, що це не по правді, — промовляє робітник-цукровик. — Хіба

[1]) Подолинський. Ремесла і хвабрики на Україні, ст. 64.
[2]) Подолинський. Про хліборобство, 1877, ст. IV — V.
[3]) К. Маркс. Капітал, т. I. Державне Видавництво України, 1927, ст. 86.
[4]) Подолинський. Про багатство та бідність. Ст. 15 — 16.

гроші без праці йому дали б яку користь? За це вже ми казали. Нехай він заховає гроші в землю й дожидає, поки з карбованця зробиться два“ [1]).

„Каже лях — капітал! А відкіля той капітал у нього взявся? Чому в робочого чоловіка нема того капіталу? На це я вам от що скажу, добрі люди: капітал той, чи великі гроші робляться з роботи, тільки не з своєї роботи, а з чужої. З своєї праці чоловік багато грошей не назбирає, бо сила чоловіка не без кінця; щоб себе й дітей прохарчувати, треба не мало сили потратити; а щоб ще на багатство, на капітал робити — у кожного зостанеться сили вже небагато“ [2]).

„Ось і ми, наприклад, робітники, працюємо в німця на фабриці. Купує він нашу роботу за яких-небудь тридцять копійок у день, а виробляє кожним з нас сахару, може, на карбованець. Ми підемо з заводу такі голі, як і прийшли, а в німця швидко зробиться капітал. А відкіля? Тільки з нашої праці. Так і знайте, добрі люди, що ввесь капітал, який тільки єсть на світі, увесь він зробився з праці робітників, з поту й крови простих людей“ [3]).

„Я оце якось чув, що німець, хазяїн нашої фабрики, нишком хваливсь якимсь панам, що ходили з ним по заводі, ніби-то цю зиму його фабрика йде дуже добре, так добре, що якби він за ту саму плату, яку він нам тепер платить, замість двох змін робітників у сутки (добу) поставив би чотири, то й тоді б він ще не лишився всього бариша. То як добре розсудити, воно й значить, що ми менш як за шість годин одробляємо німцеві не тільки нашу плату, а також і інші видатки на фабрику, а решту шість годин працюємо дурно, щоб і у його німецькій кешені більше грошей бряжчало та його німкеня що-дня вдягала нову шовкову чи оксамитову сукню. Оці шість годин лишньої праці в сутки не дають нам ніякої користи, і ми мучимось на цій поганій фабриці, у грязі та смороді, тільки з тим, щоб усякі дармоїди гладшали та бенкетували з нашої муки“ [4]).

Подолинський дуже часто вживає поняття „вартість праці“ замість „вартість робочої сили“ [5]). Інколи він просто зазначає, що „праця робітника стала товаром, який він примушений продавати“. „Працю купують, як і інший товар, на бариш, тільки замість того, щоб перепродувати її саму, як звичайно товар, ту працю потребляють при якім-небудь ділі і продають уже її здобутки“ [6]). Але вартість праці визначає Подолинський тією кількістю праці, що її треба витратити,

---

[1]) Подолинський. Про багатство та бідність, ст. 23.

[2]) Ibid.

[3]) Ibid., ст. 24.

[4]) Ibid., ст. 19.

[5]) Див. Подолинський. Ремесла й хвабрики, ст. 47, 48, 49. Порівн. із ст. 52 і 113 — 114.

[6]) Ibid., ст. 47.

щоб робоча сила могла працювати й розмножуватись, тоб-то щоб вона могла відтворювати себе не тільки в сучасному, а й у майбутньому в формі дітей [1]). Він не раз зазначав, що одна частина дня робітників відходить для відтворення вартости їхньої власної робочої сили, а інша — для продукції надвартости, що яскраво з'ясовує джерело надвартости. „Якби наймити справді діставали стільки грошей, як їхня праця здобуває в зерні, худобі й інших добутках, то за 100 крб. вони повинні були б робити всього півроку замість цілого року; а тепер вони цілісіньких шість місяців роблять дурно додаткову працю на користь хазяїна, що добуває через неї додаткові вартості в зерні й інших хліборобських добутках" [2]).

„На цім прикладі з хліборобської праці ми найкраще бачимо, що капітал складається тільки з тої ріжниці, що єсть між коштом праці, її вартістю, і коштом здобутку (продукту) тієї праці та її вартістю. Певно, коли харч, одежа й інші потреби наймита коштують хазяїнові 100 крб. на рік, то це визначає, що річна праця хліборобського робітника коштує, тоб-то може бути купована за 100 крб. у рік. Але, приложена до хліборобства, ця праця в здобутках, що після неї лишаються, дає далеко більше — нехай, як ми поклали, 200 крб. Це визначає, що праця, коли вона потреблена на хліборобське господарство, дає вартість вдвоє або й ще більшу, ніж коштувало добути ту працю в тім самім господарстві. Оця властивість праці при своїй потраті давати взагалі більший здобуток, ніж коштувало добути силу для цієї самої праці, і єсть найголовніша основа всього господарства [3]).

Вживання поняття „вартість праці" не заважало Подолинському правдиво підійти до з'ясування теорії надвартости, бо, коли трактується цю проблему, „вартість праці" вживається в розумінні вартости робочої сили, одно економічне поняття змістом висловлюється різно формою, і мова може йти про стилістичну нев'язку, а не про логічне протиріччя. Але вже одно це показує, що Подолинський недооцінив Марксової аналізи „вартости робочої сили" і „вартости праці" в звязку з критикою буржуазної політичної економії. Це, як ми побачимо надалі, в значній мірі сприяло тому, що Подолинський у питанні про заробітну платню схилився до прихильників залізного закону заробітної платні.

Аналізу форм надвартости на Україні Подолинський розпочинає ще з докапіталістичних часів і встановлює, що додаткова праця не є витвір капіталістичної продукції і що вона постає під впливом розкладу первісного суспільства, коли частина цього суспільства монополізує засоби продукції в своїх інтересах, при чому додаткова праця не зменшується, а збільшується під впливом підвищення продуктивности праці, в звязку з продукцією не споживчої, а мінової вартости.

[1]) Подолинський. Ремесла й хвабрики, ст. 50 — 51.
[2]) Ibid., ст. 48.
[3]) Ibid., ст. 48 — 49.

Розвиток ремества, мануфактури й великої фабричної промисловости показує реальний розвиток форм надвартости на українському господарстві. На цих головних трьох упорядкуваннях праці й зупиняється Подолинський, з'ясовуючи різні форми надвартости на їхній розвиток на Україні.

В розділі про „ремесла на Україні" Подолинський подає відомості, як і якими засобами витягували хазяїни з наймитів-ремесників прибутки. Ось що розповідають полтавські робітники про своє життя в наймах. „Купиш собі на базарі один хліб фунтів зо три за десять копійок, принесеш із дому дрібочок соли та одну цибульку — от і вся моя їжа на півтора дня; разів три на тиждень себе поласуєш — підеш у трахтир та вип'єш чаю; це коли компанією, то вийде копійок на п'ять. А то купиш, теж разів зо три на тиждень, по маленькому оселедчику — от наша уся й їжа й наші ласощі. Горілки вип'єш тільки в неділю, або у великий празник, та й то не багато; п'янства у нас немає, та й ні з чого: сливе в кожного у нас є сем'я або на тебе податків багато накладено, або хазяїнові ти винен, коли в нього взяв кілька грошей наперед на яку нужду, що найчастіше й буває між нашим братом, — те все треба оплатити"...

„Де тут і за віщо пити,— нехай п'ють ті, що нашу кров п'ють" [1]). Процес витягнення надвартости з робочої сили на Україні й нагромадження капіталу відбувалося в такому ж напрямку, як і в інших країнах; і Подолинський малює яскраву картину акумуляції капіталу за допомогою фактичного матеріялу. Ця аналіза припадає на той час, коли українські народовці шукали для своєї батьківщини своєрідних шляхів економічного розвитку, що були б неподібні до тих, якими пішов економічний розвиток Західньої Европи. В той час, коли українські і російські народовці, особливо останні, намагалися дискусією відтягти економічний розвиток країни від капіталістичних шляхів розвитку, Подолинський відкриває своєю аналізою реальний економичний розвиток. Він показав вагу й силу капіталістичних елементів і не противоставляв розвиток українського господарства Західній Европі, а навпаки — підкреслював подібність способів капіталу витягати надвартість у країнах Східньої і Західньої Европи [2]).

Фактичний матеріял що до умовин праці наймитів у різних галузях народнього господарства свідчив про досить високу норму експлоатації і про швидкий темп нагромадження капіталу на Україні. Пам'ятаючи, що середній заробіток шевця рівняється 125 крб., а кравця — 175 крб. (річно), то треба тільки першу суму помножити на 2, а другу — на $2^1/_2$, щоб мати певний бариш хазяїна з праці кожного його робіт-

[1]) Подолинський. Ремесла й хвабрики, ст. 73.

[2]) Ibid., ст. 64. Пор. листування Маркса й Енґельса що до своєрідних шляхів економічного розвитку імперської Росії: Карл Маркс і Фридрих Энгельс. Письма. Москва, 1923, ст. 237 — 243; 297 — 301; 305 — 308; 311 — 314.

ника. $125 \times 2 = 250$ — це визначає, що кожний швець добуває хазяїнові чистих 250 крб. річно. Здобуток од найму кравців - робітників ще більший: $175 \times 2^1/_2 = 473^1/_2$ крб. з кожного чоловіка річно. Це визначає, що такий майстер, як, наприклад, Цехмістренко, котрий держить 25 робітників і морить їх голодом, має близько 12.000 крб. щорічного чистого добутку [1]).

Поділ праці й постання мануфактур на Україні не зменшують, а збільшують норму експлоатації робітників. Робота на мануфактурі розподіляється так, що велика кількість робітників виготовляє тільки одну якусь річ, а один робітник виконує постійно лише частину цієї роботи й цілий свій вік на ній спеціялізується. Від цього продуктивність праці швидко зростає, а також і прибутки капіталістів. Але робітникам такий поділ праці багато шкодить. „Найголовніше лихо робітникам — це те, що, знаючи тільки одну дрібну частину якогось майстерства, а не все майстерство, вони страшенно рішаються всякої самостійности напроти хазяїна“... „От через що хазяїни й мають можливість при дуже дрібнім поділі ще більше зобіжати робітників малою платою й тяжкою працею в певній надії, що ті їх не покинуть, боячись загубити остатний шматок хліба“ [2]).

„Таким робом, дуже дрібний поділ праці стає одним із резонів ще гіршої неволі праці під капіталом“ [3]).

Заведення машин і фабричної промисловости ще більше підвищує продуктивність праці робітника, аніж на мануфактури, і знаменує початок нової ери в боротьбі праці з капіталом. Скупчення великої кількости робітників на фабриках, а також робітництво, витиснене з фабрик машинами, об'єднуються для координації сил супроти власників засобів виробництва. Починається ера активної дії нової класи — пролетаріяту. Поява машин викликає цілий переворот у господарстві. Машина своєю частиною, робочою машиною, виконує працю, яку раніше виконував робітник за допомогою інструменту. „Таким робом, при більшій силі, в іншій трохи формі і з більшою швидкістю в роботі, машина, тоб-то двигун вкупі з робочою машиною, стають на місце робітника з простим його інструментом“ [4]). Машини підвищують

---

[1]) Подолинський. Ремесла й хвабрики, ст. 79. В той час „у хазяїна Цехмістренка, напр., на 25 чоловіка-робітників на снідання дається хліб і один фунт сала або п'ять невеличких ржавих оселедців, на обід покладається сім фунтів м'яса, так званого четвертого розбору — волових щелепів, обрізків з морди, хрящів і плівок — це на борщ або на юшку; на кашу ж — кілька фунтів різних крупів, змішаних з мишачим та крисячим кізяком; на вечерю — те, що зостанеться від обіду. Хліб дається так званий двотижневий, тоб-то такий, котрий спечений вже два тижні тому, сухий, як камінь, раз-у-раз запліснілий, часом і зовсім гниючий“ (Ibid., ст. 75).

[2]) Ibid., ст. 88.

[3]) Ibid.

[4]) Ibid., ст. 112 — 113.

продуктивність праці робітників до величезних розмірів, але всі машини разом не полегшили праці й одного робітника. Навпаки. Становище робітників на заводах і мануфактурах буває навіть гірше, аніж у ремесників. Зменшився потрібний час, за який робітник відтворювати має свою робочу силу, і за цей рахунок збільшився додатковий час, тоб-то надвартість.

„Ми бачимо відціля, що великий машиновий здобуток прикладає до праці стільки сили, вправляється легко з такою її складністю, кожну частину праці робить настільки коротшою, що справді починаємо дивуватись, чому впорядкування машин досі дало так мало щастя людям. Здається, треба було б усюди позаводити великий машиновий здобуток, щоб сили людей стали удвічі або втричі більші, а праця їхня вдвічі або втричі менша й коротша. Так би воно й було справді, якби машини належали людям взагалі, а не деякими людям-фабрикантам, якби вони працювали на користь усіх людей однаково, а не кількох хазяїнів, котрі ними володіють“ [1]). Але, доки капіталісти володітимуть засобами виробництва, доти робітники не зможуть користуватися з підвищення продуктивности праці через заведення машин. Цю істину усвідомлює робітництво в процесі поширення капіталістичної продукції, а тому й виступає не тільки з економічними, а й політичними домаганнями в класовій боротьбі; ці домагання утворювали реальну силу, що поширювалася в звязку з поширеним відтворенням капіталу й підготовляла ґрунт для нової усуспільненої продукції.

Робітництво Англії,— підкреслює Подолинський,— та й інших високорозвинених країн, розпочало організовану боротьбу з капіталом [2]). Утворене „Міжнароднє Товариство Робітників“ сприяє з'єданню революційної боротьби різних країн, підсилює міжнародній соціялістичний фронт супроти капіталу. Українське робітництво теж може знищити владу капіталу тільки організованою боротьбою, боротьбою, що усунула б передумови експлоатації одної людини другою та впорядкувала б працю людей так, щоб ці передумови експлоатації й повернутись не змогли [3]). Ось до яких висновків приходить Подолинський на підставі аналізи розвитку форм надвартости, що з'ясовує реальний розвиток капіталізму на Україні й показує його суперечності. Це відрізняє Подолинського від соціялістів-утопістів, які намагалися українську економіку повернути в стан докапіталістичної ідилії, повернути її на шлях спілки дрібних виробників і не розуміли реального розвитку капіталізму на Україні, а також і тих революційних сил, що тут гніздилися, сил, які за законом діялектики мали вирости у велику міць, а це унеможливило б дальшу експлоатацію. Тоді економічна кате-

[1]) Подолинський. Ремесла й хвабрики, ст. 115—116.

[2]) Див. „Громада“, № 1, 1880, Стаття Подолинського Громадівський рух в Англії і Ірляндії“.

[3]) Ibid., „Программа“. „Ремесла й хвабрики“, ст. 144—147.

горія надвартість відімре, і комуністичний лад настане з капіталістичного господарства в наслідок перемоги революційних сил капіталістичних країн, у тому ж числі й України.

III

В попередньому розділі ми зазначили, що Подолинський недооцінив Марксової аналізи що до ненауковости економічної категорії „вартість праці", що й є характерним для послідовників залізного закону заробітної платні, прихильником якого був і С. Подолинський. Задля Маркса заробітна платня є перетворена форма вартости й ціни робочої сили, а не вартости праці. Економічна категорія „вартість праці", що входить у теоретичну систему передмарксівської політичної економії, утворила непереможні труднощі при розвязанні питання про надвартість і вже цим самим затемнювала проблему заробітної платні. Вона затемнювала спецефічний характер заробітної платні, як категорії капіталістичної продукції. Рікардо почував логичну нев'язку у своїй трудовій теорії вартости, коли підійшов до з'ясування „вартости праці". Щоб не дійти до визначення „вартости праці" працею ж, Рікардо відійшов від монізму у з'ясуванні вартости й визначає вартість праці золотом, тоб-то працею, що її потрібно витратити на виготовлення заробітної платні в золоті або інших товарах, і завдяки цьому попадає в логічне коло, з якого й не могла вибратись класична політична економія. У Маркса товаром є робоча сила, а не праця, бо, бувши мірилом вартости, вона сама її мати не може. Своїй аналізі праці й передумов витвору надвартости Маркс надавав великого значіння тому, що вартість праці є лише зовнішня форма вияву вартости робочої сили, це поняття затемнює відносини поміж робітником і капіталістом, воно стирає антагонізм поміж працею оплаченою й неоплаченою.

„У вислові „вартість праці" поняття вартости не тільки що цілком затерто, а ще й повернуто у його протилежність. Це такий самий фігуральний вислів, як от, наприклад, вартість землі. Однак такі фігуральні вислови випливають із самих продукційних відносин. Це — категорії для форм виявлення посутніх відносин. Що речі в їхньому вияві часто виходять цілком покручені, це досить відомо в усіх науках, окрім політичної економії" [1]).

Подолинський у питанні про надвартість поняття „вартість праці" не відрізняє від категорії „вартість робочої сили", одно твердження чергується з іншим, але, як ми вже й підкреслили, це не заважало йому зрозуміти теорію надвартости, бо те, що він називав вартістю праці, було в дійсності вартістю робочої сили. Зовсім інакше вимальовується справа в тому разі, коли Подолинський підходить до з'ясування

[1]) К. Маркс. Капітал, т. I, ст. 318.

вартости робочої сили й до перетворення її в заробітну платню, тоб-то інакше виглядає справа тоді, коли вартість праці трактується в звязку із заробітною платнею, а не надвартістю. Ось тут і не досить встановити факт існування надвартости та її розміру, а треба показати походження надвартости, що й можна було зробити за допомогою аналізи передумов, за яких робоча сила стає товаром. Задля наукової постановки питання треба було покінчити з фігуральним висловом „вартість праці", що його ще меркантилісти завели з щоденного життя в свою економічну систему, і зосередити увагу на дійсних відносинах, а не на формах їхнього вияву. Дійсні ж капіталістичні відносини показували, що продається не праця, а робоча сила як товар, і продається за своєю вартістю, еквівалентно, як і всякий інший товар. Як неможливо купити сп'янілість, тепло, так не можна купити й праці; тепло можна здобути в наслідок споживання вугілля, сп'янілість — у наслідок споживання горілки, а працю — в наслідок споживання робочої сили.

Подолинський не бере на увагу цих моментів і ставить питання в таку площину: „Теперичка нам найцікавіше,— пише він у розділі „Праця і капітал",— скільки справді коштує праця, чим визначається її вартість при її продажу, тоб-то при наймі одної людини іншою [1]). Далі він зазначає: „Певно, що чоловік може тільки тоді працювати як слід, коли він має доволі сили, потрібної для тієї праці, яку він мусить робити. А для того, щоб чоловік мав силу й міг робити, треба, щоб найголовніші потреби його були хоч скільки-небудь задоволені" [2]). „Ми не будемо перелічувати багацько других потреб, теж більш або менш необхідних, але вкажемо ще на одну, на котру звичайно не доволі вважають. Це — потреба мати сем'ю, мати дітей, мати на що їх вигодувати. Здається, кожен розуміє, що коли б у робітників дітей не було або коли б вони всі з голоду вмирали, то швидко й сами б робітники перевелися, бо старі б вимерли, а молодих не наростало" [3]).

„Відціля ми бачимо, що робоча плата або, що виходить на одно, вартість праці не є річ завсігди однакова, сама собі рівна, але що вона може дуже змінятись, дивлячись по тому, що лічити за необхідні потреби робітника. Певно, що хазяїни, властивці капіталів, наймачі мають прихильність зводити заробітну плату на такий низький ступінь, аби тільки робітники могли жити й працювати. З другого боку, певно, робітникам хотілось би підняти ту плату як можна вище. Через те й іде разуразня боротьба між працею і капіталом" [4]).

---

[1]) Подолинський. Ремесла й хвабрики, ст. 49.
[2]) Ibid.
[3]) Ibid, ст. 50.
[4]) Ibid, ст. 51.

„В такім случаї ми бачимо, з одного боку, хазяїна, тоб-то чоловіка, маючого майстерську чи мануфактуру або хвабрику і, окрім того, ще гроші, оборотний капітал, на котрий він думає наймати робітників, але при помочі котрого він би міг ще й прожити доволі довгий час, коли б навіть по якому случаю він і не найшов би робітників. Напроти його стоїть робітник з усіми тими потребами, котрі ми перелічили, і без жодного способу їх задовольнити. Між людьми такого нерівного стану боротьба не може бути довга. Хазяїн повсігди може одложити на кільки часу своє здобування, робітник і одного дня не може жити з сем'єю без харчів, без одежі, без хати. Він примушений продавати свою робочу силу за стільки, скільки йому дадуть. Дати йому можуть інший раз трохи більше, другий раз трохи менше, але всі турбування хазяїна направлятимуться до того, щоб платити робітникові як можна менше й користуватись його додаточною працею як можна більше. Але правда, що тутки він дійде до границі, котру йому важко буде переступити.

„Резон цьому той, що чоловік, найголовніші потреби котрого не задовольнені, слабне й стає недобрим робітником; для капіталіста це корисно, і через те взагалі робоча плата й не падає нижче найменшої можливої ціни, при котрій робітник ще так-сяк може піддержувати свою робочу силу. Зате всюди й повсігди хазяїни всіма силами пильнують довести плату робітника до цієї найменшої можливої величини. Цей загальний порядок робочої плати падати все нижче, аж поки вона дійде до крайнього свого стання, зветься з а л і з н и м з а к о н о м р о б о ч о ї п л а т и“ [1]).

І не тільки в зазначеній праці, а й в інших Подолинський чітко підкреслює свою приналежність до прихильників залізного закону заробітної платні [2]).

„Для побідителя корисніше держати невільників, ніж убивати ворогів, узятих у полон; корисніше давати шматок ґрунту крепакам, ніж допустити, щоб повмирали з голоду; корісніше капіталістові платити робітникам хоч по з а л і з н о м у з а к о н у [3]), тоб-бо так трохи, щоб тільки найголовніші потреби їхні були задовольнені, ніж конче рішити їх можливости працювати“ [4]).

У питанні про заробітну платню Подолинський стоїть між класичною школою та Марксом, і найбільше його концепція в цьому питанні наближується до поглядів Лассаля. Стоячи на засадах теорії

---

[1]) П о д о л и н с ь к и й. Ремесла і хвабрики, ст. 51 — 52.

[2]) Див. брошури „Про багатство та бідність“, „Про хліборобство“.

[3]) У поклику Подолинський з'ясовує авторство залізного закону заробітної плати: „Так назвав Лассаль той господарський закон, по котрому робоча плата не переходить через вартість необхідніших потреб робітника“ (Громадівство й теорія Дарвіна, „Громада“, 1880, № 1).

[4]) П о д о л и н с ь к и й. Громадівство й теорія Дарвіна, ст. 16.

засобів до існування, як і класики, Подолинський ставить питання в площину вартости праці, а не в площину перетворення вартости робочої сили як товару, в заробітну платню. Саму ж вартість праці він не виводить із капіталістичної продукції, а підкреслює, що „вартість праці не є річ повсігди однакова, сама собі рівна, якщо вона може дуже змінятись, дивлячись по тому, що лічити за необхідні потреби робітника". Необхідні потреби робітника теж не є встановлена величина й залежить від співвідношення класової боротьби, боротьби між працею і капіталом. У нерівній боротьбі з капіталом робітник примушений продавати свою робочу силу що-разу нижче, аж поки вона не дійде крайнього свого рівня, що зветься „залізним законом заробітної платні" [1]). Подолинський цим самим у питанні про заробітну платню відступає від з'ясування вартости робочої сили працею. Не жива, не та праця, що продукує вартість, а зматеріялізована праця в товарах, засоби до існування робітника з родиною — ось що є за критерій у вирішенні „вартости праці". Хитання ж засобів до існування залежить від співвідношення сил у класовій боротьбі, демаркаційна межа в якій є „залізний закон заробітної платні", який переступити без ушкодження капіталістичної продукції неможливо.

Заробітна платня, як економічна категорія, визначається в Маркса в наслідок аналізи капіталістичної продукції за методою діялектичного матеріялізму, і передумовою науковости його методи є монізм. Виробництво, розподіл, обмін, споживання утворюються всередині єдности, а єдність у свою чергу виступає, як єдиний процес капіталістичної продукції. Процес утворення заробітної платні є в той же час процес утворення вартости взагалі. Тут-то й подано закони, що з'ясовують вартість робочої сили, а також показують, з яких причин вартість робочої сили змінюється. Теорію заробітної платні та зміни у вартості робочої сили виводиться з капіталістичної продукції та змін, що настають у цій продукції в наслідок розвитку капіталізму. Цим самим визначається вагу й місце класовій боротьбі, яка не може порушити закону вартости робочої сили й не є самодовільною силою у вирішенні заробітної платні. Поширене відтворення капіталу в той же час є відтворення робочої сили, суспільних стосунків людей у капіталістичному господарстві в бік поглиблення класових суперечностей, загострення боротьби пролетаріяту з буржуазією, що сприяє пролетарізації суміжних соціяльних груп між пролетаріятом і буржуазією. Але класова боротьба, що розпалюється на ґрунті нагромадження капіталу, з одного боку, і зросту пролетаріяту — з другого, сама з'ясовується законами капіталістичної продукції, і помилка Подолинського є в тому, що він класову боротьбу розглядає як самодовільну силу у з'ясованні заробітної платні, в той час коли ця боротьба може тільки впливати на

[1]) Див. Подолинський Ремесла й хвабрики, ст. 52.

хитання заробітної платні вгору і вниз від вартости робочої сили, як спецефічного товару. Надати чинникові класової боротьби самодовільного значіння у вирішенні заробітної платні — це значить відірвати проблему заробітку від продукції і залишитись на ґрунті теорії засобів до існування, логічний розвиток якої з причини нерівної боротьби праці й капіталу веде до залізного закону заробітної платні.

Методологічна помилка класичної політичної економії в тому й полягала, що проблему заробітку, теорію засобів до існування побудовано на фізіологічному мінімумі, з одного боку, і на законі Мальтуса про народонаселення — з другого, тоб-то механізм хитання заробітної платні до мінімуму для засобів існування з'ясовувався не змінами в органічній структурі самого капіталу, а апріорними твердженнями соціологічного порядку, не процесом продукції вартости, а скорше — принципами розподілу. Так поставлена проблема заробітку губила під собою історичні підвалини й вимальовувалася в напрямку апології капіталістичного ладу, який існуватиме вічно, і вирішення заробітної платні ставилося в залежність від співвідношення розмноження населення і збільшення продуктів для існування людськости [1]). Апріористична теорія Мальтуса що до геометричної прогресії в розмноженн населення й аритметичної прогресії що до збільшення продуктів для існування, як економічна посилка, функціонує, тільки не в такій гострій формі, як у Мальтуса і в Рікардо, автора залізного закону заробітної платні [2]). Рікардо в аналізі заробітку й бідности часто виходить із біологічних законів розмноження й не показує, що ці закони за капіталізму підпорядковані капіталістичній продукції. Хибна теорія що до народонаселення, яка не брала до уваги специфичних рис капіталістичної продукції, була за основу визначення заробітної платні, супроти якої й виступили першими англійські соціялісти.

Подолинський, що рекомендував себе прихильником залізного закону заробітної платні, не тільки не погоджувався з теорією народонаселення Мальтуса, а ще й виступив з гострою критикою супроти неї. Ясно, що, стоячи на соціологічних засадах пролетарської більшости й бувши революціонером-практиком до останніх днів свого життя, Подолинський і не міг інакше ставитися до яскраво апологетичної теорії Мальтуса. Супроти твердження Мальтуса, що число людей подвоюється на протязі кожних двадцяти п'яти років, а здобутки, що ними люди задовольняють свої потреби, не можуть так хутко подвоюватись, Подолинський зазначає:

„Тимчасом це річ зовсім не доказана або навіть, можна сказати — допевно доказано, що майже ні в одній стороні людство так швидко

---

[1]) Див. Мальтус. Опыт закона о народонаселении. Москва, Библиотека економистов, розділ I.

[2]) Див Рикардо. Начала политической экономии и податного обложения, гл. „О заработной плате".

не удвоюється. Так, наприклад, у Росії, Англії й Прусії, землях, де людей найбільш множиться, усе ж при теперішній швидкості потрібно од 55 до 60 років, щоб людство удвоїлось. В інших сторонах, наприклад, Франції, Австрії, далеко більше — од 200 до 300 років. Взагалі чим яка сторона ставатиме багатша й освіченіша, думають, що й людство розмножатиметься не так швидко; бо єсть у науці тепер і така думка, що і між звірями, і між людьми найкрепші, найздоровиші, найдовговічніші й найрозумніші множаться не занадто багато.

„Найголовніша з наших відмов — це та, що здобутки хліборобської й іншої праці можуть звеличатись скоріше, ніж росте людство. Певне, не всюди воно так буває, і багато єсть таких місць, наприклад, Ірляндія, де здається, неначеб-то закон Мальтуса й справедливий. Але всюди, де господарство добре впорядковано, де люди щиро роблять і де, окрім того, для хліборобства й іншого здобуття за останні роки вже користуються паровими й іншими машинами, там усюди здобуток росте швидше од людства [1]).

Свої твердження Подолинський обґрунтовує великою кількістю фактичного матеріялу із світового господарства, в тому числі з економічного життя України; вже це робить його критику теорії народонаселення Мальтуса всебічною, об'єктивною й ґрунтовною. У питанні про злидні й бідність Подолинський підкреслює, що виною є не те, „що людей народжується дуже багато, а здобутку із землі не вистачає. Напроти того, здобуток із землі може рости швидше від людства, бідність усе ж ставати гірша. Діятиметься це від неправдивого впорядкування праці й усього господарства, од тяжкого ярма, положеного на працю капіталом, ярма, котре тимчасом можна й скинути, а зовсім не через який-небудь закон природи“ [2]).

Це показує, що в питанні про народонаселення Подолинський різко відмежовується від класиків — фундаторів залізного закону заробітної платні. Закони природи він цілковито відкидає, а натомість висуває закони капіталістичної продукції, закони капіталу, як єдину підставу для розвязання проблеми народонаселення. Не на цій ділянці економічної системи треба шукати походження й розвиток поглядів Подолинського що до залізного закону заробітної платні. Корінь політики є в недооцінці Марксової аналізи праці, головне — абстрактної праці, що утворює вартість і вживання економічної категорії „вартість праці“, що не відповідало дійсному станові капіталістичних відносин. Це не дало змоги Подолинському розглянути заробітну платню як перетворену вартість робочої сили, як відмінний капітал, співвідношення якого до постійного капіталу в процесі капіталістичної продукції й з'ясовує хитаня вартости робочої сили. І не в тому помилка

---

[1]) Подолинський. Ремесла й хвабрики, ст. 58 — 59

[2]) Ibid., ст. 63.

Подолинського, що він притягає теорію засобів до існування, щоб з'ясувати заробітну платню. Помилка в тому, що засоби існування робітника розглядається поза процесом продукції, їх не трактується як змінний капітал, як капітал, який робітник що-разу відтворює при продукції надвартости. Засоби існування розглядається як передумову існування робітника, як передумову задля функціонування його фізичних та розумових здібностей, скерованих на виготовлення споживчих вартостей. Альтернатива: капіталіст платить, щоб мати прибуток, платить найменше, щоб мати найбільший прибуток, але в цьому змаганні не може переступити залізної, демаркаційної межі тому, що це потягне за собою вимирання робітників і може знищити всяку можливість одержувати надалі прибуток. Це з'ясовує *minimum* утримання, що визначається життьовими звичками, до якого й тяжить заробітна платня у своєму хитанні [1]). *Maximum*, до якого може піднятись заробіток, залежить від співвідношення сил у класовій боротьбі, а вона за панування капіталу не на боці працівників і може тільки тимчасово вплинути на підвищення заробітної платні. Тому найліпше обєднуватись працівникам у вільні виробничі асоціяції, де ввесь здобуток належав би тим, хто працює [2]). Ось до яких висновків соціяльно-політичного характеру доходить Лассаль. „Вільні асоціяції працівників" у капіталістичних умовних, що так характерні для ідеологів дрібної буржуазії прудонівського напрямку, є ніби-то єдиний засіб „знищити залізний і суворий закон, що визначає заробітну платню" [3]).

У Подолинського також прожитний minimum складає той середній заробіток, що дає йому змогу так-сяк підтримувати робочу силу. Дальшому підвищенню абсолютної надвартости перешкоджає сама передумова існування робочої сили, яка для свого функціонування потребує задоволення найголовніших потреб робітника. Рівень засобів існування та їх хитання він розглядає поза продукцією вартости, і тому економічна категорія „заробітна платня" трактується як категорія соціяльного порядку, де фізіологічний minimum, з одного боку, і класова боротьба — з другого, визначають її форму й зміст. Розгляд проблеми набирає такого характеру тому, що Подолинський розглядає не вартість робочої сили, яка відтворюється в процесі капіталістичної продукції, а вартість праці, що споживається там же і є формою вияву антагоністичних експлоатаційних відносин.

Метедологічний підхід у вирішенні проблеми заробітку, як видно, був хибний. В основу покладено категорію „вартість праці", що не тільки не допомогло, а, навпаки, ускладнило й затемнило питання. Марксова аналіза ненауковости категорії „вартість праці" і розгляд

---

[1]) Див. Ф. Лассаль. Собрание сочинений. Изд. Глаголева, т. II., ст. 107.
[2]) Ibid., ст. 73.
[3]) Ibid.

робочої сили як товару ув'язує теорію засобів до існування як чинника, що визначає вартість робочої сили, з процесом продукції, і цим усувається основну методологічну помилку класиків. У Подолинського інший шлях дослідження. У нього не робоча сила, а праця стала товаром, при чому цей специфічний товар продається не еквівалентно, а нижче від своєї вартости, що й складає надвартість.

„Праця робітника стала товаром, яку він присилуваний продавати й при тому раз-у-раз нижче її вартости, бо працю людську купують не так, як хліб або одежу, щоб задовольнити безпосередню потребу, але тільки в надії хоч збагатіти з тої праці, хоч самому втекти від роботи. От через що безпремінно, продаючи свою роботу, чоловік за неї дістає менш, ніж вона варта, ніж коштує увесь її здобуток, зміняючи собою, окрім того, другого чоловіка, котрий спочиває він покладає на себе злишок праці против тої, котра б прийшлась на його долю, якби всі люди працювали“ [1]).

Раз продається працю як товар, то продається всю працю, вся вона переходить у розпорядження капіталіста, і величина надвартости залежить, з одного боку, від кількости праці і з другого — від величини заробітної платні. Немає місця для надвартости в тому разі, коли працю продається за її вартістю. Але в таких обставинах капіталіст не мав би змоги нагромаджувати капітал і не мав би жодного стимулу для купівлі праці. Капіталістична ж практика доводить про існування надвартости, а тому й прогнозу що до обміну живої праці на матеріялізовану працю в товарах треба направити в бік не еквівалентного обміну, щоб показати існування надвартости. Вихід єдиний: або капіталіст купує працю нижче від її вартости, і ріжниця між тим, що праця продукує (товаровою вартістю, яку Подолинський інколи ототожнює з вартістю праці), та заробітною платнею складає надвартість або обмінюється працю еквівалентно, і тоді надвартість зникає. Щоб з'ясувати величину надвартости, і ця трактовка правдива, де надвартість виступає як ріжниця поміж випродукованою вартістю і заробітною платнею. Але питання про заробітну платню неймовірно заплутується і ускладняється, губить всякий звязок не тільки з робочою силою, а й з працею, вартість якої ототожнюється з випродукованою вартістю і складається з зовсім інших елементів, аніж заробітна платня. Цим самим заробітну платню відірвано від капіталу, її не пока-

[1]) Подолинський. Ремесла й хвабрики, ст. 143 — 144. У брошурі „Про багатство та бідність“ з цього приводу Подолинський пише: „Бо тепер усе продається; і сама праця чоловіка продається, як який інший товар. І продається вона дуже дешево. Ніхто не платить робітникові стільки, як його праця справді варта, скільки він може виробити своєю працею, бо тоді б ніхто не мав жодної користи наймати робітників. А платять чоловікові стільки, скільки йому найменше потрібно, щоб він міг як-небудь прожити, прохарчуватись і одягтись. Яке його життя, до того хазяїнові немає діла, аби робітник робив, а в хазяїна що-дня гроші прибували“ (ст. 24-25).

зано як змінний капітал, що стоїть супроти робітника, як сила, що самостійно чинить, тоб-то заробітну платню розглянено поза межами певних суспільних стосунків.

Суперечність в аналізі виступає в таких напрямках: по-перше, вартість праці розглядається як випродуковану товарову масу на протязі функції праці, що її вартість визначається, цеб-то вартість праці й кількість праці, що зматеріялізована в товарах, виступають як тотожні категорії; по-друге, праця є товар і такий товар, що продукує інші товари,— це є підвалина задля капіталістичної продукції, і в той же час задля цього специфічного товару не має сили закон вартости. В такому разі закон вартости не панує в капіталістичній продукції. Тут суперечність.

Суперечність неминуча для того, хто захоче з'ясувати заробітну платню на підставі аналізи „вартости праці", а не робочої сили, хто між живою працею, робочою силою і зматеріялізованою працею в товарах не вбачає ріжниці, тоб-то хто не бере на увагу органічної будови капіталу.

В інших місцях Подолинський не доходить до таких суперечностей, і вартість праці трактує як вартість робочої сили, як кількість праці в товарах, що їх треба для відтворення робочої сили. Таке визначення виникає в нього при розгляді проблеми надвартости. Тут вартість праці з'ясовується не як вартість випродукованих товарів, а як вартість конче потрібних засобів для життя робітника, вартість яких своєю чергою визначається витраченим на продукцію їх робочим часом, а звідци висновок і сам напрошується, що „вартість праці" визначається кількістю праці, що її витрачено на те, щоб утримати родину робітника. Тут „вартість праці" виступає як вартість робочої сили. І тоді з'являється час обхідний і необхідний — час, протягом якого відпродуковується вартість робочої сили, і час, протягом якого продукується надвартість.

Але там, де Подолинський логічно й послідовно аналізує поставлене від нього питання про „вартість праці", про купівлю та продаж праці як товару, і цілком логічно зазначає, що продається всю працю власно там-то. Тут виявляється вся абсурдність категорії „вартість праці", її ненауковість і найяскравіше з'ясовується неминучість логічного кола в трактовці поставленої проблеми. Дальша аналіза на цих хибних теоритичних підвалинах веде ще до збільшення суперечностей, що нарешті й привело Подолинського до того, що закон вартости відкинув він, з'ясовуючи заробітну платню. Прийшовши до висновку, що продається працю, Подолинський не міг продовжувати дальшої аналізи без помилки, тому що працю як товар продається не еквівалентно, не за законом вартости або її зовсім не продається. Усвідомлення останнього твердження дало б змогу вийти з логічного кола й скерувати аналізу в інший бік. Щоб уникнути помилки, треба було

остаточно з'ясувати ненауковість економічної категорії „вартість праці" й перейти до розгляду вартости робочої сили та її перетворення в заробітну платню. Цього не зробив Подолинський і пішов іншим шляхом, що розходився з Марксовою аналізою і який привів до підриву монізму в його економічній системі, привів до суперечности, що в цьому питанні поставила Подолинського між класичною політичною економією й Марксом і наблизила так щільно до Лассаля.

Зрозуміле є те, з яких причин Рікардо вживав економічної категорії „вартість праці" замість „вартість робочої сили". Тому що „цим самим він (Рікардо) представив би капітал як речеві передумови праці, що протистоять робітникові, як сила, що стала самостійною"[1]) — підкреслює Маркс. Але для Подолинського, що правдиво розумів природу капіталу, помилку в його теорії заробітної платні треба шукати в іншому напрямку. Тут треба зазначити те, що й основоположники наукового соціялізму, Маркс — Енгельс, не відразу відкинули категорію „вартість праці" й не відразу в питанні про заробітну платню стали на той правдивий шлях, який. Маркс обґрунтував остаточно в „Капіталі" в розділі „Купівля й продаж робочої сили".

У „Злиднях філософії" Маркс пише: „Праця, бувши сама по собі товаром, вимірюється, як така, кількістю тієї праці, що конче потрібна задля продукції праці — товару. Для цього й потрібний той робочий час, який витрачається на виробництво предметів, потрібних для підтримання праці, тоб-то для того, щоб робітник міг існувати й відпродуковувати свою расу. Натуральна ціна праці є не що інше, як мінімум заробітної платні"[2]). Перевидаючи зазначену працю, Енгельс не міг залишити цього місця без особливих пояснень опісля того, як Маркс остаточно зформулував закон заробітної платні в „Капіталі". З цього приводу Енгельс у примітці пише: „Закон, що за ним натуральна, тоб-то нормальна, ціна робочої сили збігається з мінімумом заробітної платні, тоб-то з еквівалентами вартости засобів існування, конче потрібних для життя робітника і продовження його раси,— цей закон найперше був зформулував я в „Vnvrissen zu einer Kvitik der Nationaloekonomic" (Deutsch Zranzösische lahrbücher. Raris, 1844 р.) і в „Lage der Arbeitenden Klasse in England". Як видно із вищевикладеного, Маркс визнавав тоді цей закон. Від нас обох запозичив його Лассаль. Але, хоч заробітна платня й має справді постійний нахил наближатися до свого мінімуму, зазначений закон все-таки неправдивий. Той факт, що робоча сила сплачується звичайно пересічно нижче від своєї вартости, не може змінити її вартости. В „Капіталі" Маркс правдиво встановив цей закон (розділ „Купівля й продаж робочої сили),

---

[1]) К. Маркс. Теории, т. II, ст. 88.

[2]) К. Маркс. Злидні філософії. Петербург, 1906, під редакцією Г. В. Плеханова, ст. 22.

а також з'ясував обставини (розд. XXIII „Загальний закон капіталістичного нагромадження"), що дозволяють за капіталістичного виробництва все більше й більше знижувати ціну робочої сили нижче від її вартости" [1]).

Цим Енгельс свідчить, що так Маркс, як і він на початку в питанні про заробітну платню додержували тих поглядів, що мінімум заробітної платні дорівнює завжди вартості засобів існування, тому утриманню, що конче потрібне для життя робітника й для відтворення його раси. Цей мінімум заробітної платні, що дає змогу робітникові працювати й множитись, що визначає ціну робочої сили, назвав Лассаль залізним, а ввесь закон — залізним законом заробітної платні. В „Капіталі" Маркс відійшов від попередніх своїх поглядів і остаточно зформулував закон заробітної платні на підставі аналізи вартости робочої сили й перетворення вартости й ціни робочої сили в заробітну платню.

Але не так хутко сприйняли й перейшли на нові засади в теорії заробітної плати послідовники Маркса. Залізний закон заробітної платні, науково обґрунтований класиками, в освітленні Лассаля набрав блискучої й популярної форми, що у великій мірі сприяло розповсюдженню його поміж соціялістами різних напрямків. Лассаль писав до робітників, що коли хто-небудь заговорить про поліпшення стану робітників, то ви зараз же запитайте його, чи визнає він залізний закон заробітної платні, і коли ні, „то знайте, що він або хоче обдурити вас, або ж він самий мізерний неук у галузі економічної науки. Бо, як я вже зазначив, навіть у ліберальній школі немає ні одного відомого економіста, який відкидав би його. Адам Сміт і Сей, Рікардо й Мальтус, Бастія і Джон-Стюарт-Міль — усі сходяться в визнанні його. В цьому між людьми науки немає незгоди" [2]).

Маркс за життя Лассаля не виступав супроти його теоретичних помилок і практичних змагань. Авторитет Лассаля поміж революціонерами в шістдесяті й сімдесяті роки минулого століття в Західній Европі був великий [3]). Подолинський, діяльність якого припадає на сімдесяті роки, був під ідейним впливом так Маркса, як і Лассаля, що й позначилося на його публіцистичних працях.

Про лассальянство в перших видавців агітаційної української літератури у Відні, тоб-то в Подолинського, зазначає і Франко, правда, в гострій формі, підкреслюючи, що аргумент Терлецького про те, що метелики „не шкідливі, а навпаки — добрі, бо написані на підставі Марксових досліджень, зовсім нестійний" [4]).

---

[1]) Ibid., див. примітку Ф. Енгельса.
[2]) Ф. Лассаль, т. II, ст. 68.
[3]) Див. В. Ваганян. Г. В. Плеханов, Москва, 1924, ст. 66 — 67
[4]) Зап. Наук т-ва ім. Шевченка, 1902 р. кн. VI, ст. 36.

Треба підкреслити й те, що марксизм, як світорозуміння, викристалізувався остаточно в працях Маркса - Енгельса, яких Подолинський за свого життя й не міг знати, бо вони були видруковані тоді, коли Подолинський вже не міг ними користатися, на початку через хоробу, а потім і через смерть, яка наступила 1891 року [1]). Він був обізнаний лише з першим томом „Капіталу". І, як видко, не помітив ріжниці у поглядах Маркса й Лассаля на заробітну платню, — цього, принаймні, ніде не зазначає Подолинський і в своїй економічній системі спирається на Маркса в питаннях про капітал, надвартість і т. ін., а в питанні про заробітну платню солідаризується з Лассалем, робить декілька кроків назад від марксизму в напрямку до класиків, стає на ту позицію, на якій стояв раніше Маркс - Енгельс, але її Маркс остаточно залишив у „Капіталі", де він науково обґрунтував свій закон заробітної платні.

Такий шлях пройшов Подолинський у своїй теоретичній економічній концепції, що своєю чергою характеризує початок і розвиток марксизму на Україні. Як процес розвитку капіталізму на Україні методологічно єдино правильно можна показати на підставі аналізи розвитку українського господарства за методою діялектичного матеріялізму на тлі світової економіки, в якій Україна, як господарча одиниця, важила, так і аналізу розвою української економічної думки треба провадити не в площині російсько - українсько - польських стосунків, а виводити її на ґрунті змагань світової економічної думки, що відображала собою розвій продукційних відносин передових капіталістичних країн, звідки й українська економічна думка збагачувалася, як збагачувалася Україна через поширення розподілу праці в наслідок економічних стосунків із світовим господарством. Марксова економічна наука, що передусім постала на ґрунті найрозвиненішого для тих часів англійського капіталізму, давала об'єктивну аналізу капіталізму взагалі, показувала комунізм, як реальний рух, що мав знищити капіталістичні відносини, і цим диктувала теорію й практику для революціонера, що мав революціонізувати світ.

Подолинський перший з економістів застосував методу Маркса у вивченні українського господарства і на всю широчінь поставив проблему української економіки. За об'єкт дослідження виставлено українське господарство, як господарське ціле, що в своєму розвитку позначилося зміною господарських форм, форм антагоністичних, що виростали одна з одної і розвивалися. „Форми ці (ремество, мануфактура й великий фабричний здобуток) звичайно виростають одна з одної, але нерідко живуть і поруч в одну добу і хоч подають друг другу поміч, хоч борються між собою" [2]). Аналіза ремества, мануфактури й української фабрики дали змогу Подолинському накреслити

[1]) Див. „Україна", 1927, кн. IV, ст. 155 — 156.

[2]) С. Подолинський. Ремесла й хвабрики, ст. 64.

розвиток капіталізму на Україні й показати, як українська економіка у своєму розвитку наштовхувалася на агресивні заміри польського капіталу й на великодержавні прагнення російського. Розгляд господарських форм у їхньому розвитку виявив, як проходив процес нагромадження капіталу на Україні, якими засобами, що й з'ясовувало дійсні експлоатаційні відносини всередині українського суспільства [1]).

Подолинський не тільки поставив проблему української економіки, а й намагався вирішити її, прикладаючи теорію капіталізму Маркса до конкретних виявів українського господарства. Пізнати розвиток капіталізму і зрозуміти класові взаємини українського суспільства з тим, щоб революціонізувати, змінити матеріяльні умови його життя, зробилося за бойове завдання Подолинського, як революціонера-практика. Але тут-то й утруднюється завдання: виступають чинники, що характерні задля країни, де процес класової боротьби ускладнюється економічною й національною політикою імперського уряду, де пролетаріят, як класа, ще тільки народжується, а в революційному русі панує теорія утопійного соціялізму. Це не могло не позначитися на методах практичної революційної боротьби, в якій Подолинський не завжди відмежовувався від анархістів прудонівського типу й інколи спільно виступав з ними [2]). Це не могло позначитися й на економічній теорії, в якій Подолинський проходив шлях від утопійного до наукового соціялізму. Але, пориваючи звязок з утопійним соціялізмом, а на практиці з народництвом, Подолинський не зміг остаточно засвоїти марксівське світорозуміння, а що треба особливо підкреслити — не усвідомив, як і Зібер, значіння для революційного марксизму методи діялектичного матеріялізму. Зразки діялектичної аналізи надибуємо так у Зібера, як і в Подолинського, але матеріялістом-діялектиком як той, так і другий не були. Та й не диво! Марксизм, як світорозуміння, ще тільки формувався, як перші його послідовники виступили на Україні. Цей виступ знаменував собою відхід частини революційного народництва на позиції наукового соціялізму, але не цілковитий відрив від народництва. Об'єктивно це випливало із зросту капіталізму на Україні і з поглибленої класової диференціяції українського суспільства, що й на теорії позначилося. Інтереси пролетарської більшости, ідеологом якої виступав Подолинський, вимагали повернення у громадську власність усіх засобів виробництва і споживання, що в руках капіталістів були знаряддям експлоатації. Але „коли б нас хто запитав, чи хочемо ми скасувати дрібні мужицькі хліборобські господарства, де хазяїн робить сам, без наймитів, і такі самі дрібні ремесницькі господарства, то скажемо: в таких самостійних господарствах, хоч і

---

[1]) Ibid., див. IV, V VI розділи.

[2]) Див. Едвард Бернштайн. Спогади про Мих. Драгоманова і Сергія Подолинського. („З починів укр. соц. руху", ст. 160).

осібних, ми великого лиха не бачимо, бо в них немає гіршої неправди — користування чужою працею. Усі ж господарства, ях хліборобські, так ремесницькі, мануфактурні й фабричні, на котрих єсть хоч один наймит, мусять бути повернені в громадські. Думаємо теж, що дрібні особисті хазяйства не дуже довго вдержаться поруч із громадськими“ [1]).

Інтереси пролетаріяту не суперечливі інтересам трудового селянства, господарство якого перейде в громадську власність поступовно під впливом економічної вигоди усуспільненого господарства перед індивідуальним опісля соціялістичної революції. Ось прогноза Подолинського що до взаємин пролетаріяту й трудового селянства, що до взаємин усуспільненої частини господарства й приватно-селянської опісля соціялістичної революції.

Подолинський, як людина високого розуму, звертав на себе увагу сучасників, що підкреслювали глибину й оригінальність його думок у соціяльних питаннях. Так, Едвард Бернштайн у своїх „Спогадах“ підкреслює глибину в теоретичній аналізі, що є характерне для Подолинського. „Про його (Подолинського) питомий спосіб думання свідчила теж пізніше його праця про „Людську працю і єдність сили“, що появилася по-німецькому в першім річнику (1883) видаваного Карлом Кавтським часопису „Neue Zeit“. Перед тим вона була надрукована в органі міланських соціялістів „I. L. Plebe“ і видалася Карлові Марксові настільки важливою, що він попросив оцінки в більш ознайомленого з фізикою Фрідріха Енґельса. Ця оцінка міститься в листах Енґельса до Маркса з 19 і 22 грудня 1882 року та висловлюється з великим признанням хоч не про економічну, але про фізичну вартість праці“ [2]).

Передчасна хороба вибила Подолинського з життьової колії й не дала змоги розвинутись його революційній діяльності, що так блискуче розпочалася, а також не дала змоги йому цілковито виявити великий талант, високі здібності, що звернули на себе уваги найвидатніших тогочасних представників соціялістичної думки.

---

[1]) С. Подолинський. Ремесла й хвабрики, див. примітку на 146 ст.

[2]) Едвард Бернштайн. Спомини про Мих. Драгоманова і С. Подолинського (З починів укр. соц. руху“, ст. 160).

М. СВІДЗІНСЬКИЙ

Земська міліція на Україні 1806—1808 років

Причинок до історії внутрішньої політики Олександра І на Україні на початку XIX ст.

(Замітки й матеріяли)

Продовження

Третя частина

ВІДНОШЕННЯ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ МІЛІЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

I

Російський абсолютизм, як звісно, опирався на дворянство, і в інтересах цієї класи провадилася вся його політика, як внутрішня, так і зовнішня. Тому російське дворянство не могло не взяти найвидатнішої участи в організації міліції. Ці бо озброєні, розташовані на Україні сили мали охороняти не тільки кордони російської імперії, а передусім — колонізаційну політику російського торговельного капіталу на Україні. Влада прекрасно розуміла ці „незабвенные опыты любви к отечеству и верности к престолу“, коли вона маніфестом 30 листопада 1806 року всю надію на допомогу організації міліції поклала на дворянство. Вона знала, що має право і мусить звернутися до своєї основної класи в її ж інтересах, з певними пропозиціями, і тому вона в царському маніфесті в справі організації міліції казала: „При столь трудных обстоятельствах, обращаемся мы [цар] с полною надеждою к знаменитому сословию благородного дворянства империи нашей, службою и верностью на ратном поле и величайшими пожертвованиями жизнью и собственностью положившего основу величества России: к сему сословию, которое примерами геройства воспламеняло и руководствовало и все прочия состояния государственныя, достохвально во все времена соучаствовавшия в спасении, защите и славе отечества нашего“ [1]).

---

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.) „Дело Д-та Полиции исполн. за 1806 г.“, № 288, ч. I.

Самодержавна влада безустанку нагадувала дворянству на ці його обов'язки що до своєї держави. 4 грудня 1806 року розіслано губерніяльним „предводителям“ проєкта рескрипту про складання земського війська: а саме Слобідсько-українському — Донцові-Захаржевському, Катеринославському — Штеричу, губерніяльним маршалам: Київському — Козловському, Чернігівському — Стороженкові та Полтавському — Милорадовичу, в якому знову нагадується дворянству про його обов'язки до держави та про ролю ватажків цього дворянства до своєї класи.

„Дворянство российское, — говорить цей проєкт рескрипту, — обыкшее предшествовать другим, состоянием в любви и обороне отечества, здесь покажет новые опыты рвения своего к пользе общей.

„Быв призваны доверием (такого-то) дворянства на степень губернского его предводителя, Вы здесь найпаче оправдаете сие звание деятельным и ревностным исполнением всех обязанностей в деле сем, на вас возлагаемом; уездные предводители последуют вашему примеру“ [1]).

Але абсолютна влада не задовольнялася тим, що нагадувала дворянству про організацію міліції через автономних маршалів, та „предводителів“, — вона робила понуку ще й адміністративним шляхом. На підставі інструкції від 4 грудня 1806 року цивільні губернатори точно розписали, скільки кожен поміщик і з якого села має дати людей до міліції. Правда, після того, однак, щоби не вражати дворянства, цивільні губернатори скликали збори всіх дворян, на яких вибирали вони старшин губерніяльних земських, військових, повітових начальників, тисячних, п'ятисотенних, сотенних і п'ятидесятників. Тому, щоб міліція краще стояла на сторожі дворянських інтересів, то „чины“ ці мусили бути обсаджені людьми із дворян. Було навіть таке, що на випадок, якби в якомусь повіті чи губернії, не найшли між дворянством відповідної кількости потрібних військових старшин, „в таком случае вакансии замещаются дворянами других уездов“, але ні в якому разі не можна їх було заміняти людьми з інших клас чи станів. Правда, дворянство мусило подбати, щоб цих старшин, посланих ним на службу, в разі потреби ще й забезпечити платнею, розміри якої само й визначало. Коли ж дехто з дворян не схотів би зрозуміти цих обов'язків, які накладала організація міліції, зневолювано їх до цього загальнодворянською дисципліною; в інструкції цивільним губернаторам було сказано, що „постановления дворянства, собравшегося в губернский город, обязывает всех отсутствовавших к беспрекословному исполнению“. Кого саме із селян посилали поміщики в міліцію, в це вже не вмішувалась адміністрація, а лишала це залежно від вибору самих

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции исполн. за 1806 г.“, № 288, ч. I, л. 26.

поміщиків, наказуючи тільки глядіти, щоб було послано „способных к понятию оружия людей от 20 до 45 лет“ [1]).

Міліція мала командний склад із дворянства, але саму силу її, звичайна річ, складало селянство. Цього селянства й лякалася дворянська влада, щоб воно, коли буде мати зброю в руках, не повстало проти поміщицьких прав власности, тим більше, що за таку агітацію міг узятися й Наполеон. З тією метою й вислав був міністр внутрішніх справ граф. В. Кочубей секретного циркуляра „малороссійскому“ генерал - губернаторові Херсонському військовому генерал - губернаторові та цивільним губернаторам слобідсько - українському, київському, чернігівському й полтавському, в якому доручалося дворянству надзвичайно пильно стежити за настроєм селян. „К успешному образованию милиции прежде всего нужно, чтоб все имели истинное понятие о цели и существе ее, — говорилося в циркулярі. — Цель сего вооружения есть — иметь в готовности сильный отпор против неприятеля такого, который приобык, пользуясь своим счастием, действовать не одною силою оружия, но и всеми способами обольщения черни, который, врываясь в пределы воюющих с ним держав, всегда старался прежде всего ниспровергать всякое повиновение внутренней власти, возбуждать поселян против законных владельцев их, уничтожать всякое помещичье право, истреблять дворянство и, подрывая коренные основания государства, похищать законное достояние и собственность прежних владельцев, возводить на месте их людей, ему преданных, и, таким образом, переменяя весь вид Правительства, на развалинах прежнего порядка утверждать свое жестокое самовластие. Из сего видно, что война с таковым неприятелем не есть война обыкновенная, где одна держава спорит с другою о праве или пространстве владений. В настоящей войне каждый владелец собственности, каждый помещик должен признавать себя лично и непосредственно участвующим: ибо цель неприятеля есть — ниспровергнуть всякое личное преимущество, всякое право собственности, в государстве существующее.

Ваше превосходительство, поставите себе в обязанность внушать помещикам сии истины. Они покажут им с очевидностью, что каждый из них, содействуя сему ополчению, будет содействовать не только общей безопасности государства, но и защищать собственное свое личное право, достояние своих детей, своего рода, собственность своих владений.

Показав таким образом истинную цель настоящего ополчения, должно иметь точное и ясное понятие о существе его.

Из высочайшего манифеста и из инструкции ваше превосходительство видели, что предмет учреждения сего состоит в том, чтобы

---

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів. (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции исполн. за 1806 г.“, № 288, ч. I, л. 31.

иметь в готовности сильное ополчение, которое бы могло двинуться на защиту наших пределов, когда то признано будет нужным. Из сего само собою следует:

I. 1) Что люди, составляющие милицию, доколе не будет дано повеление от начальства выступить из квартир, должны оставаться в своих селениях.

2) Что, оставаясь в селениях, они должны пребывать во всем, что до службы милиции не касается, в крестьянском их быту и, следовательно, исправлять по земскому и волостному их управлению все те повинности, которые не препятствуют их назначению и службе.

3) Прибавлено по положению Комитета: „Само собою разумеется, что во время нахождения их в милиции не должны они быть употребляемы ни в какие посылки или дела, которые бы слишком удаляли их от места жительства их, дабы тем не затруднилося образование сего земского войска.

4) Что в казенных поселениях они должны быть наравне с другими послушны местному их начальству.

5) Что в селениях помещичьих они должны быть в той же зависимости и послушании, как и прежде.

6) Что в казенных селениях земское начальство, а в помещичьих — владельцы имеют право и обязанность прекращать и наказывать беспорядки, каковые от сих людей произойти могут.

7) Что доколе люди, в милицию вписанные, остаются в своих селениях, все различие их от прочих крестьян состоит в том, что они во всем относящемся к устройству милиции должны быть послушны сотенным и прочим для войска сего установленным начальникам, никак не разрывая между тем тех отношений, в коих они, как крестьяне, по селениям состоят.

8) Что, наконец, земские и волостные начальства и помещики обязаны не только не препятствовать действию начальников войска сего во всем, что к устройству его принадлежит, но и должны всемерно ему содействовать.

II. Составив таковое об образовании сего войска и об отношениях его понятие, ваше превосходительство, в главную себе обязанность вмените не только из'яснить сии правила земским начальникам и помещикам и вразумлять о них самих крестьян, но и сохранять точное их исполнение со всею возможною точностью. Благоустройство, тишина и подчинение в селениях не менее и при образовании сего войска состоят в вашей ответственности и попечении, как и во всякое другое время.

III. Дабы более еще обеспечить тишину и благоустройство селений при образовании сего войска, в инструкциях главнокомандующим постановлено правилом, чтоб оружие, как огнестрельное, так и всякое другое, коим войско сие снабжено будет, употребляемо было един-

ственно в зборных их местах, в те дни, кои для обучения их назначены будут, чтоб обучение сие состояло по большей части в одних первоначальных и необходимых приемах воинского дела, и чтоб поселяне сколь можно менее отрываемы были экзерциями от общественных своих работ. Сообразно сему, ваше превосходительство, не оставите через земскую полицию и сами иметь наблюдение за тем, исполняются ли в точности установляемые правила, чтобы в домы людей, вписанных в милицию, оружие никак не было отпускаємо, чтоб по окончании учения хранимо оно было в местах, особенно для сего определенных, и чтобы частные сотенные и другие начальники держались в обучении сих людей правил, кои им от главнокомандующего предписаны будут, и, если вы усмотрите какое-либо по всем сим отношениям отступление, вы будете иметь обязанность относиться о том, в случае нужды, к главнокомандующему областью, не стесняя, впрочем, распоряжений командующего губернскою милициею, дабы противодействием двух властей не воспрепятствовать успеху дела.

Само собою, впрочем, разумеется, что у людей, кои с собственным своим оружием будут на учение являться, как-то у людей дворовых, егерей, также стрелков и охотников из крестьян, оружие, им принадлежащее, и по окончании учения не должно быть отбираемо, так как и прежде они им пользовались" [1]).

На підставі цього циркуляру міністра внутрішніх справ, графа Кочубея, дальші розпорядження видавала вже місцева влада. Наприклад, цивільний губернатор Слобідсько-український Іван Бахтин звертає увагу дворянству — мати око на „чернь", з якої складалася міліція: „Я счел нужным просить всех господ уездных предводителей,— писав Бахтин,— чтобы, не пуская в огласку, дабы чернь не могла иногда принять чего-либо в противном смысле, стараться внушать господам дворянам вышеизложенные истины, кои покажутся им с очевидностью, что каждый из них, содействуя сему ополчению, не токмо будет содействовать общей безопасности государства, но и защищать свое личное право и достояние своих детей, своего рода и собственность своих владений, и что в таком случае всевозможные меры по мере сил каждого — денежные и другого рода пожертвования — обратятся не токмо в общую пользу государства, но тем более в пользу сословия дворянского, следовательно — и каждого дворянина, особенно в паче достаточных из них, из-за чего, ежели сии последние будут выставлять ратников со всем принадлежащим, вместо бедных помещиков, то токмо сделает похвальное дело, помогая собратиям своим, но купно сделают и весьма угодное его императорскому величеству, в чем я по

---

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции исполн. за 1806 г.", № 288, ч. I, л. 84.

известным мне обстоятельствам могу удостоверить благородное дворянство губернии высочайше вверенной моему управлению“ [1]).

Зросійщене дворянство на Україні, виходячи із своїх економічних та державних інтересів, начеб-то з надзвичайним ентузіязмом взялося за організацію міліції. Адже державна влада в Росії була й його владою, що забезпечувала йому широкі економічні права на Україні, та часто-густо — візьмім хоч би приклад з міністром внутрішніх справ графом В. Кочубеєм, „хахлом по происхождению“ — висувала й його на керівні державні посади.

Але на Україні, крім цієї основної й переважної групи дворянства, було ще й старе українське панство, яке ще не встигло зрусифікуватися й жило ще колишніми автономними козацькими традиціями. Ця група панства з причин економічної та національної стояла опозиційно до російської влади на Україні та вороже подекуди ставилася до всіх новин, які ця влада на Україні заводила. Через те воно байдуже поставилося до скликання дворянських нарад та зборів у справі допомогти організації міліції. Це мало місце не тільки в Полтавській губерні, де українські козацькі традиції були найсильніші. Недаром „малороссийский“ генерал-губернатор кн. Олексій Куракин мусив його агітувати в окремій відозві до „собрания благородного дворянства Полтавской губернии“. „И хотя из таких всемилостивейших государя императора удостоверений не остается мне более, как только быть счастливым свидетелем новой ревности и нового усердия от благородного дворянства Полтавской губернии для высочайшей службы и общего блага,— писав Куракин,— но при всем том, быв движим ощутительным каждому верному сыну отечества благоденственным положением всех и каждого под покровительством кротких и человеколюбивых законов августейшего государя императора, особым его благотворительным призрением на край малороссийский, правами и привилегиями его столь драгоценными по преимущественности от всех протчих, приносящими толико народу малороссийскому славы и многих выгод неутомимою попечительностью государя императора Александра Первого о благе и безопасности всех верных сынов России, при всем том мыслю я, что все таковые и ощутительнейшие истины, быв равномерно впечатленны в душе каждого верного сына отечества, сильны воспламенить тем более все благородное собрание. Исполнив священную свою обязанность пред отечеством, успокаивающим и охраняющим каждого как поспешнейшим вооружением и поставкою ратников, так и всевозможными в настоящее время пожертвованиями, по мере существенной важности дела и сообразно надобности по числу земского войска, с Полтавской губернии назначенного, и соединив тем

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции. исполн. за 1806 г.“, № 288, ч. II, л. 148.

усилия свои на понесение общего бремени сего найважнейшего служения отечеству, на защиту святыя веры и собственного благосостояния быть всегда достойными благоволения и всемилостивейшего государя и признательности отечества“ [1]).

Не можна певно сказати, який вплив мала ця агітація, що загравала на амбіції української частини дворянства, але, здається, що не зовсім помогла.

В відомості, яку послав генерал-губернатор Куракин міністрові Кочубеєві з приводу цього, яка кількість дворян Полтавської губерні приїхала на вибори старшинського складу для міліції, бачимо,що українське панство не дуже-то реагувало на цей заклик. Вже одна кількість тих, що прибули на вибори, каже нам про це: а прибуло їх з окремих повітів: з Полтавського — 99, Костянтиноградського — 27, Миргородського — 41, Гадяцького — 19, Золотоноського — 9, Лубенського — 23, Роменського — 20, Пирятинського — 20, Кобеляцького —40, Хорольського — 34, Прилуцького — 15, Лохвицького — 33, Зіньківського — 130, Кременчуцького — 33, Переяславського — 3 [2]).

Очевидно, що агітація Куракина не досить „переконливо“ вплинула на українське панство, коли, приміром, Переяславщина послала демонстративно всього трьох своїх представників.

Все-таки й українське дворянство, навіть Полтавської губерні, де були ще найміцніші автономні козацькі традиції, та Київської губерні, де серед тамтешнього дворянства безумовно була польсько-французька орієнтація, все-таки, як сказано, приступило до організації міліції та на зборах вибрало з-поміж себе старшинський склад для неї. Так, наприклад, дворянство Київської губерні на своїх зборах вибрало такий старшинський склад по повітах: у Київському — полковник і кавалер Марченко, в Радомисльському — таємний радник і кавалер Муравйов-Апостол, у Сквирському — флотский капітан 1-го рангу князь Долгоруков, у Махновському — кавалер Івановський, в Липовецькому — бригадир Заблоцький, в Таращанському — полковник Мадейський, в Уманському — генерал-майор граф Мощинський, в Звенигородському — майор Нечаєв, в Богуславському — полковник Понятовський, в Чигиринському — генерал-майор Раєвський, в Черкаському генерал-майор Орлов.

Також дворянство Полтавської губерні вибрало в повітові, а в деяких повітах і тисячні, п'ятисотенні начальники земського війська по повітах: у Полтавському — генерал-майор і кавалер Павло Дмитрович Білуха-Кохановський, в Костянтиноградському — тисячний начальник, підполковник Андрій Іванович Чернов, а на місце його

---

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции исполн. за 1806 г.“, № 228, ч. II, ст. 232.

[2]) Там само, л. 231.

в тисячні — майор і кавалер Іван Пилипович Попов, в Кобеляцькому — майор Лев Осипович Ганджа, в Кременчуцькому — підполковник Василь Васильович Сушков, в Лубенському — того повіту маршал, надвірний радник Петро Маркович Полторацький, в Гадяцькому — тисячний начальник поручик Степан Федорович Война, а на його місце в тисячні — лейтенант від флоти Олексій Іванович Ставицький, в Миргородському — таємний радник, дійсний камергер і кавалер Іван Матвійович Муравйов-Апостол, в Роменському — тисячний начальник і підполковник князь Семен Ефремович Кавкасідзев, а на його місце в тисячні — надвірний совітник Петро Іванович Ісаєвич, у Лохвицькому — майор Григорій Іванович Галаган, в Прилуцькому — генерал-майор і кавалер Данило Іванович Ключаревський, в Переяславському — тисячний начальник, підполковник і кавалер Єгор Густавович Куссов, а на місце його в тисячні — півсотенний поручник Микола Концевич, а на місце останнього — капітан Степан Романовський, у Пирятинському — тисячний надвірний совітник і кавалер Михайло Максимович Щербак, а на місце його в тисячні — Петро Штакельберг, у Золотоноському — підполковник і кавалер Дмитро Петрович Білуха-Коханівський, у Зінковецькому — тисячний колезький асесор Сулима, а на його місце в тисячні — п'ятисотенний ротмистр Биковський, а на місце Биковського в п'ятисотенні — сотенний поручник Канчиєлов, а на місце цього в сотенні — 14 класи Жадько[1]).

II

Земське військо, як це було вияснено вище, мало бути захисником інтересів російського дворянства на Україні. Тому то дворянство не тільки само стало за старшин у міліції, складаючи основні їх кадри, але й зневолене було нести всі кошти цієї організації. Воно — дворянство головним чином — давало кошти на платню старшин і рядових, на харчування, на одяг, на озброєння міліції. На Україні, де найближче можна було сподіватися приходу Наполеонівських військ, треба було дворянству як-найінтенсивніш узятися за організацію власної самоохорони. Воно через те доброхіть виполняло зокрема 2-й пункт царського маніфесту від 30 листопада 1806 року. Правда, українське дворянство стало в тиху опозицію до цього маніфесту, як намагався „замазати" це Куракин, до центру пишучи листи 4 січня 1807 р. до міністра внутрішніх справ Кочубея про стан жертв на Полтавщині.

---

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции, исполн. за 1806 г.", № 291, л. 461 — 487.

„Руководствуясь 28 пунктом высочайше данной мне инструкции,— пише він,— по обязанности моей и составил я преклонять общество, с'ехавшееся в собрание дворянства, на соразмерные усердия и состоянию особенные пожертвования в пособие настоящего временного ополчения и на чрезвычайные взносы согласно пункта 2 высочайшего манифеста. Дворянское сословие, приемля основанием 2-й пункт манифеста его императорского величества, в 6-й день декабря состоявшегося, о губерниях к составлению земского войска в нем участвующих, определило сим пожертвованиям быть по одному добровольному каждого приношению. Почему и назначило: 1) подписку от каждого дворянина в собрание приехавшего, кто чем готов из'явить пожертвование; 2) исполнить то же самое каждому поветовому маршалу по прибытии их в предводительствуемый им повет в соотношении тех дворян, кои не были в дворянском собрании, и 3) пригласить особыми к тому отзывами г.г. дворян, находящихся вне губернии“ [1]).

Але поза цим пожертви на міліцію посипалися з усіх боків. Так приміром, дворянство Херсонської губерні на своєму з'їзді „сверх положенного трехмесячного провианта обязалось внести в казну безвозвратно муки и круп на десятимесячное продовольствие людей от Херсонской губернии назначенных“ [2]). Крім того, від корнета Размириці Ольвіопільського повіту Херсонської губерні прийнято, як добровільна пожертва фуражу-вівса 92 четверті, 3 четверика й 4 гарці (8 мішків, 18 кулів), а штабс-капітан Якубенко з Нікопільського повіту жертвував: 115 четвертей муки, 21 четверть, 4 четверики й 4 гарці круп (35 мішків і 100 кулів [3]).

Дворянство Олександрійського повіту Херсонської губерні „кроме протчих пожертвований деньгами хлебом и другими вещами, положило от стяжаний своих в жалование неимущим чиновникам 2-м тысячникам по 600 руб., пятисотенным 4-м по 450 руб., сотникам 18-ти по 300 руб. и пятидесятникам 30-ти по 150 руб., да двум доверенным особам по 400 руб. в год, всего 14,750 руб. и что, после сего положения, в особенности одно Елисаветградское дворянство прибавило пятидесятским своего уезда сверх 150 руб. еще по 50 руб“ [3]). По Таврії від кількох осіб внесено 18.227 крб. [4]).

---

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции, исполн. за 1806 г.“, № 288, ч. II, л. 216.

[2]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Арх. М. В. С.). „Дело Д-та Полиции, исполн. за 1806 г.“, № 288, ч. I, л. 248.

[3]) Київский Центральн. Істор. Архів. „Справа Губерн. Правління за 1807 р.“ № 2224.

[4]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции, исполн. за 1806 г.“, № 288, ч. II, л. 315.

[5]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции, исполн. за 1806 г.“, № 288, ч. I, л. 248.

Ішли пожертви й від дворянства Катеринославщини. Були й інші прояви доброхітности підтримати міліцію. 23 січня 1807 р. губерський предводитель Г. Штерич „показал собою пример постепенного приготовления ратников. Пока распоряжали, кто и сколько поставить оных должен, в имении Г. Штерича уже готовили 118 человек вооруженных“ [1]).

Пожертви Київської, Полтавської й Катеринославської губерень остаточно визначилися в таких цифрах:

	Київ	Полтава	Катеринослав
1. Рушниць без багнетів	224	3053	325
2. Пістолів	130	1961	127
3. Шабель	272	1941	252
4. Шпаг	3	8	7
5. Тесаків	13	78	1
6. Списів	62	1247	352
7. Кожухів	6	—	—
8. Свит	6	12	1
9. Сорочок	8	30	14
10. Штанів	2	—	3
11. Шапок	4	—	—
12. Поясів	2	—	—
13. Сідел	2	2	—
14. Платвів	2	—	—
15. Смушків	20	—	—
16. „	61	—	—
17. Шкіри на чоботи	750 пар	8 пар	4 пар
18. Сукна фабричного	450 арш.	1537 арш.	58 арш.
19. Сукна сірого	1100 „	719 „	150 „
20. Сукна без означення	1240 „	178½ „	—
21. Полотна для сорочок	1080 „	1329 „	—
22. Неозначених	2200 „	8251 „	—
23. Коней	2	30	14
24. Кухарів	2	—	—
25. Волів	—	58	— [2])

Надто державний казначей „з добровольних по Киевской губер. приношений взял 53.229 руб. 82½ коп.“ [3]).

У Волинській та Подільській губернях не організовано міліції, але тамтешнє руське дворянство також не відставало від пожертов, аджеж воно було, може, найбільш заінтересоване в цьому.

---

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции, исполн. за 1806 г.“, № 288 ч. 1, л. 248.

[2]) Київський Архів стародавніх актів за 1807 № 2640.

[3]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів. (кол. Архів М. В. С.) „Дело Д-та Полиции, исполн. за 1807 г.“, № 231, л. 336.

Дворянство Волинської губерні зібрало до лютого 1807 року на міліцію по повітах:

	Сума в крб.
Житомирському	10.000
Новоградковському	25.000
Ровенському	20.000
Володимирському	50.990
Кременецькому	20.500
Овруцькому	10.000
Луцькому	20.000
Старокостянтинівському	15.000
Ковельському	10.000
Заславському	18.000
Острозькому	18.427
Дубенському	40.406
Разом	258.323 [1])

Таким чином, для війська 6-ї области було добровільно зібрано провіянту й фуражу на Україні (див. табл. стор. 126):

Таких поміщиків, що хотіли зокрема показати свої патріотичні настрої, було чимало. Однім із таких, — скажімо для прикладу — був поміщик Харківського повіту Щербинин. Бажаючи заохотити підданих селян до служби в міліції, давав їм, всупереч інструкції, деякі полегкості, обіцяв навіть звільнити від крепацтва тих, хто піде на службу в міліцію, звільнити надто їхніх жінок ба навіть їхніх дітей, як це проглядає з його листа до командувача Слобідсько-української губерніяльної міліції, що в ньому й указує Щербинин на ті конкретні заходи, які він уже зробив, та на ці, що він їх пропонує зробити, як засіб для організації міліції в маєках дворян.

Ось що за план викладав він Куракину з цього приводу:

„1) Женатые, которые будут в действии на поле сражения и отличатся в чем и начальство засвидетельствует, но ран не получат таковые отпущены будут вечно на волю с женами своими; которые ж без отличия возвратятся или вовсе не будут в действии, те в награду только за труды, ими понесенные, увольнятся на два года от всех для меня работ.

2) Те из женатых, кои в сражении будут ранены, а в работу останутся еще годны, освобождаются от крестьянства с женами и одним ребенком мужского пола.

3) Если же кто из них лишится жизни при защите веры и отечества, таковых оставшиеся жены и по одному ребенку мужского пола увольняются от крестьянства и до совершеннолетия ребенка содержатся на моем иждивении.

---

[1]) Київск. Архів. старод. актів. „Справа за 1807 р.". № 8483.

ГУБЕРНІ	Загалом зібрано						З того числа в магазині міліції зоставлено					На місці в губерні вжито на харчі міліції			Залишилося при розформуванні, що поступило в провіянт. офіц. відомство					
	Четверток і гарців			Пудів			Четверток і гарців			Пудів		Четверток і гарців			Четверток і гарців				Пудів	
	Мука	Крупа	Овес	Сухарі	Сіль	Сіно	Мука	Крупа	Овес	Сухарі	Сіль	Мука	Крупа	Овес	Мука	Крупа	Овес	Сухарі	Сіль	Сіно
Київська	14082	1569	202	—	8	—	13429	1225	200	—	88	3636	339	—	16	4	2			
	5—3 15/30	2—6 15/30	2	—	4. ф	—	6—1	4 22½/30	—	—	4 ф.	1—1 16/30	6—2 22½/30	—	6—1	—3	2			
Полтавська	20686	1926	7	50	—	—	17302	1512	—	—	—	2433	230	—	950	182	7			
	3 16/30	1—7	3—7	—	—	—	2 15/30	7—6 24½/30	—	—	—	2—7 28/30	4 25/30	—	5—7 23/30	5—75 12/30	3—3	50		
Херсонська	11659	1717	165	—	—	—	6733	1137	162	—	—	3728	352	3	1196	144				
	2 15/30	7—4 25/30	3—4	—	—	—	3—2 10½/30	6—7 17/30	2	—	—	7—5 19/30	7—2	1—4	5—2 14/30	1—3 18/30				
Катериносл.	8000	643	2	335	652	—	6277	490	—	335	75	1216	115	—	506	36	2	—	554	
	4—6 9½/3,0	4—2	—	36ф.	—	—	3—3 16/30	7—6 16½/30	—	36ф.	—	5—7	7 25/30	—	3—3 23½/30	5—2 18½/30				
Подільська	33624	—	17707	—	—	3860	32459	—	15895	—	—	—	—	—	1165	—	811	—	—	3860
	4	—	3	—	—	—	6	—	5—6	—	—	—	—	—	3—2	—	5—2	—	—	
Волинська	76	1	172	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	76	1	172			[1]
	6—6	1	3—7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6—6	1	3—7			

[1] Київськ. Центр. Істор. Архів — Справа Губерн. Правлн. за 1808 р. № 2354

4) Холостые, которые тоже будут ранены или в усердных подвигах отличатся по свидетельству в том начальства останутся вольными, а сверх того в награду будут уплачиваемы на них от меня собственно до следующей ревизии все в казну подати.

5) Женатые, изувеченные на поле брани и к работе сделавшиеся неспособными, оставаясь вольными с женами, кроме детей, принимаются на собственное мое содержание в мои деревни, и подати за них в казну уплачиваться будут до будущей ревизии, каковыми выгодами воспользуются и холостые, подвергнувшиеся таковому же жребию с тем, что оба сии сорта людей, в случае надобности в продолжении пользования, поместятся в больницу, уже мною учрежденную в селе моем Должке на собсвенный мой счет.

6) Люди, к ополчению мною приготовленные, кроме подлежащего им провианта, одеяния и жалования, вооружены будут саблями, заготовляемыми уже у меня отделкою, также копьями, а частью, по крайней возможности, и огнестрельным оружием по калибрам коего на каждое будет дадено по тридцати пуль.

7) По патриотическому моему к отечеству усердию, усугубляя оное вяще для снабжения людей, назначенных в сие ополчение, оружием, имею выготовить и представить тысячу копьев и до двадцати тысяч ружейных пуль или сколько до выступления из здешних мест всей назначенной из сего края милиции успею изготовить.

8) Как учрежденная мною в селе Должке больница удобна помещать в себе пятьдесят человек болящих и в которую принимаются страждущие даже ближайших казенных мест поселяне, то по собрании земского войска на случай могущих быть в оном больных, принимаю из мест, к селу моему Должку прилежащих, в свою больницу для пользования собственным коштом до двадцати пяти человек; равномерно обязываюсь принимать в ту же больницу к пользованию за свой счет до пятидесяти человек, которые поступят в земское войско о которых, по возвращении из поля брани по полученным ранам, нужно будет врачевать, как казенных близ лежащих поселений, так и помещичьих, буде господа помещики пожелают получить[1])".

За таку „ревность" одержав, звичайно, поміщик Щербинин „свидетельство" від коменданта губерніяльної міліції:

„1808 г., января 15 дня дано сие Слободско-украинской губернии помещику — господину надворному советнику Дмитрию Щербинину в том, — читаємо в цьому „свидетельстве" — что, он, господин Щербинин, при первоначальном образовании милиции, был избран дворянством сей губернии для сбора пожертвованной суммы на жалование чиновникам Харьковской милиции, с совершенною точ-

---

[1]) Ленінград. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции, исполн. за 1806 г.", № 288 (из бумаг в конверте).

ностью, усердием и благоуспешностью исполнял сию порученность собратий своих, доколе оная сумма не обращена была в общие государственные доходы и ревнуя по отличному усердию своему к общей пользе для успешного устроения земского ополчения пожертвовал 1000 копьев, 50 офицерских сабель, 200 сабель для ратников, для починявшегося огнестрельного оружия 1500 лож дерева, 28000 огнестрельных пуль, 15000 кремней, 20 чел. ратников сверх причитавшихся из крестьян его и,наконец, учреждением в селе его Должке больницы для 25 миличников на всем его, господина Щербинина, содержании, в каковую больницу в разные времена отправлено было больных различными болезнями ратников 48 чел., из коих 45 совершенно выздоровели и поступили в ведомство военного департамента, один только помер, а два и ныне в той же больнице пользуются.

С совершенною признательностью и справедливостью свидетельствуя о таковом господина Щербинина человеколюбии и ревностном расположении к общей пользе, по званию моему й по чувствам сердца моего приношу вместе истинную и совершенную мою благодарность.

Его Императорского Величества всемилостивейшего государя моего генерал-майора командующий харьковскою губернскою милициею и ордена св. Иоанна Ерусалимского командор Алексей Карсаков[1]).

Однак, загалом Щербининих було небагацько. Врешті і його проєкт не зустрів співчуття в уряді, що добачив у цьому порушення поміщицьких основ. Тому й було видано секретного циркуляра для місцевої влади, в якому доручалося: „Вы поставьте себе долгом руководствовать внушениями Вашими всех тех, кой сверх возлагаемой на них обязанности пожелают содействовать успеху дела своими собственными приношениями. Но, возбуждая ревность их к общему благу, вы будете при том наблюдать, чтобы ревность сия была направлена сколько можно к полезнейшей цели. Направление сие необходимо нужно. Здесь уже открылись примеры пожертвований весьма знаменитых. Отдавая всю справедливость похвальным побуждениям, на коих они основаны, нельзя, однако же, не признать, что некоторые из них могут подать повод к разорительной роскоши и примером своим по неправильному соревнованию ввести людей недостаточных в важные и тягостные для них издержки. Сверх того — обратить значущую часть народного богатства на предметы излишние, между тем как она могла бы з большею пользою употреблена быть на предметы существенно нужные. Из сего открывается необходимость

[1]) Ленінгр. Центр, Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции“ исполн. за 1806 г.“, № 288 (из бумаг в конверте).

направлять советами и внушениями ревность пожертвований сколь можно к полезному концу.

Один из способов, где ревность сия наилучше действовать может, состоит в том, чтобы богатые помещики пособляли, сколь можно, недостаточным поставить за них людей или одеянием их или пособием в их вооружении и продовольствии. Таким образом отличного усердия к успеху ополчения могут быть сопряжены с частною благотворительностью, а наконец или крайнее последствие их будет общая польза. Ваше превосходительство, не оставите склонять приличным, образом почтеннейших дворян к таковому всепомоществованию, внушая им, что сей образ приношения более может быть его величеству благоугоден, нежели другие, не столь полезные, пожертвования.

Само собою впрочем разумеется, что таковое направление усердных расположений должно быть с вашей стороны ограничено одними советами и внушениями и не может полагать никакой от власти преграды собственного каждого произволу. Все приношения должны быть в местах своих принимаемы с совершенным одобрением и предварительным в вашей стороны уверением в монаршем к ним благоволении [1])".

III

1772 р. Правобережну Україну з владною класою польської шляхти було прилучено до Росії. Цій шляхті російський уряд взагалі не довіряв, тепер ще більше став лякатися її, як це видно з поведінки хоч би й головнокомандувача української міліції кн. Прозоровського. Але шляхта вміла зручно заховати свої наполеонівські симпатії, чим і пояснюється її участь у пожертвах на міліцію та взагалі в організації міліції. Вона наприклад в Київському районі на своїх зборах 25 грудня 1806 року вибрала й на коменданта губерніяльної київської міліції, навіть не свого брата, а російського дворянина графа Самойлова, про що з захопленням довів київський цивільний губернатор Панкратьєв міністрові внутрішніх справ Кочубеєві, мовляв, що коли „приступили к избранию губернской земской милиции начальника и хотя обращено было от всех внимание на двух на сем собрании присутствовавших отличных особ и именно: генерала от инфантерии графа Браницкого и действительного тайного советника графа Самойлова, но по отношении себя первым, во уважение его лет, избран единогласно губернским начальником милиции граф Алексей Николаевич Самойлов а по сем избрании какова произнесена речь от имени всего дворянства маршалом Васильковского повета господином статским советником и кавалером Хоецким, оную так как заслуживающую внимания,

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции, исполн. за 1806 г.", № 288 ч. I, л. 64.

а особливо что на лицах каждого из бывших в собрании дворян видно еще более усердия готовности ко всему и благодарности ко всемилостивейшему монарху, нежели в сей речи изображено, при чем вашему сиятельству доношу [1])".

А вже найкраще свідчить про заходи правобережної польської шляхти, щоб у цей момент не загострювати до себе підозріння з боку уряду, виступ шляхтича Хоєцького на зібранні дворян Київської губерні 23 грудня 1806 р. „Маніфест его імператорської величности наймилостивішого нашого пана, який був тільки-що зачитаний на зборах,— говорив з патосом Хоєцький,— указує, як великою є опіка й доброта серця наймилостивішого пана, що змагає зберегти спокій і добробут населення своєї держави, а особливо польського краю, недавно прилученого до Росії, і зовсім наявно доказує, що наймилостивіший монарх Олександер Перший, милосердний наш пан, осипує нас ласками не тільки нарівні зі старими росіянами, але можна з певністю сказати, що оказує нам ще більше милости, все через це, що нам, яких недавно відірвано від Польщі, довіряє теж так, як і справжнім російським дворянам.

Хто з шляхетних і освічених дворян може не відчувати цієї доброти, якою окружає нас наймилостивіший монарх і, особливо, коли справа йде про наш власний спокій, про охорону дітей, родин і домів наших.

Поглянь, шановний пане губернаторе, на зібрання польських дворян. Ти побачиш на обличчях все те, що виказав ти в своєму закликові до дворянства, що ти пізнав цілковиту вірність, відданість і бажання серцями об'єднаних, побачиш, як наповнені найбільшою вдячністю і почуванням до найлуччого на світі монарха, який від доброго свойого серця окружає нас щирими своїми благами. Наглядними є такі докази: по-перше, він дав нам губернатором пана таємного совітника і кавалера Пакратьєва, який від самого початку правління нами старався зберегти всі милості й блага, які нам післав милосердний монарх, а справедливість його була все тому запорукою.

Цей шановний і любимий нами губернатор у сучасний момент доказав свою добру приязнь і прихильність до поляків і відданість перед наймилостивішим монархом; тому з певністю не на зле використаємо таке велике довір'я. Хіба не бачить кожний шляхетний дворянин, як милосердний і добрий монарх наш Олександер Перший. Дійсно найлюбіший батько для всіх підданих йому земель, і передовсім — для поляків.

Він у такий непевний час, коли народ чує про зовнішні небезпеки, в цілях опіки й обережности, прислав до нас генерал-губернатора пана генерала от інфантерії Кутузова, чоловіка, овіяного славою

[1]) Ленінгр. Істор. Ценр. Архів (код. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции, исполн. за 1806 г.", № 288, ч. II, л. 186.

признаного великим полководцем, якого — за великі заслуги й хоробрість перед російською державою, можна назвати найпершим сином і громадянином батьківщини, і який, вкінці, є нашим співгромадянином у губерні, любленим й шанованим сусідами і всіма дворянами. Чого ж можна лякатися, якщо опіка над нами віддана в руки таких великих людей. А бажаючи ще сами себе забезпечити в цілковитому щасті покористуватися наймилостивішим дозволом вибирати самим собі губерніяльного керовника земської міліції, ми — поляки, — щоб довести, що маємо взаємне довір'я до старих російських дворян, вибрали і впросили бути комендантом в Київській губерні пана графа Самойлова, чоловіка заслуженого, що виконує в державі важливі уряди, обізнаного з військовою справою, який до того є нашим співгромадянином у Київській губерні.

До тебе тепер звертаю свої слова від імени всего дворянства, вибраний нами проводирю. Якщо було приємно серцеві нашому і покликати і впросити з цілковитим довір'ям, щоб ти був нашим комендантом, ми пересвідчені, що чутке твоє серце, добрість душі твоєї й шляхетність, які ми бачимо в тобі, не використає на зле нашу надію й довір'я. Ти будеш не тільки наставником нашим, але разом з тим батьком та опікуном родин, дітей і майна нашого. Бережи ж нашої безпеки й спокою, а всі, що проживають у Київській губерні, з сердечною радістю будуть згадувати твоє ім'я і назовуть тебе безсмертним своїм добродієм.

Пане губернаторе! Шановні твої дії і теперішній великодушний поступок, яким ти поручився за нас перед наймилостивішим паном, будуть з роду в рід передавати славу про тебе, що під твоїм правлінням поляки були щасливі і спокійні, а наші діти будуть вдячні твоїм дітям. Нині, коли ми маємо повну надію й віру в твою особу, просимо тебе — передай і тепер наймилостивішому нашому панові, які великі почування ти бачив у серцях поляків, та що вони уміють цінити так велику монаршу милість.

О боже великий і справедливий, ти бачиш наші серця, благослови добродійні і чесні наші наміри, наш спокій і нашу безпечність. Будь .охоронцем. Пішли керовникам нашим дух справедливости, а каждий із поляків, який був вірний давнішній своїй вітчизні докаже, що й під царюванням Олександра, наймилостивішого пана нашого, не покаже й тіни невірности.

Найсильніший бог визначає долю народам. Коли прийшла черга упасти славному польському народові і провінція його досталась під зверхність Австрії та Прусії, то монархи тих земель, для знищення й імени польського народу, назвали їх провінціями південними, західними і північними Австрійськими і Пруськими. Але Олександер Перший зараз після свого вступу на трон сказав прилученому до Росії краєві: повертаю всі твої привілеї і прерогативи, що належать дворянам,

дозволяю, щоб вони суд і розправу вели за давніми своїми законами і на польській мові та щоб суддів сами собі обирали. А коли цей найсправедливіший наш монарх забезпечив і затвердив всі наші привілеї й прерогативи, то й ми забезпечуємо й ручимося зберегти властиву полякам дійсну вірність до свого монарха й вітчизни".

При кінці наради зборів дворянства Київської губерні 28 грудня 1806 року той самий маршал Хоєцький виголосив, так би мовити, другу частину своєї промови такого змісту:

„Бог справедлививий і монарх наш Олександер Перший милосердний! Надіючися цілковито на них, підемо на оборону вітчизни нашої, оберігання спокою дітей, родин та домів наших. Не побоїмося пролити кров нашу, щоб земля, нею удобрена, принесла плоди щастя для наслідних поколінь наших.

Росіяни й поляки! Ви рідні браття між собою, від одної крови походите, — пригадайте собі давнішню історію вашу, і ви побачите, хто в давнину володів цим краєм: хіба це не були князі Київські, Ізяславські, Корецькі й Галицькі. А провінції тутешні хіба не називалися Білою й Червоною Руссю. Через це ви зовсім переконаєтеся, що поляки й росіяни є рідними братами; тому любіть один одного і піддержуйтеся взаємно для досягнення твердого спокою й добробуту свого.

Росіяни! Коли бог благословив нас власними й милосердними монархами, Сенатом, складеним із найсердечніших синів вітчизни, добродійними міністрами, великими полководцями і сильними арміями, то російська, імперія зробилася найпершою і найславнішою в Европі. А Польща, яка в останньому сторіччі впала жертвою розділу, і тільки ті поляки застали щасливими, що дісталися під владу Росії; наші ж братя які підпали під владу інших держав, стогнали в ярмі різних пригнічень. Нехай подумають про це добродійні громадяни кожного краю, і вони побачать, що поляки заслуговують на співчуття і що вони заслужили любов своєю добродійністю і вірністю до своїх монархів і вітчизни.

По закінченні теперішніх нарад на користь вітчизни і співгромадян наших, ми вернемося до наших домів і принесемо радісну вістку стривоженим нашим родинам. Ми скажемо їм: будьте спокійними, — ви находитеся під владою наймилостивішого монарха Олександра Першого, який усі піддані йому народи любить, як своїх дітей, з рівною батьківською ніжністю.

Поодинокий намір його вічно скерований до того, щоби усім дати добробут й спокій. Скажемо ми родинам нашим: ви маєте добродійних і великодушних керовників губерній. І все це є дари наймилосерднішого Олександра Першого. Боже, пошли ти на нього своє благовоління, і хай радіє він із щастя і спокою своїх народів.

Ваша високосте, пане військовий губернаторе! Зібране шляхетство Київської губерні висказує належну тобі найвищу пошану. Я не

буду повторювати й зупинятися на тих похвалах, які ти заслужив, я тільки кличу до доброї душі твоєї і тих дійсних почувань, якими наповнено серце твоє до нас. Донесі найяснішому панові нашому все те, що ти бачив у серцях і бажаннях поляків, і посвідчи тоту незмінну вірність і об'єднання наше зі своїм монархом і вітчизною. Зібране шляхетство також просить тебе, високошановний пане військовий губернаторе, принести від його імени найбільшу вдячність наймилостивішому панові за це, що послав до нас губернатором таємного совітника пана Панкратьєва, правлячи нами, у всіх своїх справах який проявляє до всіх нас надзвичайну сердечність і пеклується та наглядає над збереженням у всьому святої справедливости.

Пане губернаторе, найлюбіший керовнику всіх співгромадян! Зібране дворянство більш ні про що тебе не просить, як тільки про те, щоб ти зберіг до нього таку милість, яку ти тепер до нього виявив, а воно винагородить тебе своєю вдячністю.

Ваша світлість, графе! Великий керовник і опікун всієї Київської губернії покритий славою і літами, яку ти осягнув у найвищій її степені, хіба може бути вона більшою, коли декілька десятків тисяч родин дворянських вибрали тебе на начальника й опікуна дітей, домів і маєтків своїх та доручили тобі свій спокій і безпечність. Який великий є подарунок — залежати нам від душі твоєї?! В кінці скажу, що всі ми позістанемо спокійними й щасливими, як довго судьба наша пробуває в твоїх руках, а за добрі вчинки твої сам бог пішле на тебе благодать свою, і ім'я твоє буде безсмертне..." [1])

Як багацько в цій промові нещирости й підлащування і під царську і під губернаторську ласку, це не потребує коментарів для того, хто знає, як польська шляхта взагалі відносилася до Росії, що відтак і вилилося в польські повстання, якими й вона керувала.

Очевидно, не це думала польська шляхта, що говорив Хоєцький, але в даний момент воєнної небезпеки й непевности з політичних міркувань треба було приласкатися перед російським урядом і його представниками на Україні та клястися в свойому вірнопідданстві. Аджеж це ні до чого не зобов'язувало, а давало тільки спокійніш обдумувати дальші плани.

Так, очевидно, розуміли ці запевнення в вірності польської шляхти і представники російського капіталу на Україні, але й собі робили приємне лице. І коли дехто з них надто виразно виявляв недовір'я цим об'явам вірнопідданчих чувств шляхти, його зараз же й „врозумовано", як це тряпилося з сенатором Іллінським, що його „врозумляв" Кутузов.

„Не могу скрыть от вашего сиятельства — писав Кутузов Кочубеєві, — что пребывание г-на сенатора Ильинского здесь, в Киеве, во

---

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции, — исполн. за 1806 г.", № 288, ч. II, л. 188 і далі.

время собрания затрудняло окончание дела. Он, не будучи членом Киевского дворянства, входил в собрание, предлагал мнения свои, называя себя пред многими доверенною особою и непременным инспектором трех губерний... ...легко мог привести в нерешимость собрание. Приношения отечеству, им предлагаемые, представляли пользу в течение двух будущих годов и далее, а на теперешний случай нужны наличные деньги без дальнейших отсрочек, которыми жертвовать киевское дворянство и впредь не отказывается. Наконец, потребовали от г-на Ильинского в собрании, чтобы он (ежели имеет имянное поведение согласно с предполагаемыми им способами и, как он утверждал, сходными с волею государскою) записал бы оный формально, которое беспрекословно будет, не щадя и последних имуществ, исполнено; на сие он не согласился.

Явное оказывать влияние при рассуждениях общества дворянского было ныне весьма неуместно, и я, кроме открытия первого заседания, никогда в собрания не входил„ [1]).

Але й з боку польської шляхти не обійшлося без порушень цієї фабрикованої лояльности навіть там, де приходилося її виявляти. Це виявлено вже при перших пожертвах на міліцію, як це влучно відмічає цивільний губернатор Панкратьєв у своєму листі до Кочубея, мовляв: „начались было тут частно, но не обще, некоторые предложения, которые можно назвать ф а ц и е н д а м и, то-есть чтобы на первой случай большими обещаниями, коих после и исполнить нельзя, блеснуть перед правительством (как, например, чтобы согласиться в числе общих пожертвований вносить некоторым хлеб и другие продукты в течение нескольких лет по теперешним средним ценам на знатные весьма суммы с тем, чтобы теперь же им получить вперед известную часть денег, а после, когда цена хлеба унизится, то они же были бы в выигрыше, получая уплату по положенной теперь цене).

Но сей образец приношения тотчас замечен, остановлен и усерднейшими и рассудительнейшими откинут, тем более что оной не только в теперешнее время, но и никогда принятия недостоин, яко не прямому усердию, но более обману свойственною“ [2]).

Що пожертви польської шляхти мали тільки декларативний тактичний характер, навіть в обіцяних 200.000 крб., указує нам випадок з такою „жертвою“ на міліцію з боку житомирського маршала Чайковського. Він „добровільно“ записав на міліцію 300 крб., але не заплатив до 1809 року нічогісінько, і Київському цивільному губернато-

---

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Арх. (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции, исполн. за 1806 г.“, № 288, ч. II, л. 212.

[2]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции, исполн. 1806 г.“, № 288, ч. II, л. 206.

рові прийшлося з нього стягати „жертву“ аж через суд, але й тоді дав він не всі, а тільки 265 крб. 80 коп. [1]).

Але декларативне становище, яке зайняла польська шляхта на Правобережжі, зокрема на своїх зборах 23 — 28 грудня 1806 року, на перший момент зробило своє. Вона начеб-то переконала на деякий час навіть головнокомандуючого українською міліцією кн. Прозоровського, який передав свій самообман Кочубеєві, пишучи листа, що „собрание благородного дворянства Киевской губернии, сверх чаяния моего, избрало из между себя для производства письменних у меня дел статского советника Безака и от каждого повета по одному, а всего 12 человек молодых дворян, для употребления в виде ад'ютантов, между коими находятся камергер граф Браницкий и Давыдов. Все они готовы продолжать служение из усердия к государю и отечеству. Таким образом, все представлявшиеся мне затруднения, о которых писал я вашему сиятельству в отношении моем от 27 декабря минувшего года, миновались. Всем упомянутым чиновникам, при мне находящимся, дозволю я употреблять высочайше определенный мундир, поелику сие им и родителям их приятно будет, о чем вашего сиятельства покорнейше прошу верноподданнейше донести его императорскому величеству“ [2]).

В цьому самообмані Прозоровський ще навіть при реорганізації міліції погоджувався на організацію окремого батальйону з чиншової шляхти, вносячи в центральний комітет для справ міліції таку пропозицію:

1) „Что общее расчисление о ратниках учинено по генеральным ведомостям о числе людей, в склад положенных, и что потому чиншевая шляхта осталась выключенною. 2) Что по прежней раскладке собрано было в оной 1539 ратников, что о том всеподданнейше донесено его императорскому величеству и сообщено вашему сиятельству как от меня, так и от гражданского начальства и что если бы сие его величеству не благоугодно было, то бы, конечно, последовало об оном высочайшее повеление. 3) Что сии люди, не состоя в окладе, не несут никаких государственных тягостей и потому по справедливости могут принести жертву отечеству, их питающему, в котором они наслаждаются благоденствием и пользуются столь отличными привилегиями. Наконец, 4) Что между ними есть очень хорошие стрелки, кои хотя из Радомысльского повета, где их должно быть нарочитое число, не имею я еще сведений, которые вскоре получить надеюсь, доселе нашлось уже 128 человек. Дал я от себя предписание, чтобы по нынешнему расчислению сверх положенных с состоящих в складе душ

[1]) Київськ. Центр. Істор. Архів. „Справа канцелярії губернатора за 1809 р.“. № 12.

[2]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции, исполн. за 1806 г.“, № 293, л. 19.

по расписанию 8992-х ратников собрано было со шляхты на служащую милицию 702 человека.

Стрелков из них предназначил я причислить, а первою ротою в имеющие составиться баталионы стрелков, а из остальных формировать особый батальон из четырех рот под названием Киевского шляхетского батальона".

На пропозицію Прозоровського центральний комітет у справах міліції виніс таку ухвалу:

„Комитет признал сие предположение главнокомандующего VI области весьма основательным, ибо известно, что чиншевая шляхта во всех польских губерниях, в великом множестве находящаяся, пользуясь правами преимущественно пред прочими состояниями, живет большею частью в праздности и в крайней бедности, почему и прежде Комитет уже имел в виду открыть людям сим способ ко вступлению на службу, по сведениям что как все обще упомянутых губерний жители, так и сами они того желают.

Вследствие сего он не только не предусматривал никакого неудобства, но признал сугубо полезным предоставить князю Прозоровскому привести в действие вышеозначенные распоряжения его с чиншевой в Киевской губернии шляхте" [1]).

Але й цей шляхетський батольйон не хотів піддатися під загальну дисципліну. Шляхтич, мовляв, не є звичайний ратник. Тому 13 червня 1807 року командувач київської міліції граф Самойлов видає наказ: „покарати більше 50 чоловік із шляхетського батальйону, по 50 ударів каждому функелем" за те, що на наказ ротного коменданта іти прийняти провіянт, один шляхтич-ратник сказав: „не пойду". Ротний покарав його; тоді 50 инших шляхтичів-ратників запротестували проти кар взагалі перед дежурним майором, за що комендант київської міліції карав їх по 50 ударів функелем; рівночасно загрозив, що на випадок повторення непослуху що до виконування військових обов'язків, покарає їх шпіцрутеном через строй, „лишением шляхетства, теперешнее же послабление в наказании делается единственно по малому знанию их воинских артикулов, которые подтверждено во всех командах еженедельно читать" [2]).

IV

За архівними матеріялами не пощастило нам точно встановити, яке становище зайняли в формуванні земського війська широкі козацькі кола України. Деякі тільки звістки маємо з переписки Прозоровського. Вже з його першої пропозиції до комітету в справах міліції

---

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции, исполн. за 1807 г.", № 231, л. 131.

[2]) Київський Архів стародавніх актів за 1807 р., № 2121.

видно, що він українських козаків намагався використати в міліції як кінні частини. „Желая сведать ваше заключение во вверенной мне от его императорского величества 6-й области — пише він 17 грудня 1806 року до Кочубея, — которая и вам в локальном ее положениа сведома, сочиняющейся знатною частию селений прежде бывших войсковых обывателей, как то: гусар, пионер и казаков, сей род людей мною знаем, быв у меня под начальством в войнах, в коих и я находился, оной более склонен к военной службе, то мнится мне, что часть милиции сей области пожелает служения их выполнять конницей, к чему они и способнее, то возможно ль будет к поставлению мне оной приступить“ [1]).

Свою пропозицію аргументував він тим, що „малороссийская Полтавская губерния населена большею частью обывателями, короне принадлежащими, и прежде бывшими казаками, между коими сверх написанных по общему расписанию в милицию нашлось в Золотоношском повете восемьдесят человек из лучших семейств, об'явивших желание служить конно в милиции с тем, что они снабдят сами себя оружием и всем нужним и будут содержать как себя, так и лошадей на собственном иждивении до выступления милиции, а после того, чтобы все содержание на людей и лошадей было от казны. Сии люди особенно верны и надежны для службы вашего величества, почему и назначаю я их в число действующей милиции“. Вжити їх думав він на основі свого досвіду виключно до нутрішньої служби.

Причини такого використання козаків треба шукати в його сумніві що до вірности українських козаків російському урядові. Адже багацько з них ще пам'ятало руйнування хоч би тим же самим Прозоровським старої Запорозької Січи, врешті й очевидні були наглядно й щоденні приклади потурання з боку російського уряду українському й російському панству, що намагалося перевести козацькі вільні села в крепацьке послушенство. Осторожність Прозоровського й диктувалася оцими настроями серед козацтва. І він не помилився. Козаки й зараз не дуже-то радо поступали на службу в міліцію, не зважаючи на те, що „малороссийский“ генерал-губернатор Куракин упевняв, що „край малороссийский“, користуючися особливими правами й привілеями від усіх інших народів Росії „приносящими только народу малороссийскому славы и многих выгод“, напевно себе „воспламенить для отечества“, дасть усе потрібне для земського війська. Нема вказівок на те, щоб козаки приклад давали і своїми пожертвами на міліцію. Приміром, у Золотоноському повіті спершу зголосилося всего тільки „80 человек волонтеров из казаков, которые об'явили желание служить на собственных лошадях и с собственным вооружением“,

---

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Арх. М. В. С.). „Дело Д-та Полиции исполн. за 1806 г.“, № 288, ч. II, л. 180.

але й серед них, коли прийшлося виконувати обіцянку, „нашлось только 43 человека“, через що прийшлося решту дібрати обов'язковою рекрутчиною.

Ось що пише з цього приводу сам Прозоровський до Кочубея: „В губерниях Киевской и Полтавской конных ратников было мало, большею частью — помещичьи крестьяне, к сей службе не способные и худо вооруженные. А потому по получении высочайшего государя императора повеления об уменьшении прежнего земского войска и преобразовании оного в подвижную или служащую милицию, обратил я всех ратников тех других губерний в пехоту. В Полтавской, однако же, по отношению ко мне малороссийского генерал-губернатора князя Куракина отыскалось в Золотоношском повете 80 человек волонтеров из казаков, которые об'явили желание служить на собственных лошадях и с собственным вооружением, о чем и донес его императорскому величеству я, по ныне поступившим ко мне рапортам нашлось только 43 человека, почему и велел я сие обстоятельство исследовать, а между тем предписал, придав к ним из казаков и однодворцев об'явивших желание служить конно, составить одну сотню конницы“ [1]).

На цій сотні козацький набір козаків в міліцію й припинився. Набрану сотню Прозоровський збирався залишити при собі, як сторожу, щоб ужити її для необхідних посилок і для звязку між різними частинами міліції, що була розташована, як видно, по різних місцевостях України та Криму. Вона врешті мала звязувати Прозоровського з чорноморським адміралом маркізом де-Траверсе та генералом Міхельсоном, що стояв з армією на турецькій границі в Румунії.

Нарівні з козаками та іншими станами мали брати участь у міліції й однодворці, про що писав міністр унутрішніх справ цивільному губернаторові Слобідської України, військовому губернаторові Херсонщини, та „малоросійському“ генерал-губернаторові, мовляв, „хотя в высочайшем манифесте, в 30 день минувшего ноября состоявшемся, о составе земского войска или милиции не упоминается особенно об однодворцах, но и как они, платя подушную подать, заключаются в общем числе платящих подати, то само собою разумеется, что в тех губерниях, где есть однодворцы, они со всеми другими жителями не из'емлются ни от какой общественной обязанности. Тем не менее, однако ж, я, для предупреждения всяких, при распоряжениях о составе земского войска встретиться могущих недоразумений, считаю за нужное поставить в виду вашего превосходительства, что однодворы наряду с прочими обывателями в составе войска сего должны участвовать“ [2]).

---

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М В. С.). „Дело Д-та Полиции, исполн. за 1807 г.“, № 231. л. 336.

[2]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции, исполн. за 1806 г.“, № 288, ч. 1, л. 62.

Але й з цих не набрано майже нікого в міліцію. Прийшлося головним чином спертися на підневольне селянство, щоб набрати здатних до служби людей[1]).

На підставі маніфесту з 30 листопада 1806 року в міліції могли добровільно служити тільки люди свобідні. „Всех сословий свободных людей — говориться в цьому маніфесті — желающих добровольно, по усердию к отечеству, принять оружие и немедленно вступить в службу временных ополчений, принимают в оную командующие земскими губернскими войсками“. Під „свободными сословиями“ розумілось передусім козаків, казенних селян, міщан і т. д., очевидно, непокрепачених селян. Останніх, як каже інструкція, малося набирати за окремими списками у віці від 20 до 50 років і тільки за встановленою кількістю, що її вимагалося від поміщиків за розкладкою загального числа, призначеного на губерню. Більше від поміщика не вимагалося, і якщо останній давав більше, аніж за списком на нього припадало, то це рахувалося вже як окрема пожертва поміщика, як окреме „благородное рвение к отечеству“. Добровольців із селян - крепаків заборонено було брати. Їх не брали, як це видно із записки цивільного губернатора Слобідсько - української губерні Бахтіна до міністра внутрішніх справ з 19 січня 1807 року: „Когда изображенное в 13 - м пункте высочайшего манифеста понимая превратно, начали являться некоторые помещичьи люди и крестьяне с просьбой о записании их в милицию — пише він — то я, к соблюдению благоустройства во всей его целости, нужным нашел предписать 18 декабря городничим и земским исправникам, чтобы желающим войти в милицию свободного состояния людям не токмо делать всякое законное пособие, но сверх того, всячески к тому поощрять; но, напротив того, буде будут подданные помещичьи, то таковых, как не представляемых своими помещиками, отсылать немедленно к их помещикам“[2]).

Виходячи, очевидно, з таких міркувань, сенат своїм „указом“ і розпорядився, „чтобы крестьяне, на сие временное служение назначаемые, не иначе были снаряжаемы, как обыкновенною крестьянскою одежою, какая где употребляется, сообразно инструкций, данной нами по сему случаю начальникам губерний, в коей именно определено, чтобы людям сим не брить голов и бород и одевать их по примеру обыкновенных наборов в такую же одежду, в каковой прежде они ходили“[3]). Кого саме з селян брати в міліцію, то за розпорядженням

[1]) Кількість однодворців в усіх українських губернях, що входили в склад формування міліції, розподілялася таким чином: в Слободсько - українській 29717 чол., в Чернігівській — 6 чол., в Полтавській — 3760 чол., в Катеринославській — 6190 чол., і з Херсонській — 321 чол.

[2]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д - та Полиции исполн. за 1806 г.“, № 288, ч. II., л. 140.

[3]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів. (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д - та Полиции, исполн. за 1806 г.“, № 288, ч. I, л. 53.

із центру мало визначатися це на „мирской сходке“, маючи на увазі загальну розкладку, призначену з центру, а вже ні в якому разі не брати з таких родин, де є один робітник. Крім того, село мало в порядку примусовому зробити грошеву розкладку проміж усіма мешканцями, щоб людей, які поступали в міліцію, „снабдить платьем, обувью, деньгами, провиантом и, по возможности, надлежащим оружием, полагая на каждого: шапку, две рубашки, штаны сермяжные или кожаные, двое порток, шубу, кафтан сермяжного сукна, кушак, рукавицы с варежками и сапоги с онучами. Сверх того, деньгами на каждого по три рубля да провианту на три месяца, т.-е. на каждого по 6 четвериков, весом 5 пуд. 25 фун. муки ржаной, да по $4^1/_2$ гарнца круп гречневых или других, какие в селениях того Приказа употребляются, да еще соли по 6 фунтов“ [1]).

Не зважаючи на всі ці обмеження, влада все-таки робила в цьому деякі виїмки для правобережних селян, де велася політика славетного принципу divide et impera. Пущено було, між иншим, слух про те, що прийде скасування панщини для тих, хто йде в міліцію. Через те на Правобережжі, як доносив Прозоровський, „народ охотно вступает в милицию, конечно, может быть, питаясь надеждой сим способом возвратить себе прежнее казачье звание. Но чиновники к ним выбраны большею частью из поляков, с отставных статской службы секретарей и регистраторов, которые понятия о строевом порядке не имеют, не говоря даже о дальнейшем военном искусстве; сверх того, в искренности и верности всех поляков не можно быть удостоверенным“ [2]).

До речи буде сказати, що думка про набуття або про повернення через службу в міліції страчених давніх козацьких прав була й на Лівобережжі. Зустрічаємо її, приміром, у селян Полтавської губерні. Безперечно, що ці слухи на Лівобережжі турбували владу, через що було вжито заходів припинити їх і на Правобережжі, на пропозицію Куракіна, що пропонував об'явити негайно населенню про „возвращение в свое время ратников в первобытное их состояние“ та взагалі оминати всього, що „может подать мысли к заключениям простолюдинам, что невозвращение в то состояние есть для них дело возможное“. Він боявся навіть того, що такі слухи можуть ще гіршого накоїти: „не подаст ли она следа в буйных головах придумывать способы, принимаемые противу того меры обезсилить“[3]).

---

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции, исполн. за 1806 г.“, № 288, ч. I, л. 81.

[2]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции, исполн. за 1806 г.“, № 288, ч. II, л. 285.

[3]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции, исполн. за 1806 г.“. № 288, ч. II, л. 241.

Через те, щоб не дати найменшої причини селянам думати, що вони через службу в міліції „освобождаются от крестьянского состояния“, Прозоровський і дав розпорядження цивільним губернаторам і командуючим губерським земським військом здержатися навіть з прийняттям присяги від поступивших в міліцію селян, на що згодився і цар. „Опасаясь крайне — писав Прозоровський — дабы приведением к присяге ратников, в милицию вписанних, не произвесть между ними неправильных толков и не возомнили бы они, что тем освобождаются от крестьянского состояния и от повиновения волостным начальникам или помещикам, а от того не возродилось бы еще большее зло, почел я нужным отнестись к гражданским губернаторам и предписать командующим губернскими земскими войсками вверенной мне области, дабы до получения предназначенной присяги от приведения к оной удерживать“ [1]).

Поза цим учинено все для слідкування за тим, щоб селяни ні в якому разі не подумали, що служба в міліції — це засіб повернення до козацьких привілеїв. З тією метою й було видано спеціяльну інструкцію, де вказано, щоб усі селяни, зобов'язані до служби в міліції, залишалися при старих обов'язках, хоч і мали збиратися для військових вправ, аж до того часу, доки не виступлять у похід. Це означало, що набрані в міліцію, крім своїх військових зверхників, мусили скорятися ще й розпорядженням земських та волосних управлінь і т. д., та, крім того, залишалася на дальше над ними влада поміщика. Поза цим усі органи влади, так військові, як і цивільні, „дабы еще более обеспечить тишину и благоустройство селений при образовании сего войска, в инструкциях главнокомандующим постановлено правилом, чтоб оружие, как огнестрельное, так и всякое другое, коим войско снабжено будет, употребляемо было единственно в сборных их местах в те дни, кои для обучения их назначены будут“ [2]).

Очевидно, влада лякалася можливих заколотів селян, що, маючи зброю в руках, могли одмовитися слухняними бути своїм панам. Але селянство не збиралося зараз насильно одмовлятися від своїх обов'язків. Воно все-таки вірило, що мирним шляхом здобуде сподівану волю, зокрема — службою в міліції. І тільки тоді, коли й ці надії не справдилися, воно почало хвилюватися, а вже ті, що служили в міліції, цілком не бажали роззброюватися.

Тож труднощів було чимало, щоб виконати інструкцію з 20 грудня 1806 року, в якій говорилося, що „по окончании похода, совершив назначенную им временную службу, возвратятся они (селяни) в свои

---

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции, исполн. за 1806 г.“, № 288, ч. II, л. 253.

[2]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции, исполн. за 1806 г.“, № 288, ч I, л. 64.

деревни и семейства и войдут так в тот же самый порядок, в коем прежде состояли". Селяни, що служили в міліції, ніяк не бажали скоритися цій інструкції та повертати до поміщика робити панщину. Прозоровський, не маючи іншого виходу, запропонував через те приділити їх у регулярну армію, а поміщикам — зарахувати їх за відданих на службу рекрутів. „При сем случає нужным нахожу довести до сведения вашего, милостивый государь мой,— писав з цього приводу Прозоровський до Кочубея,— что многие ратники из милиции, мне вверенной, паче из Киевской губернии из помещичьих крестьян, как мне известно, не желают возвращаться в домы свои и ходить, по их названию, в панщину, а охотнее соглашаются поступить в регулярные полки, то неугодно ли будет комитету, если последует высочайшая воля о роспуске или уничтожении милиции, сделать постановление, чтобы ратники допрошаемы были о желании их поступить в воинскую службу, в которой и помещики их, вероятно, согласятся оставить, потому что сии люди зачтены будут им за рекрут. Тем полезнее учинить роспуск согласно желаниям ратников, что милиция, всемилостивейше мне вверенная, не определена на укомплектование армии" [1]).

Ще була одна суспільна група, що її втягувано в справу організації міліції. Це було городське міщанство. В маніфесті з 30 листопада багацько було надій на те, що „городские общества, именитые граждане, мещанство соединят свои усилия на понесение общего бремени сего найважнейшего служения отечеству, на защиту святыя веры и собственного благосостояния... „та що ті" градския общества в собраниях своїх немедленно по получении сего манифеста и расписания о числе земского войска, в губернии назначенного, определят по мере сил, возможности и рвения к общему благу каждого гражданина денежные суммы или количество хлеба и другие взносы вещами, на обмундирование и вооружение потребными. Ведомости о сих приношениях отечеству доставляются к гражданским губернаторам командующими губернскими и главнокомандующими областным земским войском, которые немедленно представляют оные нам (ц.-т. цареві)". Поза цим в окремій інструкції цивільним губернаторам з 4 грудня 1806 року доручалося „по получении манифеста немедленно собрать городские думы, гильдии, управы для об'явления им оного, о чем сделаете нужное предписание в уездные и другие города губернии.

Сим собраниям—пропонувала інструкція цивільним губернаторам—предложите вы составить также в течение 8 дней по общему их рассуждению на основании 2-го пункта манифеста, образ взносов и пожертвований по мере сил, усердия и любви к отечеству каждого граж-

---

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции, исполн. за 1807 г.", № 231, л. 395.

данина, учредить порядок на прием и записку сих пожертвований и избрать доверенных людей к приему и хранению оных“ [1]).

Обмеження вчинено тільки в постачанні людської сили для службы в міліції, мовляв, „разные фабрики и заводы, коих действие неразрывно сопряжено или с государственными или общенародными нуждами по составу своему и расположению на них работ, не могут отделить в милицию значущего количества людей без остановки и великих затруднений в их производстве“. До таких фабрик зараховано передусім: „1) фабрики суконные, 2) кожевенные, 3) полотняные, 4) заводы железные, 5) заводы медные и, наконец, 6) те заведения, кои, занимаясь производством работ, относящихся к существенным народным нуждам, по местному усмотрению в положение сие включены быть долженствуют“. Було наказано, щоб „работников и мастеровых, принадлежащих разным фабрикам и заводам, коих действие сопряжено с существенными казенными и общественными нуждами, вписав по общему правилу в милицию, оставить до времени при обыкновенных их упражнениях и безпрепятственном производстве работ и не требовать их участия на сборные места, разве бы по настоятельным нуждам последовали о том особенные наши повеления“ [2]).

Крім цього, було дозволено, щоб там, „где производится наем работников для отправления разных транспортов водяным путем, людям, вписанным в милицию, не препятствовать на сей промысел отлучаться от домов их на срочное время“. Треба було тільки, „дабы люди, вписанные в милицию, при таковых увольнениях на работы содержимы всегда были в известности как в числе их, так и во времени, к коему они возвратиться могут то сверх обыкновенных плакатных паспортов они имеют быть снабжены от уездных начальников милиции собственными видами, в коих будуть означены места, куда они для работ отправляются, и срок, на который увольняются“ [3]).

Цікаво буде тут одмітити, що „к числу работников, снискивающих себе пропитание работою в отдаленных от жилища их местах“, рахувалися „и так называемые чумаки, которые промышляют солью и рыбой или перевозят сухим путем хлеб в Одессу, в Таганрог и в Крым“ [4]).

Пожертви та зголошення, однак, від міщанських кіл, не зважаючи навіть на окрему агітацію Прозоровського, не впливали в казну. Міщанство якось холодом відповіло на гарячий заклик Прозоровського, що розіслав навіть окреме „Предписание городским думам, посадским ратушам, гильдиям и управам“ за 18 грудня 1806 року із закликом для

---

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции, исполн. за 1806 г.“, № 288, ч. I, л. 31.

[2]) Там саме.

[3]) Там саме, л. 123.

[4]) Там саме II, л. 258.

допомоги міліції. „В данном от меня 16 сего декабря,— писав Прозоровський,— оной ратуше, гильдиям и управам предложении из'яснил я всеавгустейшую государя императора волю в высочайшем манифесте, изданном в день 30 минувшего ноября, и в особой инструкции высочайше мне данной, изображенную, относительно пожертвований от градских обществ приношениями для вооружения и продовольствия земского войска или милиции. И хотя из многих опытов в продолжении управления моего всемилостивейше вверенных мне малороссийских губерний, имею я сильные удостоверения о всегдашнем рвении и усердии к высочайшей службе и к общему благу всего почтенного общества и граждан, но не менше того считаю себя при настоящем случае в обязанности предложить городской думе, обществу гильдейскому, ратушам и управам, что благоденственное положение всех и каждого под покровительством кротких и человеколюбивейших законов августейшего государя императора, особенное его благотворительное призрение на край малороссийский, права его столь драгоценные, приносящие только многие выгоды и пользы всем и каждому и неутомимая попечительность правительства о благе и безопасности всех вернейших сынов России — неминуемо должны и сильно воспламенить всех граждан, исполнив священную свою обязанность пред отечеством всевозможными в настоящее время пожертвованиями и соединив свои усилия на понесение общего бремени сего найважнейшего служения отечеству на защиту святыя веры и собственного благосостояния, быть тем всегда достойными благоволения всемилостивейшего государя и признательности отечества, и что я исполнен бывши твердыя уверенности, что все почтенное общество примет в сем деле участие не иначе, как с особливым уважением оного, по мере существенной его возможности и сообразно надобности по числу земского войска“ [1]).

(Продовження в черговому номері)

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции, исполн. за 1806 г.“, № 288, ч. II, л. 203.

МИКОЛА ПАКУЛЬ

Повстання нюрнберзьких ремесників 1348 — 49 року

Місто Нюрнберг давно притягає до себе увагу вчених і дослідників. Велике імперське місто, великий політичний, торговий і промисловий центр у пізнє середньовіччя, батьківщина Дюрера і Ганса Сакса, місце діяльности гуманіста Піркгеймера — це гніздо, з якого вилетів орел Гогенцоллернів. Всі ці моменти не могли не притягти уваги. Ще XVII сторіччя збираються й видаються документи, що висвітлюють місцеву історію. 1830-х років минулого сторіччя з'являються дуже цікаві й талановиті праці Лохнера, що висвітлюють у спеціяльних монографіях долю міста та його ролю в загальноімперському житті. З 1862 року Карло Геґель починає видавати „Хроніки німецьких міст"; перші томи цієї колекції присвячено місту Нюрнбергу. Тут є не тільки сирі матеріяли, але й багаті коментарі літературного, лінгвістичного й історичного змісту, що вперше накреслили й докладно висвітлили спеціяльні питання в нюрнберзькій історії (наприклад, ґрунтовна стаття Карла Геґеля про кількість населення в Нюрнберзі).

1878 року в Нюрнберзі виник Verein для вивчання місцевої історії, з 1879 року цей Verein став видавати свої Mitteilungen. До літа минулого (1927-го) року вишло 26 томів цих Mitteilungen. Тут уміщено багато спеціяльних праць про місцеву історію, у бібліографічному розділі зареєстровано або критично оцінено всі скільки-небудь помітні, що з'являлися за останні 50 років про нюрнберзьку історію, праці. Редактор Mitteilungen, директор нюрнберзького міського архіву Ернст Муменгоф, є автор переважної більшости праць, присвячених різним питанням нюрнберзької історії. Велике число праць про Нюрнберг, проте, не повинно нас обдурювати. Низка кардинальних питань лишається невисвітленою. Ще й досі немає праці, що давала б систематичний опис нюрнберзького рукомесла або картину нюрнберзької торговлі. Економічне та соціяльне життя міста опрацьовано не в такій мірі, як політичне або загальнокультурне. Приватне питання, що ставить предмет цієї доповіди, про повстання 1348 — 49 року, так само

не можна вважати за всебічно з'ясоване. Після невеликої статті Карла Геґеля в третьому томі Хронік, про це питання не було спеціяльних праць [1]).

Тимчасом вельми талановита стаття Карла Геґеля, подаючи стислий звіт документового й літературного матеріялу про повстання, не висвітлює цілої низки питань, що виникли в звязку з цим повстанням. Крім того, Карлові Геґелю не були відомі деякі документи, опубліковані пізніш 1864 року: вони дещо висвітлюють це повстання, наприклад — документи про зносини повстанської ради з венеціянською сеньорією. Все це дає підстави ще раз переглянути епізод повстання нюрнберзьких ремесників, навіть не претендуючи пояснити всі темні моменти цього епізоду.

Насамперед — деякі пояснення.

Місто Нюрнберг виникло, очевидно, в XI сторіччі [2]). В XIV сторіччі це вже велике імперське місто; воно часто фігурує в аналах, як учасник великих історичних подій, у своїх стінах воно часто приймає імператорів, гофтаги і рейхстаги. Своїм розміром місто завдячує переважно посередницькій торговлі [3]). Розташований на розпутті з Італії до Північної Німеччини (головним чином, Саксонії), а також між верхів'ям Райну та Дунаю, Нюрнберг, разом з иншими містами, як от: Реґенсбург [4]), Аугсбург, відограв велику ролю в постачанні Півночі і Сходу італійських (а надто венеціянських) товарів.

З часом у Нюрнберзі розвивається чимала місцева промисловість, вироби якої обраховані не тільки на покриття потреб де-далі численнішого місцевого населення, але й на широкий ринок. Нюрнберзькі металеві вироби мали за пізнього середньовіччя дуже широку славу. Розвиток металообробного рукомесла протягував нитки поміж Нюрнбергом і руднями Саксонії та Чехії. Нюрнберзькі громадяни часто виступають у ролі володарів або посесорів згаданих рудень [5]). Заздa-

---

[1]) Ми, на жаль, не маємо можливости ознайомитися із статтею невідомого автора „Der Aufruhr von 1348 — 1349 in Nürnberg в Korrespondent von und für Deutschland ", 1873, № 597.

[2]) Про час виникнення Нюрнбергу в спеціяльній літературі відбуваються палки суперечки. Старіші автори намагалися віднести Нюрнберга до римських селищ. Цю гадку тепер можна остаточно вважати за неслушну. Проте є захисник кельтсько-слов'янського походження, що настоюють на старішому виникненні Нюрнбергу. Див. E. Mummenhof Altnürnberg, Bamberg. 1890.

[3]) Перша документова згадка про Нюрнберг (грамота Генріха IV від 1062 р. в Майнці) говорить про дарування Нюрнбергу імператором Генріхом III (1039 — 1056) риночних привілеїв, мита й права карбувати монету.

[4]) Про Реґенсбург тепер так само з'ясовується, що це було більше торгове, ніж промислове місто. В звязку з цим цікаво відзначити невелику ролю цехів у Реґенсбурзі. Див. Hermann Heimpel. Das Gewerbe der Stadt Regensburg im Mittelalter. Stuttgart, 1926.

[5]) Широкий розвиток зовнішньої торговлі в Нюрнберзі починається від XIV сторіччя, тоб-то порівнюючи пізнього часу. На це особливо вказує нюрнберзький

легідь треба сказати, що не слід перебільшувати уяви про розміри міста. Його економічний розвиток накреслюється навіть в таких певних рисах. Ми маємо декілька спроб визначити кількість населення в середньовічному Нюрнберзі. Карло Геґель [1]), що працював над архівними матеріялами, що стосуються до 1450 року, визначає загальну кількість нюрнберзького населення в 20.219 душ. Гаспар От [2]) для 1431 року дає загальне число населення — 22.800 душ. Нема ніяких підстав думати, що в середині XV сторіччя населення в Нюрнберзі було більше. Відомо, що XV ст. — це був час найблискучішого розвитку цього міста.

Поруч із ростом економічного значіння Нюрнбергу, природно, виростає й його політична самодіяльність. Дуже рано з'являється міська рада з бурмайстерами і шофенами.

Представниками імперської влади в Нюрнберзі були бургграф і шультгайс. Спершу бургграфові належали в Нюрнберзі значні права: він у своїх руках поєднував усю судову й військову владу і мав деякі підстави дивитися на себе, як на господаря, принаймні, частини міста на підставі дідичного права. Грамота Рудольфа Габсбурзького від 1273 року дає Фрідріхові Нюрнберзькому право на земельний чинш і жниварську повинність за Пегніцем — це показує на сліди сеньоральних стосунків. Поволі його права стиралися завдяки росту міських установ і появи нових посад (шультгайс, митник, майстер монетної справи, кравчий, лісничий).

В XIII сторіччі бургграфові належить у Нюрнберзі низка грошових прибутків, які з часом викупають громадяни міста. За бургграфом лишається представництво в земському суді, Landsgericht, — його обсяг поширюється за межі Нюрнбергу. Остаточний викуп усіх прав бургграфа стався 1385 року.

Що ж до шультгайса, то це — імперський урядовець, що головує в міському суді; він же виконує вироки суду, охороняє громадський лад у місці, стежить за правильним надходженням належних імпера-

---

хроніст Мюлнер. Він зазначає: „Хоч нюрнбержці почали торгувати пізніш інших міст і взагалі пізно, проте вони виявили себе такими спритними людьми, що зрівнялися з тими, хто торгував далеко раніш за них". Див. Roth, I. F. Geschichte d. Nürnb. Handels. Bd. I, p. 21 (Leipzig, 1800).

[1]) Див. K. Hegel в Chron. d. deutsch. Städte, II, 500 — 513.

[2]) Див. Bevölkerungsstatistik in d. Stadt und Landschaft Nürnberg in der ersten Hälfte des 15 Jahrh. Berlin, 1907. Питання про населення в Нюрнзберзі має свою літературу. Бруно Шонланк (Archiv f. soz. Gesetzgebung und Statistik, III p. 659—663) докоряє Карлові Геґелю в деякому зменшенні цифри міського населення, бо не іобраховано висланих або добровільно віддалених із міста підмайстрів, дітей, старців і т. д. К. Бюхер (Tübinger Zeitschrift, Bd. 37) загалом робить незначні зміни у відомостях Геґеля. Усі джерела для визначення населення Нюрнбергу простежив P. Sander. Die Reichst. Haushalt Nürnbergs. (Leipzig), 1902, Bd. 2, p. 902 — 910. Найвища цифра, що наводить П. Зандер, стосується до 1436 року — 24.586 душ.

торові прямих податків і відбирає цей податок з міста. Судово-поліційні повноваження ставлять шультгайса в тісні стосунки з радою. Шультгайс, рада і шофени складають колегію, що ухвалювала постанови в найважливіших поліційських справах, видавала обов'язкові накази, визначала систему кари. Природно, що шультгайс шукає підпори в місцевому суспільстві й зливається з ним. Грамота Генріха VII Люксембурзького[1]), закріпивши цей розвиток, до певної міри підпорядковує шультгайса міській раді і забезпечує за містом вплив у земському суді. П'ятий і шостий артикули грамоти забезпечують незалежність міської ради й суду: всі люди обох статей мешканці міста Нюрнбергу не повинні в громадських справах відповідати перед чужими судами; їм належить звертатися до власного суду, оскільки останній не відмовляє їм у правосудді; всі розпорядження бургмайстерів і шефенів, що стосуються внутрішнього ладу й торговельного обігу, обов'язкові і для приїжджих, і для місцевих мешканців. А третій артикул підпорядковує суддю (шультгайса) раді: шультгайс повинен що-року складати присягу, що він до всіх вживатиме одного права, безсторонньо судитиме багатих і бідних у згоді з думками шофенів. Нарешті, восьмий артикул попереджує відокремлення земського суду від впливів міста: нотар (секретар) земського суду повинен мешкати в місті й підлягає шультгайсу; ніхто не повинен оголошувати присуду в земському суді, якщо в ньому немає рицаря або поважних присяжних нюрнберзьких громадян. 1320 року Людовик Баварський надав раді Blutbann (вища юрисдикція у кримінальних справах), що до того часу належав виключно шультгайсу. Далі він надав раді повноваження самостійно судити „шкідливих людей", якщо шультгайс не вживав супроти них судових заходів. Протягом XIV сторіччя допомога шультгайса в виданні різних міських статутів згадується де-далі рідше[2]). Нарешті, за межами цікавих нам часів (1427 р.) місто набуває посади шультгайса, імперського митника і монетника до свого розпорядку. Разом з тим місто стає юридично й фактично володарем майже необмеженої автономії. Однак носієм зверхніх прав являється не міська громада, а колегія видатних членів громади, що складає „раду". Хто до неї не належить, той не має ніякого права брати участи в урядуванні[3]). Що таке рада, які її повноваження, який її склад, який порядок її виборів?

Рада — це невелика своїм складом колегія; до неї входить всього 26 так званих бургмайстрів. За старих часів серед керовних органів було дві колегії — консулів (consules) і шофенів (Ssąbini); в XIII сто-

---

[1]) Див. Hist. Nor. Dipl. № 71, p. 227; переклад, Lochner G. W. K., Nürnberger Jahrbücher... Nürnberg, 1833—34, p. 191.

[2]) Sander Paul, Reichstädtische Haushaltädung Nürnbergs.. (Leipz.1902) Bd. I, p. 42.

[3]) Sander P., l. c. p. 46.

річчі поміж ними навіть точилася боротьба за політичну зверхність. В XIV сторіччі вони вже об'єднана колегія — рада. Кількість членів ради залежить від тієї обставини, що всі її члени по черзі посідають керовний стан бургмайстрів по два разом протягом чотирьох тижнів. Таким чином, за 52 тижні могло змінитися коло влади 13 пар бургмайстрів.

Рада — це був найвищий орган міського врядування; вона здійснювала владу адміністративну, судову, військову і т. п. у тих широких межах, які їй лишалися за винятком чисто формального королівського права санкціонувати найважлівиші зміни в міській конституції та зобов'язання сплачувати королеві певні податки чи робити якісь дарунки. Міській раді підлягають усі особи, що пробувають у місті — свої громадяни й чужаки (гості), оскільки останні, як члени вищого шляхетства або володарі імунітетів, не користуються привілейованою підсудністю. Що ж до королівського втручання до міських справ, то воно набуває більш-менш реального характеру лише підчас відвідування міста королем; у звичайний час короля цікавить лише правильне надходження належних йому податків. Підчас війни, що вело з ким-небудь місто, влада ради над особами й майном ставала майже необмеженою.

Відповідно до великих рад інших міст, у Нюрнберзі існувала корпорація так званих „Призначених Великої Ради" (die genannten des grosseren Rathes). Членів цієї ради в старовину, мабуть, обирала громада, а в XIV сторіччі вони призначалися або обиралися від міської ради. Ця корпорація складалася приблизно з 200 членів; до неї звичайно входили особи, матеріяльно забезпечені, з певним громадським станом: заможні купці, юристи, лікарі, аптекарі, іноді ремесники, відомі своїм майстерством і достатком. Яка роля „призначених"? Окремі члени цієї корпорації фігурують іноді в ролі понятих, підписуються під документами, як кваліфіковані свідки. Взагалі вони, очевидно, заступають громаду: до них звертається рада з пропозиціями з приводу можливих військових дій або запровадження нових податків; іноді їх закликали для заслухання важливих офіційних повідомлень (звичайно в справах зовнішньої політики міста). В усіх тих випадках роля „призначених" була досить пасивна. Навіть найсерйозніші пропозиції ради ухвалювались par acclamation, або заявою одного промовця про згоду всіх інших. Принаймні ми нічого не чуємо про обговорення питань, які раді було бажано поставити перед „призначеними".

Для нас особливий інтерес має ще одна функція „призначених", участь „призначених" у виборах бургмайстрів. Ці вибори відбувалися що-року в середу після великодня. Ці „вибори" переводила колегія виборщиків із п'яти членів; вона складалася таким чином: рада з-поміж „призначених" обирає трьох, а „призначені" з-поміж членів ради—

двох виборщиків. В цій колегії більшість належала „призначеним“. Ці обставини, проте, не давали їм ніяких переваг. Вибори були простою формальністю. Існувала практика перевибирати членів наявної ради, коли не було спеціяльних заперечень проти кого-небудь із них; кандидатури наперед визначала рада. Роля колегії полягала в тому, щоб з'ясувати, хто з наявних членів ради з якихось причин мусить піти, потім перевибрати решту (переважна більшість) і „обрати“ запропонованих радою кандидатів. Таким чином, рада, по суті, сама визначала свій склад. Соціяльний склад „призначених“ до певної міри вже визначає й соціяльний склад ради, з тією лише ріжницею, що тут багатство відограє ще більшу ролю.

Далеко не всі громадяни, далеко не всі „призначені“ могли входити до ради. Рада, за висловом одного дослідника (P. Sander), це було зібрання довірених людей, найвпливовіших бюргерських родин, що через участь у раді відзначалися від решти бюргерства, як ratsfähigen або „ehrbaren“ Geschlechter. Німецькі гуманісти цей шар бюргерства стали називати патриціями[1]). „Право участи (патриціїв) у рад спиралося на їхню соціяльну силу. Тому вони ніколи не складали замкненого в собі кола: родини, що досягали сили й пошани завдяки великому багатству й особистим звязкам, переважно, без довгих розмов допускалися до ради, навіть коли вони заздалегідь у ній не мали представництва, тоді як господарський занепад патриціянського (ehrbaren) роду неминуче призводив до втрати права на участь у раді. Однак уже в XIII сторіччі існує група родів, що повільно виростає, — їм пощастило не тільки набути велику родинну маєтність, але, завдяки своєрідному дідичному праву, вони остільки зміцніли, що могли протягом сторіч утримувати високий громадський стан, а разом з тим і своє право на участь у раді“[2]). Кількість радоздібних родів була більша за число бургмайстрів, що засідали в раді. Відповідний рід не завжди був у раді. Членів одних родів частіш подибуємо в раді, та інших — рідше. Існувало правило, щоб із одного роду в один час у раді не було більше одного бургмайстра. Однак, це правило мало винятки на користь багатших родів. В той період, що нас цікавіть зараз, найбільше й найчастіше у раді засідали роди Пфінцінгів, Штромерів.

Розглянувши ближче нюрнберзьких патриціїв, можна помітити, що деякі з них більше звязані з землею, заінтересовані в прибутках від землеволодіння та інших подібних прибутках (лісове багатство, рибні садки і т. д.). А інші були заінтересовані більше в торговлі. Вчені можуть розходитися в оцінці соціяльних джерел патриціяту, виводячи

---

[1]) Див. Roth von Schreckenstein. Das Patriziat in den deutschen Städten 1856 p. 68.

[2]) P. Sander, l. c., l, 49.

його то з міністеріялів, то з землевласницької шляхти, то з міських елементів[1]). Ясно, що цей шар являв собою щось відокремлене, хоч і не цілком замкнене; природно, він мав інтереси, що росходилися з інтересами класи ремесників.

Учені дослідники соціяльної історії Нюрнбергу майже одноголосно підкреслюють відсутність цехів у цім великім промисловім центрі. Як на одне з завойовань повстання 1348 — 49 року посилаються на заведення цехів. Реакція, що наступила за ліквідацією повстання, найперше ці цехи знищила. Цікаво, що думка про відсутність у Нюрнберзі цехів, має захисників і в особі тих учених, які основу розквіту цього міста вбачають у розвиненій промисловості, а також і тих, хто на перше місце ставить широку, особливо зовнішню, торговлю. Відсутність цехів трактується як момент, що погіршує стан нюрнберзьких ремесників. Природно припустити, що рада, утворена з чужого ремесникам шару патриціїв, виробила для них особливо тяжкі умови існування, що значно відрізнялися від тих, які існували по містах з цеховим ладом. У капітальній праці про нюрнберзький міський бюджет в XV сторіччі Зандер відзначає малий нахил нюрнберзьких патриціїв „іти назустріч де-далі більшому бажанню про обмеження вільної конкуренції в інтересах місцевих ремесників“ (60 р.). З другого боку, такий знавець стану середньовічних німецьких ремесників, як Вільгельм Шталь[2]), говорить, що Нюрнберг був здавна дуже заклопотаний усуненням сильної конкуренції і як-найбільшим віддаленням чужоземців.

Корисливий класовий характер соціяльної політики патриціяту німецьких міст XIII — XIV сторіч цілком очевидний, і він знаходить собі різний вияв. Суд у руках патриціяту набуває партійного характеру. Користування з міської альменди так само мало корисливий характер: хоч вона мала служити інтересам усього бюргерства, однак, патриції захоплювали її на свою користь, будували на ній свої trinkstuben. Так само корисливість помітна й у фінансовій політиці патріціяту, що ґрунтувалася на посередніх податках і непропорційному розподілі прямих податків. Взагалі вони намагалися, за словами одного вченого[3]), „поставити нижчі шари населення в залежність від себе, а проти тих, хто противиться, чинять де-далі більше насильства“. На жаль, ми надто мало знайомі з ранньою історією соціяльних стосунків у Нюрнберзі, щоб мати змогу намалювати конкретну картину

---

[1]) Огляд теорій про походження патриціяту див. Max Folz. Beiträge zur Geschichte d. Patriziats in den deutschen Städten vor dem Ausburch der Zunftkämpfe... Marburg. 1899. Крім того, див. Fr. s. Klocke, Patriziat und Stadtadel im alten Soest. Ця праця має не тільки місцеве, але і загальне значіння.

[2]) Див. Stahl. Das deutsche Handwerk. Bd. I (Giessen, 1874). S. 356 — 357.

[3]) Folz. Див. також G. v. Below, Vom Mittelalter zur Neuzeit (1924), p. 60.

господарювання нюрнберзького патриціяту та його політики що до широких мас населення, а надто ремесників. Тому всякі вказівки, всяке джерело набувають особливої цінности. Можна було б думати, що деякі висновки можна зробити на підставі тієї регламентації рукомесла й торговлі, яка міститься в поліційних статутах, вироблених нюрнберзькою радою на межі XIII і XIV сторіч. Ці поліційні статути [1]), однак, виявляються майже тотожніми зі звичайними цеховими статутами або регламентами тих міст, де є цехи. Нюрнберзькі розпорядження провадять рішучу боротьбу зі спекуляцією, а надто речами харчування, забороняють закупівлю зерна в розмірах, що перевищують особисту потребу або приховання збіжжя й т. п. [2]). Закупівля особливо забороняється всім ґостям (чужоземним купцям), євреям, усім pfragnern і futerern (див. Lochner, названий твір, стор. 133): що-дня, поки не задзвонять до обідні (tagmesse) у св. Geligien, у п'ятницю — цілий день, а в суботу — до полудня. Хлібопекарство, а також помел борошна пробувають під пильним доглядом. Ціну, місця продажу, якість і розмір хліба регулюється й нормується. Для нагляду за всіма сторонами хлібної справи існували певні органи. Для нагляду за хлібопекарством, наприклад, призначалося 8 осіб: 4 — з поміж членів ради і 4 — з числа пекарів, magistri panis; їхньому віданню підлягала місцевість, визначена за прибутками. Вони оглядають хліб і штрафують винних у порушенні правил рукомества, які запровадила рада.

Взагалі рукомесла підлягають пильному догляду. Наглядачі є vber daz grabe gewant (p. 126), тоб-то за валюшною справою, за виробниками ножів, і chlingensmiden (p. 138 — 139), за будівельною справою та ін. Їх обирають із майстрів заінтересованого рукомесла і під присягою зобов'язують виконувати й неухильно стежити за виконанням усіх постанов ради, що стосуються до даного рукомесла. Що до цих справ у постановах ради виробилася певна формула: daruber sind gesetzet (такі-то)... Die sulen des sweren daz rugent sin und ouch bewarren daz daz stet belibe (над цією справою наставлені (такі-то...) Вони повинні заприсягнути, що будуть карати правопорушників і будуть охороняти те, що бажано містові). Докладніші постанови стосуються до валюшної справи — grabes tuch [3]). Грубі сукна мають вироблятися такої ширини і валитися на такому валюшному варстаті, як це було 20 років тому. Ніхто не повинен продавати своїх виробів до огляду двох або трьох призначених радою майстрів, а ці після огляду (в разі доброго наслідку) мусять поставити міський знак. Лише після цього можна той виріб продавати. Сукно виробникам не можна продавати що-п'ятниці що-суботи. Взагалі продаж відбувається не на

[1]) Див. Baadery, Nürnberger Polizeiordnungen. Stuttgart 1867. Lochner, Nürnberger Jahrbücher".

[2]) „Ніхто не повинен держати зерна довше як 14 днів".

[3]) Див. Lochner, l. c., p. 127, а також 153.

ринку. Сукноробам забороняється стояти на ринку, а лише в суконному будинку (wathovse); там сукнороб мусить мати своє певне місце (Bank). Порушення наведених постанов штрафується. Так само карається різні зловживання в техніці виробництва. Іноді вироби палять, іноді винні платять штраф. Забраковане сукно в усякому разі не можна продавати, — його можна лише подарувати „бідним друзям". Штраф розподіляють рівно поміж себе шультгайс, рада і колегія радою уповноважених майстрів.

Наведені положення не вносять нічого нового, порівнюючи до тих порядків, які зазначені в цехових статутах: і там ми так само знайдемо певні технічні вказівки, що їх належить виконувати в процесі виробництва, і там подибуємо деякі обмеження торговельної діяльности ремесників, і там фігурує попередній огляд. Ріжниця лише в тому, що в одному випадку майстер-старшина призначається радою, а в другому його обирають сами майстри.

В галузі торговлі речами харчування рада, як і в інших містах, стоїть на сторожі інтересів міського населення на шкоду інтересам селянських виробників. Рада по можливості стежила, щоб у місті було хліба доволі і по дешевій ціні. Продавати скотину за межі Нюрнберзької округи заборонялося. Скотину треба було наперед оглянути, а потім уже різати; забивати тварину до огляду заборонялося. Слід відзначити ще такі постанови: у пісні дні до полудня заборонялося продавати рибу євреям. За порушення — штраф 1 фунт. Якщо хто-небудь продасть таємно у своїй хаті чи в землянці або таємно перешле рибу еврею на дім — той платить вищезазначений штраф, і, опріч того, його виганяють на один рік із міста.

Ясна річ, ці постанови продиктовані не безкорисливістю ради.

Про ту ж корисливість ради говорять обмеження чужоземної торговлі: гість, що привозить вино із Франконії або з Неккера, не міг перекладати вино з однієї підводи на другу і не міг його класти на землю: він мусив продавати вино з того воза, на якому привіз його. За порушення — штраф 60 пф. с vazze. Ніякий громадянин не повинен дозволяти гостеві складати вино у своєму льохові, дома чи взагалі десь під дахом, за порушення — фунт с podem. Трохи пільговіші умови для виноторговців із Ельзасу. За складання товариства з гостем у справі вина або іншого товару — штраф: з фунта потрійний штраф (losung). Зміст цих постанов цілком ясний: з огляду на те, що Нюрнберг мав великий ринок для продажу вина, постачав вино майже всій Чехії [1]) і намагався, натурально, набувати непідроблене [2]) вино — однак, аналогічні постанови ми знаходимо й у інших містах. Мало того, можна відзначити прямий захист інтересів міського рукомесла, як їх

[1]) Див. Lochner. Kaiser Ludwig, p. 12.

[2]) Див. Lochner. Nürnberg. Jahrbüch — постанови проти шахрайства при виноторговлі.

звичайно розуміли цехові майстри. Вже в постановах першої половини XIV сторіччя ми подибуємо протикапіталістичні, протипідприємницькі тенденції. В розділі про рукомесла Baader[1]) наводить, між іншим, постанову про вуглярів (Köhler) та ковалів. Про останніх читаємо: „Ні один майстер не повинен злаштовувати майстерню і містити там інших ковалів, окрім тієї майстерні, де він працює з трьома підмайстрами і з poltzraicher"; далі забороняється брати й давати позики на подібні підприємства під загрозою чотирикратного штрафу. Подібні пояснення цієї постанови (принаймні, в одній його частині) рада подає вже в XV сторіччі[2]).

Nachdem sich vil personen von mancherley hantwercken understeen, in der nehe umb diese stat auff dem lannde in dorfen und weilern wesentlich nyderzusetzen und ire hantwerk ze arbeiten und ze üben und durch dieselben hanntwercker vil geringer, tadelhaftiger und untuglicher arbeit gemacht, nachdem die ordenlich, wie not were und hie in der Stat bescticht, nichf beschawet gestrafft oder gerechtvertigt wirdet, das dann nit alein den hanndtwerckern hie in der stat, sondern auch der jhenen, die solich arbeit kauffen und verfüren, mercklichen schaden und nachteil bringet і т. д.

Цікава заборона продавати й купувати загородні вироби, якщо такі вироби підлягають попередньому огляду в місті. Міркування загальної користи не можуть заховати монополістичних і протипідприємницьких тенденцій цієї постанови. Сюди так само належать постанови, що обмежують кількість підмайстрів (у ковалів — 3, в прокатній справі — 4[3]). Зате треба відзначити рішучу й неодноразову заборону всяких зборів та об'єднань; при чому в останньому випадку цілком ясно мається на увазі ремесників. Ось відповідні постанови:

1. Swer samenung hat. Der des Hovbtman ist der gibt fivnf phunt, vnd swer darzv lovft oder darzv chvmt verlichen der gibt zwei phunt, ob er sich davon nicht en nimt mit seym eide (p. 130.).

2. Es schol auch kayn antwerc kayn aynunge vnder in machen ane des Rates wort, siver daz prichet der gibt fvnt phunt (p. 142). Не треба думати, що заборона зібрань та об'єднань стосувалася тільки до політичних або професійних — малось на увазі релігійні братства, зібрання для святкування веселих свят і т. ін. Трудно сказати, які обмеження нюрнберзький ремесник XIV сторіччя відчував гостріше. Оці обмеження, — це, мабуть, і є індивідуальна особливість у стані нюрнберзких ремесників. Очевидно, існує звязок поміж цими обмеженнями та відсутністю цехів. Усунення цих обмежень, може, в більшій мірі, ніж само запровадження цехів, ставило бажання нюрнберзьких ремесників.

---

[1]) Див.. Polizeiordnungen, p. 159 — 160.
[2]) Див. Baader, l. c., p. 170 — 171.
[3]) Див. Baader. l. c., p. 160 і 166.

Залежність ремесників від ради, від командної верстви патриціїв і близьких до них елементів не обмежувалася рямцями професійно-поліційного законодавства. Опріч загальних моментів: купець — представник грошового капіталу і продавець ремесницьких виробів на зовнішньому ринку — мав багато засобів (позика, аванс, встановлення цін) дати ремесникові відчути свої „доброчинності". Ремесники загалом перейняті свідомістю соціяльної сили патриціяту й нормальности заведеного ладу. У дрібніших виявах щоденного життя ремесники находили підтвердження цієї свідомости. Багато ремесників продає свої вироби на визначених місцях на ринку. Ці місця здавалося в оренду групами окремим галузям рукомесла (м'ясникам, Tuchscherer, Hafner, шкірникам, меблярам, рибалкам і свічкарям). Збирає чинші за ці місця один із бургмайстрів; він же визначає й умови договору (термін оренди, розмір чиншу, речінець платежів і т. п.). Місто могло здати прибутки з певних крамниць євреям; наприклад, лише єврейський погром 1349 року поклав край виплаті щорічного чиншу євреям за лави, на яких продавалося м'ясо та хліб [1]). Ремесники колективно орендували місця, сами збирали гроші й виплачували бургмайстерові [2]) або іншим особам. За такого стану речей, коли патриціят економічно й політично панував і, крім того, умів приваблювати до свого середовища, втягати в коло своїх інтересів найенергійніші елементи з ремесницьких шарів, навряд чи можна було ждати самостійного виступу ремесників проти заведеного режиму.

Якщо такий виступ станеться, то він призведе до боротьби серед патриціяту, до суперечностей у його колах. Хід подій звичайно малюється в такому вигляді: незадоволені ремесники повстали проти ради й патриціянського режиму, захопили владу в свої руки, частина патриціїв стала на їхній бік. Проти такого розуміння повстання 1348 року перечить: керовна роля патриціїв після повстання, байдужість ремесників за часів панування нової ради, законодавство нової ради почасти вороже до ремесників, і частина ремесників до нової ради ставиться вороже.

Формально повстання виникло в звязку з розходженням у справі обрання на імператора німецького Карла Люксембургського. Бурграф нюрнберзький і рада визнали це обрання, повстанці (ремесники й частина патриціїв) стояли на стороні баварської партії.

Незгода в колах патриціяту за наших часів звичайне явище — і в італійських республіках, і в вільних німецьких городах. Славетна історія Мантуанських, Монтеки і Капулеті не один раз повторювалася на німецькім ґрунті. То ця боротьба концентрувалася навколо двох

---

[1]) Див., Carl 2. Sachs, Metzgergewerbe und Fleischversorgung der Reichstadt Nürnberg.., в Mitt. d. Vereins f. Geschichte d. Nürnberg № 24 (1922), p. 4.

[2]) Sander, l. c., p. 250.

видатних ворожих фамілій, то вона поділяла патриціїв замало помітною особистою ознакою. В Страсбурзі ми подибуємо дві ворожих групи, на чолі яких стоять родини Цорне і Мюльнгаймери, з вигнання цих родин 1332 року й почалося повстання ремесників. У Базелі в аналогічній ролі фігурують Зіттіхери й Штертрегери. В Ульмі патриціят поділився на прибічників габсбурзької й баварської партії. Партії Вайсенів і Оверштольценів ворогують у Кельні і т. д. [1]).

На чому ґрунтувалися розходження в колах нюрнберзького патриціяту й чому нюрнберзькі ремесники зайняли позицію ворожу Карлові IV? Щоб відповісти на ці питання, документальних даних ми не маємо. Тут можна визначити низку припущень, що ґрунтуються на знайомстві з нюрнберзькими умовами.

Незгода в колах патриціїв, їхні політичні симпатії могли залежати від таких обставин: 1) заінтересованість в одному із кількох торговельних шляхів, що перетиналися в Нюрнберзі, з відповідними ринками купівлі та збуту; 2) перевага в даної групи або в окремих членів патриціяту інтересів торговельних над інтересами землевласницькими, або навпаки. Намічені господарські інтереси, крім моментів ідеологічного характеру, важливих для окремих випадків, могли, звичайно, переплітатися між собою, іноді вступати в конфлікт.

Якщо зупинитися на тих шляхах, які проходили через землі, що належали Люксембургам і Вітельсбахам, то треба сказати, що вони мали для нюрнбержців чималу вагу. Чехія служила для Нюрнбергу й ринком для закупівель різних товарів (шерсть, пір'я, хміль, Schwad, дзеркала, віконне скло, пляшки, шклянки та інше [2]), а також для збуту своїх і привозних товарів. Нюрнберг мав жваві стосунки з Прагою, Пільзеном, Тахау, Егером і т. д. Правда, ці міста сами вели немалу торгівлю, але більшу частину своїх товарів вони одержували з рук нюрнбержців [3]).

Міський лад у значної кількости чеських і моравських міст перебував під впливом нюрнберзького міського права [4]).

1313—14 років відбувалися ворожі дії між Нюрнбергом та Реґенсбургом. Лохнер [5]) пояснює їх у значній мірі тим, що нюрнбержці хотіли закрити для Реґенсбургу торговлю в Чехії. В Чехії є рудні нюрнберзьких купців. Нюрнбержці вміли добувати від чеських королів різні пільги задля себе — звільнення від мита, охорона безпеки для торговельних караванів на громадських шляхах сполучення й т. п.

---

[1]) Див. Roth v. Schrekenstein, Das Patriziat in d. deutsch. Städten... (1856), (Tübingen) p. 270.

[2]) Див. Roth, Bd. II., p. 370—371.

[3]) Див. Baader, Nürnb. Handel.

[4]) Див. Werunsky E. Geschichte Kaiser Karles IV und seiner Zeit (Innsbruck, 1892). Bd. III, p. 10.

[5]) Див. Nürnb. Jahrbücher, p. 195.

Рот[1]) зазначає на протязі першої половини XIV сторіччя три привілеї чеських королів — Івана і Карла — на користь Нюрнбергу, не кажучи вже про угоди торговельного характеру між Нюрнбергом і окремими чеськими містами. Привілей короля Карла від 1348 року надав нюрнбержцям таку ж вільність від мита в Чехії, Моравії, Польщі та графстві Люксембург, як і громадянам Праги; правда, за це пражани мали користуватися вільністю від мита в Нюрнберзі. Нюрнбержці сплачували чеській шляхті значні суми за охорону й захист своїх торгових людей; не зважаючи на те, шляхта часто-густо грабувала купців. Поміж нюрнберзьких наймитів було немало чехів. Природно, що нюрнберзька рада надала великої уваги політичним умовам Чехії. Її посланці майже скрізь мешкали при дворі чеських королів або направлялися до окремих магнатів.

Сукупність цих даних цілком з'ясовує нам наяву в Нюрнберзі чеської партії. Ця партія була добре обізнана з чеськими стосунками, і симпатії до чеського короля на імперському троні могли підбурюватися ще знайомством із міською політикою Люксембургів.

Королівська влада в Чехії бере під свій захист аристократичні елементи з горожан. За словами історика царювання Карла IV — Еміля Верунського[2]), в королівських містах ратмани належали переважно до дідичних німецьких родів (Geschlechtern), тоб-то тих самих елементів, що й у Нюрнберзі. Цехи підлягали пильній контролі міської ради — вона призначала цехових старшин (Zechenmeister або geschworene Meister) і залишала за собою промислову юрисдикцію. Через підступи деяких міських рад, крайові володарі (Landesherren) не раз об'являли цехи скасованими (там же, стор. 9). Кастовий лад у міському врядуванні характеризує силезійські міста; в Бреславлі ратмани змінялися через рік і призначали по собі наступників.

Цехи в міському врядуванні в більшості небагато завоювали місця. За часів 1295 — 1320 р. р. ремесники домаглися участи в заміщенні вузької або урядової ради, а також колегії шефенів. Але, зрештою, ремесники мусили задовольнитися з того, що їм дозволили обирати одного представника з найповажнішого цеху в члени ради й колегію шефенів.

Багаті нюрнберзькі купці й патриції могли спокійно дивитися на вступ Карла IV на імперський престіл; ремесники могли бачити в ньому силу, ворожу своїм домаганням.

Однак частина нюрнберзького купецтва заінтересована не стільки в східніх звязках, скільки в південних, з Венецією, з верхів'ями Райну й Дунаю, що через них ішли шляхи до Італії. Звичайно, один торговельний дім міг бути звязаний торговельними стосунками і з Прагою,

---

[1]) Bd. I, p. 35 — 37.

[2]) Див. E. Werunsky. Geschichte Kaiser Karles IV und seiner Zeit, Bd. III, p. 7.

і Італією: це було натурально за тих часів віддалених торговельних підприємств і невеликих капіталів. Проте було чимало купців, що їхні інтереси були звязані з самою Італією, де їх особливо приваблювала Венеція — осередок левантійської торгівлі. Разом з тим для них набувала великої ваги Баварія, що через неї вони їздили до Венеції, Мілану, Генуї. В Баварії нюрнберзькі купці продавали переважно південні овочі, пряності, шовкові товари, сукно, шкіру, залізні, мідні й інші товари, а купували — хліб, різану скотину та деяку сировину. Натурально, що купці, в кого торговельні інтереси обмежувалися баварсько-італійським районом, ладні були підтримувати баварську партію. Цей стан можна ілюструвати одним прикладом: поміж патриціянських членів ради 1348 року, що наступила зараз після поваленої, згадується Альбрехта Ебнера; про нього Рот розповідає, що він торгував із Венецією (див. Roth, l. c., Bd. I, p. 64). Так само до повстанців пристали Фішбекени, — це були купці й підприємці, що володіли подарованими їм великими рибальськими промислами біля Нюрнбергу. В одній грамоті Людвіга Баварського про них говориться, що вони королеві вірно служили в німецьких та італійських землях.

Знову звязок з Італією. Ясна річ, тут поєднуються ще й особисті стосунки з баварською династією, що мало значіння також для Конрада Вальдстромера, головного лісничого імперського лісу коло Нюрнбергу — за участь у повстанні він позбувся всіх своїх лісів, які колись дістав був від Людовика Баварського. Треба взяти на увагу, що саме перед початком повстання в Нюрнберзі стосунки поміж Венецією та Нюрнбергом дуже ускладнилися[1]). 1346 року нюрнберзька рада наклала арешт на венеціянські товари, що призвело до свар поміж обома громадами. 31 липня 1347 року венеціянська рада заборонила своїм громадянам всякі, навіть письмові, зносини з Нюрнбергом. Ясна річ, що ця постанова спричиняла великі збитки нюрнберзьким фірмам, що були звязані з Венецією.

Таким чином, звязок з Італією й Баварією міг служити основою підтримки баварських кандидатур проти чеських. Можна звернути увагу ще на одну обставину. Серед нюрнберзьких патриціїв були безперечно великі землевласники. Рот[2]) цілком певно зазначає, що нюрнберзькі патриції мали великі прибутки від своїх, переважно досить великих, маєтків, які були в ліпших й найбагатших краях імперсько-міської округи; вони скрізь мали великі запаси хліба, їх не обходили постанови ради проти нагромадження запасів і спекуляції, навпаки — вони могли що-сили підтримувати відповідні постанови, бо вони усували небажану для них конкуренцію. Ця група патриціїв-

[1]) Див. Simonsfeld, Fondaco dei Tedeschi in Venedig, Bd. I — II. Stuttgart. 1887. Ср. Schoenlank Bruno, Soziale Kämpfe vor 300 Jahren. Altnürnbergische Studien. Leipzig, 1894.

[2]) Roth, l. c., III, p. 107.

землевласників була заінтересована в безмитній хлібній торговлі. Тимчасом, рада нераз діставала право обкладати привезений для продажу хліб. На цих підвалинах можливе об'єднання патриціїв - землевласників і ремесників проти неземлевласницької частини ради. Що рада користувалася з одержаного права і, може, навіть зловживала ним, видно з того, що 1352 року Карл IV мусив знищити всякі „несправедливі" податки, які б потрібні вони не були, а надто із збіжжя, скотини, риби, вина й усяких поживних речей. Проте, рада не помирилася, вперто настоювала на своєму праві й домоглася певних постанов від самого Карла IV, Венцеля й Сігізмунда. Ясна річ, що в цьому напрямку можна шукати іншої лінії розладу поміж членів ради.

Нарешті, щоб зрозуміти поведінку ремесників, треба взяти на увагу, що Людовик Баварський до певної міри брав під свій захист демократичні елементи в місті. В його грамотах постійно поряд із радою фігурує громада. Щоб з'ясувати причину вірности нюрнберзьких ремесників баварському домові Баадер зазначає, що Людовик Баварський дозволив їм Trinkstuben, wie sie bisher nur von den Geschlechtern gehaltern werden dürften (p. 114). Це пояснення може здатися трохи смішним. Проте, на ньому треба зупинитися. Нагадаємо кілька фактів. Обрана 1348 року, рада найперше дозволила кожному рукомислу організувати цехи, Trinkstuben und alle Jahre Tanzeltag (Baad, 115).

В Штрасбурзі (початок XIV сторіччя) у двох патриціянських родів були особливі Trinkstuben[1]). В Ульмі відвідування Trinkstube (Burgerstube) ремесникам було рішуче заборонено. Аналогічні явища ми подибуємо й по інших містах. Що до днів для танців, чогось на кшталт карнавалу, можна вказати, що нюрнберзькі різники та виробники ножів, що не пристали до повстання, дістали від імператора Карла IV дозвіл на щорічний Fastnachtstanz. Найперше вони скористувалися з цього дозволу 1350 року,— виробники ножів з піднесеними мечами, різники зі шкіряними кільцями, за які вони трималися. Танці звичайно відбулися в Fastnachttage і Aschermittwoch. Після танців м'ясники йшли звичайно до Stadtpfänder'a, а той їх частував напоями й Fastnachtkrapfen.

У цей день обоє ремества могли носити оксамитове та шовкове вбрання. В боротьбі за право влаштовувати Trinkstuben і танці, носити багате вбрання ремесники, очевидно, мали мету знищити ті зовнішні обмеження і перепони, які їх відокремлювали від патриціїв. До того ж Trinkstuben патриціїв частенько влаштовувалися на громадській землі (альменді) і тому в очах ремесників з'являлися узурпацією. На погляд же патриціїв надання права ремесникам мати свої Trinkstuben визначало взаконення права зборів, крок до цехової організації.

---

[1]) Rot v. Schrekenstein, p. 270.

Картина боротьби різних сил у Нюрнберзі була б неповна, коли б не згадано було нюрнберзьких бургграфів Йогана й Альбрехта Цолернів. Ці князі, безперечно, відограли в повстанні якусь ролю, правда, точно не визначену. У найпізніших аналах можна подибати вказівки, що це вони були ініціяторами нюрнберзького повстання. Ернст Леман, що вивчив стосунки бургграфів до імператора Карла IV[1]), приходить до висновку, що вони намагалися за проєктом половити рибки в мутній водиці, що їхня далека мета була — оволодіти самим містом Нюрнбергом[2]). Вони були у близьких стосунках з Людовиком Баварським. Карл IV робить пильні заходи, щоб перетягти їх на свій бік. В жовтні 1347 року вони офіційно визнають Карла IV за короля, за це вони одержують від нього хабара — 14.000 марок сріблом. Не мавши змоги цих грошей виплатити, король передає їм взамін фортеці Флос і Паркштейн та імперські міста Віндсгайм і Вайсенбург, опріч того — відбирання по 1.000 гелерів із щорічного імперського податку, який сплачували нюрнберзькі євреї, а також звільнення від боргів євреям[3]). На цьому милість молодого короля не обмежується. Ще 17 червня (після повстання Нюрнбергу) бургграф передає маєтки й права Вальдштромерів та Фішкебекенів. Все це не перешкоджає бургграфам діставати великі гроші з повсталого Нюрнбергу та міцно триматися ворожої Карлові IV партії.

Ці попередні зауваження мають з'ясувати своєрідний хід та кінець нюрнберзького повстання ремесників 1348-49 років.

Сучасне тим подіям свідчення про початок повстання ми маємо від Епіскопа Хурського Ульріха, що саме в цей час був у Нюрнберзі. Anno domini millesimo CCCXLVIII in die festi pentecostes (8 червня) percepimus et vidimus, fore inter totum populum ejusdem loci notoriam dissensionem[4]).

Ми від нього не дізнаємося, по якій лінії відбулося роз'єднання людности. Рух набув масового й організованого характеру, налякав духівництво (біле й чорне) за життя й цілість церковного майна; багато духовних осіб кинулись були тікати з міста, але знайшли його ворота замкненими й під пильною охороною. Частина народу, повідомляє єпіскоп, покликала й пустила до міста маркграфа бранденбурзького Людовика та його братів — герцогів баварських — з великим військом.

Пізніша історіографія размалювала ці відомості й надала повстанню характер боротьби „бідних проти багатих, ремесників проти

---

[1]) Див. Ernst Lehmann. Die Burggrafen v. Nürnberg-Zollern in ihrem Verhältniss zu Kaiser Karl IV. Halle 1913.

[2]) C. Sigmund Meisterlin's Chronik der Reichsstadt Nürnberg (Die Ghr. d. deutsch. Städte, III, 144).

[3]) Див. Monumentu Zollerniana, III, 159 — 164.

[4]) Die Chroniken der deutschen Städte, Bd. III, S. 328.

Ehrbaren". Підтвердження такої інтерпретації подій можна знайти в повідомленні єпіскопа Ульріха про небезпеку пограбовання манастирів. Але цікаво, що єпіскоп цей острах звязує найперше з присутністю згаданих князів (propter dictorum principum praesentiam) і вже далі з „гострим і явним конфліктом серед народу". (et totius populi dicti loci atrocem et notoriam contrarietatem).

Духівництво боялося не стихійного вибуху пристрастей. Негайний заклик вождів баварської партії, пильна охорона воріт свідчить про організований характер руху. Повстання підготовлялося, і коли, наступив момент дії, повстання відбулося за певним планом. Грамота 1350 року згадує популярне в рухові ім'я Гайсбарта [1]). Це ім'я відоме й з инших сучасних джерел як ім'я кількох найвидатніших учасників руху. Згадується кілька організаторів, що розсилали агентів до багатьох громадян, щоб узяти в них присягу. Деякі давали згоду, деякі відмовлялися. Як сами Гайсбарти, так і інші організатори змови належали до металообробних професій (різні ковалі то - що). Можна припустити, що ці ремесники були в залежності або впадали в залежність від Ehrbaren, що володіли руднями в Чехії та поставляли сировину до Нюрнбергу. Можна припустити спілку між металістами, а також іншими професійними групами та частиною Ehrbaren, що звязані з Баварією та Італією. Можна припустити, що активна роля, залаштункова робота належала саме цим елементам. Таким чином, повстання 1348 року доведеться трактувати, як рух, в якому ремесники брали участь (задля того в них було досить мотивів), але керовну ролю, проте, відогравали Geschlechter: вони мусили поступитися ремесникам деякими вільностями, але за собою залишили загальне керування справами.

Цей погляд розходиться з загальновизнаним у літературі [2]). Однак лише такий погляд може з'ясувати заплутані події в Нюрнберзі 1348 — 49 року. Якщо владична буржуазія таким способом розкололася на дві частини, то ремесники також не мали єдности: м'ясники й виробники ножів не взяли участи в повстанні й лишилися вірними

---

[1]) Нюрнберзький бургграф Йоган II видав 14 жовтня 1350 року нюрнбержцям квитанцію про одержння від них „за часів Гайсбарта" 1000 ф. геллерів. Див. Chroniken der deutsche Städte, Bd. III — S. 335, 38—39.

[2]) Див. K. Hegel в Chr. d. deutsch Städte Bd. III, p. 318. Гегель звязує нюрнберзьке повстання з піднесенням за часів XIII — XIV сторіч почуття незалежности в колах німецького бюргерства, в тому числі й у колах ремесників. Це основна причина, що підбурила 1348 року демократичні елементи Нюрнбергу проти олігархійної ради. Доказом такого стану речей є одночасовий рух ремесників по інших німецьких містах. Ср. Maurer. Geschichte der Städteverfassung in Deutschland. Bd. II, p. 644 ff. Маурер розглядає рух 1348 року в Нюрнберзі, як боротьбу цехів за участь у міській раді. Ernst Mummenhoff. Altnürnberg. Schilderungen aus der Zeit des ältesten reichstadtischen Zeit bis zum Jahre 1350. Bamberg, 1890 Bajerische Bibliothek 22Bd.) S. 25 ff.

люксембурзькій династії. Теперішна література не дає ніякого пояснення до поведінки цих ремесницьких груп. Карл Закс, що присвятив спеціяльну розвідку нюрнберзьким м'ясникам, цитує думку Берлепша, що м'ясники того часу були багаті й тому йшли разом з багатими. Ця думка неслушна. Вона виходить із неправильного припущення, що повстання 1348 року було повстанням бідноти проти багатіїв.

Не намагаючись з'ясувати причини поведінки різників, здається, можна намацати ґрунт для пояснення поведінки виробників ножів. Поміж виробниками ножів та ковалями могло бути ворогування на тім ґрунті, що перші виробляли готовий продукт, а другі часто обмежувалися напівфабрикатами (лише клинки для ножів, а не готові ножі). Натурально, що ковалі (наприклад, klingenschmied) хотіли мати виробників ножів за своїх підмайстрів, а виробники ножів, натурально, намагалися задержати самостійність. Могли існувати й зовсім інші стосунки. В старовинному цеховому статуті Реґенсбургу (не пізніш 1360 року) говориться, що klingenschmied, який не робить самостійно ножів, не повинен мати підмайстра, що виробляє для нього ножі; так само в Пасау статут 1368 року пропонує, щоб klingenschmiede продавали свої клинки лише виробникам ножів[1]). Таким чином, якщо ковалі відограють видатну ролю в русі, то виробникам ножів з ними не по дорозі.

Ми маємо тут справу з ремесницьким рухом.

На підставі нечисленних вказівок джерел ми не можемо уявити картини повстання; не можна навіть стверджувати, як це робить К. Геґель (див. l. c. p. 319 u n. 1), що між початком повстання (4/VII) і вступом до міста маркграфа Людовика (8/VII) поминуло кілька день. Навпаки, як повідомлення єпіскопа Ульріха, так і інші джерела можуть зробити враження, що всі ці події відбулися за один день. Однак безперечно, що першим актом повстанців — до чи після приходу Людвига, невідомо — було захоплення влади, тоб-то міської ради. Вигнання (або втеча) найвидатніших представників ворожої партії.

Не гаразд було б думати, що поміж радою до повстання і після повстання нема нічого спільного. До складу ради ввійшло не менше половини членів, про які певно відомо, що вони належали до різних Geschlechter, які і за попередніх порядків могли заміщувати посади в раді. У складі решти ради були ремесники, при чому не можна визначити, в якій кількості.

Діяльність нової ради, в якій були ремесники, відома дуже мало. Проте, можна зазначити низку характерних моментів.

Без ніякого сумніву заведення цехів, про що свідчать документи й багато повідомлень авторів. Зіґмунд Майстерлін (1488 р.) пояснює[2]):

---

[1]) Див. H. V. Loesch у Viert f. Soz. u. Wg. XX (1928), p. 512.

[2]) Die Chroniken, III, 143 — 144.

„В цей час кожному реместву було визначено ein trinkstuben, ein tantzpoden und etlich dintzeltag“ [1]). Пораховано ті елементи, з якими звязувалася уява про цехи. Зовсім невідомі документи — їх і не було,— які б регулювали політичну ролю цехів, участь цехів у заміщенні членів ради.

Навпаки, рада побоюється ворожих виступів з боку частини цехів і вживає проти них заходів.

„Всі цехи разом і рада з ними заприсягли, що вони покарають позбавленням життя та майна (an Leib und Gutstroffen) ті цехи (їх усього два чи три), які стали проти инших цехів та ради. Той із членів цеху, хто влаштовуватиме таємні наради без відому і згоди цехового старшини, а також без відому і згоди ради, того всі цехові старшини й рада покарають позбавленням життя й майна. Якщо хто-небудь без згоди й наказу Viertelmeisters і Fragers (бургмайстра) візьметься за зброю, якщо хто-небудь без відома ради вдарить на сполох — того треба покарати позбавленням життя та майна. Кожна людина після дзвону на сполох (Feuerglocke) мусить негайно з'явитися до Viertelmeistern (начальників кварталу) озброєною. Під загрозою позбутися життя й майна той, хто з'явиться, мусить слухняно виконувати все, що накаже начальник кварталу. Так само ні два цехи, ні один не повинні влаштовувати таємних нарад у відсутності бургмайстрів або двох членів ради. І хто порушить ці постанови (und wer dessen überführt wird), того рада й цехові старости спільно покарають позбавленням життя і майна“ [2]).

Ці постанови підсилюються ще безумовною забороною вступати в листування і взагалі в стосунки з людьми, що мешкають за межами міста. Рішучість у здійсненні репресій підкреслюється: „і якщо кого-небудь бажають вислати з міста або замкнути в башту, то за нього ніхто не повинен прохати. Хто ж за нього прохатиме, той зазнає такої ж кари, як і той, кому місто заборонено, або кого хотять ув'язнити в башті [3]). Є думка, що ці постанови викликали різники та виробники ножів, які, очевидно, інтригували проти нової ради. Однак, для такого припущення певних доказів немає. Можна думати, що в місті взагалі було неспокійно і що рада взагалі не почувала твердого ґрунту під ногами [4]). Шультгайс Конрад Грос, що заступав свою посаду з осени 1338 року, зрікся її, хоч 18 березня 1339 року він за 6.000 фунтів гелерів набув у імператора посаду, Bann, мита і все, що з цим звязане,

---

[1]) День щорічного цехового зібрання, де обговорювалося та розвязувалося справи життя цеху.

[2]) Наведено у Murr. Jurnal zur Kunstgeschichte und allgemeinen Literatur, XV, S. 90 — 91. Цитуємо за Bruno Schoenlank, Soziale Kämpfe, p. 6.

[3]) Schoenlack, ib.

[4]) Проте, постанова нової ради говорить про два чи три ненадійні цехи.

у спадщину [1]). Рада примушена була догоджати бургграфам, хоч ці останні й не мали влади в місті, але, як багаті володарі й сусіди, що мали значні військові сили й широкі звязки в Нюрнберзі, вони могли заподіяти повсталому місту великі неприємності. Протягом короткого часу місто видає бургграфам зобов'язання на 12.000 фунтів гелерів. Головна мета — тримати бургграфів на своєму боці [2]). Цієї мети досягнено лише почасти. 17 червня бургграфи одержують подарунки від Карла IV, а 18 вони фігурують як офіційні прибічники міста й Віттельбахів [3]). Це не перешкоджає їм уже в січні 1349 року помиритися з імператором, мабуть — за нові дарування [4]). В усякому разі бургграфи не вважають свої права в Нюрнберзі і цілком забезпеченими і, з дозволу Карла IV, переносять засідання Landgericht'а за межі Нюрнбергу [5]). Постійні хитання й ненадійність політики бургграфів, ясна річ, порушували спокій ради. Вороги докоряли раді в марнотратстві. Потреба готуватися до військових дій цілком пояснює збільшені витрати.

Зрештою треба відзначити ще один момент. Ще старій раді пощастило в січні 1348 року зав'язати стосунки з венеціянським сенатом. Нова рада енергійно веде переговори, нюрнберзькі посли відбувають до Венеції, венеціянці двічі прибувають до Нюрнбергу. 22 листопада 1348 року згода між Нюрнбергом і Венецією склалася остаточно.

Ремества, взявши участь у повстанні 48 року, дістали свої цехи, Weistuben і деяке представництво в раді. Очевидно, деякі елементи рукомесла, своїм економічним станом ближчі до Geschlechter, що, можливо, допомогли останнім у підготовці й здійсненні захоплення влади, були введені до ради. Ремество ж у цілому лишалося під пильним наглядом нової ради, яка заховала персональне й ділове наступство що до старої ради. Ні звідки не видно, що рада відмовилася від професійних законодавств попередніх рад. Пізнішим історикам, почасти сучасникам, лишався нез'ясований залаштунковий бік справи. Щоб з'ясувати повстання, їм доводилося звертатися до лукавих задумів злого духа. Їм більше спадала в вічі зовнішня роля мас у повстанні, піднесення самовідчуття мас, що виникло в звязку з гаданою перемогою, деякі ексцеси, заподіяні цими масами — ось на підставі чого склалася легенда про демократичний характер повстання. Легенда ця опанувала ще думку Карла Гегеля.

---

[1]) Див. Lochner G. W. K., Kaiser Ludwig der Bayer und die Stadt Nürnberg, Nürnberg 1840. S. 15.

[2]) Див. E. Lehmann, l. c., p. 22.

[3]) Ibid, p. 20.

[4]) Див. Mon. Boica 41, 379: 20 січня 1349 р. Карл дозволяє місту Ротенбургу щороку сплачувати нюрнберзьким бургграфам 300 фунтів гелерів на охорону міста.

[5]) Mon. Zoll, III, 194.

Доля повстання була розвязана замиренням ворожих політичних партій — Карла IV та його імперських супротивників. Втративши підтримку баварської партії і бургграфів, Нюрнберг не міг триматися проти імператора, і в вересні 1349 року Карл уже опанував повстале місто. Повстанська рада була знищена, відновлено раду патриціянську, проте кілька членів повстанської ради з-поміж Geschlechter увійшло до реставрованої ради,— правда ще раніш багато повсталих проти імператора Geschlechter знов повернулися до нього й були відновлені в милості й маєтностях. Разом з імператором у Нюрнберг повернулися також попередні вигнанці, зате тепер мусили піти в вигнання інші особи. Нараховують загалом 135 вигнанців із учасників повстання, серед них Рудель Гайсбард із сином і з двома братами, а також кілька громадян з числа Geschlechter.

На ремесників упали переслідування реставрованої ради. Рада видала низку постанов, що сильно пригноблювали ремесників. Звичайно, цехи і всі з ними звязані права касується. Для низки професій заборонено мати учнів на більш або менш довгий термін [1]). Наприклад для Mäntler і Taschner на 10 років, для die Neussen (шевці, Schuhflicker) і шкіряникам навіть на 20 років. За навчання встановилася, порівнюючи, висока плата (наприклад, для Schuster — не менш 8 фунтів гелерів), очевидно, з метою закрити доступ в учні демократичним елементам. Утруднення або знищення набору учнів завдавало багацько шкоди інтересам майстрів. А з другого боку, спадали в очі прикрі постанови суто цехового монопольного характеру: утрудняється надбання права майстра (для нових майстрів запроваджено плату в 10 фунтів гелерів) для сторонніх, для зятів і синів майстрів — це право дістається задарма. В багатьох ремествах в учні допускається лише дітей нюрнберзьких громадян; це одна із ранніх постанов в такому роді [2]), вона дає підстави Шталю говорити про „дух замкнутости що до зовнішнього світу“.

Касуючи цехи, рада попереджала всі спроби об'єднання для ремесників. З цього погляду цікаво відзначити заборону релігійних братств. „Так само,— говориться в постанові ради,— названі ремества не повинні відтепер вкладати гроші ні в які Buchsen (церковні кухлі). Не повинні мати спільних свічок ані спільних пелюшок на хрестинах дітей і на похоронах. Нехай die Burger (бургмайстри) накажуть кожному, на кому лежить клопіт про церкви (про божий дім), щоб були окремі свічки і пелюшки для тих ремесників, які їх потребують, і нехай за це людина зробить на користь церкви те, що присудять два майстри із даного рукомесла. Якщо ж ті майстри скажуть, що та людина цього не має, то їй треба позичити um Gotteswillen“.

[1]) Див. Baader J. Nürnberg's Gewerbe im Mittelalter (38 Jahresbericht des histor. Vereins für Mittelfranken 1871 u. 1872).

[2]) Stahl, l. c. p. 161.

Які можна зробити висновки? Нюрнберзьке повстання відбувалося в складних внутрішніх і зовнішніх обставинах. Його не можна пояснити самою боротьбою ремесників за участь у міській раді. Вивчання радянського законодавства про рукомесло приводить до висновку, що воно мало відрізнялося від тих норм, якими звичайно регулюється професійна діяльність цехів. Виникають питання: чому в Нюрнберзі рукомесло не одержало закінченої цехової організації? якими шляхами цехове рукомесло впливало на політику чужої йому своїм складом міської ради? якими заходами нюрнберзька рада тримала в покорі безправні маси ремесників? На цих питаннях, що сягають далеко за межі порушеної теми і почасти виправдують її вибір, ми й закінчимо нашу розвідку.

О. Л. ВАЙНШТЕЙН

Революційні організації Парижу у період першої облоги

(До питання про генезис Комуни 1871 р.)

I

Обранням Комуни 26 березня 1871 р. закінчується той період революційного руху в Парижі, що його вихідним пунктом був переворот 4 вересня 1870 р. Поступові кола паризького пролетаріяту та радикальної дрібної буржуазії були, як відомо, застукані подіями, що їхнього розвязання ніхто не зумів передбачити [1]). Вереснева революція знайшла організацію революційних сил у хаотичнішому розпорошеному стані [2]). Отже, купка депутатів Законодавчого корпусу без труднощів захопила владу, яку ніхто не зважився в них заперечувати. Заведення до складу буржуазного уряду Національної Оборони Анрі Рошфора повинно було дати деяке задоволення лівим елементам, утворюючи видимість коаліції політичних угруповань різного пофарбовання перед лицем ворога, що наближувався до Парижу. Навіть такі досвідчені революціонери, як Бланкі [3]) та Фелікс Пія [4]) потяглися за загальною патріотичною течією, закликаючи всіх до довір'я та допомоги урядові, хоча він ані в жодній мірі не відбивав волю більшости паризького населення [5]). Це довір'я зрештою давалося дуже умовно: уряд повинен зміцнити республіку та організувати перемогу, А потім, як недвозначно висловився Пія у своїй палкій відозві до робітників, nous reprendrons l'outil, en gardant le fusil.

---

[1]) Див. свідчення начальника паризької поліції Едмона Адана в Enquête Parlementaire sur l'Insurrection du dix - huit Mars (цитую скрізь видання 1872 р. в одному томі). Cf. Oscar Testut, l'Internationale, éd. 1871, p. 12; Malon, La troisième défaite du prolétariat français, p. 35 — 40.

[2]) Див. нижче мотивовку ухвал ініціятивної групи по організації ЦК 20 округ.

[3]) Murailles politiques françaises depuis le 4 septembre 1870, t. I, p 15.

[4]) Ibid., p. 63.

[5]) Fribourg, Internationale, p. 428. — Cf. J. Claretie, Histoire de le Révolution de 1870 — 1871, t. I, p. 246.

Такий був пануючий у Парижі настрій протягом всього вересня. Навіть уся робоча маса була захоплена патріотичним почуттям, і перестерігаючий голос Генеральної Ради Інтернаціоналу навряд було б вчуто, якщо б її лист і дійшов до оточеної ворогом столиці [1]).

Натурально, обстанова повної політичної дезорієнтації, що тоді склалася, не могла сприяти зформленню опозиційних течій. Ця обставина наклала свою печатку на загальний характер революційного руху, коли він, нарешті, пробився крізь товщу патріотичних настроїв. А саме рябизна цього руху, різноманітність організаційних форм, які він прийняв з самого початку, сила взаємно перехрещених течій, що ними намацувався ніби-то шлях до утворення єдиного центру революційної дії — усі ці риси обумовлювалися так непідготованістю революційних елементів у момент розбиття Імперії, як і вже відміченою політичною дезорієнтацією, що її було викликано військовими подіями, зокрема облогою Парижу ворогом (з 19 вересня).

Проте вже з 4 вересня намічуються ті осередки, навколо яких згодом піде збирання, кристалізація революційних сил і координована дія яких лежатиме, у тій чи іншій мірі, в основі виступів 22—23 вересня, 5, 8 і 31 жовтня, 22 і 28 січня 1871 р., передвиборчої боротьби першої половини лютого та всього дальшого періоду революційного шумування. Вивчення цих центрів активности паризького населення, що утруднюється, правда, нестатком або недобротністю матеріялу джерел, є надзвичайно важливим для вияснення генезису Комуни.

Перше місце серед них що до часу виникнення посідають паризькі секції Інтернаціоналу, які здебільшого існували з 1869 року. Розкинуті по різних частинах міста, переважно по робітничих передмістях, вони об'єднували поступові групи паризького пролетаріяту за територіяльною та почасти професійною ознакою. Справді, поруч із секціями Вожірара, Медона, Кліші, П'ото, Батиньолі, Пантеона, Монмартра, Гренеля, Ля Вілет, Монружа і Сен-Дені, зустрічаємо секції робітників обувного виробництва, палітурників, малярів, літографів то-що. Коли до цього ще додати окремі клуби та гуртки — „Соціялістичний", „Соціяльних знань" і т. п., що також складали осібні секції, то наочною буде їхня неодностайність, що була зрештою найменш істотною причиною їхньої організаційної кволости.

---

[1]) Секретар Ген. Ради Ежен Дюпон писав 17 жовтня до Ліону: „Наша роля полягає тепер у тому, щоб скористуватись усіма свободами, усіма подіями для поширення організації робочої класи. Бо без доброї організації працюючі маси завжди будуть цяцькою та задуреними жертвами буржуазії. На жаль, багацько з наших приятелів цього не зрозуміли: вони дозволили осліпити себе патріотизмом і утворили один хор з буржуазією, що кричить по всіх усюдах: „Забудьмо наші незгоди, принесімо в жертву нашій батьківщині найцінніші наші принципи, та витурмо наших ворогів". Підле шахрайство! Бо буржуазії нічим не доводилось і не доводиться жертвувати, народ же ще раз обдурений, бо не має організації... Подивіться, що діється у Парижі..." (Testut, o. c., p. XI).

Далеко важливішим було те, що Федеральна Рада паризьких секцій Інтернаціоналу, зорганізована лише наприкінці квітня 1870 р. [1]), не користувалася достатнім авторитетом і тільки в самій нікчемній мірі задовольнювала потребу секцій в осередку, що міг би ними керувати та їх звязувати.

Слабість федераційного звязку, засвідчена виказами Фрібура, Толена й Елігона перед парламентською слідчою комісією, доконче яскраво виявляється при вивченні протоколів Федеральної Ради [2]). Постійні скарги на відсутність представників багатьох секцій на засіданнях Ради, несплат членських внесків, прагнення деяких секцій, наприклад Східньої, цілком відокремитись від Федерації — все це доводить, що організація Інтернаціоналу у Парижі переживала якусь болючу кризу. На засіданні 26 січня 1871 р. Варлен констатує байдужість окремих робітників та цілих секцій до діла Інтернаціоналу, пояснюючи цей факт зникненням „надійних елементів" серед робітників: майже всі вони — у лавах національної гвардії, одержують там щоденно півтора франка для себе, 75 сантимів для своїх жінок та цим задовольнюються (стор. 526). 15 лютого секретар Ради Ґулле зазначає, що, „починаючи з 4 вересня, члени асоціяції забули свої обов'язки" (стор. 527), та Франкель, який виступив на тім же засіданні, говорив про фактичний розклад Федерації, датуючи початок цього розкладу також з 4 вересня.

Оці та багато інших місць протоколів свідчать про те, що Рада Інтернаціоналу загубила звязок з масами, що їх політичними подіями бурхливо несло в іншому напрямі. Організація, що, відповідно до вказівок з Лондону [3]), ставила своїм найближчим завданням вивчання соціяльних питань, політичне виховання пролетаріяту та повільне накопичування його сил, натурально, примушена була триматись віддалеки від виступів, яких вона не визнавала доцільними й які могли лише послабити позиції робочої класи. Але якщо участь Федеральної Ради у жовтневих та січневих подіях є непомітною, навіть нікчемною, проте можна простежити її звязок із іншими організаціями, до яких перейшло керовництво революційним рухом.

---

[1]) Статути Фед. Ради були вироблені 19 квітня 1870 р. та оголошені 21-го. Вони надруковані в Testut, о. с., 106, та в Фрібура, зазн. тв. 195 слл.

[2]) Enquête parlementaire, p. 523 — 533. Протоколи, що їх тут надруковано, охоплюють лише період з 5 січня по 29 березня 1871 р., проте низка вказівок дозволяє зробити висновки про стан секцій та їхнього центрального органу за раніші часи.

[3]) Дюпон писав у свойому циркулярному листі від 7/IX: „Жалібний кінець імператорського Сулука привів нас до влади Фаврів та Гамбет. Ніщо не змінилося: буржуазія міцна, як і раніш. У таких умовах, роля робітників, точніше, їхній обов'язок полягає в тому, щоб залишити цій буржуазній падлині замирення з прусаками (бо ганьбу цього акту буде назавжди звязано з ними), не зміцнювати цих буржуа повстаннями, але скористатися свободою для організації всіх сил робочої класи". (Testut, о. с., p. XII).

Важнішою з цих організацій був спочатку Центральний Республіканський Комітет 20 паризьких округ, що виникнув 4 вересня [1]). Ввечері цього дня, через кілька годин після оголошення уряду Національної Оборони, в приміщенні Інтернаціоналу, на вулиці Corderie - le - Temple, відбулося зібрання ініціятивної групи — з представників Інтернаціоналу та Робітничої Федерації, (за твердженням Дарю [2]), де було вже цілком виразно намічено думку про утворення Центрального Комітету та про його головне завдання — здійснення контролю над урядом Національної Оборони [3]). Тоді ж було вироблено п'ять пунктів вимог, що їх наступного дня було поставлено урядові та що складали ніби - то програму - мінімум лівих політичних угруповань, а саме: скасування поліцайської префектури та організація муніципальної міліції, усунення з їхніх посад імператорських урядовців, скасування законів, що обмежували свободу друку, зібрань та спілок, вибори у паризький муніципалітет, негайне звільнення (але не амнестія!) політичних ув'язнених. Цікаве мотивування, яким починався протокол наведеної резолюції, свідчить, що представники Інтернаціоналу дійсно брали участь в її розробці: „Тимчасовий уряд, читаємо у протоколі, не буде атакованим з огляду на наявність війни та з огляду на недостатню підготованість народніх сил, яких ще зле організовано" [4]).

Що до Центрального Комітету, то на цьому ж засіданні було вирішено зробити його незалежним від Інтернаціоналу і робітничих федерацій та ввести до його складу делегатів від усіх паризьких округ. 3 — 5 - го вересня, дійсно, в кожній з 20 округ організуються республіканські комітети, що згодом одержують назву „комітетів недріманности" (de vigilance), „захисту" (de défense) або „доглядних комітетів" (comités de surveillance), які повинні були виділити по чотири делегати до ЦК [5]). Та нерішучість, яку виказує Буржен, розвязуючи питання, чи ЦК утворив ці комітети, чи, навпаки, він сам був їхнім створенням, по суті нічим не виправдується. Цілком очевидно, що ЦК з моменту свого остаточного зформлення складався з делегатів округових комітетів (див. примітку 5), але самі ці комітети, принаймні спочатку, були викликані до життя ініціятивою зібрання на

---

[1]) Assemblée Nationale. Rapport d'ensemble de M. le général Appert sur les opérations de la justice militaire, p. 11 ss. — Bourgin Comité Central et la Commune (Revue histor. 1925, t. CL, p. 2 s.).— Murailles politiques, p. 90 s (t. I). — Enquête Parl, p. 535.

[2]) Enquête sur la révolution de 4 septembre, Rapport fait par Daru, p. 193.

[3]) Свідчення Корбона в Enquête parlem., p. 445, та Lefrançais, Etude sur le mouvement communaliste à Paris en 1871. p. 62ss, де завдання ЦК формулюються отак: „догляд, контроль, порада".

[4]) Enquête parl. sur la rév. de 4 sept., p. 287.

[5]) Molinari, Les clubs rouges pendant le siège de Paris. pp. 40, 43, 44, 172; Murailles polit., I, 90. — Enquête parl., 95 (Rapport de Rochetulon, Annexe). — Enquête sur la rév. de 4 sept. Rapport de Daru, 193.

вулиці Кордері [1]). Менш за все можна довіряти у цьому питанні поліцайському урядовцеві Шопенові, який стверджував, що комітети виникли „самовільно“ [2]). Усі відомості, що їх маємо про комітети „недріманности“, свідчать скоріше за те, що вони з'явилися у наслідок певної організаційної праці ініціятивної групи і при тому не без відому уряду. Останній почував себе ще надто кволим, щоб одразу піти на розрив з лівими колами, які, до того ж, зайняли відносно нього явно примирну позицію [3]). Тому він, з одного боку, ніби-то йде назустріч частині вимог, що їх було виставлено 5-го, а також і 16-го вересня [4]), з другого — не перешкоджає утворенню доглядних комітетів. Знаємо, наприклад, що особи, які з'явилися до мерії 15-ої округи, як члени комітету, показали рекомендаційного листа від Рошфора, цеб-то представника влади, а члени комітету, організованого 6—7 вересня у 2-й окрузі, прямо заявили мерові цієї округи, Тірарові, що їх надіслано з Hôtel de ville (місця перебування уряду [5]). Цікаво, що коли Тірар на зібранні мерів вимагав пояснень з цього приводу, то йому було дано таку відповідь: комітети „недріманности“ не мають легального існування, проте слід їх терпіти, тому що поза ними стоїть численна група, яка у перший-ліпший момент може зробитись небезпечною та яку краще мати „під руками“, ніж проти себе [6]).

Таким чином, уже в перші дні після 4-го вересня у багатьох округах Парижу виникають комітети недріманности, випереджуючи появу низки інших комітетів — озброєння (d'armement), екіпування (d'habillement), ґіґієни, від яких вони відрізнялися тим, що не ставили собі виключно вузько-практичних завдань, але мали, очевидно, на увазі також і здійснення контролю над діяльністю округових муніципалітетів [7]).

---

[1]) Див. про це Лефрансе, зг. твір, стор. 68. Лефрансе сам брав участь у зібранні.

[2]) Enquête parl., p. 223 (Déposition de M. Choppin): „A leur origine, c'est-à-dire au 4 septembre, ces comités s'étaient formés d'eux-mêmes“.

[3]) Див. вище. стор. 1. Для характеризування цих примирних настроїв цікавий, напр. отакий факт: Луї Блан, зараз же після приїзду до Парижу, одвідує Жуля Фавра, з яким він був завжди у різко ворожих відношеннях. Claretie, o. c.

[4]) 7 вересня префект поліції, Кератрі, повідомив афішею про розформування поліцайних загонів, утворення нового корпусу „сторожів суспільного порядку, що зовсім не будуть озброєні та складатимуться виключно з відстановлених військових“ (Murailles pol., I, p. 22). 18/IX уряд призначив на 28-е вибори у паризький муніципалітет та визнав законно-обраною Ліонську Раду, що зформувалася до якого-будь урядового декрету чисто революційним шляхом і вивісила над будинком міської ратуші червоний прапор. (Murailles, p. 68.— Testut, l'Internationale et Jacobinisme au ban de l'Europe, t. I, p. 389 s. 212 ss.). Такий же характер поступок радикальним колам паризького населення мала й низка інших декретів, Див. Murailles, I, pp. 21, 58, 62.

[5]) Enquête parl. Dépositions de M. Corbon, p. 445, de Tirard, p. 322.

[6]) Enquête, p. 322.

[7]) Enquête, Dépositions de M. Dubail, p. 331, de M. Cresson, p. 239.

Комітетам „недріманности“ не скрізь вдавалося зміцнитись та набути достатнього впливу. По буржуазних округах їхнє значіння було зведено до мінімуму через різку протидію з боку реакційних мерів. Отже, вони не могли розвинути там легальної роботи. Навпаки, по робітничих районах, де вони, як побачимо, спиралися на революційні клуби, вони користувались значним авторитетом і брали діяльну участь у праці мерій: у розподілі одягу та харчів серед нужденного населення, в організації дешевих або неплатних обідів, у розкладанні замовлень на умундирування національної гвардії. Частенько вони роблять також труси в торговців, беруть на облік їхні запаси та іноді навіть їх реквізують, прагнучи, очевидно, стати на перешкоді спекуляції продуктами першої необхідности. Декрет уряду від 1-го жовтня, що забороняв „приватним особам без мандату“ робити реквізиції харчових продуктів, безумовно, скерований проти цієї діяльности комітетів[1]).

У протилежність до „гігієнічних“, „амуніційних“ і т. п. комітетів, що складалися виключно з представників торгово-промислової буржуазії та буржуазної інтелігенції, до комітетів недріманности входили, треба думати, переважно робітники, ймовірно навіть члени Інтернаціоналу. Про це прямо говорить у свойому виказі Лавінь, командир нац. гвардії округи Пассі; на це ж натякає й рекомендація, що її одержать від Рошфора члени комітету 5-ої округи: „Усе це люди, що потерпіли за старого режиму“ — отже кому не відомо, що імператорський уряд за останні роки свого існування переслідував більш усього членів Інтернаціоналу? Що окремі члени та навіть цілі секції Інтернаціоналу, у протилежність до його Федеральної Ради, взяли участь у тому русі, з якого вийшли комітети „недріманности“, для нас не підлягає сумніву. Досить, наприклад, указати на те, що комітет монмартрської секції вже з 4/IX оголосив свої засідання „перманентними“ та запросив на 5-е своїх членів і „всіх співчуваючих“ на загальне зібрання[2]). Отже, закликаючи до себе „всіх громадян“, незалежно від того, чи вони входили до складу Інтернаціоналу, чи були йому чужі, секція явно стає на шлях широкої суспільної роботи. Цей висновок підтверджується тим, що в праці Центр. Комітету 20 округ брало участь багато політичних діячів паризьких секцій. Досить назвати Лефрансе, Дюпона, Ґулле (секретар Федер. Ради), Малона, Лонге, Пенді, які давали свої підписи під відозвами ЦК, щоб переконатися у цьому. Не є також випадковим, що саме у приміщенні Інтернаціоналу, на вулиці Кордері, ЦК мав своє постійне місце перебування.

[1]) Enquête sur la rév. de 4 sept. Rapport de Daru, p. 287; Enq. parl. Dépositions de M. Choppin, p. 227, de M. Lavigne, p. 380.

[2]) Claretie, o. c., I, 256: „Le comité de la section de l'Internationale, de Monmartre, se déclare en permanence à partir du lundi 5 septembre, à neuf heures du matin. Tous les citoyens sont pris d'assister à la réunion. Pour le comité, délégué — Maréchal“. Цю об'яву було надруковано по паризьких часописах 5 вересня. Аналогічна об'ява виходила, крім того, від самої секції.

Звичайно, тільки реакційна парламентська комісія Версальського Зібрання, що шукала законного приводу та якої-будь підстави для репресій проти французьких секцій Інтернаціоналу, могла приписати останньому керуючу ролю в тому русі, з якого вийшла революція 18 березня.

Але було б не менш помилковим відкидати всілякий звязок Інтернаціоналу з цим рухом, звязок, що не мав жодного організаційного характеру, але все ж знаходив певний вислів у соціялістичнім пофарбованні політичної діяльности ЦК 20 округ та зокрема, революційних клубів.

Значіння клубів, як важливіших, мабуть, осередків зформлення політичної думки паризького пролетаріяту підчас облоги, не можна недооцінювати. Як не бідні відомості про їхню діяльність, вони все ж виразно виступають перед нами, як огнища революційного й соціялістичного виховання робітничої маси. Частина цих клубів мала навіть тенденцію перетворитися у справжні політичні товариства з певною організацією і чітко зформульованою програмою.

За періоду облоги клуби продовжували легально існувати на підставі закону 1868 р. Цей закон, прагнучи запобігти перетворення клубів у політичні товариства, забороняв їм виділяти будь-який постійний орган, що міг би функціонувати в перерві між двома засіданнями, так що кожне зібрання повинно було знову обирати собі президію. Приблизно так і були організовані помірковані біржуазні клуби. Але деякі революційні, „червоні“ клуби мали зовсім іншу організацію, яка з них робила проміжний ступінь, або, коли завгодно, сурогат політичної партії робітничої класи.

Такий, наприклад, був клуб Революції, що містився у залі Елізе-Монмартр. До його складу входили активні і пасивні члени. Тільки перші одержували особисті картки та мали право обирати клубне бюро, і тільки вони допускалися до участи в зачинених засіданнях. Активним членом клубу могла зробитись лише особа, що її кандидатуру було прийнято загальними зборами та що визнавала революційну програму клубу: в галузі політичній — всесвітню республіку, як мету, революцію та комуну, як засіб; в галузі соціяльно-економічній — повну перебудову суспільства на началах колективізму [1]).

Приміром, так само був організований і клуб, що засідав у залі „Білої Короліви“ на Монмартрі [2]). Поруч з відкритими засіданнями, він вживає й зачинених, на яких присутні лише активні члени. Ще один клуб, на вулиці Шаронь, зробив дальший крок на шляху до перетворення в замкнене політичне товариство. Його устав зовсім не

---

[1]) Molinari, o. c., 147.

[2]) Див. Murailles, I, 255, де знаходимо перелік членів-засновників клубу під відозвою, в якій клуб вимагає від уряду виборів у Комуну в найкоротший термін.

дозволяє відкритих засідань, і приступ до нього можливий лише за членськими картками [1]).

Наприкінці облоги між клубами цього роду намічуються певні організаційні звязки: вони виявляються або в тому, що клуби через своїх представників інформують один одного про свої ухвали [2]), як це було на Монмартрі, або намагаються скласти спілку чи „федерацію" всіх революційних клубів [3])

Ця перша спроба з'єднання революційних сил не призвела до будь-яких серйозних наслідків, але вона дозволяє доміркуватися про наявність якогось захованого від нас організаційного процесу, що проходив у самих глибинах паризької робочої маси та що, при іншому розвиткові подій, міг би призвести до утворення справжньої політичної партії пролетаріяту.

Звичайно, пануюча буржуазія мала всі підстави цього лякатися, однак примушена була їх поки-що терпіти: клуби користувалися популярністю серед широких кол паризького населення; отже, спроба зачинити їх напевне викликала би загальне обурення. Це добре зрозумів один з видатних буржуазних журналістів того часу, Молінарі, який розвивав навіть теорію про корисність клубів, як „клапанів" для порівнюючи бепечного виходу революційної енергії. Тому й не дивно, що, коли префект поліції, Кератрі, вніс 10 жовтня пропозицію зачинити клуби, уряд визнав такий захід для даного моменту не доцільним [4]). Політика уряду що до клубів цілком аналогічна тому, що ми знаємо про його відношення до комітетів недріманности. Це й не випадково, бо в організації та роботі клубів останні брали найжвавішу участь. Точних даних про розмір та характер цієї участи бракує, але самий факт не підлягає сумніву. Частенько зустрічаємо членів комітету, що засідають на окремо для них одведених, „комітетських" місцях, поза президією [5]); іноді чуємо, що постанови, які торкаються внутрішніх розпорядків клубу, виносяться від ім'я комітету [6]); нарешті, деяких клубів було прямо влаштовано комітетами недріманности [7]). Очевидно, у цьому ж

---

[1]) Molinari, 169.

[2]) Ibid., 182.

[3]) Ibid., 147: „Голова клубу повідомляє, що зараз ідуть жваві перемови з іншими клубами 18-ї округи, зокрема з революційним клубом „Білої Короліви", про встановлення між ними федераційного звязку... На завтра скликано збори у клубі „Білої Короліви" для остаточного зміцнення спілки".

[4]) Molinari, 79: „...les membres du comité de vigilance qui siègent derrière le bureau".

[5]) Molinari, 176: „Le président (du club Favié, à Belleville) déclare a u n o m d u c o m i t é d e v i g i l a n c e que l'entrée serait désormais demandée sans être exigée".

[6]) Ibid., 177: „Le comité de vigilance qui s'est charqé de l'organisation du club".— Enquête parl., 323 (Déposition du M. Tirard): „Cet club (aux Folies-Berger) a été organisé... par les membres du comité de vigilance".

[7]) Actes du gouvernement du Défense Nation., t. I (éd. 1876) Rapport de Chaper, 67.

звязку знаходиться і на перший погляд незрозуміла дискреційна влада ЦК 20 округ відносно клубів, про що свідчить такий документ:

Центральний комітет двадцяти округ

Клуб, відчинений зараз у церкві св. Сюльпіція, зорганізувався проти волі ЦК 20 округ. Голова — Арман Леві.Асесори — Троель, Ґеві. Секретар — Буфруа[1]). Якщо до цього ще додати вказівку на участь делегатів клубів у засіданнях ЦК, то цим будуть приблизно вичерпані всі наші відомості про взаємодіяння між цими організаціями[2]).

Розглядаючи осередки політичної активности паризьких мас, ми повинні докладніше зупиниться на Революційній Делегації 20-х округ (Délégation révolutionnaire des vingt arrondissements), що не була, як далі доводимо, окремою організацією, а тільки важнішим органом Центрального Комітету. Однак структура останнього остільки невідома та, з другого боку, так мало знаємо про саму Делегацію, що навіть такий серйозний історик, як Буржен, став тут жертвою непорозуміння[3]): мимохідь згадуючи про Делегацію, він каже, що її не слід змішувати з ЦК 20 округ. Оскар Тестю[4]) вважає її за філію Федеральної Ради, якою ця остання користувалася, як затулою, щоб, в разі невдачі, не скомпромітувати Інтернаціоналу в очах робітників. Делегація, каже він, складалася здебільшого з членів Інтернаціоналу, які до неї входили не як представники Федеральної Ради, а як індивідуальні особи. Вона, згідно з власними її заявами, брала участь у подіях 31 жовтня та 22 січня. 21 березня її членами названі Лефрансе, Тейс, Беле, Режер, П'єр Дені, Теофіль Ферре, Шарль Дюмон (згодом делегований Паризькою Комуною до Ліону), Едуард Вайян, Камеліна та Жерарден. У лютому вона надсилає до провінції задля організування революційних сил Альбера Леблана. Про це свідчить знайдений

[1]) Enquête parl., 535. Текст документу вміщено тут з грубою друкарською помилкою, що двічі повторюється: замість comité central des vingt arrondissements, надруковано comité central du vingtième arr. Проте 1) Арман Леві відомий лише як голова ЦК 20-ти окр., 2) незрозуміло, яке відношення мав би ЦК 20-ї округи, коли б такий існував, до церкви св. Сюльпіція, що лежить у 6-ій окрузі. Наведений документ з'являється обіжником ЦК; він оголошений у вигляді афіші та відноситься до більш пізнього часу — можливо, до квітня 1871 р. однак для простого констатування звязку між ЦК та клубами він має значіння й для попереднього періоду.

[2]) Malon, Le troisiéme dèfaite, p. 141 ss: „Делегати клубів приходили на ці зібрання.— Molinari, p. 28: „Le Comité Central Républicaine, composè des délegues des clubs". Звичайно, Молінарі тут трохи помилився, бо ЦК, як ми бачили, складався переважно з делегатів від комітетів „недріманости", але ця помилка в гарно інформованого автора постала тільки через те, що занадто вже стислий звязок існував між клубами та комітетами.

[3]) O. c., 14.

[4]) L'Internationale et le Jacobinisme, II, 90 ss.

при арешті останнього документ, що його підписано секретарем Фед. Ради Анрі Гулле та секретарем Делегації Констаном Мартеном [1]). Одночасно з цією ж метою був делегований до провінції доктор Парізель, згодом член Комуни, при чому його вповноваження виходили тільки від Виконавчого Комітету Делегації та були підписані Ед. Вайяном, як головою, і К. Мартеном, як секретарем [2]).

З ім'ям Делегації зустрічаємося неодноразово протягом цілого лютого, при чому вона майже постійно діє спільно з Фед. Радою та іноді з Федеральною Палатою Робітничих Асоціяцій. Так, наприклад, 4 лютого всі три організації оголошують спільний список кандидатів до Національних Зборів, який складався виключно з робітників, та публікують спільно радикально-соціялістичну програму [3]). 28 лютого ці ж організації звертаються до паризьких робітників з відозвою, де закликають їх не піддаватись на провокацію та втриматися від ворожих виступів проти німецьких військ, які повинні були, за мирною угодою, зайняти на коротенький час частину території Парижу [4]). 5 березня ім'я Делегації стрічається у протоколах Фед. Ради в звязку з питанням про оголошення маніфесту до робітників „усього світу". Тейс запропонував, щоби цього маніфеста було видано разом із Фед. Палатою, але без участи Делегації, „бо ця група розвиває свою діяльність виключно в межах Парижу" [5]).

Наведені дані безперечно свідчать за те, що між Делегацією та Інтернаціоналом існував тісний звязок, тим більш, що перебували вони під одним дахом. Але про походження та характер цього звязку нам

---

[1]) Цей документ надруковано в Testut, l. c. та в Enquête parl, 535. Наводимо його повністю:

Rèpublique Démokratique et Sociale
Délégation

Le conseil federal des sections parisiennes de l'Association internationale des travailleurs et la délégation revolutionnaire des vingt arrondissements de Paris donnent pleins pouvoirs et délégation au cit. Albert Leblanc, membre de l'internationale et membre de la commission exècutive de la délêgation des vingt arrondissements de Paris près les sections de l'internationale et les groupes révolutionnaires de la province.

Paris, le février 1871
Pour le conseil fédéral de l'Association
internationale des travailleurs,
le secretaire
Henri Goullé
Pour la délégation
le secrétaire
Constant Martin

[2]) Enquête parl., l. c.

[3]) Le Vengeur, № 2 (4 лютого 1871), Murailles, I, 866.

[4]) Le Vengeur, № 26 (28 лютого 1871).

[5]) Murailes politiques, I, passim (див. виборчі афіші). Cf. C. Pelletan, Le Comite Central et la Commune. Paris, 1879, p. 10 ss.

нічого не відомо, так само, як нічого не знаємо про походження самої Делегації. Коли вона з'явилася? Ким і для якої мети була утворена? Чим відрізнялася від ЦК 20 округ, який засідав, як ми бачили, також у приміщенні Інтернаціоналу та був з ним звязаний?

На всі ці запитання ми даремно шукали б відповіди в наших джерелах. А проте ці сумніви розвязуються дуже просто, коли припустити, що Делегація та ЦК були одною й тією ж установою, що в деяких випадках виступала під одною, в деяких під другою назвою. Перш за все це припущення нав'язується самою неясністю та непевністю тих назов, що брали собі революційні організації Парижу. Ми бачили, що комітети недріманности звалися частенько комітетами захисту, догляду, напевно вони ж заховуються під назвою республіканських комітетів.

Сама Делегація зветься то революційною, то комунальною, то республіканською. Звідси виникала надзвичайна плутанина, жертвою якої іноді робилися самі сучасники подій і яка доходить до свого апогею в лютому, коли з'являються одночасно трохи не десять центральних комітетів[1]).

У газеті Ж. Валеса Cri du peuple від 1 березня (ч. 8) знаходимо цікавий факт, що ілюструє цю плутанину. 26 лютого з'явилися в приміщення Інтернаціоналу, якраз підчас засідання Федеративної Ради, делегати кількох батальйонів національної гвардії і потребували, щоб ним було дано точних інструкцій та видано зброю: делегати сплутали мирну Федеративну Раду, що займалася обговоренням теоретичних питань, з бойовим, революційним ЦК національної гвардії! Не дивно, що в літературі питання, особливо реакційній, при повній відсутності хоч трохи наукового підходу, ця плутанина ще збільшувалася, наприклад, Максим дю Кан не відрізняє батальйонові ради (про них див. нижче) від комітетів недріманности[2]), Фредерік Даме вважає ЦК нац. гвардії за трансформований ЦК 20-х округ, при чому називає останній комітетом недріманности[3]) і т. п. Навпаки, з Делегацією сталося дещо протилежне: її не сплутали з ЦК 20 окр., що на цей раз мало б підставу, але відокремили від нього, що вже жодних підстав немає.

Справді, прочитаймо таке відношення ЦК нац. гвардії до Делегації 20 округ:

---

[1]) Revue des deux mondes, № 21, „Les prisons de Paris sous la Commune".

[2]) Fred. Damè. La résistance, les maires, les deputés, de Paris et le Comité Central, p. 10, 17: „Le Comité Central de la garde nationale n'était autre chose qu'une transformation du Comité de vigilance".

[3]) Enquête parl., 535. Відношення не датоване, але, маючи на увазі, що ЦК був лише 24-го квітня повідомлений про відмовлення Делегації змінити своє назвисько (Enquête, c. 507), можна його віднести до кінця березня — початку квітня.

До громадян членів Комунальної Делегації двадцяти округ

Громадяни, Центральний Комітет цими днями звернувся до вас із проханням змінити вашу назву „Центральний Комітет Делегації двадцятьох округ“, щоб припинити щоденно виникаючу плутанину. Ваша первісна назва була: „Комунальна Делегація двадцятьох округ“. Є низка фактів, що освячують це назвисько. Наше найменування — „Центральний Комітет нац. гвардії“. Недавні події освятили це ім'я, яке відтепер має історичне значіння. Центральний Комітет сподівається, що ви визнаєте обґрунтованість його доводів, і просить прийняти його братерське привітання (ідуть підписи членів ЦК).

Тотожність Делегації з Центральним Комітетом 20 округ випливає з наведеного документу з повною наявністю. Про це свідчить також і прийнятий 23 лютого статут реформованих комітетів недріманности, в якому ЦК іменується не инакше, як Делегацією [1]). Нарешті, має значіння і той факт, що одні і ті ж особи згадуються звичайно і як члени ЦК“ і як члени Делегації [2]).

Плутанина з найменуванням ЦК 20 округ пояснюється, ймовірно, його складною структурою, про яку, на жаль, не маємо точних відомостей. З одної афіші, оголошеної наприкінці вересня, видко, що ЦК конструювався таким робом: 1) Делегація, цеб-то загальне зібрання делегатів од 20 округ у складі 180 осіб, 2) Воконавча Комісія (що згадується в посвідченні, виданім Альберу Лебланові), 3) Бюро чи президія (очевидно, загального зібрання), що складалась з голови, асесорів, секретаря та скарбника [3]). Зокрема неясна для нас конструкція делегатського зібрання. В афіші від 16 вересня знаходимо про це такі вказівки:

„Громадські зібрання обирають по округах комітети недріманности й захисту; ці комітети надсилають по 4 делегати до центрального республіканського комітету“ [4]).

Але ці дані, що збігаються з тими, які ми навели вище, на підставі переважно вказівок Молінарі, знаходяться у повній суперечності з тим, що знаємо про чисельність Делегації: 20 вересня в ній було 230 осіб, у кінці цього місяця — 160, 6-го січня — 140 [5]). А втім, делегати від кожного з 20 комітетів недріманности складали би разом 80 членів ЦК Наявну суперечність можна розвязати лише в тому

---

[1]) Див. Буржен, згад. твір, де цей статут повністю надруковано.

[2]) Див., наприклад, перелік членів Делегації, наведений у газеті Ж. Валеса від 23 березня (ч. 22) та для порівнання — підписи на „червоній афіші“ Ц. Комітету, надрукованій у Murailles politiques, I, с. 490.

[3]) Murailles, I, с. 263.

[4]) Ibid., 89 — 90.

[5]) Claretie, o. c., I, 292. — Murailles, I, 263, 489 490,

разі, коли припустити, що до складу Делегації входили не тільки представники комітетів недріманности, але й делегати різних революційних груп та організацій, якими кишів Париж; звідси і невизначеність числа делегатів, звідси і плинність політичного обличчя Делегації, що звичайно виявляла якусь пересічну настроїв революційних угруповань усіх відтінків.

Серед цих груп, мимо вже перелічених, слід ще згадати Комітет політичних вигнанців доби Імперії; Гарібальдійський Легіон, що не зважаючи на свою військову назву, був по суті політичним товариством, з певним статутом та програмою; нарешті, Республіканський Альянс [1]).

Особливо цікавий для нас останній, бо він є гарним зразком того, оскільки частенько різноманітні були елементи, що групувалися навколо одної організації. В Альянсі запанувала кінець - кінцем дрібнобуржуазна радикальна течія з якобинським пофарбованням. Через те у середині грудня в ньому відбувся розкол, що призвів до виходу з його складу низки соціялістично настроєних членів, діяльність яких загрожувала „змінити рішучим робом характер республіканської Спілки". Ледрю - Роллен, якому належить оце зауваження, далі виступив із заявою, де він визначає справжні цілі Альянсу: „він повинен, сказав Роллен, привабити до себе ту середню частину паризького населення, яка бажає порядку та яку лякають товариства, що не мають визначеної програми та безладно порушують питання конфіскації та соціяльної ліквідації" [2]).

Цілком зрозуміло, проти кого скеровані ці слова: радикальна дрібна буржуазія хотіла різко одмежуватися від соціялістичних революційних течій та організацій, яких було розглянуто вище. У всякім разі, не можна пройти мимо того цікавого факту, що якраз після реорганізації Альянсу до складу його, поруч з представниками середньої буржуазії, входять майбутні видатні діячі Комуни — Делеклюз, Ант. Арну, Прото і Курне.

У цьому звязку було б надзвичайно повчаючим зіставити програму Альянсу, ухвалену загальним зібранням 15 грудня, з багатьома заходами Комуни. Але це завдання виходить за рямки нашої роботи.

Виробивши свого програму, що відбивала політичні побажання та сподіванки радикальної буржуазії, Альянс, явно конкуруючи з Делегацією 20 округ, стремить перетворитись у центральний комітет,

---

[1]) Molinari, o. c. — Enquête parl., p. 536 — 541. — O. Testut, L'Internationale et le Jacobinisme, II, c, 386 ss.

[2]) Протокол від 12 грудня, Enquête parl., l. c. Під соціяльною ліквідацією на мові того часу розуміли, як відомо, повну перебудову суспільства на соціялістичних началах.

який міг би з'єднати діяльність вже існуючих республіканських громад [1]) та поширити одночасно свій вплив на аналогічні провінціяльні організації. Але позиція Альянсу, що не довіряв урядові Національної Оборони, ненавидів монархію та разом з тим лякався „червоного привиду", була занадто хиткою та суперечливою, щоб забезпечити йому керуючу ролю у русі. Отже, йому не вдалося виперти ЦК 20 округ, і наприкінці січня він сходить зі сцени, щоб знову відродитися вже після 18 березня.

Проте характерна вже сама спроба Альянсу перетворитись у центральний комітет: вона зайвий раз свідчить про справді калейдоскопічну рябизну революційного життя Парижу. Це зауваження є справедливим в однаковій мірі й що до буржуазії, і що до робітничої маси. Не зважаючи на наявність великої сили організацій, або, краще, дякуючи цьому, паризьке населення було слабко організоване. Оце враження повинно ще збільшитись, коли познайомимось з організаціями іншого роду, що у свою чергу відводили у бік потік революційної енергії та знову розбивали його на безліч дрібних річок.

Маємо тут на увазі „ради" та „делегації" національної гвардії. Інкорпорування головної маси паризького пролетаріяту до складу національної гвардії мало, без сумніву, велике значіння для дальшого розвитку подій. Робітник, що вступав у її ряди, що одривався від виробництва і жив на утримання гвардійця в 30 су, знаходив там готові форми організації, які не збігались з описаними вище, але багатьома сторонами були їм рівнобіжні. Це були ротні та батальйонові „семейні ради" (conseils de famille), що існували у національній гвардії на підставі закону 13 червня 1851 р., декрету 14 вересня та інструкції 19 жовтня 1870 р. [2]), а також делегатські офіцерські й салдатські зібрання по ротах, батальйонах та легіонах, які виникають у вересні 1870 р. поруч з „семейними радами" і, очевидно, не припадали з ними.

Первісні функції ротних семейних рад, що складалися з рівної кількости офіцерських та рядових делегатів під головуванням ротного начальника, полягали у „улажуванні внутрішніх спорів", завідуванні

---

[1]) Протокол від 20 грудня: „Філлон пропонує встановити чергову комісію з трьох членів; він вимагає, щоб Республ. Альянс пропонував кожному з своїх членів встановити звязки з існуючими товариствами, що надішлють одного зі своїх членів до центрального комітету, куди його буде кооптовано. Ледрю-Роллен говорить, що, справді, необхідно, щоб наша дія пройшла в уже організовані групи; що утворення нових груп вимагає часу, якого в нас бракує. Він вимагає далі, щоб кожен з членів Альянсу став у зносини з групами своєї округи. Республіканська Асоціяція поширить в такий спосіб свою дію та не загубить, не зважаючи на це, свого характеру центрального комітету... Зібрання приймає ці пропозиції".

[2]) Див. викази Толена, стор. 422, Ж. Феррі, стор. 199, Мортемара, стор. 373 в Enquête. Cf. Murailles, I, 233 s. — J. Favre, Gouvernement de la Défense Nationale, p. 451..

касою взаємодопомоги та розподілі матеріяльних ресурсів серед нужденних нац. гвардійців[1]), у той час як батальйонові ради, що були зложені тільки з ротних начальників та головувалися начальником батальйону, завідували організацією роти, дбали про її озброєння, екіпірування то-що. Що до делегатських зібрань, то їхнє завдання полягало спочатку виключно у виборах офіцерів. Але ці зібрання, зложені з рівного числа офіцерів та рядових гвардійців, обраних по ротах, продовжували функціонувати й по закінченню виборів офіцерів як постійні організації контролю та догляду за діями командного складу[2]).

Між цими різноманітними організаціями вже з вересня виявляється певна тенденція до об'єднання, і начальник головного штабу нац. гвардії полковник Мортемар стверджує на підставі зробленого за його дорученням таємного розслідування, що під той час з'являється „Велика Рада", утворена представниками батальйонових і ротних рад та делегатських зібрань, що швидко зробилася небезпечним конкурентом головного штабу. Тому останній вимагав від уряду повного скасування делегатських комітетів та семейних рад нац. гвардії. Уряд ухвалив задовольнити цю вимогу частково, не бажаючи викликати одверте обурення нац. гвардійців, які незалежно від їхніх політичних поглядів та соціяльної належности цінували господарчо-контролюючу діяльність рад. Декретом від 10 грудня він розпустив делегатські комітети та реорганізував ротні й батальйонові ради.

„Беручи на увагу, читаємо у декреті, що по різних ротах батальйонів нац. гвардії утворилися так звані делегатські комітети, що мають претенсію контролювати командування та відати адміністраційні справи;

„беручи на увагу, що жодним законом не дозволено було скласти ці комітети та що діяльність, яку вони виявляють, шкодить службовим інтересам та інтересам захисту;

„беручи проте на увагу, що одну інституцію, утворену в силу звичаю по ротах Сенської нац. гвардії під ім'ям семейних рад було б корисним зберегти та впорядкувати;

„що ці ради, призначені виключно длязахисту інтересів рот, підтримують дух військової одностайности і братерства, остільки необхідні для тих, хто виконує однакові обов'язки та підлягає однаковим небезпечностям,

„Уряд Національної Оборони ухвалює:

„1. Делегатські комітети, створені по ротах і батальйонах, розпускаються.

„2. В кожній роті може бути організована семейна рада, що повинна дбати про інтереси роти, подавати допомогу нужденним та

[1]) J. Favre, o. c. 452.

[2]) Enguête parl., p. 373. J. Favre, l. c.

хорим нац. гвардійцям, полагоджувати полюбовно всі непорозуміння, які могли б виникнути поміж гвардійцями однієї роти. Семейна рада повинна стежити за сплачуванням винагороди гвардійцям запасу, які вимагають цієї винагороди; свої зауваження рада переказує батальйоновому начальникові, чим, однак, не повинні бути порушеними положення декрету від 14 жовтня 1870 р.

„3. Семейну раду складають виділені кожною ротою офіцери та сержант-майор, до яких прилучаються два нац. гвардійці, обрані більшістю голосів роти, що скликається з цією метою капітаном".

Як і слід було ждати, декрет не мав бажаного ефекту. Делегатські комітети і ради надто глибоко вкоренилися в гвардійській масі, щоб можна було легко їх знищити. Вони тільки пішли у підпілля, звідкіль вийшли вже в реорганізованому вигляді на початку лютого 1871 р.[1]). Але історія їх в ті часи, тісно звязана з виникненням ЦК національної гвардії, повинна бути предметом окремого досліджування.

Політична діяльність цих організацій, до яких входило все, що було найбільш активного в лавах національної гвардії, була сама по собі досить невразливою. Вони були протягом довгого часу небезпечні лише в тому відношенні, що руйнували авторитет вищого командного складу та уявляли придатні опірні пункти для революційної агітації, яка, за даними парламентської слідчої комісії, виходила від ЦК 20 округ. Справді, ще до 31-го жовтня ЦК призначає 40 делегатів, по два від кожної округи, „з метою організувати національну гвардію"[2]), при чому, що розумів ЦК під цим „організуванням", виявляється з виказів Роштюлона про діяльність одного з цих делегатів, Сікара[3]). „Якийсь Сікар, оповідає Роштюлон, згодом член комуни, був делегований мером (7-ої округи) Рібокуром для головування на легальнім виборчім зібранні 196-го батальйону. Через 8 день після виборів він скликав без загального оповіщення та відому порядних людей, навіть без відому офіцерів та унтерів, осіб, на яких він покладав надію, та примусив обрати себе другим капітаном. Цього чину не існувало в національній гвардії. Інші офіцери це йому зауважили. Сікар відповів, що він є політичний капітан та що його окреме завдання полягає в догляді за реакцією та реакціонерами. Безпосе-

[1]) Enquête parl. 199. Пор. викази Мортемара.

[2]) Приводимо список цих делегатів за даними Enquête, 535: Bedouch, président, Napias-Piquet, secrétaire, Texier, Toussaint, Thelidon, Missol, Monestier, Constant Martin, Drosse-Carignant, Vigneron, Maréchal, Landa, Turpin, J. Richard, Armand Levy, Sicard, Trone, Portalier, Pagnière, J. Baux, Parthenay, Chalvet, Rival, Piatra, Turpin, Richard, Benj, Lastineau, Dupas, Piflon, Gastillard (père) Briosne, Rastoul, Eug. Pottier. — Майже всі перелічені особи зустрічаються неодноразово яко клубні промовці, діячі різних політичних товариств, комітетів, членів ЦК нац. гвардії, а згодом і Комуни.

[3]) Clére, Les hommes de la Commune, p. 171 s.

редня його робота обмежувалася тим, що він лаяв та брав під підозру офіцерів, ображав їх та доносив на них громадським зібранням в Pré-aux-Clercs. В такий спосіб він призвів до утворення в кожній роті групи незадоволених, що виділилися в окрему восьму роту... Скінчивши свою працю в 196-му батальйоні, Сікар перейшов до артилерії нац. гвардії, без сумніву, для того, щоб продовжувати і там свої махінації".

Оця картинка, не зважаючи на свій ворожий рухові тон, зовсім не погано ілюструє процес розшарування в нац. гвардії, що призвів до утворення „добрих" та „злих" батальйонів, за висловом начальника ген. штаба, сприяв з'єднанню останніх навколо ЦК нац. гвардії і виявив таким робом глибоку розколину в єдинім патріотичнім фронті.

Ми розглянули організаційні форми громадського і революційного руху в Парижі підчас облоги. Зміст та програми цього руху можуть нас тут інтересувати лише остільки, оскільки вони дозволяють розкрити істоту і простежити розвиток ідеї „соціяльної та політичної Комуни" — ідеї, що зробилася гаслом паризької робітничої та дрібно-буржуазної маси і відограла в багатьох відношеннях ролю, аналогічну тій, яку в нас відограла в свій час ідея установчих зборів.

У перші дні після перевороту 4 вересня про Комуну не було й розмови. Вперше думку про неї було, здається, висунуто — і досить несміло — на делегатському зібранні ЦК 20 округ, що відбулося під головуванням Лефрансе в залі Альказара 20 вересня. Останній пункт ухваленої на цім зібранні резолюції вимагав „негайного обрання Комуни, до якої ввійдуть по одному представнику на кожні десять тисяч мешканців" [1]). Однак, цей пункт у протилежність усім іншим пройшов не одноголосно. Тому в перемовах делегації зібрання з представником уряду Жулем Феррі він був посунутий на задній план. Відмічаючи в протоколі з приводу цього пункту, що Феррі вказав на неможливість зробити вибори в найкоротший термін і відкинув принцип пропорційного представництва, делегація робить таке зауваження: „З огляду на те, що громадянин Феррі дав пояснення з приводу виборів у Комуну, делегати знайшли, що йому можна зробити поступку в цьому пункті. особливо після його остільки ясної і визначеної заяви про намір уряду продовжувати війну до кінця" [2]). Отже найбільш революційна організація того часу — ЦК 20 округ — ще не замірялася тоді поставити Комуну ані поруч з урядом, ані, тим більш, замість нього.

---

[1]) Claretie, o. c. 292. Реакційний доповідач парламентської слідчої комісії Daru явно перекручує історичну перспективу, кажучи, що „з 5 вересня в програмі революційної партії стояла Комуна, але Комуна, встановлена насильством, що мала на увазі під затулою республіки утворити справжню диктатуру". Enquête sur les actes.

[2]) Murailles, t. II, 617. — Claretie, 294. — Encyclopédie du XIX siécle, t. XII, p. 266.

Так само в демонстраціях нац. гвардії 22—23 вересня, зорганізованих, напевно, не без участи ЦК у звязку з роковинами оголошення першої республіки, Комуна ще не висувається як гасло і навіть не згадується в промовах найбільш ворожих до уряду ораторів[1]).

Правда, в міру того, як все більш виявлялася нездатність уряду задовольняюче впоратися зі справами оборони, ідея Комуни робилася все популярнішою[2]) і вже на початку жовтня завойовує, зокрема в робітничих округах, загальні симпатії. Одним з перших констатував цей факт помічник мера 18-ої округи (Монмартра) Лафон, який у свойому офіційному листі до паризького мера Етієнна Араго писав 4 жовтня ось що: „У сучасний момент вимагають тільки одної речи: Комуни, обраної загальним голосуванням, і будьте певні, що це бажання незабаром перетвориться в дійсність“[3]). До цього ж часу відноситься „Декларація“, оголошена у вигляді афіші 36 членами — фундаторами Монмартрського клубу, де вони рішуче вимагають обрання Комуни „в короткий термін“, та також жваві дебати з питання про „організацію Комуни“ в низці інших революційних клубів[4]).

Однак, справа тоді знаходилася ше в стадії дискусії. Тому виступ батальйонів Флуранса 5-го і навіть більш енергійна демонстрація 8-го жовтня, коли, за твердженням Жуля Фавра, зроблено було першу спробу захопити Ратушу[5]), — не стоять ще у видимому звязку з питаннями про Комуну. Проте швидкий — в умовах облоги — зріст політичної свідомости паризького населення в такій мірі сприяв зміцненню ідеї Комуни, що повстання 31 жовтня вже цілком проходить під її прапором.

Що ж тоді розуміли під Комуною?

Це поняття, ще досить неясне і многозначне, саме тому й могло об'єднати навколо себе на недовгий час нам різноманітніші групи й організації, що кожна з них вкладала в нього інший зміст.

Поміркована буржуазія була згідна примиритися з Комуною, як муніципальною радою, яка, будучи обраною по округах, безумовно мала б буржуазну більшість. Ось чому 31 жовтня зібрання мерів було таким одностайним у свойому вирішенні про необхідність комунальних виборів, тим більш, що підчас повстання це був влучний політичний маневр, згодом цілком відверто з'ясований одним з помічників мерів,

---

[1]) Molinari, o. c. 27—35. Murailles, I, 92. — Actes du gouvernement, I, p. 67. Жюль Фавр, доповідаючи урядові про маніфестацію 22/IX, підкреслює, що промовці демонстрантів, Лерміна і Галіяр, вимагали лише двох речей: достойної та енергійної політики що до прусаків і відкладу виборів у Нац. Зібрання, які могли би стурбувати захист.

[2]) Molinari, o. c. 39 ss. — Actes du gouvernement, Rapport de Chaper, l. c.

[3]) Encyclopedie du XIX siecle (Larousse) t. XI, p. 1225.

[4]) Murailles, I, 255. — Molinari, 41, 43.

[5]) Enquete parl. 189. Cf. ibid. p. 300 (викази Флоке).

Флоке. „Ми ухвалили,— каже він,— повернутись до нашої попередньої думки зробити обовязково вибори в переконанні, яке я поділяв з багатьома, починаючи з 4 вересня і до 18 березня, що й на кращий спосіб видерти прапор з рук тих, що користувалися гаслом „Комуна“ і тягли за собою прихильників комунальних виборів,— полягав в тому, щоб нам самим схопити цей прапор та зробити вибори“ [1]).

Відповідно до цієї постанови мерів і після вимушеної санкції уряду було нашвидку складено виборчу комісію на чолі з Доріяном та оголошено відозву, яка призначала вибори на 1 листопада, але дипломатично обминала питання про компетенцію органу, що його треба було обрати, і не називала навіть його ім'я [2]). Само від себе розуміється, що про пропорційне представництво не було і мови: кожна округа мусила надіслати до муніципальної ради чотирьох осіб. Це була остання границя поступок з боку буржуазії, сформулована, у вигляді туманних обіцянок Жулем Феррі, як ми бачили, ще 20 вересня.

Відомо, що обрання муніципальної ради не здійснилося і в цьому навіть вигляді. Спираючись на підтримку батальйонів реакційного Сен-Жерменского передмістя та користуючись нерішучістю дрібної буржуазії, уряд взяв гору над повстанням, відмовився від своїх обіцянок і в плебісциті 3 листопада — улюбленій Наполеоном системі фальшування народньої волі — знайшов був загублену точку підпори. Але ж, коли б цю раду навіть і обрали, навряд вона задовольнила б крайні ліві угруповання середньої та дрібної буржуазії, яка вбачала в Комуні щось більше, ніж звичайнісінький муніципальний орган. На початку жовтня, коли опозиція проти уряду не була ще сильно виявленою, цими колами вже висувалася ідея Комуни як законодавчого органу, при якому уряд Нац. Оборони було б би знижено до становища виконавчої влади [3]). Ця ж точка зору превалювала, без сумніву, і на зібранні офіцерів нац. гвардії, скликаним увечері 31 жовтня за ініціятивою 148 батальйону „задля винесення останньої постанови“ [4]), при чому поміркована більшість зібрання відмовилася дати підтримку рухові тільки тому, що лякалася „революційної Комуни“, що склалася б з Бланкі, Флуранса, Мілієра та інших крайніх революційних діячів, до рук яких перейшла б влада в разі успіху повстання. Дрібні буржуа могли погодитися тільки з Комуною, вибраною легальним робом та за допомогою загального голосування. Один з промовців, Моріс Жолі, так формулував

---

[1]) Enguête parl. 301 ; Cf. Rapport de Chaper, 68 s.

[2]) Murailles pol. I, 310. По деяких округах було зрештою оголошено офіційно Elections Municipales et de la Commune de Paris. Див., напр., виборчий плакат 5-ої округи, Murailles, I, 314 s.

[3]) Molinari, 43:... la Commune de Paris qui serait „la tête“ et dont le gouvernement... serait „le bras“.

[4]) Murailles, I, 303; Molinari, 52 ss.

основні завдання руху: „Єдиний спосіб порятунку... це скликати Зібрання з трьох сот членів (цеб-то на підставі пропорційних виборів — О. В.), що його марно звати Комуною, бо ця назва наводить жах на несміливих людей, але що візьме до своїх рук управління всіма справами, буде одночасно конвентом і комуною та призначить з своїх членів комісію, яку так само марно звати „Комітетом Суспільного Добра“ [1]).

На початку січня це саме питання було предметом жвавого обговорення у республіканському Аліянсі в звязку з наміром цієї організації звернутись з „маніфестом“ до паризької людности. Наперекір пропозиції деяких членів Аліянсу внести у маніфест вимогу про обрання „політичного органу“ пройшла обачніша формуловка Делеклюза про скликання „муніципального зібрання, яке має вповноваження охороняти інтереси Парижу та пильнувати про його захист“, при чому ці вповноваження зібрання повинні припинитись разом зі зняттям облоги [2]). Однак, трохи пізніше під впливом безупинних військових невдач позиція Аліянсу зробилася радикальнішою, і в своїй відозві від 21 січня він вимагає вже негайного скликання „суверенного зібрання у складі двох сот представників“, виділених паризьким населенням шляхом пропорційних виборів [3]).

Зрештою цю „суверенність“ зібрання не слід розуміти літерально: мова йде у прокламації ввесь час про „адміністрування та захист Парижу“.

Таким чином, лінія поведінки радикальної буржуазії, не зважаючи на всі її викриви в той чи інший бік, залишалася незмінно компромісовою: не називаючи ніде Комуни, „щоб не перелякати боязких“, вона вимагає обрання цієї Комуни не яко муніципальної лише, ба також і політичної організації, що її функції повинні, правда, бути суворо обмеженими управлінням та захистом обложеного міста. Коли, після капітуляції Парижу, цей мотив організації Комуни відпав, дрібна буржуазія не відмовилася проте від своєї вимоги політичної Комуни, але перед останньою ставилося вже інше завдання: охорона республіки від замахів на неї з боку монархічної та реакційної „деревенщини“ Версалю. Про це яскраво свідчить такий цікавий факт: 24 березня, коли в Парижі розповсюдилися чутки про згоду Версальського Зібрання дозволити вибори в Комуну, клуб Медицинської Школи, республіканський комітет 6-ої округи і Республіканський Аліянс — всі буржуазні організації — звернулися до ЦК національної гвардії з запитанням, чи не буде це лабетами з боку Нац. Зібрання, та з проханням упевнитися, чи останнє, роблячи цю поступку, мало справді на

---

[1]) Molinari, 185.
[2]) Enguête parl. 540 s. Протоколи Республ. Аліянсу.
[3]) Murailles, I, 791.

увазі політичну Комуну, а не просто муніципалітет. Отже ЦК мусив заспокоювати радикальних буржуа що до їхніх побоювань [1]).

Можна стверджувати, що дрібна буржуазія уявляла собі політичну Комуну як організацію республіканського міста проти темного і монархічно настроєного села. Тому до ідеї Комуни приєдналася інша думка — про федерацію всіх великих міських комун, думка, що свій найяскравіший вислів знайшла згодом — у квітні і травні 1871 р.— в програмах Комуни, в її відозвах до „великих міст Франції“ [2]).

Нарешті слід ще відмінити міцний вплив, що зробили на зформування думки про Комуну ремінісценції з історії Великої Французької Революції. Якобінські симпатії були надзвичайно живими в лавах дрібнобуржуазної інтелігенції, яка в організуванні Комуни вбачала відродження традицій „великої доби“ і стреміла за її допомогою „відновити“, як любили тоді висловлюватися, „розірваний ланцюг часів“.

Зокрема масове озброєння громадян для опору ворогові (levéé en masse), масові обшуки та реквізиції продуктів харчування, призначення політичних комісарів біля генералів з метою виявляти й карати зрадників, встановлення, нарешті, революційної диктатури за допомогою Комітету Суспільного Добра,— оці всі „великі засоби“, що одні тільки, на думку „революційної партії“ [3]) могли врятувати Париж і Францію, були навіяні досвідом Великої Революції.

Тут уже маємо перехід від „Комуни політичної“ до „Комуни революційної“. У цьому розумінні ідея Комуни була засвоєна червоними клубами, і через них вона зробилася добробутом паризького пролетаріяту, який згодом пристосував її до своїх класових потреб, надав їй нову ознаку — Комуни соціяльної. Кажемо „згодом“ тому, що в період облоги при всьому загостренні ворожнечі між пролетаріятом і буржуазією момент соціяльної революції не був ще досить усвідомленим і посувався постійно на задній план питаннями політичного характеру, в чому виявляється, між іншим, вже відмічений слабий звязок Інтернаціоналу з політичним життям робітничої маси. Один з численних яскравих прикладів: Арман Леві, популярний промовець, соціяліст і член Інтернаціоналу, виступає в одному клубі з промовою про „організацію праці в соціяльній республіці“. Йому заперечує інший промовець, який при повній і одностайній підтримці з боку авдиторії робить зауваження, що тепер не час займатися організацією праці, і пропонує відкласти спори з соціяльного питання доти, доки не

---

[1]) Див. газету La Commune од 25 березня (N 6): „Prière de s'assurer gu'il s'agit bien de la Commune politique et non simplement de la municipalité“.

[2]) Пор. також з програмою ліонської революційної буржуазії, яку було подано урядовій бордоській делегації. Testut, o. c. II, 415.

[3]) Революційними партіями звали тоді всі без винятку ліві та опозиційні угруповання і течії паризького руху.

відійдуть прусаки[1]). І треба сказати, що Париж не був у цьому відношенні яким-будь винятком, хоча тільки він знаходився в становищі обложеної та ізольованої від решти Франції фортеці. Робітники інших міст Франції знаходилися тоді під впливом того самого настрою, про що свідчить, наприклад, програма Комуни такого великого пролетарського осередку, яким є Сент-Етьєн. У цьій програмі, оголошеній на початку листопада, знаходимо ось які пункти:

Негайне озброєння всіх громадян до 60 літ.

Вжити заходів для оборони в місцевому, департаментському та національному масштабі.

Вжити фінансових заходів, необхідних для оборони і підтримки Комуни.

Світське навчання та негайне скасування всілякої субсидії церкві.

Заходи задля припинення витіку місцевих капіталів.

Усунення всіх комунальних урядовців, що служили імперії.

Перехід політичної та комунальної поліції цілком у відання Комуни.

Необмежене право реквізиції всього необхідного для захисту батьківщини та Республіки.

Забезпечення громадського харчування.

Право Комуни вживати, за пропозицією виборців, надзвичайних поліційних заходів, що їх вимагатиме врятування Республіки.

Повна незалежність Комуни.

Червоний прапор є прапором Сент-Етьєнської Комуни.

Служба у війську, як і в нац. гвардії, обов'язкова для всіх духовних осіб[2]). У наведеній програмі не знаходимо жодної вимоги, яку міг би висунути виключно революційний пролетаріят. Програма не виходить поза рямці політичних змагань дрібної радикальної буржуазії. Навіть червоний прапор, згаданий наприкінці, не повинен нас омилити що до його характеру, бо його не можна зрозуміти яко символ соціяльної революції: вже з 4 вересня над будинком Ліонської Ратуші, де засідав буржуазний муніципалітет, маяв червоний прапор, оголошений цим муніципалітетом за символ батьківщини в небезпеці[3]).

Не в меншій, як що не в більшій, мірі, ці зауваження правдиві і для програм паризького руху підчас облоги, хоча про зміст цих програм можемо частенько домірковуватися лише на підставі попередніх даних. У всякім разі, в прокламаціях ЦК 20 округ, який хоча й не був чисто пролетарською організацією, мав у свойому складі, як

---

[1]) Molinari, l. c.

[2]) Le Moniteur de Prussiens de Versailles, publié par Georges d'Heylli, t. I, p. 284 ss. Редакція газети робить до цієї програми таке зауваження: „Це програма людей, що змагалися (31 жовтня) скинути уряд Національної Оборони".

[3]) Testut, o. c. I, 389 s.

ми бачили, значну кількість робітників і членів Інтернаціоналу, у цих прокламаціях ніде не висуваються соціяльні вимоги пролетаріяту.

Не хочемо, звичайно, цим сказати, що ідеї соціялізму не користувалися визнанням і успіхом у робітничій масі або що питання соціяльної революції ніде не ставилися та не обговорювалися. Але ми бажали б підкреслити, що ідея політичної і революційної Комуни виникла не в звязку з подібними вимогами й програмами, що вона, іншими словами, зародилася не серед пролетаріяту, а серед дрібної буржуазії, точніше — її лівого крила.

Що ідея Комуни, коли вона пройшла до робітничої маси, була останньою трохи змінена та одержала соціяльне пофарбовання, ми вже відмітили в свойому місці. Але для періоду облоги можемо вказати лише один випадок, коли думку про соціяльну комуну було висунуто досить чітко. Це промова якогось Шнайдера в клубі Елізе-Монмартр, яку Молінарі віддає такими словами:

„Громадянин Шнайдер розглядає питання про те, що зробить Комуна, коли до неї перейде влада... Вона, цілком зрозуміло, повинна буде зайнятись насамперед тим, щоб вигнати прусаків. Коли це буде зроблено у Комуни, як у всякого уряду, виникне потреба в грошах. На думку промовця, їй буде потрібно грошей менш, ніж іншим урядам, бо вона оголосить рівенство утримання та найманої платні. Але гроші все ж потрібні будуть. Де ж вона їх візьме? Вона візьме їх по різних місцях: насамперед — по церквах, багатих золотими та срібляними оздобами, яких вона переведе на монету; вона зможе також використати церковні дзвони... Нарешті, вона сконфіскує церковне майно, майно релігійних конґреґацій, бонапартистів та емігрантів. На кошти, одержані від цих різних конфіскацій, вона годуватиме народ та організує робітничі асоціяції (commanditera des associations ouvrieres), великі товариства, зокрема залізничі кампанії, звідкіль вона витурить акціонерів, представників адміністрації та інших паразитів. Словом, Комуна, справжня Комуна... вигонить прусаків та організує демократичну й соціяльну республіку“ [1]).

Тут маємо вже у стислім вигляді всю програму соціяльної Комуни, точніше— соціяльних заходів Комуни 1871 р. Але, повторюємо, такі думки були ж ще поодинокими, бо вони витискувалися, так би казати, зі свідомости робітничої маси наявністю грізного кільця неприятельських армій, що все тісніше стискували обложену столицю.

Отже, ми розглянули три різні концепції Комуни. Від вибору тої чи іншої з них залежав і спосіб, яким буде цю Комуну організовано. Цілком влучно цей звязок між характером Комуни та способом її обрання був намічений у промові одного з клубних ораторів уже

---

[1]) Molinari, 175 s. Про самого Шнайдера див. J. de Gastyne, Mémoires secrets du Comité Central et de la Commune, p. 15

в останні дні облоги... „Можна,—сказав він,—обрати Комуну в три різні способи, а саме: зробити, по-перше, вибори по округах, але цілком ясно, що тоді Комуну буде конфісковано реакціонерами та єзуїтами, Тьєрами та Ж. Фаврами; можна, по-друге, обрати членів Комуни балотуванням по списках, і в цьому разі республіканці могли б мати більшість: вони її матимуть, якщо взяти на увагу цифри плебісциту в травні; але вони навряд одержать цю більшість, якщо рахуватися з цифрами плебісциту в листопаді. Адже в цей момент справа йде про долю Франції і цивілізації; чи можна їх доручити випадковостям балотування? Очевидячки, ні! Отже необхідно буде звернутися до третього способу виборів, цеб-то до виборів Комуни революційним шляхом. Ми самі повинні будемо обрати вісімдесят чистих республіканців, які створять Комуну і врятують Республіку так само, як її врятували року 93-го".

Ми бачимо, що зазначені тут три способи обрання Комуни якраз відповідають трьом її різним розумінням: муніципальної, політичної та соціяльно-революційної. Характер реальної, історичної Комуни, був, певна річ, визначений співвідношенням сил та соціяльних угруповань, що брали участь в її складанні, але попередня розробка самої ідеї не могла не накласти на неї певної печатки. Бо політична думка паризького пролетаріяту продовжувала й надалі посуватися по вже проведеному річищу. Як в Раді Робітничих Депутатів 1905 року було винайдено згодом здійсненну форму політичної організації робітничо-селянської держави, так само в ідеї Комуни кінця 1870 р. революція 18 березня знайшла готову форму своєї політичної організації.

Т. КАРЕТНИКОВА

До історії скасування Київської автономії[1])

Іменним указом, що його дано Сенату 23/XII 1834 р. від імени Миколи I під назвою „О привилегиях города Киева“, було скасовано всі ті привілеї, що ними користувався Київ до тепер на протязі не одного сторіччя, а саме цим указом було скасовано магдебурське Київське право.

Документ цей настільки цікавий, що подаю його в цілому:

„В особенном нашем внимании к благосостоянию г. Киева — читаємо в йому — желая всемерно способствовать успехам населения его и промышленности, признали мы нужным обозреть в подробности настоящий порядок его управления. Из сведений по сему нам представленных и в Государственном Совете подробно рассмотренных, удостоверяясь, что сей порядок не соответствует существенным выгодам города, и что права, некогда ему данные, и на первый случай впредь до усмотрения подтвержденные, одни давно уже сами собою прекратились, другие же в течение времени и с переменою местных обстоятельств, изменяясь в их действии, обратились во вред и отягощение целому составу городского общества, признали мы за благо, согласно мнению Государственного Совета, постановить:

„1. Для управления городски ххозяйственных дел учредить в городе Киеве, по примеру других городов Империи, Городскую Думу, на основании „Городового Положения“ и последовавших узаконений. Затем Городскую Комиссию, ныне там существующую, упразднить и дело ее передать в Думу.

„2. Магистрату г. Киева как в образовании его по выборам, так и в порядке производства его дел и в отношениях его к губернскому начальству и судебным местам, присвоить все те права и обязанности, какие присвоены прочим магистратам, на основании общих законов.

„3. Освободить Киевское городское общесто от содержания городской стражи, состоящей из 2.000 человек пехоты и 500 человек конницы с артилерией, как от повинности, для благоустройства города по настоящему его положения бесполезной.

---

[1]) Доповідь, що була зачитана в травні 1927 р. на засіданні катедри Історії України, Українського Інституту Марксизму-Ленінізму в м. Харкові.

„4. С отменою сей повинности, хотя бы по общему порядку, все мещане города Киева подлежали отправлению рекрутской повинности натурою, но по уважению того, что некоторые из них пользовались уже от оной из'ятием, оставить в сей повинности тех только мещан, кои, быв приписаны к городу после ревизии 1782 г., доселе оную отправляли; со старожилов же, в ревизию 1872 года записанных и с семейств их, в каждый рекрутский набор по губернии взыскивать по 1.000 рублей деньгами за всякого причитающегося с них рекрута, и деньги сии, не внося в казну, обращать в городской доход и употреблять в пользу самого города и в пособие его благоустройству. При сем не воспрещается городскому обществу отдавать мещан в рекруты и натурою по общественным приговорам, на общем основании существующих для сего правил, но без зачета их в денежную рекрутскую повинность, как следующую не в казну, но в городской доход, и предназначенную в пользу самого города.

„5. Как по общим законам за бесчестие словом, письмом или делом, городскому обывателю учиненное, положено определенное в законе взыскание: то и мещане города Киева имеют, все без из'ятия, пользоваться сим правом во всей его силе; тем же из них, кои отправляли доселе городскую службу и пользовались так называемым шляхетским бесчестием, вместо оного пользоваться по жизнь их правом взыскания за бесчестие, им нанесенное против мещан по окладу их вчетверо“ [1]).

Історія самоврядування Києва від віків сперта на магдебурське право, нараз урвалася,— Київ увійшов на становище всіх інших місць бувшої Російської імперії, що жили „на основании общих законов“.

Щоб зрозуміти вагу цього акту, пригадаймо собі коротко попередню історію Києва.

Магдебурське право було надано Києву ще наприкінці XV ст. Не буду спорити тут з приводу думок В. Б. Антоновича, М. Ф. Владимирського - Буданова, М. Грушевського та інших вчених, що спеціяльно досліджували питання про причини надання русько - литовським містам магдебурського права, мовляв, надавалося воно з метою охорони торговлі, охорони міщанства від грабування та сваволі воєвод, що стримувало економічний зріст міст для князів, що давало можливість збільшення повинностей та заміни натуральних повинностей грошовими, як це в цей час (XV ст.) проводилося урядом на практиці. На мою думку причини виникнення магдебурського права в нас не в цих формальних мотивах, що їх кладе в основу, приміром, В. Антонович, ілюструючи наданнями, між іншим, грамот таким містам, як Чигирину, Горохову, Сальниці, Крилову, Лисянці, Копай - Городу то - що. Грамоти ці, що в них було сказано, як, приміром, в грамоті для м. Лисянки, що

[1]) П. С. З. Р. И., т. X, отд. II. Собр. 2-е, № 7694а — в.

„мы разрешили на грунте нашем украинном... место осадить людьми добрыми и честными. И дабы усилить их защиту и безопасность, необходимые в стране Украинной, лежащей по соседству с неприятелями креста святого и на самом пути их также желая усилить их зрение, мы жалуем им Магдебурское право... за то они должны будут палисаду устраивать и окружать себя стенами и башнями... а каждый из мещан обязан запастись рушницею доброю, двумя фунтами пороха и копою пуль; каждый же не запасшийся или не желающий иметь у себя вышеозначенных предметов, необходимых для постоянной защиты города, будет подлежать наказанию, назначенному нашим замковым урядом“ [1]), мали своє джерело не так в інтересах короля, як в тогочасних класових змаганнях городської буржуазії з наростаючим поміщицтвом. Але, як сказано, про це тут говорити з цього приводу не прийдеться мені, воно й не входить у моє завдання.

Основний змисл магдебурського права був той, що населення з міста на підставі магдебурського права користувалося самоврядуванням: воно мало право перш за все вибирати з посеред себе війта та урядовців магістратури, що на них лежало право й обов'язок керувати містом. Війт і члени магістрату обиралися на все життя. В компетенцію магістрату входили справи адміністраційні, господарчі, судові цивільного характеру та справи карні. Першими трьома керувала рада; члени магістрату, що в раді відали цими справами, мали назву райців. Що торкається справ карних, ними керувала лава, що мала право навіть карати на горло. Члени магістрату, що належали до лави звалися лавниками. Таке право на самоврядування одержали, як сказано, й київські міщани в результаті тих грамот, що їх одержали вони на протязі XV, XVI та пол. XVII ст. На основі їх вони користувалися великими пільгами. Так, прим., вони звільнялися від загальної військової служби, а для охорони міста мали свою міліцію пішу й кінну. Що торкається торговлі, то київські міщани були звільнені від усякого мита, вони мали право відкривати ярмарки (про кожен зокрема доводилося все-таки брати окремий дозвіл), засновувати гуртові склади, курити горілку та шинкувати в місті. Виробництва київських міщан мало свої окремі корпоративні оформлення. Так, приміром, київські ремесники поділялися на цехи, кожний цех мав свого старосту, при чому ремесники в цехах в порівнянню так званих „партачів“, не принятих в цехи користувалися окремими пільгами.

Року 1494-го київські міщани вперше одержали „уставную грамоту“ литовського великого князя Александра [2]).

В грамоті саме слово „магдебурське право“ ще не згадується, але в багатьох місцях говориться за війта, вказуються моменти

[1]) В. Антонович, Монографии по истории З. и Ю. З. России. Т. I, К., 1885 г. 158 стр.

[2]) „Акты Западн. России“ т. I, № 120.

деякого обмеження прав воєводи, даються полегші становища міщан що до військової повинности, що до повинностей на користь замку; міщан звільняється, між іншим, від штрафів за держання в хатах вогню. Це, треба розуміти, торкалося в першу чергу ремісників, що працювали й ночами. За цею грамотою прийшла небаром ще одна грамота, дарована Київу 1497 року тим же князем Александром [1]), що ще більше полегшувала становище київських міщан. Надано її, як видко, в звязку з нападом татар, списуючи з Києва між іншим податки на деякий час поки місто „спроможеться".

Оце перші відомі звістки про самоврядування Києва. Безперечно, що в силу росту київського міщанства на такій ступені інститут самоврядування м. Києва не залишився, не зважаючи на перші з цього приводу суперечки міщан з земською знаттю. Королям доводиться й дальше встановляти київські права самоврядування. Вже наступник Олександра Сігізмунд I, що підтвердив дотеперішні права й привілеї київських міщан кількома грамотами, також зневолений був піти назустріч київському міщанству. Про це свідчать дві грамоти, що з них одна (1522 р.) була надана київським міщанам [2]), друга (1523 року) воєводі київському Немиричу [3]).

В грамотах Сігізмунда I уже виразно оформлено автономію Києва за магдебурським правом: так в грамоті 1514 р. [4]) сказано: „Право немецкое, реченое Майтборское, дали есьмо вечно месту нашему Киеву и все мещанам, нынешним и напотом будучим в нем... Також их всех мещан наших от всякого права и моци, и насилия наших подданных наших, от воевод и от судей от всех посполите врядников наших вызволяем..." Сином Сігізмунда I, Сігізмундом Августом в двох жалуваних грамотах, що підтверджували київські привілеї, ще раз виразно згадується магдебурське право міщан міста Києва.

Всі оці надавані грамоти мають на собі безперечно відбиток того економічного початкового росту міст, що проходив в економічному життю того часу на Україні. Як відомо в ці часи спостерігаємо остаточну перевагу грошового господарства в краю, що за своїми результатами набирало подекуди значіння економічної революції. Очевидно, що міста в першу чергу мусили пережити на собі цей процес. Вже XV ст. характерне в нас тим, що нечувано йшов зріст торговлі вкупі з розвитком ремесла, що й спонукувала українські міста змагатися на німецький лад за магдебурське право, яке мало ще й оформити їхні торговельні звязки з Заходом, а не тільки забезпечити розвиток їхнього добробуту, як висновок внутрішнього обміну на багатих торгах та ярмарках.

---

[1]) Акты З. России, т, I, № 143.
[2]) Акты Ю. З. России, т. II, № 106.
[3]) Акты Ю. З. России, т. II, № 108.
[4]) Акты Ю. З. России, т. II, № 103.

Але й сільське господарство, переживало процес переходу на товарове господарство, ознакою чого в йому була поява фільварку, поява збіжжевої фабрики на крепацькій праці. Це й виступило особливо яскраво, починаючи з половини XVI ст., в звязку з великим попитом Західньої Европи на збіжжя, коли можна було спостерігати виразно експортову лихоманку. Цей процес і привів небаром до конкуренції міста з фільварком, головним чином за експорт, що його фільварок намагався ступнево монополізувати в собі, збираючи до себе й всю торговлю. Міста стали через це в безвихідне становище, вони занепадали, й тратили своє значіння не тільки, як центри транзитної вивізної торговлі, але також, що й було головне, як центри внутрішнього обміну. Їх місце в цьому відношенні крок за кроком займав шляхетський фільварок.

Цей черговий економічний процес, що кінець кінцем ніс створення нових економічних центрів - фільварків з їхньою експортовою лихоманкою, ступнево почав нівечити міське самоврядування. В процесі цього нівечення починало що - раз більше тратити значіння й київське магдебурське право.

До цього ще й приєдналося таке явище, як і інкорпорація українських земель до Польщі. Як відомо, постановою Люблинського Сойму (1569 р.) Київ разом з українськими землями приєднано до Польщі і до 1654 року він залишався в її складі. Правда, права міста Києва ще раз було підтверджено королями з усього періоду: Сігізмундом Августом [1]) з приводу прилучення українських земель до Польщі; вдруге цим же Сігізмундом Августом—грамотою з 1570 р. [2]), що залишала в силі старий порядок обрання війта, а саме, що міщани мали право вибирати чотирьох кандидатів (за одного з них просити) „а ми (цеб - то король) з ласки нашои господарської того им за війта листом нашим підвердити маем“; втретє Стефаном Баторієм р. 1576 [3]); згодом Сігізмундом III. Із багатьох його грамот для м. Києва тричі, цеб - то 1589 р., 1605 р. [4]) та 1615 р. [5]) ще раз підтверджено було право на вільну торговлю міщан.

Цікавий зокрема судовий декрет Стефана Баторія з 1585 р. на волю київських міщан від ула й мита. Владислав IV, що був наступником Сігізмунда III, ще раз [6]) ствердив права Києва, зокрема видав

---

[1]) Київ та його околиці в історії і пам'ятках — 1926 р. В. Щербина.— Боротьба Києва за автономію. Стор. 175.

[2]) Акты Ю. и З. России, т. I, № 155.

[3]) Київ та його околиці в історії і пам'ятках — 1926 р. В. Щербина. Боротьба Києва за автономію. Стор. 276.

[4]) Там же.

[5]) Арх. Ю. З. Росси, ч. V, т. I, № XXX.

[6]) Київ та його околиці в історії і пам'ятках — 1926 р. В. Щербина. Боротьба Києва за автономію. Стор. 178.

привілея 1634 р. в справі заборони київським купцям складати крам по інших місцях в Києві, крім „гостинного двора“, під загрозою конфіскації майна [1]). Востаннє від польських королів Київ одержав привілей від Яна-Казіміра 1650 р. [2]), що в ньому король „имея взгляд и милостивое призрение на граждан города тамошнего“, підтвердив ще раз всі права і привілеї Києва.

Не зважаючи, однак, на ці нові підтвердження автономії самоуправління, Київ за цей час, можна сказати, й собі став перед загрозою змін, що впливали на загальне становище міст того часу. Правда, його охороняло до деякої міри те, що він подекуди заслонювався козаччиною, але це не перешкоджало, щоб тимчасом старі тертя між київським самоврядуванням та земською знаттю росли що-раз ширше й глибше. І не завсігди наказні грамоти допомагали в боротьбі київського міщанства.

Шляхта вже в перших роках XVII ст. за постановами 1607 та 1620 р. добилася того, що війтом в Києві міг бути тільки шляхтич, ще й з військовими заслугами, що й було першим формальним виломом в дотеперішній автономії м. Києва.

Як сказано, заслонений козаччиною, Київ все-таки не піддавався, а з початком XVII ст. ще й став економічно зростати, боротися з шляхецькою конкуренцією. Сприяли в даному разі оці особливі умови подніпровського життя, що виросли із появою козацтва та зі зростом його на початку XVII ст. І хоч поширяти своє політичне самоврядування Київ не був все-таки в силі, навіть серед оцих сприятливих умов, як за доби Сагайдачного, але одночасно він все-таки встигав захистити оце самоврядування від повної ліквідації, що переживали інші міста. Виявленням цього успішного захисту й було систематичне підтверджування з боку королів основних положень цього самоврядування. Надто виявляли цей захист ще й інші моменти. Згадаймо хоч би успішну боротьбу київських міщан „з приїжджими купцями й жидами“, що в ній державна влада мусила йти на захист інтересів київських міщан: королевською грамотою 1619 р. [3]) було заборонено євреям селитися в Києві, купувати доми; а взагалі приїжджим купцям цією грамотою заборонялося спинятися в приватних домах, а перебувати лише в „гостинному домі“, наказувалося бути в Києві для всіх своїх торговельних справ лише один день, не торгувати поміж себе, а тільки з київськими міщанами. За порушення цього всього загрожувала конфіскація будинків, ними куплених, і всього привезеного для продажу краму.

---

[1]) Архівна справа, 1928 р., кн. 5.
[2]) Акты Ю. и З. России, т. X, № 13.
[3]) Сборник Муханова, документ № 115.

II

Такі були шляхи автономії Києва до революції 1648 р. Після революції началася для неї нова доба. Першого березня 1654 року, після Переяславської угоди, Київ було занято московським військом і мешканців було приведено до присяги на вірність цареві, залишаючи за ними, як за окремою політичною одиницею, право жити на підставі старовинних прав та привілеїв. А 1686 р. Київ остаточно з невеличким районом перейшов під безпосередню зверхність Москви, за що московський уряд заплатив гетьманщині не малі на ті часи гроші — 146.000 карбованців. Представниками державної влади та начальниками залоги в Києві від тепер стали царські воєводи. Компетенцію перших від Москви призначених воєвод (кн. Куракін та кн. Волконський) розмежовано од міського самоврядування таким чином, що для їх залишено майже виключно військові справи, фінанси ж та суд формально залишено за місцевою владою. Основою цього розмежування була одержана 16/VII 1654 р. від московського царя грамота з підтвердженням давніх прав Києва[1]. Оскільки ця грамота лягла в основу всіх дальших дарувальних грамот, що надавалися Києву на протязі кінця XVII, XVIII ст. та на початку XIX ст., не зайве буде дещо подрібно зупинитися на ній. „И Мы, Великий Государь, Наше Царское Величество... велели им (цеб то київським міщанам) — читаємо в цій грамоті — быть под нашего Величества высокою рукою по прежним правам и привилегиям, каковы даны им от королей польских, тех прав и привилегий ни в чем нарушивати не велели...“ І дальше перераховуються пільги київських міщан: дозволяється в „Черкаских городах“ торгувати без мита; мати в Києві склад „всяких приезжих купецких товаров“; зо всіх своїх доходів, „с питья, и с меду, и с вина, и с горелки, с полков с'естных товаров, и с лавок, и с торгу, со всего, и с воскобойни, и с перевозу, что по Днепру, и со двора гостинного, с весу... по три тысячи золотых указали киевским мещанам давати в Нашу Царского Величества казну ежегодно безпереводно“. Слово „безпереводно“ додано, щоб підкреслити ріжницю в змісті по цьому питанню грамот польських часів, де наказувалося ці 3000 золотих давати польському воєводі. До цього додано ще дві значних пільги: київські міщани звільнялися від військової повинности і мали — це було найцікавіше для ремесників, — „с огнем сидети в вечеру и в ночь с збереженьем“. Цього ж року Київ одержав ще ряд грамот: грамоту на звільнення Києва від податків на 10 років на цеховий устрій, грамоту про платню війтові та урядникам то-що.

Наступник Олексія Михайловича Федор Олексієвич окремою грамотою підтвердив Києву все те, що даровано грамотою 1654 року,

[1]) П. С. З. Р. И., т. I, № 133.

а саме, що „быть тому всему против того, как писано в жалуваних грамотах отца Нашего“, при чому додавалося, що „им быть войту Ждану Тадрыне, — и бурмистрам, и райцам, и всем урядникам, и мещанам, видя к себе Нашу... премногую милость, Нам, Великому Государю Нашему. В-ву служить верно и всякого добра хотети и во всем Наш... указ и повеление исполнять, а Мы... учнем их, войта, и бурмистров, и райцев, и урядников, и всех киевских мещан, держать в Нашем Царского Величества милостивом жалование и в призрении, в том бы им на Нашу... премногую милость и жалование и призрение быти надежными“ [1]).

Так почалася нова доба для автономії міста Києва, що привела до загибели цієї автономії. Пізніші царі спершу всі по черзі начеб-то підтверджували права й привілеї м. Києва. Але тому, що ці права й вольності являли собою цілковиту суперечність всім централістичним змаганням імперії — тому надавання нових жалованих грамот фактично перетворювалося тимчасово в формальне виконування традицій, в той час, як стародавні права й вольності Києва без кінця порушувано представниками цієї імперії, поки нарешті їх зовсім не було скасовано.

Вже це одно, що в часи приєднування України до Москви, Київ вилучено зі складу Гетьманщини казало такого сподіватися.

Воно й не могло бути інакше, коли зважити, що Київ, це найжвавіший торговельний український центр міг стати основною перешкодою для здійснення колоніяльної політики Москви на Україні, через що й треба було Москві, за всяку ціну оволодіти ним [2]).

Колоніяльні змагання московської держави й взялися ступнево до все більшого й більшого обмеження прав самоврядування київських міщан. Ці обмежування все цілком відверто виступили на сцену з самого початку XVIII ст., хоч і до того часу права й вольності Києва систематично порушувано через воєвод — представників центральної влади. В перше десятиліття XVIII ст. воєвод заміняється на губернаторів, а ці раз-у-раз поширюють свою компетенцію — окрім військових справ, що дозволялося їм положенням, вони починають втручатися в судові та фінансові справи Києва. Добу Петра I доводиться рахувати через те першим рішучим, абсолютно не замаскованим проявом наступу російського торговельного капіталу на вольності Києва — на його самоврядування. Кульмінаційною точкою в цій загальній лінії можна зазначити добу Катерини II, з її руйнуванням Січи, касуванням гетьманства, відданням України під владу Рум'янцева. Її відношення до київського самоврядування яскраво видно з поведінки в звязку з виборами нового війта 1766 р. Вона наказала генерал-губернато-

[1]) Ленингр. Центр. Истор. Арх. (Арх. бывш. М-ва Внутр. Дел). Дело Д-та Полиции Исполн. за 1826.

[2]) Пор. Слабченко. Організація хозяйства України. Т. IV, стор. 3.

рові Глібову вплинути на міщан, щоб було обрано на четвертого кандидата прокурора Київської губерніяльної канцелярії Пивоварова. Міщани його не вибрали. Через деякий час новопризначений генерал - губернатор Воєйков, з наказу Катерини, зібрав магістрат та міщан і роздер на очах усіх протоколи попередніх виборів, наказавши провадити нові. На цей раз Пивоваров був обраний одноголосно.

Висновком цього наступу московського капіталу на Київ було часткове пристосування до київської автономії нового „Городового Положения". З 1785 року наслідком того київський магістрат втратив дев'ять десятих попередніх своїх прав, залишаючися по суті речі тільки як судова інстанція для міщан.

В оцій загальній російській політиці що до Києва останній раз - у - раз втрачував і давнє своє національне обличчя.

Ще до прилучення його до Москви можна було спостерігати окремі моменти загостреної національної боротьби з боку київського міщанства. А пізніш, вже з першого дня приєднання Києва до Росії в боротьбі київського магістрату з чужинецьким напливом на перший план виступила боротьба проти великоруських купців. Правда, ще грамота Петра Великого з 1699 року ґарантувала Києву те, щоб „приезжим в Киев торговым людям на обиду им мещанам в лавках вместе с ними не сидеть и никаких товаров в локоті і фунти и в золотники не продавать" [1]). Але вона ніякого практичного значіння супроти приїзду в Київ московських купців не мала.

Безконечні скарги того часу від імени київського магістрату на великоросійських купців підтверджують те, що й грамота Петра I не захистила Києва перед інвазією в місто носіїв російського торговельного капіталу. Московський елемент що раз густіше оселюється в Києві, не зважаючи на неодноразові заборони цього в царських грамотах та сенаторських указах. А таких указів та грамот чимало можна зареєструвати за той час. Так, приміром, 8/II 1744 року було дано за клопотанням київського магістрату від Сенату указ, що в ньому, між іншим, ще раз підтверджувалося заборону „приезжим торговым людям" торгувати в роздріб на Подолі. Але якраз оцей саме неозначений вираз „приезжие люди" і давав можливість московським воєводам та губернаторам інтерпретувати його так, як це було в даний момент їм вигідно, — звичайно, однак, не пристосовуючи його до великоросів.

А їх у Київ в ті часи сунуло з півночи раз - у - раз більше. За довідкою, що її було зложено магістратом київському генерал - губернаторові 1741 року рахувалося великоросійських купецьких людей: „тих, що власним двором жили на Подолії — 11, при чому 2 з них мали

---

[1]) Ленингр. Центр. Истор. Архив (Арх. бывш. М - ва Внутр. Дел.). Дело Д - та Полиции Исполн., за 1826 год.

по два власних двора та по дві крамниці; таких, що жили в найманих дворах — 26, з них 2 мали по дві, а один 3 крамниці; тих, що жили в горішньому місті — 6, з них один мав 3 крамниці [1]).

Таке становище вельми негативно впливало на київське туземне міщанство. Тож не дивно, що від другої половини XVIII ст. все частіш чути скарги міщан та магістрата на упадок торговлі, при чому в числі причин цього явища магістрат виразно вважає великоросіян — откупщиків, що місцевих „маломощных купцов привели не в состояние".

Але не тільки приїждже російське купецтво обезсилювало Київ. Велику допомогу в цьому робили ще й свої земляки козаки. Одним з найважливіших привілеїв київського міщанства, як було сказано раніш, було право шинкувати. З цього приводу вже на початку XVII ст. помічалися тертя між міщанством, з одного, та козаками й духівництвом, з другого боку. На протязі XVIII ст. боротьба між ними довкола цього питання йшла ще в більш загострених формах, хоч майже у всіх царських грамотах цього періоду підтверджувано цього привілея киян. Козаки, духівництво, манастирі та „ратные люди" — ось ті, на кого безперестанно скаржилися міщани й від кого намагаються забезпечити себе грамотами російських царів.

І „землячки" не гірше московитян напосідали на самоуправління київських міщан, підриваючи їх економічно. Візьмімо, напр., грамоту Петра І від 1720 року, надану київському магістратові. В ній читаємо: „А в тех их поданных просительных пунктах (київських міщан) написано: кабак, с которого они, мещане, платят ежегодно, в нашу царскую величества казну по шести сот рублей... вовсе разорился... а к тому еще на них две тысячи долгов... ныне как козаки, так и духовного и мирского чина люди волоским и вином, пивом, медом безопасно шинкуют... законники монастырей киевских... ловить рыбы не дают. Поймав рыбалок, их бьют, грабят, оковав, в тюрьму сажают и забивают в колодки и принуждают землю носить; так же в лесах дрова рубить не велят, поймав на дороге, бьют, грабят, лошадей, топоры отнимают... Пивоварни и воскобойни как духовные, так и козаки многие построили от чего чинится великая ратуше убыль, а им оных по указу держать не велено" [2]).

І все це не припинялося, хоча не раз в грамотах підкреслювано, щоб в Києві „как духовного, так и мирского чина людем, кто они какова чина ни есть... никому никаким питьем не шинковать и продажи не иметь, понеже та питейная продажа утверждена... прежними жалуваными грамотами ратуше", а коли ким не законно збудовані воскобойні та пивоварні то їм „тем людем снесть, что бы от них ки-

---

[1]) Чтения ист. об-ва Нестора Летописца. Кн. 6., стор. 175, Київ, 1892.

[2]) Ленингр. Центр. Истор. Архив (Арх. бывш. М-ва Внутр. Дел). Дело Д-та Полиции Исполн., за 1826 г.

евской ратуше никакой помехи и препятствия не было“ [1]). Згадаймо хоч бы указ, що його видав 13 вересня 1743 року Петро I і що ним заборонялося шинкувати всім козакам та манастирям, крім Михайлівського, з загрозами певного штрафу [2]).

Київський магістрат даремне раз-у-раз скаржився то в губерніяльну канцелярію, то до губернатора, то в сенат, що ні козаки, ні манастирі не виконують цього указу. Козацька старшина нехтувала накази й укази, через що часто приходило до гострих сутичок. Про одну таку сутичку оповідає жалоба магістрату київському генерал-губернаторові від 1/II 1748 року. „Сего февраля 1-го числа ночью — пише магістрат — когда обычный магистратовый обход (в коем был урядник присяжный Гаврил Иванович с слугами и караульными солдатами) для поимки всяких непотребных по улицам и по шинкам шатающихся людей и для выемки в козацких шинках подступной горелки, ходил... то сотник Гудима с атаманом Кругляком (он же и Окунь) с множеством козаков с дручьем напав разбойнически... били полусмертным боем [3]).

Правда, деколи міщани добивалися й свого. Так, приміром, 1760 р. Сенат видав грамоту: щоб „записанных киевским сотником (Гудимою) в козаки мещан и слуг магистрацких немедленно из козаков выключить, магистрату возвратить... киевского отставного и нынешнего сотников Гудимов и козаков всех для пресечения происходимых у них с магистратом киевским и мещанами всегдашних по разным причинам, а особливо по винному шинкованию безконечных ссор, драк и тяжеб, а от того чинимых правительствующему Сенату и другим командам немалых жалобами докук и затруднений, из Киева вывесть в другое малороссийское свободное место, а Киевский магистрат с мещаны во всем по их привилегиям, жалованым грамотам и указом содержать и от всяких обиж защищать и оберегать“ [4]).

Але це були окремі випадки, загалом жалоби київських міщан так і залишались без вирішення, хоч для підтримання їх приходилося київським міщанам нераз і платити чималі подарунки різним значним урядовцям, починаючи від фельдмаршала, кінчаючи писарчуком канцелярії.

Молчановський в своїй статті „Бюджеты города Киева в середине XVIII стол.“ наводить такі факти подарункових витрат магістратом: „Бывш. здесь генерал-губернатору Леонтьеву — корову за 6 руб.“ (1752 год), „обер-коменданту Костюрину барана за 1 руб.“ (1752 год),

---

[1]) Ленингр. Центр. Истор. Архив. (Архив бывш. М-ва Внутр. Дел). Дело Д-та Полиции Исполн., за 1826 год без №.

[2]) П. С. З. Р. И., т. II.

[3]) Истор. Матер. Архива Киев, Губ. Правления. Вип. 6, К., 1884.

[4]) П.С.З.Р.И., т. 15, № 11, 128. Истор. матер. из Архива Киев. Губ. Правления, вып. 1, стор. 202.

„оному же генерал-майору Костюрину и преосвященному в презент осетров свежих 2 за 4 руб. 80 коп.“ (1754 год), „приездившиму в Киев для некоторого дела господину кавалеру Брилкину в презент сахару 1 руб. 90 коп.“ (1754 год).

Безперечно, що нерівна боротьба київських міщан з козацькою знаттю та з великоруськими „гостями“ сильно обезсилювала політичне значіння Києва, що раз в міру того, як в йому осідає зайшле купецтво, в першу чергу російське, а з тим обмежуються й привілеї самоврядування. Серед цього процесу вже наприкінці XVIII ст. Київ загубив давнє своє автономне право і свою економічну незалежність.

Правда, на початку XIX ст., 29 грудня 1801 року ще раз надано було Олександром I Києву грамоту, що стверджувала старі права його й вольності. „Киевское Городское Общество в лице депутата своего именитого гражданина Георгия Рыбальского — читаємо в цій грамоті — принесло Нам всеподданнейшее прошение о подтверждении им прежних их преимуществ и прав, вольностей и городских выгод, дарованных в Бозе почивающими Великими государями предками Нашими. И Мы всемилостивейше нисходя на сие прошение и в ознаменование всегдашнего благоволения Нашего к верному обществу граждан древняя сия столицы в Бозе почивающих Всепросветлейших предков Наших, все права и преимущества в различные времена им присвоенные и доселе безотменно существующие, поколику они сообразны с общими Государства Нашего установлениями и законами, признали за благо утвердить и навсегда удостоверить, яко же сим подтверждаем и удостоверяем во всей их силе и неприкосновенности. В уверении чего и сию Нашу подтвердительную жалованную грамоту Собственною рукою подписали и укрепить ее Государственною Нашею печатью повелели“ [1]).

Але вже через рік той сам Олександр I наприкінці 1802 року видав нового указа на ім'я київського військового губернатора Фенша „О составлении особенного комитета для рассмотрения счетов Киевского магистрата“, — чим наніс серйозний удар по останкам міського самоврядування. Залишилося тепер тільки формально скасувати неіснуючі в дійсності привілеї Києва. А на це не прийшлося довго чекати.

Перша ластівка, що віщувала кінець формального існування київського самоврядування прийшла з новим царем, Миколою I. Трапилося це так. З початку 1826 року міністерство внутрішніх справ одержало прохання кількох губерній, в тім і міста Києва, від імени тамошніх дворян та купців, дозволити їм вислати депутатів „для принесення Его Императорскому Величеству всеподданнейшего поздравления с восшествием на престол“. Микола I відмовив, однак, цьому проханню, визнавши зайвими взагалі такі депутації. Про це дізнаємося з листа

---

[1]) Ленингр. Центр. Истор. Архив (Арх. бывш. Мин. Внутр. Дел). Дело Д-та Полиции Исполн., за 1826 год.

начальника стола канцелярії міністерства внутрішніх справ Барабанова, що, сповіщаючи про цю відмову, Департамент Поліції Исполнительної, писав: „О сей Высочайшей воле сообщено было тогда же помянутым гражданским губернатором в том числе и Киевскому, донесшему о намерении тамошнего магистрата вместе с почтеннейшим обществом граждан составить депутацию для поздравления Его Императорского Величества с восшествием на престол“ — поясняючи йому, що названа депутація київських міщан мала бажання й намір прохати у Миколи I підтвердження давніх прав і привілеїв м. Києва [1]).

Відмова київському міщанству в традиційному підтвердженні їхніх прав не була випадкова. Але її можна було вже заздалегідь передбачати коли зважити, що в такі часи київське міщанство вже цілком улягло російській інвазії торговельного капіталу, що захопив у місті всі важливіші живчики економічного життя. Чи була будь-яка змога місцевому дрібному виробникові боротися хоч би й з захожим підприємцем-кустарем з Росії, що заливав Україну своїми дешевими, досконаліше зробленими товарами? Очевидно, що ні. Це зауважує вже в той час і сам Фундуклей, мовляв, „казалось бы, что как раз легче всего заработать местным жителям при постройках большие деньги, но на деле было иначе. Местные столяры и кровельщики почти совершенно вытеснены от этого промысла, а занимаются им почти исключительно мастера, приходящие на работу из русских губерний“ [2]). Аджеж пропорція київського міщанина навіть в цій групі виробництва була така, що в 1845 р. в Києві російських теслів раховано — 1227, тоді як місцевих (киян) тільки 54. А вже що до торговельної справи, то київських міщан наявно вже перемогли московські купці. Досить сказати, що 1830 року на українських ярмарках російських мануфактурних товарів було продано на 22 м. крб. сріблом, цеб-то 3-тя частина всієї продукції російських мануфактур [3]). При чому можливості польської конкуренції на українському ринку, що могла ще паралізувати монополію московських купців в Києві, цілком було усунено. Якраз в звязку з польським повстанням 1831 року й було оголошено царського наказа, що в ньому говорилося про те, що „Его Императорскому Величеству благоугодно было во 2-й день сего января (1831) Высочайше конфирмовать всеподданнейший доклад мой (Міністра Фінансів), чтобы по случаю происшествий в царстве польском, не допускать привоза товаров из царства в Империю... впредь до повеления, о чем и оповестить купечество через коммерческую газету“ [4]).

---

[1]) Ленингр. Центр. Истор. Архив. (Арх. бывш. М-ва Внутр. Дел). Дело Д-та Полиции Исполн., за 1826 год, № 138.

[2]) Фундуклей.— Стат. опис. Киев. Губ. Т. III, стор. 261 — 62.

[3]) Аксаков. Укр. ярмарки. Стор. 14.

[4]) П. С. З. Р И. т. 6-й отд. 1-е (собр. 2-е № 4242).

В звязку з цим повертанням 1831 року, зокрема в звязку з тою політикою, що її став вести російський уряд в другій четверті XIX ст. на Україні, особливо в так званому Південно-Західньому Краю, і прийшли останні дні автономії Києва.

Програму цеї миколаївської політики що до України в Південно-Західній її частині, до якої й належав в той час Київ, цілком наявно було формуловано в рескрипті Миколи I на ім'я Бібікова, що управляв Південно-Західнім Краєм на посаді генерал-губернатора, в якому московський самодержець висловлює свою волю „ввести в край сей силою возвышения православия и элементов русских в безразличное единение с великороссийскими губерниями", — клянучися, що „дотоде не перестану действовать в исполнение из'ясненных видов моих, пока вверенные вам губернии не сольются с остальными частями империи в одно тело и в одну душу" [1]).

Чому, однак, якраз у звязку з польським повстанням так напосівся Микола I на київське самоврядування?

Аджеж не треба забувати, що Київ був одночасно й центром польського капіталу на Україні, що став повертати на Правобережжя з початком XVIII ст., встигав найти для себе всі вигідні стежки і до Києва, хоч як і переможно сидів в йому московський купець. В кінці XVIII ст. на початку XIX ст. значіння польського капіталу в Києві не меншало, а росло. Досить згадати, що в Києві існувала контора Варшавського Національного Банку, яка мала величезний вплив не тільки на економічне життя Києва, але й всієї України.

Похід „Истинно русских охранительных начал - Православие, Самодержавие и Народность" на так зване „польское засилие" в Південно-Західньому краю, в особі польського дворянина, католицького духівництва й церкви, ополячених шкіл, ополяченого державного апарату, не міг не зачепити київської автономії, щоб взагалі прикінчити з усякими лишками старої української автономности.

То ж не дивно, що в цьому поході на польського інсургента в першу чергу бралося на увагу адміністраційні особливості території, і то не тільки так званого „Юго-Западного Края", але й взагалі України. У виконанні директив Миколи I й було через те остаточно похоронено старі заходи кодифікаційних комісій, що хоч і мали доручення заховати рівність законів по всій російській імперії, але все-таки при своїй роботі мали наказа брати на увагу й місцеві історичні відносини та місцеву історичну традицію. Зокрема було похоронено проєкт харківського професора Даниловича, що 1830 року виготовив нарис „Западного Свода" для українських земель, опертий на практиці Литовського статуту. Ніхто інший, як сам Бібіков, що 1831 року в окремій записці з політичних мотивів домагався заведення на Україні

[1]) „Древняя и Новая Россия", т. II, стор. 25, ст. Шульгіна. 1879.

однакових з російськими законів, перший підняв протест проти цього проєкту. І коли 1831 року було складено нову кодифікаційну комісію „Западный Комитет“ йому й наказано не тільки зрівняти Україну в усіх відношеннях з внутрішніми великоруськими губернями, але навіть завести такі порядки, щоб вона відчула залежність від загального становища Імперії. Року 1838 справу про скасування місцевих законів було остаточно вирішено оцим „Западным Комитетом“, і підтверджено указом Миколи І, що, за деякими винятками для Полтавської та Чернігівської губерень, запроваджувано для України, в тому числі й для Правобережжя, загальні російські закони.

Очевидно, що зі скасуванням лишків старої української автономности в правовому становищі України, як одної із територій діяльности не тільки українського, але й польського націоналізму, Київ не міг залишитися десь на боці, залишитися непорушно серед оцих соціяльно-економічних та політичних змін, що творили на той час собою життя цілої країни та визначали політику уряду, що проглядала вже в декретах Олександра І, що начеб-то стверджував права й привілеї київських міщан, але й одночасно робив застереження, що „все права и преимущества в различные времена им присвоенные и доселе без отмены существующие поколику они сообразны с общими Государства Нашего остановлениями и законами, признали за благо утвердить и на всегда удостоверить“ [1]).

Микола І у своїй політиці що до України взагалі, а що до Києва зокрема більш одверто та прямо й вирішив покінчити з київською автономією вже 1826 року, відмовляючи київським міщанам в делегації, на яку вони покладали стільки надії.

Довкола відмови в проханні київських міщан прийняти їх делегацію й зав'язалася переписка між Петроградом та Києвом, що переходить безпосередньо на питання скасування київської автономії, що їх підтвердження прохали кияни. Міністр внутрішніх справ Закревський вже 2/VI 1829 року звертається до київського військового губернатора, з запитанням „в чем именно вышеупомянутые привилегии, сообразно настоящему положению вещей должны остаться неприкосновенными и нужно ли подтверждение оных тогда, как заключающиеся в них преимущество о предоставлении городу доходов вошло в состав проекта положения для оного Временным Комитетом составленного и Министерством Внутренних Дел рассматриваемого“ [2]).

В відповідь на це Желтухін 15/1 1829 року відповідає Закревському, що він зібрав од київського магістрату копії всіх жалувальних грамот основних, а також замітки, що і коли в даних привілеях було

---

[1]) Ленингр. Центр. Истор. Архив (Арх. бывш. М-ва Внутр. Дел). Дело Д-та Полиции Исполн., за 1826 год. Дело без №.

[2]) Ленингр. Истор. Центр. Архив (Арх. бывш. М-ва Внутр. Дел). Дело Д-та Полиции Исполн., за 1826 год, № 138.

змінено. В цій відповіді Желтухін переказує зміст усіх привілеїв Києва, зауважуючи, ким і коли той або інший привілей було дано, принагідно нотуючи свої міркування - висновки. Серед оцих його висновків. центральне місце й займає питання надання магдебурського права для Києва, яке, на його думку, „составляет собрание разных законов, изложенных в одной книге без всякого систематического порядка". Правда, Желтухін прямо свого висновку що до скасовання цього права не дає, а закінчує цей пакт такими словами: „Из'яснив примечания мои о составе Магдебурского права и цель с которой введено оно польским правительством в городах, я имею честь представить собственному Вашего Превосходительства благоусмотрению: полезно ли оставлять сие право в полной его силе. С моей стороны, имея ввиду, что право Магдебурское, подтвержденное для Киева всеми бывшими государями российскими, я не осмеливаюсь представить решительного мнения по сему предмету" [1]). Але ввесь тон заміток не залишає ніяких сумнівів, що він погоджувався на скасовання цього привілею.

Між іншим оці зауваження Желтухіна з приводу окремих привілеїв та прав київських міщан, що він їх подає у своїй записці до Закревського яскраво малюють картину, оскільки ці права й привілеї ходом життя касувалися. Так, приміром, зупиняючись на основних привілеях міста Києва — на праві свободної безмитної торговлі, що колись то в інших економічних умовах країни для київських міщан дійсно мала надзвичайну вагу, — Желтухін пише такий коментар: „С издания дополнительного постановления о гильдиях киевские мещане начали производить торговлю на основании сего постановления, а потому я и полагаю оставить предмет сей в настоящем его положении, как сообразном с общими узаконениями" [2]).

Що до привілею київських міщан на „право свободы от всякого постоя и дача подвод", то остання, за словами того ж самого київського військового губернатора, „уничтожилась сама собою", а закріпити це положення юридично мусить же Тимчасовий Комітет, що працює над питанням прав міста.

„Право на все доходы и послуги иноземных и иногородних купцов" і собі змінилося серед загальних правил для чужоземних та приїжджих з других міст купців, через що висновок Желтухіна такий: „Правила сии исполняются и в Киеве, а потому я полагаю оставить сие обстоятельство в настоящем его положении, как сообразном с общими узаконениями" [3]).

---

[1]) Ленингр. Центр. Истор. Архив (Арх. бывш. М-ва Внутр. Дел). Дело Д-та Полиции Исполн., за 1826 год, № 138.

[2]) Ленингр. Центр. Архив (Арх. бывш. М-ва Внутр. Дел). Дело Д-та Полиции Исполн., за 1826 год, № 138.

[3]) Ленингр. Центр. Истор. Архив (Арх. бывш. М-ва Внутр. Дел). Дело Д-та Полиции Исполн., за 1826 год, № 138.

Одне „право устранения евреев от розничной торговли и оседлости в Киеве“ — привілей, що за ним міцно трималися київські міщани і яку уряд наказом 2/XII 1827 року ще раз підтвердив, забороняючи євреям жити й торгувати в Києві й тепер мала залишитися в силі під захистом наказу, скерованого загальною російською політикою. За те „право на покровительства от притеснения военных людей и других подобных насилий и грабежей“, Желтухін не перечив скасувати, мовляв, „подобные привилегии при нынешнем устройстве внутреннего порядка существовать не должны, ибо безопасность лиц и имущества ограждается одинаково общими законами“ [1]).

У відповідь на записку Желтухіна Рада міністерства внутрішніх справ, що розглядала прохання київських міщан про підтвердження їх прав і привілеїв, винесла таку резолюцію: „Просьбу киевского магистрата о подтверждении оных прав оставить без удовлетворения, так как в сем не усматривается никакой особенной надобности, ибо благо безопасности и собственности киевских мещан достаточно обеспечивается общим законоположением“ [2]).

До вирішення цеї пропозиції Миколою I ще треба було мати думку державної ради, думка якої 23/II 1829 року „высочайше“ затверджено в такому змісті: „1. Означенное прошение (про підтвердження прав і привілеїв) киевского губернского маршала оставить без уважения и 2. Когда законы российские приведены будут в совершенный порядок и полноту, то обратиться к представлению Киевского Военного губернатора о введении оных в Киевской губернии по всем частям управления и судопроизводства для окончательной замены действующих еще в оной постоянных узаконений“ [3]).

Над київським самоврядуванням було занесено останнього удара, але санкції Миколи I ще на цей удар зразу не було одержано. І тільки іменним наказом Миколи I 23/XII 1834 року підтверджено було цю пропозицію, ліквідуючи вже формально усякі ознаки самоврядування й упривілейовання київських міщан.

Тепер на підставі „Городового Положения наказом 23/XII—1834 року в Києві утворено Міську Думу, і Києв став рівним серед інших міст бувшої Російської імперії.

---

[1]) Ленингр. Центр. Истор. Архив. (Арх. бывш. М-ва Внутр. Дел). Дело Д-та Полиции Исполн., за 1826 год, № 138.

[2]) Ленингр. Центр. Истор. Архив. (Арх. бывш. М-ва Внутр. Дел). Дело Д-та Полиции Исполн., за 1826 год, № 138.

[3]) Ленингр. Центр. Истор. Архив. (Арх. бывш. М-ва Внутр. Дел). Дело Д-та Полиции Исполн., за 1826 год, № 138.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

О. БАДАН

Класи та партії на Закарпатській Україні

I

Вже за довгий час до 1848 року, бо ще за доби торговельного капіталізму з українських станів сучасного суспільства феодали змадяризувалися, змадяризувалася навіть і середня шляхта. Осталася лише дрібна шляхта, або, як її називали на Україні, ходачкова шляхта, на Закарпатті — нямаші, (з мадярського — бочкорі немеш), яка опісля злилася цілковито з селянством, і стан її хоч і мало чим різнився від стану крепаків, та все-таки вона була тою соціяльною активною групою, яка мріяла про повернення давніх її прав та привілеїв.

Революція 1848 року промостила шлях розвиткові капіталізму на Закарпатті, що виявився тут у капіталістичному грабунку селянських земель. Земельна реформа, яка була забезпечена „словом чести нації", була нічим іншим, як позбавленням селян і тої землі, що вони мали до 1848 року. Селянство, „шукаючи правди", заплутується в різні судові процеси чи то з поміщиками, чи то поміж собою в родині, позиваючись на землі; процеси здебільшого призводять до продажу селянських земель адвокатами в руки спекулянтів. Розвиток грошового господарства на селі, великі податки з земель, з яких і сам селянин не міг прожити через брак розвитку промисловости на Закарпатті, цеб-то через брак того резервуару, куди перенаселене село могло б викидати зайву робочу силу, доводить до того, що селяни попадають у залежність від спекулянтів, які скуповують за безцінь селянські землі, віддаючи їх відтак в оренду селянам на лихварських умовах.

Селянство в переважній своїй масі (головно українське) де-далі все більше павперизується, і це доводить до величезної еміграції в Америку та до вимирання селянства. Так, наприклад, з 1860 до 80-х років вимандрувала до Америки половина селянства з Закарпаття, проте й до самої війни еміграція не зменшувалася.

1848 — 1880 років ішов невмолимою ходою капіталістичий розклад феодального села й пережитків його, — він гнітив та руйнував селянство (головно українське в специфічних умовах Закарпаття) і робив його на перший погляд начеб-то недиференційованою масою, хоч і

всередині цієї маси безперечно йшла, хоч і не значна, та все-таки помітна диференціяція, очевидно, на рахунок українських селянських мас.

Розвиток капіталізму, що відбувався нищенням феодального ладу, призводив до об'єднання та витворення суцільної території, чим і визначалися інтереси цілої буржуазії. Оскільки мадярська буржуазія була значно сильніша, то українська, маючи спільні інтереси з нею, мадяризувалася; цей процес, хоч і не гладко, відбувався й до 1848 року, призводячи до суперечок.

Але розвиток капіталізму не лише в своєму виникненні ніс зародки смерти, породжуючи пролетаріят,— він заховував і в лоні своєї класи — буржуазії — непереборні для неї суперечності. Ці суперечності й не давали їй можливости подолати швидко та рішуче свого супротивника — феодалізм, вони призвели й до поразки революції 1848 року. Основна така суперечність, що було не по силі тогочасній буржуазії розвязати на свій лад — це національне питання. Вже в суті нового ладу був національний гніт чужих націй, який призводив до гострих і навіть збройних суперечок, що виявився в австрійській революції 1848 року.

Австрійська революція 1848 року зазнала поразки ще й тому, що проблема національно-демократичної революції, на яку складалися події 1848 року в Австрії, зайшла в тупик наслідком суперечливих собі буржуазно-демократичних змагань, окремих національностей.

Українська буржуазія 1848 року була дуже слабка, і оскільки вона по революції відогравала деяку політичну ролю, то це лише тому, що мадярська революція зокрема потерпіла поразку.

Лише завдяки піддержці української дрібної буржуазії австрійською реакцією, що використовувала її в своїх інтересах проти мадярської буржуазії, сяк-так деякий час вона животіла й виступала як відрубна супроти мадярської буржуазії політична сила.

Українську дрібну буржуазію репрезентувала переважно інтелігенція, яка, не бувши дрібною буржуазією у власному розумінні цього слова, відбивала в собі ідеї дрібної буржуазії. За час свого панування (1849 — 1867) українська буржуазія щойно оформлювалася, як національна класа. Але, слабка економічно і не спершися на широкі маси, не вміла їх і зацікавити в економічній та політичній боротьбі з мадярською буржуазією (поміщиками, які були в цей час уже представниками мадярської буржуазії, бо і в мадярських містах були більше німецькі) вона радше шукала опертя в російській реакції, попадаючи через це в москвофільство[1]). Коли ж, одначе, по битві під Садовою остаточно підірвано недобитий за 1848 рік австрійський феодалізм, то події

[1]) Я розрізняю русофільство двояке: серед селян і дрібної буржуазії. Русофільство, або, як його називають, москвофільство, серед української дрібної буржуазії — це цілковите заперечення українською дрібною буржуазією своєї національности та стремління до цілковитого злиття,— і політичного, і культурного з російським народом. Це вже в самій своїй основі є заперечення національної ідеї, а

прибирають зовсім иншого напрямку розвитку. Мадярська буржуазія (обуржуазені поміщики точніш), що за цей час економічно зміцніла, дістає в Угорщині політичну владу до своїх рук, австрійський уряд уже більше української дрібної буржуазії на Закарпатті не лише не підпирає, а навіть через загострення відносин з Росією й сам допомагає її зламати,

Від цього часу розвиток капіталізму в Угорщині не зустрічав на своїм шляху жодних поважніших перешкод і дав мадярській буржуазії можливість не лише силою розправлятися з українською дрібною буржуазією, як політичною силою, але замість його мрій і надій на поміч від якогось там десь далекого „білого царя“ приносив їй реальні користі. Мадярська буржуазія, консолідуючись та закріпляючи мадярську державність, ставить українській дрібній буржуазії та дрібнобуржуазній українській інтелігенції передумовою за посади та підтримку з боку уряду денаціоналізацію, чи пак, докладніше, мадяризацію та зречення виступати як самостійна окрема та ревалійна політична сила. Українська дрібна буржуазія мусила тим шляхом піти, денаціоналізується, так що напередодні світової війни не було жодного інтелігента, який балакав би українською мовою[1]) або бодай виявляв які-небуть самостійницькі політичні тенденції.

Величезне значіння мають 80—90 роки, коли починає розвиватися на Закарпатській Україні велика й підсобна їй дрібна промисловість, побудована на експлоатації лісових багатств, у наслідок чого цілком міняється соціяльно-економічне обличчя закарпатського суспільства.

Коли велика промисловість була вся в руках німецько-мадярського капіталу, то в підсобній дрібній промисловості панував місцевий капітал, а в нім — і український. Однак, оскільки підсобна промисловість лише обслуговувала велику промисловість, то цим самим і визначалася роля носія й другого капіталу. Українська буржуазія ще й тепер не міняє становища своїх предків, а йде рука в руку з носіями мадярського капіталу, бо їхні інтереси не різні, а, навпаки, доповнюють,— цим і визначається її роля в національному питанні.

У промисловості знаходить тепер деяка кількість селян заробіток, хоча й промисловість не розвивається так, щоб заспокоїти всю робочу силу, що її викидало село. Виникає пролетаріят, що рекрутується в більшій частині з українських селян, і це є чорнороби, коли ж то друга частина, кваліфіковані робітники, приходять з Мадярщини або Словаччини. З огляду на молодість українського пролетаріяту, його

тим самим і руху. Такого русофільства серед другої слов'янської буржуазії (за винятком білоруської) не було. Безвідрадний стан та темнота серед селянства, використувані платними агентами російської реакції для її імперіялістичних цілей, — це причини русофільства серед селян, яке, крім надії, що його доля покращає, не мали жодних інших планів — ні культурних, ні політичних.

[1]) О. Бадан. Національне питання на Закарпатській Україні. „Червоний Шлях“, № 1, 1928.

звязаність іще з селом, то хоч і в якому жахному стані він жив, будучи немилосердно визискуваний, в нього був поки-що більш класовий інстинкт, як класова свідомість. Провідну ролю в самому пролетаріяті відогравали мадярські робітники, як свідоміші класово (українські, що кваліфікувалися та цілковито поривали звязок із селом, також мадяризувалися; таке саме було і з словацькими робітниками на Закарпатті, хоч і в меншій мірі), то й характер робітничого руху на Закарпатті був (у розумінні національному) мадярським рухом. У цей-то час робітнича класа не могла стати ні на чолі селянства, ні на чолі українського національного відродження і цим поглибити класову свідомість та боротьбу проти буржуазії.

На переломі 1900 року мадярська буржуазія, щоб забезпечити, з одного боку, внутрішній ринок і, з другого — дешеву робочу силу для промисловости, що почала розвиватися, намітила цілий ряд заходів-реформ, як от: почала закладати кооперативи, райфазенки (ощадні каси), професійні школи (розуміється, мадярські), школи садівництва, врегулювала дещо справу державних полонин, завела взірцеві молочарні на полонинах то-що (так звана акція Егана [1]), щоб „поліпшити" добробут (заможнішого) селянства.

Які зміни це все поробило, найкращим доказом буде оця таблиця, що вказує, як розвивалося за 15 років (1895 — 1910) користування землею:

Таблиця № 1.

Власники та орендарі землі	1895 рік [2])	1910 рік [3])
Менше, як 1 га	19.140	5.467
1 — 5 „	28.272	34.475
5 — 10 „	18.766	19.155
10 — 100 „	25.521	29.866
100 — 1000 „	663	392
Понад 1000 „	93	38
Разом . . .	92.485	79.393

Як видно з цих даних, велика маса селянства втратила свої землі, цілком відійшовши в промисловість збільшивши число дрібних селян, та зменшилася й кількість поміщиків із 100 до 1000 і понад тисячу гектарів, отже, відбувалася концентрація землі в руках великих поміщиків.

Приходити, однак, на основі цих порівняльних даних до висновку, начеб-то стан селянства покращав, звичайно, не приходиться, і вони були б позбавлені реальної дійсности.

---

[1]) Е. Еган. Економічне положення руських селян на Угорщині. Прага, 1922.

[2]) Jahrbuch für Politik-Wirtschaft Arbeiterbewegung 1922 — 1923, Vlg. der K. I. Hamburg (Die politische Lage und die Enstehung der KP der Tchechoslovakei), стор. 992.

[3]) Statisticka priručka republiky ceskoslovenské II (Data retrospectivni). Стор. 155. Praha, 1925.

Як видно з цієї таблиці, 1910 року сільські господарства в більшості були дуже карлуваті, а коли ще взяти на увагу й те, що форми сільського господарювання дуже примітивні, що дві третини Закарпаття — це гористий край, то це найкраще схарактеризує той злиденний стан селянства на Закарпатській Україні, в якому воно живе. При цьому треба мати на увазі, що в господарствах 10 — 100 кат. моргів є значна більшість господарств від 10 до 20 кат. моргів, з яких родина в Верховині ледве виживає. Селянство Закарпаття — це ціла армія злидарів, які, як то кажуть, „ні жити, ні вмерти“ не можуть. Коли ж іще звернути увагу на те, що 400 тис. селян (цеб-то 65,9% усього населення) має лише 21,1% землі, а держава — 28,7%, поміщики — 32%, урбарії й компосесорати — 18,2% (є це спільність маєткова), то тут зараз видно, що, з одного боку, купка поміщиків з державою, а з другого — ціла армія селян-злидарів, живучи в темному безрадному становищі, служила об'єктом визиску, з одного боку, торговельної буржуазії, а з другого — погноєм для мадярської бюрократії та фінансового капіталу.

До 1918 року на Закарпатті серед українського населення був лише дуже незначний сектор, зміцнений з кінцем XIX і початком XX століття, що складав початкове нагромадження. Одначе, за останні три десятиріччя до війни української буржуазії в класово-політичному розумінні, цеб-то такої, яка б говорила українською мовою, яка б виступала як політична сила і дбала б прибрати свої інтереси в національні форми та протиставити їх інтересам мадярської буржуазії, втягнувши широкі маси вести з нею боротьбу, як це було серед инших слов'янських народів і серед українців у Галичині, на Закарпатті не було.

Селянство, головно українське, хоч і було в процесі диференціяції, та загалом була це темна, збідачіла маса з зовнішнім пригладжуванням внутрішніх класових суперечок, вона й була одиноким консерватором української національности.

II

Зміна державно-політичного становища Закарпаття, що його принесла революція 1918 року, мала для українського населення на Закарпатті велике значіння в розумінні класово-політичного оформлення різних його соціяльних верств, про що найкраще говорять дані з перепису населення 1921 року в табличці № 2.

Коли напередодні війни не було жодної родини української буржуазії та дрібнобуржуазної інтелігенції, якої говірною мовою була б українська мова і яка при переписі подавала б свою національність, як українську, то зі зміною державно-правового становища Закарпатя маємо вже, приміром: у сільському господарстві службовців — 98, а

Таблиця ця складена на основі урядового перепису населення 1921 р. Табл. № 2

Соціяльний склад населення Закарпаття за національністю 1921 року

	Народність	Галузі народнього господарства	Число населення, що були: Самостійні	Шахтарі	Службовці	Кустарі	Робітники	Челядники	Зарібники (денні)	Помічні члени родини	Домашня прислуга	Члени родини без власної професії	Разом
1	2	3	4	5	6	7	3	9	10	11	12	13	14
I	Українці	с. - г.	47.334	201	98	—	8.213	2	27.119	30.251	1.005	192.024	306.247
		промис.(1	2.237	10	1.469	9.902	8.730	421	2.396	353	2.432	38.651	66.637
		разом	49.571	211	1.567	9.902	16.943	423	29.515	30.604	3.437	230.675	372.884
II	Мадяри	с. - г.	8.893	25	190	—	2.202	2	4.930	5.423	177	36.248	58.090
		промис.	3.385	8	1.876	4.142	5.617	820	676	2.666	1.015	26.249	44.054
		разом	12.278	33	2.066	4.142	7.819	822	5.606	8.089	1.192	62.497	102.144
III	Євреї	с. - г.	3.158	15	49	—	362	—	1.590	2.308	56	14.768	22.306
		промис.	7.911	11	986	2.738	3.659	821	527	1.651	605	38.844	57.753
		разом	11.069	26	1.035	2.738	4.021	821	2.117	3.959	661	53.612	80.059
IV	Німці	с. - г.	669	2	35	—	169	—	578	468	18	3.734	5.673
		промис.	242	—	144	339	1.320	106	49	30	105	2.462	4.787
		разом	911	2	179	339	1.489	106	627	498	123	6.196	10.460
V	Чехи (чехословаки)	с. - г.	779	1	125	—	239	1	447	519	35	2.997	5.143
		промис.	414	5	2 242	532	6.428	104	179	42	320	4.331	14.594
		разом	1.193	6	2.376	532	6.667	105	626	561	355	7.328	19.737
VI	Інші (в тім числі чужинці)	с. - г.	1.921	16	32	—	637	—	1.592	982	52	8.012	13.246
		промис.	442	1	437	662	1.765	87	128	49	411	4.057	8.038
		разом	2.363	17	469	662	2.402	87	1.720	1.031	463	12 069	21.284
VII	Закарпатська Україна	с. - г.	62.754	260	529	—	11.822	5	36.256	39.961	1.343	257 783	410.705
		промис.	14.631	35	7.154	18.315	27.519	2.359	3.955	4.791	4.888	114.594	195.863
VIII	Словацька Україна	с. - г.	13.660	20	16	—	1.647	—	2.009	14.354	129	44.831	76.666
		промис.	339	4	477	1.191	1.390	39	249	106	342	4.741	8.978
IX	Українці в ЧСР	с. - г.	60.994	221	114	—	9.860	2	29.128	44.605	1.134	236.855	382.913
		промис.	2.576	14	1.946	11 093	10.120	460	2.645	459	2.774	43.392	75.615
		разом	63.570	235	2.060	11.093	19.980	462	31 773	45.064	3.908	280.247	458.528

в ділянці „промисловість і ін.“ [1]) самостійних 1237 осіб, службовців—1469 (див. українці, графа 4, 6), які визнають за свою національність українську.

Причин „повороту“ української буржуазії на Закарпатті до „своєї“ народности треба шукати не стільки в зміні державно-політичного становища Закарпаття, як у зрості капіталізму XX століття, що, підгодовуючи національну буржуазію, підштовхував її до боротьби, правда, тихої — оскільки були кволі сили національної буржуазії, — але все ж до боротьби, яка вже велася поміж чеською та мадярською буржуазією за закріплення влади, першої над Закарпаттям, та вім — і це найголовніше — що вона в українській буржуазії найшла собі свого спільника в боротьбі проти мадярської буржуазії.

Чеська буржуазія зуміла українську буржуазію через те і використати як слід в своїй боротьбі проти мадярської буржуазії, оформити в національну силу, а, роблячи їй усякі обіцянки, позискати для своєї боротьби і проти мадярської буржуазії і для свого впливу через неї на широкі маси.

Українська буржуазія в 1919—1923 роках за допомогою перш капіталів американської еміграції закладає національні економічні організації як: „Подкарпатский банк“, „Русский банк“, страхове товариство „Бескид“, „Школьная Помощь“, „Кооперативный Союз“ то-що, надаючи всьому цьому суто національний характер, і так підтягає базу для свого „національного“ існування, закладає й культурні організації, як от: „Просвіта“, „Общество им. Духновича“ з своїми численними організаціями по селах, через які хоче вона впливати на широкі працюючі маси, а також організуватися в політичні партії та намацувати своїх союзників у місті й на селі.

Це були медові місяці української буржуазії, її співжиття з чеською буржуазією, і то такі, що деякий час можна було думати, що українська буржуазія почне „самостійне“ економічне та політичне життя.

Але ці сподіванки скінчилися разом із тим, як чеська буржуазія, розрахувавшися з мадярською буржуазією, сама зміцніла, а польська шляхта придушила нац. рев. рух на Західній Україні, і почала явно провадити на Закарпатті свою колоніяльну політику. Це виявляється в тому, що промисловість, яка тут розвивалася, з конкурентних причин знищено, Закарпаття стало, з одного боку, ринком збуту для чеської промисловости і країною, куди експортується гіперпродукцію чеської інтелігенції, а з другого боку — поставцем сировини (лісу, соли то-що), країною, в якій безшабашно гуляє чеський фінансовий капітал, опертий на багнети жандармів, поліцаїв, шпиків то-що. Завершенням цього всього являється обложення селянства величезними податками,

[1]) В цій ділянці є такі галузі народнього господарства: промисловість, торговля й банківництво, транспорт і державна та інша публічна служба.

збереження всіх феодальних пережитків часу панування мадярської буржуазії та колонізацією Закарпаття чеськими легіонерами.

В наслідок цього, як також і тому, що українська буржуазія заслаба була, щоб боротися з чеською буржуазією, вона розкололася на два табори: один (Аграрна Партія, Соц.-Дем. Партія, „Карпаторусская Трудовая Партия", або так звані гагатківці, Християнсько-Народня Партія Подкарпатської Руси, або, так звані волошинівці), який пішов на службу колоніяльному режимові, бо чеська буржуазія годує його різними подачками з грабунку Закарпаття, і ця (аж на Соц.-Дем. Партію) безумовно стає в дійсності представником великої (фінансово-аграрної) української буржуазії і всі згадані організації в „її" руках, та другий табор („Автономний союз" або так звані куртяківці), що складається з біднішої дрібної буржуазії, яку її стан і колоніяльна політика чеської буржуазії пхає до становища національної української опозиції, що блокується з мадярською буржуазією. Обидва проте табори однаково піддержують чеську буржуазію, оскільки йде про боротьбу з комуністичною партією

Коли перша частина української буржуазії не відограє по суті ніякої окремої політичної ролі, являючись з усіма своїми організаціями лише знаряддям у руках чеської буржуазії, за допомогою якої старається чеська буржуазія, з одного боку, боротися з комуністичною партією, а з другого — позискати вплив на маси і прикрити свою колоніяльну політику, то друга, хоч економічно й слаба, спирається на незаспокоєну дрібнобуржуазну інтелігенцію, і ті малі прошарування заможнішого селянства, що подекуди є на Закарпатті, проте вона виступає по суті самостійніше (під національним оглядом).

З заведенням колоніяльного режиму на Закарпатті, що відзначив себе численними розстрілами селян та робітників, селянство й далі павперизується, як наслідок упадку промисловости та аграрного перенаселення. Дістати чи то державні, чи то поміщицькі землі закарпатське селянство не може, бо державні землі не підлягають законові про земельну реформу, а поміщицькі землі, на яких переводиться земельну реформу, попадають до рук чеських легіонерів, а не місцевого населення. Переведення земельної реформи й колонізація поміщицьких земель легіонерами ще гірше б'є по селянству, бо лишає його як сезонового заробітку, так і позбавляє батраків можливостей заробітку, що до того часу працювали на поміщицьких добрах.

Загострена класова боротьба пролетаріяту з колоніяльним режимом, вирвання пролетаріяту з-під впливу соціял-демократії та керування його боротьбою компартією призводить до величезних змін в тому напрямку, що пролетаріят не відривається від селянства, він не лише не денаціоналізується, але повертає до своєї народности (не малу в тому ролю відограла й зміна державно-політичного стану Закарпаття), стає керовником боротьби селянських мас проти буржуазії —

як своєї, так і чужої. В боротьбі цій класовий інстинкт пролетаріяту виковується в класову свідомість, а серед селянства поглиблюється свідомість того, що воно може освободитися лише в тісній спілці з пролетаріятом та під його керовництвом.

Нині на Закарпатті є такий стан, що на одному боці стоїть українська буржуазія, яка всіма своїми відтінками являється опорою колоніяльного режиму чеської буржуазії на Закарпатті, піддержуючи його так чи інакше, а на другому — працюючі маси під проводом компартії, що ведуть боротьбу і проти своєї буржуазії, і проти колоніяльного режиму. Своєрідний розвиток української буржуазії, що ніколи не стояла довго на чолі широких народніх мас, призвів і до того, що й тепер, коли вона „повертає“ до „своєї“ національности, не може знайти широкого доступу до мас і, обдурюючи, вести їх за собою. Роля провідника селянських мас, національного відродження і докінчення національно-буржуазної революції в силу історичних обставин припала на долю пролетаріяту, і лише йому, після оформлення його на Закарпатті в свідому себе революційну класу, вона й могла припасти.

Українська буржуазія ще не оформилася в повнім значінні цього слова в класу, на що вказує хоч би й та обставина, що вона розбита на різні партії, які мають свої дрібногрупові інтереси, ведучи між собою завзяту боротьбу в різних формах.

Майбутнє української буржуазії буде залежати від того, як укладуться умовини розвитку капіталізму взагалі і на Закарпатті зокрема і чи зможе вона так окріпнути, щоб могла виступати як відрубна від чеської буржуазії і економічна, і політична сила та повести з нею боротьбу за те, кому використовувати працюючі маси Закарпаття.

Сказане стосується й до Словацької України, яка переживала до війни той самий процес, що й Закарпаття. По війні остільки зайшли зміни, що, прилучена до Словаччини, вона підпадає словакізації. Там немає пролетаріяту, а компартія щойно 1926 року почала свою роботу.

III

Що до класового розподілу серед мадярів, то треба зазначити, що тут диференціяція значно сильніша. Тут є мадярська велика та дрібна буржуазія з поміщиками-капіталістами на чолі, серед селянства є заможна верства куркулів, яка йде в тісному союзі з буржуазією, з одного боку, а з другого боку — пролетаріят, с.-г. батраки та незаможне селянство, що йде за проводом компартії. Боротьба компартії з буржуазією значно тяжча, оскільки буржуазія веде боротьбу з чеською буржуазією, а цим вдається їй удержати при собі й певні шари селянства та дрібної буржуазії та стати висловником їхніх інтересів. Однак, оскільки в останньому часі і мадярська буржуазія час від часу

находить спільну мову з чеською буржуазією, то й маси мають нагоду переконатися на власному прикладі, що їм не по дорозі з буржуазією, і компартія позискує серед мадярського населення значний вплив.

До війни мадярський пролетаріят і численно був досить сильний. Однак, по окупації Закарпаття чеська буржуазія видалила поза межі Закарпаття велику кількість пролетаріяту, не признаючи йому права чеського громадянства.

Що ж тичиться класового розподілу серед єврейського населення, то тут є і велика (всіх родів), і дрібна торговельна буржуазія (головно на селі), селянства в повному розумінні немає, робітники (дивись графа 8 таблиці № 2) — це в кустарництві, а єврейського пролетаріяту в промисловості зовсім немає. Класової свідомости серед трудящого єврейського населення майже немає, бо релігійний дурман опановує єврейське населення надзвичайно сильно. Одинокий виняток становлять маломістечкові кустарі, серед яких то тут, то там пробуджується класова свідомість.

IV

На Закарпатті до війни не було масових політичних партій у власному розумінні цього слова.

Вибори до мадярського парламенту все переводилося з гаслами правих (уряд) і лівих (опозиція). Протягом виборів панував великий терор і, коли не числити одного випадку (1905), то на виборах у Мадярщині все виходив переможцем уряд, і то так, що вибирав стільки послів, скільки хотів. На Закарпатті головно підчас виборів працював державний апарат за допомогою нечуваного терору, горілки та ковбаси так, що вибори були не лише деморалізованням населення, але й розпіячуванням його.

Соц.-дем. партія Мадярщини до війни вела на Закарпатті лише професійну роботу. Підчас виборів у деяких місцях ширила свою агітацію (Іршавщина, Мукачівщина та Рахівщина). Однак, ця робота, крім споминів серед населення, що були „вереші“ (червоні), не зоставила жодних інших слідів.

Перелім у цьому напрямі приніс щойно 1918 рік, тоб-то розпад Австро-Угорської монархії та виникнення на її руїнах „національних“ держав.

Вільніше життя для політичних партій, а особливо для комуністичної (формально) декретується щойно з 1921 року [1]) (від часу, коли знесено чеським урядом воєнний стан на Закарпатті, а кермо перейшло до рук так званої цивільної влади). Щойно тоді згрупувалися

[1]) Закарпаття у виборах до чеського парламенту 1920 року не брало участи там не мало своїх представників.

на Закарпатті легально як комуністична партія, так і різні буржуазні партії.

Вибори до парламенту на Закарпатті ніяк не можуть бути показником впливу поодиноких буржуазних партій серед населення, за винятком „Автономного Союзу“, тому що за партіями, які піддержують колоніяльний режим чеської буржуазії, працює державний апарат, не перебираючи в способах. Підчас виборів відбувається великий терор серед населення, провадиться великі надужиття, словом, пускають усі „демократичні“ засоби, щоб забезпечити бодай існування своїх вихованців. При чому вістря цього терору звернено головно проти компартії.

Найкращим доказом слабого впливу буржуазних партій серед працюючих мас послужать навіть дані з виборів 1924 і 1925 років на Закарпатті (див. табл. № 3).

Дані ці показують, що найсильнішою партією Закарпаття є комуністична партія.

V

Комуністична партія виникла першими днями 1919 року формально з соц.-дем. партії Мадярщини. Після загину радвлади на Мадярщині Закарпаття частинно (по Мукачів) заступило чеське військо, а частинно румуни (цілий Марморош аж по Мукачів) і звільнили щойно в половині 1920 року. В цей час компартія на Закарпатті розвинула свою діяльність найперше під чеською окупацією, а по звільненню Закарпаття румунами й в інших місцевостях — під назвою Міжнародня соціялістична партія (вона була під проводом Комінтерну). 1920 року (квітень) за вказівками Комінтерну злучилася вона (в Братіславі) з Чехословацькою Соціял-Демократичною Партією, де приспішувала розлім між лівицею й правицею. Коли ж в-осени 1920 року прийшло в Чехословацькій Соціял-Демократичній Партії до розлому і лівиця на початку 1921 року перейменувалася в Комуністичну Партію, то й закарпатська організація на свойому з'їзді одноголосно прийняла назву і програму компартії, становлячи від цього часу цілість з КПЧ, як XXIV край (підкарпатський[1]) КПЧ.

Вже під кінець 1919 року розвинула компартія незвичайно жваву працю як організаційну, так і агітаційну, керуючи цілим рядом страйків, які кінчилися до 1922 року майже всі великим успіхом (за 6 місяців робітникам підвищувано зарплату аж на 200%). Робота компартії наганяла страх на буржуазію, бо роботу вела компартія й серед військових частин, які подекуди навіть переходили в критичних хвилинах на сторону робітників (В. Севлюш). Тимчасом приспівав

[1]) Насамперед „Закарпатський“, лише поліція заборонила вживати слова „закарпатський“ і за це слово конфіскує газету.

Табл. № 3

Наслідки виборів на Закарпатті до чеського парламенту 1924 і 1925 років

Округи (повіт)	Виборці		Комуністична		Мадярська		Автономний союз (Куртяк)		Трудова (Гагатко)		Соціял-Демократична		Аграрна		Єврейські (було дві)		Хлібороби	
	1924	1925	1924	1925	1924	1925	1924	1925	1924	1925	1924	1925	1924	1925	1924	1925	1924	1925
1. В. Севлюш.	27676	27694	10794	7145	4926	5318	2700	5888	4926	1033	1250	1766	1263	2008	2964	3246	1415	872
2. Мукачів .	41713	41330	16366	11751	6366	6708	4842	4459	2358	2623	1397	2550	2346	5079	4157	5158	1748	1217
3. Берегсас	20112	20258	7530	7247	6619	6284	51	316	468	508	913	1700	331	1528	2016	2117	138	225
4. Перечин .	9010	7619	5339	2406	167	50	336	1715	172	100	1860	772	274	1904	250	334	387	248
5. Ужгород .	20657	23749	7057	5141	4192	4086	436	2476	1713	1089	1001	1828	4192	5520	1688	2641	690	589
6. Середна .	6031	23749	1692	—	429	—	2036	—	161	—	194	—	429	—	434	—	370	—
7. Тячево . .	9235	9063	4779	2821	134	1032	188	486	550	508	475	632	409	1692	1367	1586	145	125
8. Волове . .	12196	11637	3323	4142	50	80	554	2041	2727	1051	1526	437	679	1514	1853	1684	1383	489
9. Н. Верецькі	7111	7425	3624	772	39	82	126	867	293	852	233	521	747	1990	934	970	779	1128
10. Свалява .	9631	9599	5970	3328	249	536	309	1345	136	275	649	813	480	1369	1567	1214	401	547
11. В. Березна	10471	7329	1141	1117	76	35	2805	1876	427	286	2610	608	2185	2844	661	417	324	102
12. Хуст . . .	22528	24786	9274	9964	1743	1654	3404	3978	2976	1835	679	924	857	1880	2984	3612	265	413
13. Довге . .	8037	—	3765	—	51	—	224	—	1473	—	1091	—	396	—	787	—	65	—
14. Тересва .	22297	20711	8523	6803	1384	1894	93	643	2213	789	4289	3312	814	2063	3500	3834	1391	920
15. Рахів . . .	14091	13732	6899	5068	550	534	81	307	799	1460	2564	1081	916	3312	1397	1466	757	255
16. Іршава . .	14065	20011	4167	7806	176	307	3041	2395	2374	3153	229	1182	1038	2124	1857	2588	871	241
17. Кор. Хлюмець . . .	—	800	—	158	—	502	—	8	—	9	—	7	—	89	—	11	—	4
Разом . .	254205	245743	100242	75669	28150	29102	21117	28799	20075	15571	20950	18183	15071	34916	27888	30844	11129	7402

у Чехословацькій Соціял-Демократичній Партії, якої представник стояв на чолі влади (Тусар), розлім, і буржуазія приготовляла владу „твердої руки“, також і на Закарпатті, де іменовано губернатором Жатковича. В-осени 1920 року Жаткович ще перед своїм приїздом до Ужгороду видав маніфест, в якому, між іншим, головним своїм завданням ставив знищити на Закарпатті революційний рух. Компартія відповіла на це загальним страйком на цілому Закарпатті в день приїзду Жатковича до Ужгороду. Всі промислові центри, як Перечин, Савалява, Севлюш, Берексасі Мукачів, Довга, Вел. Бичків, вступили в страйк, а в Ужгороді застрайкували робітники і на електричній станції, так що Жатковичеві довелося серед темноти й потужної охорони війська та панцерових авто відбувати свій „тріюмфальний“ в'їзд на губернаторський трон. Момент був незвичайно поважний, на вулицях не тільки Ужгороду, але й інших міст появилися панцерові авто та військо з машиновими крісами. Арештовано багатьох товаришів, а між ними тов. Гаті, Фізе й інших.

1921 і 1922 років відбувся цілий ряд страйків і різних акцій під проводом компартії. Так, наприклад, 1921 року керувала партія страйком с.-г. робітників в округах Берегово, В. Севлюш, де страйкувало понад 10 тисяч с.-г. робітників. 1922 року вибух страйк робітників на цегельнім заводі, де через чотири тижні страйкувало 1200 робітників, а селяни возили беззаплатно їм з довколишніх сіл харчі і т. д.

Так ішла завзята боротьба під проводом компартії проти колоніяльного режиму. Провідники компартії (тов. Гаті, Кашеляк і інші) ніколи надовго не покидали тюрми до кінця першої половини 1922 року. Цього саме року була велика промислова криза в ЧСР, що не минула й Закарпаття. Цю кризу, між іншим, використала буржуазія, щоб розправитися з пролетаріятом. Багацько робітників з родинами видалено поза межі ЧСР, інших — з роботи, так що по цьому рух надзвичайно занепав. Великий одноденний страйк у червні 1922 року на цілому Закарпатті проти застановлення заводів, проти зниження зарплати та викидання робітників поза межі ЧСР був останнім у цьому першому періоді[1]) великим загальним страйком. Збільшився значно терор, переслідування, що змінилися в явну диктатуру буржуазії.

Українське селянство стояло в усіх цих акціях компартії аж до 1922 року осторонь, сподіваючись на переведення земельної реформи, та билося за попів — чи то католицьких, чи православних. За зворотний пункт у настроях селянства можна до певної міри вважати славетну

[1]) Діяльність компартії на Закарпатті можна поділити на три етапи: перший до половини 1922 року, як час великої ревактивности, другий — до перших парламентських виборів 1924 року (16 березня), як час розбиття і третій — з 1924 року (16 березня), як час великого піднесення і організаційного закріплення впливу серед мас (в тому числі й головно серед українського селянства).

мукачівську демонстрацію. Аграрна партія, намагаючись протиставити українське селянство компартії, що обмежувала спочатку свою роботу на заводський пролетаріят і мадярське селянство, скликала 1922 року (по весні) великі демонстраційні збори селян до Мукачова. Залізниці з цілого Закарпаття беззаплатно звезли до Мукачова більш як 50 тисяч селян, які мали протестувати проти компартії. В цю масу післала компартія свій агітаційний апарат, який повів належну агітацію. Демонстрація ця обернулася на демонстрацію проти аграрної партії, проти урядів і скінчилася тим, що уряди післали на демонстрантів панцерові авто та військо, яке, купаючись в крові, розігнало селян. Дальші розстріли селян у Грушові, Дулові, Арданові й інших місцевостях ретельно лікували селянство від старих ілюзій. Однак, наслідком терору, що запанував з 1922 року на Закарпатті, це невдоволення широких українських селянських мас знайшло свій вияв щойно 1924 року при перших виборах до чеського парламенту: селянство пішло за компартією.

Приготовлюючи додаткові вибори на Закарпатті до парламенту в надії, шо Закарпаття вже втихомирене, перевів чеський уряд вибори до сільських рад. Вибори ці мали служити пробним каменем „консолідації“ Закарпаття. При цих виборах, змобілізувавши державний апарат на послуги Аграрної Партії, уряд осягнув великої перемоги. Отже, Аграрна Партія „дістала“ 100 тисяч голосів, Соц.-Дем. Партія Подкарпатської Руси — „40 тисяч“ [1]), а комуністична партія — 15 тисяч голосів. Вибори ці відбулися серед великих надужить не лише супроти компартії, але й супроти Соц.-Дем. Парт. Подкарпатської Руси, так що мало не дійшло до кризи в уряді, з якого „хотіли“ вийти представники Чехословацької Соціял-Демократичної Партії. Офіційної статистики з цих виборів уряд досі не оголосив, але одно було певним, що уряд силою компартії був дуже занепокоєний.

Стараючися використати „добрий“ настрій серед населення та поділившись уже наперед мандатами в коаліції, уряд розписав у березні 1924 року вибори до парламенту. Але в виборах показалося, що урядові партії ділилися шкірою незабитого ведмедя. Вибори скінчилися катастрофальною поразкою всіх буржуазних партій, як це й видно з попередньої таблиці.

Вибори 1924 року принесли компартії величезну перемогу, бо дали їй 100 тисяч, тоб-то 45% усіх голосів, і до парламенту уввійшло з 9 послів із Закарпаття 4 комуністи (Іван Мондок, Осип Гаті, Микола Сидоряк, Емануель Шафранко) та 2 сенатори (Боднар Іван, Чегі). У виборах цих жодна буржуазна урядова партія не зискала в першім скрутінію (обчисленню голосів) мандату, лише щойно в другому скрутінію протизаконно признано по одному мандатові соц.-дем., трудовикам та Аграрній Партії.

---

[1]) Див. пояснення про соц.-дем. партії.

Цей великий успіх компартії звернув на Закарпаття пильнішу увагу ЦК КПЧ, а сплата внесків послами (по три тисячі кч. місячно) забезпечила матеріяльну сторону організаційної роботи партії серед населення. За короткий час закріплено вплив партії серед населення, і в короткім часі парторганізація Закарпаття зробилася знову боєвою, сильною та здоровою організацією, приготовленою на всякі можливості. Вона належить тепер до найкращих організацій в КПЧ.

По виборах 1924 року, крім численних менших акцій, як страйків, віч та демонстрацій, партія перевела величаву демонстрацію проти війни дня 3 серпня 1924 року. Ціле Закарпаття було змобілізоване демонструвати проти війни, і не лише в центрах, але майже в кожному більшому селі відбувалися збори. Уряди були залякані і старалися через жандармерію тероризувати населення, яке вже з тиждень готувалось до зборів, а коли це не помогло, в останній хвилині забороняло збори. Політичний уряд у Сваляві в останній день заборонив збори і стягнув з околиці всю жандармерію, щоб розігнати збори й „забезпечити лад та спокій". Але з самого ранку з цілої околиці надходили з червоними прапорами маси народу, які поводилися спокійно. Жандармерія спровокувала демонстрантів, а потім почала розганяти натовп, стріляючи в нього. Вбито трьох товаришів: Галаса, Танчинця та Дмитра Мишку — робітників із Сваляви. За старим випробуваним звичаєм поліція, щоб закрити свій злочин, арештувала 72 товаришів, а суд без доказу вини відсудив 3 товаришів на 10 місяців, 2—на 6 місяців, а 4—на 4 місяці, разом—на 4 роки тюрми. Проти цього кровопролиття протестував увесь пролетаріят Чехо-Словаччини на численних зборах.

Того ж таки самого року в-осени розпочався в Сваляві страйк лісових робітників, який з огляду на однодушність робітників був би скінчився перемогою. Підприємці, однак, за допомогою уряду і соц.-демократів, що відкрито станули на стороні фабриканта, організуючи страйколомів, помагали їм, цей страйк зламали.

1925 року вибух знову в Берексазі на цегельнях страйк, бо фабриканти хотіли знизити плату. Страйк тягнувся місяць, і ні підприємець, ні уряд не міг назганяти страйколомів на роботу.

Страйк, що його вело робітництво з великим піднесенням, указував на велику організованість. Страйкарі виставляли сторожі, розсилали агітаторів, що під керовництвом компартії успішно боролися з кожним несвідомим почином страйколомів. Щоб таки за всяку ціну зламати страйк, скликано тайну нараду з представників уряду і підприємців, і тут постановлено, не зважаючи ні на що, зламати його. Задля того в далеких селах жандарми зігнали людей, посадили в вагони і особливим поїздом привезли дня 31 травня 1925 року до Берексасу. Машиніст відказався провадити цей поїзд, але підприємці післали свого інженера. На станції зібралася маса страйкарів з комітетом на чолі

й домагалася, щоб комітетові було дозволено переговорити з страйкарями. У відповідь на це поліція почала стріляти в натовп, убиваючи робітницю Ф. Капостошову, матір шістьох дітей, та ранячи кількох робітників. Щоб закрити свій злочин, поліція арештувала цілий страйковий комітет, тов. Кашеляка, Петраша та інших, а суд засудив цих двох на 6 місяців, а інших (15) — від 4 до 1 місяця, і лише в цей спосіб удалося їм зламати страйк.

Рано по весні 1925 року (квітень) партія керувала великим страйком с.-г. робітників в округах Мукачів, Берексаз, В. Севлюш, де страйкувало 10 тис. робітників. Страйк тягнувся два тижні. Мобілізовано велику кількість жандармерії. Терор переходив усякі межі, більш як 50 товаришів заарештовано, але все-таки страйк не вдалося зломити, і він закінчився з великим успіхом. В окрузі В. Севлюш і Мукачів підвищено зарплату на 20%, а в Берегові — на 100 — 120%.

Між страйками першого періоду розвою компартії та другого є велика ріжниця. Коли в першому періоді все це було стихійне, не було плановости й організованости, то в другому періоді робітнича класа виступила як дисциплінована армія, в якій ясно видно залізну дисципліну, витриманість, революційність та тверде керовництво з боку компартії.

Вибори чехословацького парламенту 1925 року (осінь) були свого роду пробним каменем боєздатности партії в боротьбі з буржуазією. Буржуазія, що скупчила всі сили, ввесь державний апарат до боротьби з компартією, не здобула перемоги. Компартія, хоч чисельно вийшла слабшою, бо дістала 75 тис. голосів, насправді одержала перемогу більшу, як за перших виборів. При перших виборах уряд украв менше голосів, терор був зглядно менший (буржуазні партії, сп'янілі перемогою на виборах до сільрад, недооцінювали тоді ще сили компартії). При других виборах агітаторів компартії безпідставно заарештовувано і звільнювано щойно по виборах, жандармерія перед виборчими локалями тероризувала виборців, а що це не помагало, то представників компартії викидано з локалів і комісари сами „вибирали". Вибирали дійсно картки комуністичні, а на це місце вкладали картки Аграрної Партії. Ці вибори нічим не різнилися від виборів мадярських, хіба що були далеко більш рафіновані.

По перших виборах 1924 року перед партією стало на цілий свій зріст пекуче й складне на Закарпатті національне питання. Щойно з початком 1925 р. закарпатська організація з'ясувала собі це питання й приступила розвязувати його. По виборах вислала вона, виконуючи постанову V Конгресу Комінтерну, делегацію[1]) на IX з'їзд

[1]) В складі делегації від ЦК КПЧ були тов. тов. Іван Мондок, Армін Дезе, Ченек Грушка та О. Бадан.

КП(б)У. Запізнення з нацполітикою на Радянській Україні дало Крайкомові Закарпаття можливість дальше правильно повести більшовицьку лінію в нацпитанні. Проведенням цієї лінії відмежувалася партія від усіх, чи то українофільських, чи то русофільських течій і станула в національному питанні на справді ленінській позиції. Це зміцнило ще більше вплив партії на маси й значно ослабило українофільські в нацпитанні партії (соц.-дем. та нар.-христ. клерикали), в яких було багацько трудящого елементу, що вже збуджувався до класової свідомости та котрого попередня неясність позиції компартії в нацпитанні здержувала від вступу до компартії.

Компартія побудована на заводських, вуличних та сільських гуртках, що організовані в округові організації. Ядро партії становлять заводські гуртки та гуртки лісових робітників (а в Крайкомі забезпечено пролетарське керовництво). За останніми даними в 177 місцевостях є активні організації (всіх сіл на Закарпатті 488), що обіймають 10 заводських гуртків, 162 вуличних (це в містах[1]), 136 сільських, а 3 гуртки — в поміщичих маєтках. Всього начислює партія понад 6 тис. членів[2]).

Органом партії є тижневик „Карпатська Правда", що друкується в 5 тис. примірників. Крім цього, для комсомолу видається місячник „Працююча Молодь", а профспілки приготовляють видання газети „Серп і Молот". Всі газети видаються з 1926 року українською мовою та писані фонетичним правописом. До року 1926 видавано в Ужгороді тижневик і мадярською мовою „Робітник", що відтак був злитий з коморганом у Кошицях, а тепер знову відновлений в Ужгороді. Що-року відбуваються краєві конференції, яких дотепер відбулося сім, не рахуючи надзвичайних.

Партія є, в повнім того слова значіні, партія масова, яка дотепер проробила величезну роботу в справі поширення та поглиблення класової свідомости серед працюючих мас Закарпаття, а в останнім році — і Словацької України. З метою створити кадр партійних робітників провадилося партійні курси як по округах (Ясіня, В. Бичків), так і одномісячні курси (нелегально) в Ужгороді.

В парламенті партія має 3-х послів, а в сенаті 2-х сенаторів (тов.тов Бондарі Рещук). На чолі руху стоять тов.тов. І. Мондок, Г. Феєр (секретар), Б. Кашеляк, О. Гаті, Микола Сидоряк, Е. Кліма (секретар комсомолу) та інші.

---

[1]) Вуличні гуртки існують в тих містах, де нема більших промислових закладів, і тому існування фабричних гуртків є утруднене.

[2]) Тут вчислені лише ці, що платять кожного місяця членські внески та беруть активну участь у гуртках. Таких, що мають книжки, а через скрутний матеріяльний стан не в стані заплатити членських внесків, але беруть активну участь у русі, буде понад 2 тисячі. Сюди також не зачислений комсомол, що в останній час дуже зріс.

VI

Партією, яка, називаючи себе робітничою, в першій мірі старається знесилити компартію та відвернути маси з правильного пролетарського шляху, є Соціял-Демократична Партія Підкарпатської Руси. Організаційно вона підпорядкована Чехословацькій Соціял-Демократичній Партії і в виборах виступає як Чехословацька Соціял-Демократична Партія.

Партію цю заложили 1920 року Я. Остапчук, Е. Пуза, Ст. Клочурак та інші за почином Чехословацької Соц.-Дем. Партії та підтримкою урядів з метою ослабити вплив компартії на маси (між іншим, соціял-демократи спекулювали на тім, що в компартії не було вирішене національне українське питання). Хрещеним батьком її був Жаткович: видаючи свого маніфеста, він якраз і думав зламати реврух за допомогою Соц.-Дем. Партії. За цілий час свого панування опирався він на соціял-демократів, яким давав багацько грошей. Спочатку соц.-дем. то тут, то там вдавалося на короткий час здобути собі серед селянських (не серед робітничих) мас деякий вплив (Мармароська жупа), але не надовго. Поглиблення класової свідомости мас, що відбувалося в боротьбі з чеським колоніяльним режимом, поклало кінець і впливові Соц.-Дем. Партії серед мас.

В сільських виборах 1923 року, що вперше дали бодай приблизну можливість підрахувати силу поодиноких партій, одержала Соц.-Дем. Партія лише 15 тис. голосів[1]), а при парламентарних виборах 1924 року— 20950 голосів. Послом був вибраний інж. Яромир Нечас (народністю чех, українофіл).

Партія ця дістала ці голоси на селах, де за нею йшов так званий національно свідомий елемент, що класово ще слабо був усвідомлений, як також голоси дрібної єврейської та чеської буржуазії (бюрократії, як от фінанси, жандарми і інші службовці, корчмарі і т. ін.). Але ще до виборів (1924 року) у партії виникло ліве крило, що не було згідне з політикою центру. Воно досягнуло найвищої своєї сили на осінньому з'їзді 1924 року. По з'їзді ліве крило перейшло до лав компартії, і соціял-демократи почали ще більше тратити свої впливи серед місцевого населення.

В найближчих парламентських виборах 1925 року одержала вона лише 18183 голосів і то голосів дрібної єврейської торговельної

[1]) Для характеристики подам таке: Вибори ці, як згадано, відбулися під великим нагнітом державного апарату на користь Аграрної Партії. В той час і ч.-сл. соц.-дем. (а соц.-дем. Закарпаття — це була експозитура їх) були в уряді. Соц.-дем., почуваючи себе „скривдженою", доручила тогд. мін. Бехинє і Майснерові запротестувати в прем'єр-міністра Швеглі. Розмова була між ними дуже гостра, і Швегля, щоб заспокоїти їх, заявив їм, що допише їм ще 15 тис. голосів. Так після офіційних даних вийшло, що соціял-демократи дістали 40 тис. Зовсім по-демократичному.

буржуазії, чеських урядовців, та класово несвідомого селянства, що все ще давало себе дурити різними обіцянкам соціял - демократів.

Партія своїх організацій, за малим винятком, не має, як також і не має впливу серед мас. Удержується виключно на кошти центрального комітету Чехословацької Соц. - Дем. Партії, як також на кошти, що діставала з чорних фондів уряду та так званих „спиритусових фондів". Удержувана є як противага компартії, і ціла її діяльність обмежується на тому, щоб помагати капіталістам [1]) та урядові зривати робітничі страйки.

В національному питанні стояла вона на позиції національної єдности з українським народом, але питання цього ясно не висувала. І так, приміром, не вживала слова „українець", „український" на означення закарпатських українців, а лише „русин", „руський", в протилежність до тих буржуазних партій (за винятком хліборобів), що стояли на становищі єдности закарпатських українців з росіянами і вживали слова: „руський". В язиковій боротьбі була за народню мову, і орган свій „Вперед" видавала місцевим діялектом, уживаючи етимологічного правопису. Від 1926 року, коли компартія стала на ленінський шлях розвязання нацпитання й почала видавати свій орган українською мовою та фонетичним правописом, Соц. - Дем. Партія Подкарпатської Руси і собі прийняла фонетичний правопис, не вживаючи, одначе, послідовно слова „український", а частіше слова: „руський", а часом „русько - український".

Політика Соц. - Дем. Партії Подкарпатської Руси в стосунку до уряду визначається політикою ЦК чехословацької соціял - демократії. На Закарпатті, одначе, все виступає вона „опозиційно" (це характерне для всіх партій без огляду на те, як вони справді до уряду ставляться), стоячи на становищі автономії Закарпаття в рямцях чехословацької республіки, домагаючись прилучення і українських земель з - під Словаччини до Закарпаття (це гасло всіх партій). До Радянської України ставиться дуже вороже.

За останніх часів почали соціял - демократи закладати кооперативи, а головно лісових робітників, які мають за мету брати в урядах різні (головно лісові) роботи, забезпечивши так кращий заробіток членам; у цей спосіб намагаються соціял.- демократи здобути собі вплив серед мас.

По кризі Соц. - Дем. Партії Подкарпатської Руси 1924 року деякі провідники (Я. Остапчук) сами усунулися з руху, а деяких (Ст. Клочурак) ЦК усунув, бо видавались їм не дуже - то певними. На чоло руху видвинули як манекена молодого хлопця Дм. Німчука (гуцул з Ясіня), що при своїй безхарактерності є, одначе, добрий агітатор. Останній „з'їзд", що відбувся в - осени 1926 року в Берегсасі, вже відбувся без колишніх основників (Остапчука і Клочурака).

[1]) Так, прим., в 1924 р. порозумівшись з фабрикантами та урядом, зірвала страйк в Сваляві, 1925 року — в Ужгороді. Не було жодного страйку, де б не відогравали ролі страйколомів.

VII

„Християнсько-Народня Партія Подкарпатської Руси“ — це католицька клерикальна партія, на чолі якої стоїть А. Волошин.

Партія ця виникла щойно 1925 року як спадкоємець „Руської Хліборобської Партії“. Остання партія до 1925 року об'єднувала всю українофільську дрібну буржуазію під головуванням д-ра Михайла Бращайка[1]), що відогравав важливу ролю підчас прологошення 1919 року Закарпаття з Україною. Це була одинока партія, що довгий час зберігала свою самостійність і, як така, пішла 1924 року до виборів, виставляючи кандидатом д-ра Михайла Бращайка. Довкола неї гуртувалася вся українофільська інтелігенція та частина так званого національно свідомого селянства, що жило споминами злуки Закарпаття з Україною. В виборах 1924 року зискала лише 11129 голосів, а це запечатало і її існування. Орган „Руська Нива“ був писаний народньою мовою, етимологічним правописом, без „ъ“ і поволі переходив до фонетики, так як і орган Соц.-Дем. Подкарпатської Руси — „Вперед“.

Соціяльна база цієї партії це та частка українського дрібного угодовського міщанства, що намагається своєю „реальною“ та „позитивною“ політикою знайти контакт з окупаційним режимом чеської буржуазії.

В національному питанні стояла на становищі єдности закарпатських українців з усім українським народом, і в цьому питанні йшла разом із Соц.-Дем. Партією Подкарпатської Руси та боролася з москвофільством на Закарпатті.

По виборах орган партії перестав виходити, а Д-р М. Бращайко усунувся від політичного життя і провід перейняв Августин Волошин. Перехрестив так, як це і попові личить, партію на „Християнсько-Народню“ і підпорядкувався зовсім чеській людовій (клерикальній) партії. У виборах 1925 року нова партія дістала лише 7402 голоси; при другому скрутінію голосами чеської клерикальної партії дістався до парламенту Ав. Волошин.

В руках цієї партії находиться „Подкарпатській Банк“, асекураційне товариство „Бескид“ та має вона великий вплив на спілку з аграріями в „Краєвім Кооперативнім Союзі“. Має також виключний вплив в управі „Просвіта“, що широко розповсюджена по Закарпатті. Довкола неї групується також українська еміграція.

Органом цієї партії є „Свобода“ (тижневик), писаний народньою мовою (діялектом), етимологічним правописом без „ъ“; він провадить боротьбу проти москвофілів та проти „безбожників“ комуністів. Видає христ. партія також і мадярський орган.

---

[1]) Є він син народнього вчителя з Нанкова, а бувши у Відні на університеті, запізнався з українським національним відродженням і був членом студентського товариства „Січ“, а дальше звязався з Галичиною. Писав в „Літ.-Науковім Віснику“.

VIII

Аграрна партія була на Закарпатті заложена 1920 року агентами цеї партії з Праги і є прямо Празі підпорядкована. В Мукачеві створила секретаріят для Закарпаття.

1920 року ухвалено в чеськім парламенті закон про земельну реформу, що має на меті утворити в Чехо-Словаччині сильну куркулівську верству. Найбільший вплив на переведення цього закону мала Аграрна Партія. Вона почала свою діяльність на Закарпатті якраз із тих околиць, де було більше поміщицьких дібр, — з Мукачівщини, — маючи на плані понасаджувати по селах куркулів, які б опісля верховодили в цілому селі. Одначе, з огляду на великий земельний голод та на те, що навіть ухвалену соймом земельну реформу не переводжено послідовно, що розпарцельовувано лише поміщицькі землі гіршої якости, а парцелі роздавано не місцевим селянам, а переважно чеським легіонерам, Аграрна Партія не лише що не осягнула наміченої цілі, але спричинилася до збудження серед мас недовір'я не лише до себе, але й взагалі до всіх буржуазних партій, а сама сталася найбільш зненавидженою партією серед широких мас Закарпаття.

Чеська буржуазія з приходом своїм на Закарпаття іменувала високими урядовцями декількох місцевих інтелігентів і цим подала інтелігенції надії на позискання добрих посад. Але вже 1922 року не лише, що не брала місцевої української інтелігенції на державну службу, але й ту, що прийняла, позвільняла з посад. В наслідок цього інтелігенція ця (з Камінським, що звільнено його з посади жупана, і Куртяком на чолі) „пустилася на політику" і стала на шлях радикальної опозиції, виставляючи кличі реалізування забезпеченої міжнародніми договорами автономії усунення чеських урядовців з посад в урядах на Закарпатті то-що, і утворила партію (так званий „Автономний Союз". Маючи за собою всю незаспокоєну русофільсько-мадяронську інтелігенцію (учителів, попів, різного роду службовців, неприйнятих до державної служби) та спекулюючи, з другого боку, на незадоволенні мас з колоніяльної політики чеської буржуазії, позискала ця партія на маси хвилево значний вплив, якого, одначе, організаційно не охопила. Видаючи орган „Карпаторусский Вестнѣкъ", писаний своєрідною закарпатською паламарщиною, є ця партія в своїх вершках представником чорної реакції.

Довкола цієї партії йшла завзята боротьба. Фінансово підпирав цю партію мадярський уряд Гортія, стараючись використати її в боротьбі проти ЧСР на міжнародній арені. З другої сторони чеський уряд старався ослабити її і купував поодиноких людців з цієї партії, які закладали нові партії. (Мочкош і ін.), то знову деякі другі авантюристи, заохочені „успіхами" Камінського, також бралися до політичної діяльности, закладаючи „партії", бо це для безробітного інтелігента

давало надію, що хтось його купить за добрі гроші. Так у дуже короткім часі виникло чотири партії, які, одначе, в дійсності не мали жодного значіння.

Та якраз 1923 року мадярський уряд знайшовся у великих фінансових труднощах; грошей від нього почало припливати значно менше, а через це й „Автономний Союз“ почав впадати в тяжкі матеріяльні клопоти. В наслідок цього „вожді“ сталися більш податливими, „переорієнтувалися“ й почали переговорювати з представниками Аграрної Партії; ці переговори незабаром увінчалися успіхом. В-осени того самого року скликано „з'їзд“ до Мукачова всіх буржуазних партій русофільсько-мадяронського напрямку, і всі вони погодилися на вступ до Аграрної Партії. Так об'єдналися всі русофільсько-мадяронські течії, за винятком так званої Трудової Партії з Ґагатком на чолі (про це нижче). Об'єднання це відбулося не на основі якихось принципових засад, але на тій основі, що всім вождям пообіцяно різні добрі посади і всі вони увійшли до ЦК закарпатської організації Аграрної Партії.

Аграрна Партія, маючи всю цю „опозицію“ в своїх руках, вважала за відповідне перевести вибори до парламенту на Закарпатті. Як пробу, як випадуть ці вибори, переведено 1923 року при допомозі державного апарату вибори до сільрад, що дали Аграрній Партії великий успіх (100 тисяч голосів[1]). Приписуючи собі заслугу цеї „великої“ перемоги, закарпатські вожді Аграрної Партії домагалися сповнення від централі обіцянок, тоб-то надання їм посад. Цих обіцянок, одначе, Аграрна Партія і не хотіла, і не могла сповнити, а головно — не могла провести іменування шкільним референтом Куртяка через негативне відношення до цього чехословацьких соціял-демократів, що входили тоді до уряду. Мадярський уряд також старався дещо врятувати і тому, забезпечивши Куртякові його матеріяльні домагання, порозумівся з ним, що він виступить з Аграрної Партії й воскресить ліквідований „Автономний Союз“ та поведе опозиційну роботу проти ЧСР. Разом з Куртяком виступили всі з „Автономного Союзу“ незаспокоєні „вожді“ з Аграрної Партії як: Демко, Фелдешій, Бродій, а в аграрній партії зосталися лише Камінський (він теж не попавши в парламент в друге 1926 вийшов з Аграрної Партії і вступив до „Автономного Союзу“) та Антін Бескид, якого іменовано губернатором.

Будучи певною своєї побіди, Аграрна Партія добилася в уряді переведення виборів до парламенту в березні 1924 року (сподіваючись, що Куртяк не матиме часу перевести агітацію); ці вибори, одначе, скінчилися для Аграрної Партії катастрофально, бо не осягнула вона

[1]) Цей „успіх“ завдячує Аграрна Партія нотарям (державні службовці, громадські писарі), від яких залежать вибори з огляду на те, що й при сільських виборах є система кандидатських листів, прийняття яких залежить від нотаря. Оскільки є лише одна листина голосування не відбувається і вона вважається за одноголосно прийняту.

навіть виборчого числа (лиш 15071 голосів, коли ж треба було 20 тисяч). Зовсім протизаконним способом уряд, дочисляючи Аграрної Партії і голоси з попередніх виборів, провів до парламенту Камінського.

При других виборах 1925 року, маючи в руках цілий державний апарат, терором та явною крадіжкою [1]) голосів компартії позискала Аграрна Партія 34916 голосів і провела до парламенту двох послів: Августина Штефана [2]) та начальника ужгородської округи — чеха з національности — Краліка.

В національному питанні партія провадила політику русифікації Закарпаття, домагаючись заведення російської мови в школах та урядах, а в останніх часах піддержує явно чехізацію та цілковите винародовлення Закарпаття. Партія організацій своїх по селах не має, а спирається на державний апарат, то тут, то там на старостів (війтів) або урядом назначених сільських комісарів, а на Верховині на керонів (підприємців в лісових роботах) та на кількох (дослівно) куркулів, котрим дано більшу кількість землі (таких є троє: Щирецький в окрузі Верецьки, Юрко Балог в В. Лучах та Сидор в Кайданові). В питанні державного стосунку Закарпаття до ЧСР є проти автономії та піддержує всі урядові проекти.

Видає вона тижневик „Село“ та „Карпаторусский Вестник“, так зв. „російською“ мовою, а в дійсності паламарщиною; ці газети масами беззаплатно розсилає на всі громадські уряди. Будучи зненавиджена серед мас, політичної роботи тепер не провадить, а закладає кооперативи й старається довкола них об'єднати заможне селянство та інтелігенцію.

IX

„Автономний Союз“, що віджив, як вище сказано, по розході з аграріями, позискав при виборах 1924 року 21117 голосів, а цим дістав один мандат до парламенту (Іван Куртяк, кол. народній учитель, син куркуля з Хусту) та до сенату (Рішко, поміщик в Драгові, колишн. Жупан). Спирається він на частину тих малих прошарувань багатшого селянства, католицьких попів-мадяронів (це ті, що хоч і вийшли з українців, вважають себе за мадяр та орієнтуються на мадярщину) та інтелігенцію, що була чеським урядом звільнена з посади. Власно, зазначені групи і в часи виборів дуже активно піддержують його.

[1]) Так, прим., в Вел. Доброні нотар вибрав з урни 400 карток компартії, а на це місце вложив 400 карток Аграрної Партії. В багатьох інших місцевостях жандармерія викидала з виборчого локалю заступників компартії і тоді вкладала картки Аграрної Партії. Були такі випадки, коли ціле село кидало картки на компартію, а уряди все це вибрали і всі голоси зачисляли аграріям. Крім цього ще дальші шахрайства відбувалися в краєвій комісії в Ужгороді.

[1]) Це той, що за часів радвлади в Мадярщині був Наркомом для Закарпаття, а потім організував у Польщі так званий легіон проти ЧСР. „Покаявшись“, вернув у ЧСР і тут відразу попав у посли — в „виборники народу“.

Виставляючи радикальні кличі проти чехів, як „геть з чехами“, та виставляючи клич автономії, вдається „Автономному Союзові“ подекуди позискувати класово несвідомих селян або таких, які, стероризовані жандармерією, бояться голосувати за компартію.

В парламенті посли „Автономного Союзу“ належать до клубу мадярських послів, які керують ними. 1924 року мадярський уряд намагався використати „Автономний Союз“ у боротьбі з ЧСР перед Лігою Націй, куди й возили Куртяка на показ.

У виборах 1925 року здобув „Автономний Союз“ виборче число (28799 голосів). Свого впливу організаційно не охоплює, а агітацію веде дуже „радикальними“, античеськими кличами.

В національному питанні стоїть на становищі, що закарпатські українці — не українці, а самостійний народець, більше зближений з росіянами, домагається заведення російської мови в школах. Орган (тижневик) „Русский Вестник“ є писаний закарпатською паламарщиною; в центрі своєї агітації ставить питання автономії Закарпаття. Видає „Автономный Союз“ також і мадярський тижневик: „Автохтон“. В державному питанні негативно ставиться до ЧСР і є представником союзу Закарпаття з Мадярщиною, хоч цього питання ясно не виставляє з тактичних причин.

Видніші представники цієї партії є Іван Куртяк (депутат), Іван Демко, секретар у Мукачові, колишн. народній учитель, Бродій, редактор газети „Русский Вестник“, колишн. нар. учитель, та Фельдеший (Федорінко), власник друкарні в Ужгороді.

В останніх часах, коли формувався чеський уряд об'єднаної буржуазії, „Автономний Союз“ залицявся до нього, однак, не зговорився.

X

Карпаторусская Трудовая Партія — це партія недобитків галицьких москвофілів, на чолі якої стоять „тузи“, як д-р А. Гагатко, д-р Вальницький, Цурканович та інші, що 1918 року в часи перевороту повтікали з Галичини на Закарпаття (до Пряшева) Довкола цеї партії гуртується вся російська реакція, що опинилася на Закарпатті.

Поширюючи на Закарпатті православність за допомогою чеського уряду, фанатизуючи населення, головно в мармароській жупі, мала труд. партія 1919—1921 років між масами значний вплив. Однак, в міру того, як селянство на власнім досвіді наслідком роботи компартії переконалося в безглуздості цієї боротьби, упав зовсім і вплив „Карпаторусской Трудовой Партии“. В тих часах і організувала вона на Закарпатті відділи для армій Денікіна, переправляючи їх через Румунію. Коли ж, однак, Денікіна злівкідовано, а маси перейшли в ряди компартії, „переорієнтувався“ „вождь“ партії Гагатко й почав „нащупувати“ звязок з радянською владою, провадячи „політику партії“, що „йде до комунізму“. Одначе, „розчарувавшись“ у радвладі,

що почала здійснювати намічену на XII з'їзді ВКП(б) нацполітику, від 1923 року знову почав шукати „орієнтації", залицяючися то до аграріїв, то до чехословацької соціял-демократії, аж доки „порозумівся" з чехословацькими народніми соціялістами, заключивши з ними 16 грудня 1925 року „угоду" на умовах: обиді партії (К — РТП і Чехословацька Народньо-Соціялістичка) зберігають свою „повну" самостійність, партія чехословацьких народніх соціялістів має обороняти „автономію" Закарпаття, добиваючись „справедливого" розмежування Закарпаття від Словаччини, і „підпирати культурні та національні прагнення до об'єднання поміж поодинокими слов'янськими народами".

У виборах 1924 року ледве дістала К — РТП 20075 голосів, що забезпечувало один мандат для д-ра Гагатка до парламенту.

1925 року при виборах дістала лише 15571 голосів, і Гагатко дістався до парламенту лиш при другім скрутінію голосами чехословацьких народніх соціялістів.

Партія організацій своїх не має, а спирається на православних попів, які в часах виборів стараються вплинути на „вірних", використовуючи та підсичуючи релігійну боротьбу.

В національному питанні стоїть К — РТП на становищі, що закарпатські українці — це росіяни, і домагається заведення російської мови в школах та урядах, а орган свій „Русская Земля" (тижневик) видає російською мовою; лише деякі статті, як „Листи кума Гната", пишеться мовою, часами зближеною до лемківського діялекту. Бойовим питанням для партії являється боротьба проти „українства", православ'я та боротьба проти нацполітики компартії. „Русская Земля" — це офіційний орган православного клерикалізму й москвофільства на Закарпатті та пасує більше до середновіччя, ніж до бурхливих часів нашої доби.

В останніх днях 1926 року в звязку з кризою в партії чехословацьких народніх соціялістів прийшло до розриву союзу між „Карпаторусской Трудовой Партией" та чехословацькими народніми соціялістами, заключеного 1923 року, тому що Гагатко станув на стороні виключеного з партії Стршібного.

XI

На Словацькій Україні щойно пробуджується політичне життя і до недавна ні компартія не провадила там більшої роботи, ні українська буржуазія політично там не виступала. В парламентських виборах 1920 року маса пішла за Чехословацькою Соц.-Дем. Партією, а 1925 року завдяки сильному теророві більшість голосів одержала Аграрна Партія. Щойно по виборах компартія звернула більше уваги на Словацьку Україну, і там, як признають і буржуазні партії, комрух незвичайно поширюється. Роботою там керує закарпатська коморганізація (на чолі — тов. М. Сидоряк).

XII

Мадярська буржуазія на Закарпатті організована в одну партію — Мадярська Національна Партія[1]), на чолі якої стоять поміщики Корлят, Егрі та колишн. полковник Аркі. Спирається вона на заможне селянство та на рештки мадярської буржуазії й поміщиків. Відношення її до ЧСР зовсім негативне; для Закарпаття домагається автономії. У виборах 1924 року одержала 28150 голосів і провела двох послів та одного сенатора. На других виборах 1925 року вступила в союз з німецькою партією „Bund der Landwirte“ і одержала 29102 голосів.

XIII

Еврейська буржуазія як на перших, так і на других виборах виставляла дві кандидатні листини; наслідком цього голоси її розбивалися так, що жодна листина не дістала виборчого числа. В цьому все була рука уряду, який у цей спосіб хотів примусити еврейську буржуазію голосувати за урядовими партіями.

А між тим пролетаріят, що поповнювався виходцями з села, разом із сільсько-господарськими робітниками в боротьбі за економічні домагання виховував з свого класового інстинкту класову свідомість.

---

[1]) Перед другими виборами (в 1925 р.) називалася: Автохтонна Партія Дрібних (?) Хліборобів.

„Диалектика в природе“. Сборник по марксистской методологии естествознания Сборник II. Государственный Тимирязевський научно - исследовательский Институт. Изд. „Северный Печатник“. Вологда. 1927, ст. 304. — VIII.

Зовсім не випадковим являється той розбрат та боротьба на загальномарксівському філософському фронті, що зараз у нас має місце. Ця боротьба не тільки не втихає, але, навпаки. ще більше розпалюється, бо в своє коло втягає чим - раз більше нових питань. Те, що зразу мало ніби характер якогось випадкового непорозуміння, зараз перейшло в боротьбу двох таборів на марксівському філософському фронті в нашому Союзі. Коріння цієї філософської діяспори треба шукать в об'єктивному стані справи і при аналізі треба завжди пам'ятати ту серйозність та уважливість, з якою ставився до філософських змагань т. Ленін. Усі труднощі процесу нашого соціялістичного будівництва коріняться не тільки в ділянці нашого господарства, — вони виникають, пролазять і в суспільну думку, суспільну ідеологію. Ленін на перший погляд ніби пустяковій справі — російським махістам — присвятив, як знаємо, цілий десятий том, затративши дуже багато праці й часу. Дезауація філософського еклектизму Богданова привела до його політичної ліквідації. І наші філософські змагання, на які в нас, на жаль, за загальною буденною творчою працею в галузі господарства та загального культурного будівництва мало звертають увагу, у своїм корінні по суті справи мають соціяльні відгуки. У нас на ґрунті загального культурного росту розвивається робота по вузах, школах, розвивається наука взагалі. Як знаємо, природознавство, як це ще зауважив Енґельс, іде й може розвиватися по лінії стихійного, так би мовити, матеріялізму, який, одначе, ще дуже й дуже далекий до того, щоб його назвати діялектичним матеріялізмом, що являється філософією революційного пролетаріяту. При спробі діялектичного матеріялізму охопити методологічно природознавчі науки, що являється логічним завершенням перемоги пролетаріяту в СРСР, почалися гострі сперечання в колі природознавства в цілому. Тут велику ролю зіграла та загальна відсутність філософської освіти у природознавців, а до того й певна недостача природничої освіти у філософів. Але факт залишається фактом, що двох наукових методологій у нас бути не може! Поруч діялектичного матеріялізму, механічному матеріялізмові чи вже чисто ідеалістичній тарабарщині на зразок віталізму важко вжитися. Так само й деяка частина природознавців - марксистів виступила проти методології діялектичного матеріялізму, класифікуючи її як „схему“, як „схоластику“ й т. д., вихваляючи натомість життєвість, реальність здобутків конкретних наук. Абстрагуючи від деяких помилкових тверджень, зроблених на ґрунті певного незрозуміння один одного, все ж таки що далі, тим чіткіше зарисовувались два табори на філософському фронті: один, діялектичні матеріялісти — більшість філософи й другий, механістичні матеріялісти — більшість природознавці. І от перед нами II збірник табору природознавців або в дійсності — механістичних матеріялістів. Проглядаючи цей збірник, треба зауважити, що в цілому він уже означає до певної міри відступ з тих непримиримих позицій механістичного матеріялізму, на якому стояв ще збірник, ч. І. Тут замітний уже в деяких відповідальних статтях певний поворот. В цих статтях автори вже не від того, щоб навіть без лайки згадувати про Геґеля, уже не виставляють механістичного матеріялізму, як противагу діялектичному, а, навпаки, редакція, хоч і анонімна, присягається

на діялектичний матеріялізм. Це так, але рядом із статт. т. Тимірязева й т. Васіл'єва є такі шедеври „стопроцентної“ механістичної філософії, як колективна стаття Ф. Перельмана, Л. Рубановського та І. Веліканова на тему: „Два уклона в марксистской философии“.

Такі статті, як: Е. Васіл'єва: „К характеристике механического материализма, який місцями доволі гарно виступає проти бехтеревської панацеї та взагалі проти перегинання палки в напрямку механізму, стаття т. Вар'яша: „Некоторые проблемы современной физики и диалектический материализм, т. Орлова: „Механика и диалектика в естествознании“, т. Цейтлина: „Закон движения Енгельса“, т. Тимірязева: „Диалектика природы Енгельса и современная физика“, всі вони до певної міри хоч і намагаються поставлену проблему в ділянці природознавства розвязати, все-таки не виходять також із зачарованого кола полеміки проти діялектичних матеріялістів. Колись таке ненависне слівце „якість“ уже не викликає в них заворотів голови, але все-таки „гонение“ на Геґеля і геґеліянство не спиняється, що-більше, т. Цейтлін як і раніш, намагається діялектику заступити математичними формулами, а коли визнати діялектику, так тоді вже з Декарта. Не зважаючи на це, згадані статті вимагають серйозного спеціяльного розбору, що відібрав би непомірне цій статті місце. Нашу увагу звернемо на філософську частину цього збірника, а саме на передмову редакції та перельманівську статтю. Механісти-природознавці — а вони ті, що надають тон збірникові — хворіють на одну дуже важну органічну для них хворобу, а саме — недооцінування філософії; це тягнеться червоною ниткою, хоч, звичайно, це недооцінення не проводиться вже в безглуздому мінінському дусі. Вони, правда, в цьому збірнику виявляють, що вони не загалом проти філософії, вони тільки „против всех остатков средневековой и мертвой доктрины“, цеб-то геґелівської філософії. Послухаймо, що каже Енґельс у своїй „Діялектиці природи“ про природознавців, що відкидають філософію: „Природознавці уявляють, що вони увільняються від філософії, коли (вони) ігнорують або ганять її. Але тим, що вони без думання не можуть рушитись ні на крок, бо для думання потрібні логічні визначення, то ті визначення вони необережно беруть або з ходячого теоретичного багатства так званих освічених людей, над якими панують залишки давно минулих філософських систем, або із верхів'я обов'язкових університетських курсів з філософії (що веде не тільки до уривочности поглядів, але й до мішанини поглядів людей, що належать до найрізноманітніших і переважно препоганих шкіл), або з некритичного та несистематичного читання різних філософських творів, то все-таки в результаті оказуються в полоні у філософії, але, на жаль, здебільшого самої найгіршої; і от люди, які особливо завзято ганять філософію, стають рабами найгірших вульгаризованих залишків, найгірших філософських систем“ (ст. 37). Це прямо „не в бровь, а в глаз“ наших багатьох природознавців, особливо трубадурів боротьби проти філософії, які, одначе, замість того, щоб балакати про „діялектику“, а, власне кажучи, боротись з нею, повинні перш усего ознайомитись як слід із „Діялектикою природи“ Енґельса і особливо з місцями, які справді ніби для них писані. Але їхній похід, направлений особливо проти Геґеля, про діялектику якого прямо пишеться у перельманівській статті, що, мовляв, як ми можемо визнавати геґелівську діялектику, коли вона „могла являться опорой и официальной философией прусской монархии“ (ст. 268). Ну й дійсно наші горе-„філософи“ добалакались до краю! Для знайомого хоч трохи з Геґелем стане ясно, що тут пройшло грубе, ненаукове, грішне змішання поняття методи з системою. Хто цього не вміє у Геґеля розрізняти, той хай краще за нього не береться. А тим, для яких Геґель пустий схоласт, доктринер, що нічого спільного не може мати з природознавством, вистарчить знову ж таки заглянути в „Діялектику природи“. Там знову таки ніби для них написана така фраза: „Впрочем, тот, кто хоть немного знаком с Гегелем, знает, что Гегель приводит сотни раз из естествознания и истории поразительнейшие примеры в подтверждение диалектических законов“ (ст. 221), або ще краще; „Но открытый Гегелем закон природы празднует свои величайшие

триумфы в области химии" (ст. 225). Значить Гегель відкрив закон природи, що святкує великі тріюмфи в хемії, цеб-то в галузі природознавства, а перельманівські герої кричать про „пруську монархію". І ще вони говорять т. Деборіну, що треба пам'ятати про формальну логіку. Правда, можуть сказати, що це просто стаття, так собі, але редакція її пустила без ніякої примітки. Ну добре, тепер пригляньмось, що ж каже сама редакція в своїй програмовій передовій. Як знаємо, одним із самих основних пунктів розходження зараз на філософському нашому фронті це ставлення до діялектики Геґеля, якого механісти стараються заступить оригінально модернізованим емпіріокритицизмом, хоч не хочуть в цьому відверто признатися. Навіщо вивчать Геґеля, коли Маркс, Енґельс, Плеханов уже „извлекли из Гегеля почти все, что можно и нужно было извлечь, и тем освободили рациональное ядро гегелевской философии от всей мистической шелухи, так прочно его облекавшей" (II збірник, ст. VI). Тому Геґель „пруський монархіст" і давай кого-небудь іншого. Кого і що природознавці беруть, то пригадаймо собі вище цитовані слова Енґельса с „Діялектики природи". Коли ж наші діялектичні матеріялісти-філософи починають брать у Геґеля те, що ще залишилось від „почти все", механісти кричать: рятуйте і дзвонять в усі дзвони про схоластику. Послухаймо, що каже Ленін про потребу вивчати Геґеля: „Необходимо организовать систематическое изучение Гегеля с материалистической точки зрения", „Конечно работа изучения, такого истолкования и такой пропаганды (підкреслення моє. П. Д.) гегелевской диалектики чрезвычайно трудна, и, несомненно, первые опыты в этом отношении будут связаны с ошибками. Но не ошибается только тот, кто ничего не делает. Опираясь на то, как применял Маркс материалистически понятную диалектику Гегеля, мы можем и должны разрабатывать эту диалектику со всех сторон", і для того Ленін радить організувати: „общество материалистических друзей гегелевской диалектики", а головне: „современные естествоиспытатели найдут (если сумеют искать и если мы научимся помогать им) в материалистически истолкованной диалектике Гегеля ряд ответов на те философские вопросы, которые ставятся революцией в естествознании и на которых „сбиваются" в реакцию интеллигентские поклонники буржуазной моды". Це слова Ленінового, так би мовити, філософського заповіту (Ленін: „О значении воинствующего материализма"), проте, наші механісти й інші так само цим нехтують, як і діялектикою Геґеля. Значить, опрацьовання геґелівської діялектики — це не просто являється „гимнастикой чистого мышления, пустой игрой в „диалектику", схоластическими изречениями" (як це пропагує збірник, ч. 2, ст. 280), а чимось далеко глибшим та серйознійшим.

Це вивчення конкретно стосується до проблеми випадковости, яку механісти, грубо вульгаризуючи, стараються виставити, як категорію чисто суб'єктивного характеру — що, мов, „случайность есть непознанная необходимость" (ст. 272). (Цікаво, що й у нас у Харкові ця проблема теж починає витикатись, як яблуко прекрасної Єлени, що проводить розкол на дві групи, механістів і діялектичних матеріялістів, хоч би і правда,ще в дуже початкових формах). І дістається ж тов. Деборінові за його фразу: „Они случайны в более глубоком об'ективном смысле" (див. статтю т. Деборіна: Енґельс и диалектика в биологии), і пішли ясними громами приклади, що „випадковість є тільки те, чого причин ми не знаємо, а все має свій глибокий причиновий звязок". Правильно, але послухаймо знову ж таки Енґельса, що він каже про таку „випадковість". „Противоположную позицию занимал детерминизм, перешедший в естествознание из французского материализма и рассчитывающий покончить со случайностью тем, что он вообще отрицает ее. Согласно этому возражению, в природе господствует лишь простая, непосредственная необходимость. Что в этом стручке пять горошин, а не четыре или шесть, что хвост этой собаки длиною в пять дюймов, а не длиннее или короче на одну линию, что этот клеверный цветок был оплодотворен в этом году пчелой, а тот — нет, и притом этой определенной пчелой и в это определенное время, что это определенное, унесенное ветром семя львиного зуба взошло, а другое нет, что в прошлую ночь меня укусила блоха в 4 часа утра, а не в 3 или в 5, и притом в правое плечо, а не в левую икру — все это факты, которые вызваны неизменным сцеплением причин

и следствий, связаны незыблемой необходимостью, и газовый шар, из которого возникла солнечная система, был так устроен, что эти события могли произойти только так, а не иначе. С необходимостью этого рода мы все еще не выходим из границ телеологического взгляда на природу" (підкреслено мною. П. Д.). „Для науки совершенно безразлично, назовем ли мы это, вместе с Августином и Кальвином, извечным решением божьим или, вместе с турками, кисметом или же назовем необходимостью. Ни в одном из этих случаев не может быть речи об изучении причинной цепи, ни в одном из этих случаев мы не двинемся с места. Так называемая необходимость остается простой фразой, а благодаря этому и случай остается тем, чем он был" (Енґельс: „Діялектика природи", ст. 193). Як бачим, тут випадковість не виходить із необхідности, а якраз навпаки — необхідність виводиться із випадковости, що Енґельс і зауважує. Цікаво послухать Енґельса далі: „В противовес обоим этим взглядам выступает Геґель с неслыханными до того утверждениями, что случайное имеет основание, ибо оно случайно, но точно так же не имеет никакого основания, ибо оно случайно; что случайное необходимо, что необходимость сама определяет себя как случайность и что, с другой стороны, эта случайность, есть скорее абсолютная необходимость (Логика, II книга, відділ: Дійсність). Естествознание предпочло игнорировать эти положения, как парадоксальную игру слов, как противоречащую себе самой бессмыслицу, закоснев теоретически в бессодержательности вольфовской метафизики, согласно которой нечто либо случайно, либо необходимо, но ни в коем случае ни то, ни другое одновременно, или в столь же бессодержательном механическом детерминизме, который на словах отрицает случайность в общем, чтобы на практике признать ее в каждом отдельном случае" (Д. п., ст. 195). Ми доцільно привели тут таку довгу цитату Енґельса, щоб показать, що наші механісти не читають Енґельса, хоч на нього про людське око присягають, а як читали, то не хочуть його визнати, тому, що в згаданій цитаті Енґельс ясно й чітко кваліфікує таке розуміння „випадковости", яке являють механісти. Без сумніву, категорія випадковости найяскравіше висуває віхи механістів як антидіялектиків, тому-то вони руками й ногами чіпляються за цю проблему.

Говорити тут ще про другий закид, що його збірник робить діялектичним матеріялістам, цеб-то про непризнання електронної теорії, власне й не варт навіть, тому що це тканина власного павутинного мозку, так само, як і віталізм Деборіна. Наші критики особливо лютують за те, що „деборинські схоластики" заперечують можливість зведення життя до „фізики й хемії", і от на цьому ґрунті ставлять питання, мов „что сей сон значит"? Забувають, що ніхто й ніде з діялектичних марксистів ніколи не ставив питання про незводимість до фізики та хемії, що-більше, не тільки життя, але навіть думання „без сумніву зведемо" коли-небудь експериментальним способом до молекулярних та хемічних рухів у мізку, але чи вичерпується тим суть думання?" [1]) Забули добрі критики, що це „але" не ставить ніхто інший, а тільки сам Енґельс, бо организм не є: „Ни простой, ни составной, как бы он ни был сложен". Стільки саме щастя в них із критикою деборинського ставлення до електронної теорії. По-перше, треба ще раз відмітити неприпустиму недобросовісність у самій критиці, що видно із раніше згадуваних місць. Коли тов. Деборін говорить, що: „для Енґельса неприемлемо предположение, что вся материя состоит из мельчайших тождественных частиц", то наші критики зробили з цього тезу, мов Деборін твердить, а власне всі діялектичні матеріялісти, що: „с марксизмом несовместимо представление о том, что материя состоит из мельчайших частиц" [2]). Це наше протиставлення цитат чітко підкреслює всю внутрішню вартість механістичної критики. Вони нічого не зробили, тільки невинно опустили маленьке словечко „тождественных" і тут liegt der Hund begraben. Хто і де з діялектиків сказав, що матерія не складається з найдрібніших часток? Але в той же час ніхто інший, тільки знову таки Енґельс перший з діялектиків матеріялістів говорить, що „факт, что тождество содержит в себе

[1]) Енгельс. „Диалектика природы, ст. 29.

[2]) Сборник № 7, ст. 288.

различие, выражен в каждом предложении, где сказуемое неизбежно отлично от подлежащего". Або знов таки: „Но уже в неорганической природе тождество, как таковое, в действительности не существует" [1]).

Тотожність не являється непримиримою противоположністю до різного, а тільки „односторонними полюсами, имеющими значение только в своем взаимодействии, во включении различия в тождество" [2]). Тут треба ще тільки згадати, що таке розуміння руху, яке мають механісти подібні до Перельмана et cotp., це дійсно своєобразний пітагореїзм, і дальше нього стоячи на такій позиції механісти не підуть.

Як позитивну сторону цього збірника треба хіба привітати: 1) те загальне явище, що „качество" вже не викликає в них на устах згідливої усмішки, 2) починається певний відхід від непримиримих позицій механічного матеріялізму, 3) визнання філософії, хоч то все-таки просякнуто гострою полемікою проти основи діялектичного матеріялізму, бо, не зважаючи на те, що редакція присягається на діялектичний матеріялізм, збірник містить перельманівські статті. Можна надіятись, що третій номер стане вже дійсно не на словах і заявах, а на ділі на ґрунт діялектичної матеріялістичної філософії.

П. Демчук

Теорія ринків і криз в економічній літературі російською мовою

(Бібліографічний покажчик)

В сучасний момент уже є дві спроби складання збірного бібліографічного покажчика літератури з теорії ринків і криз російською мовою. Одна з таких робіт належить С. Бессонову (К. Маркс. Накопление капитала и кризисы — из Theorien über den Mehwoert, перевод С. Бессонова. М. Рабочий, 1903 г. — Приложение); друга — Б. Лівшицеві (Проблема рынков и кризисов, т. II, изд. Плановое хозяйство, Л. 1906 г.). На жаль, обидва автори цих робіт допустили низку хиб та важливих пропусків, тоді як занесено низку питань, що зовсім не мають нічого спільного з теорією ринків і криз. Це дало привід для складання нижчезазначеного покажчика літератури. Треба зазначити, що в даному разі нас цікавить література лише з теорії ринків і криз, а через те до нашої статті не включено літератури з методології дослідження кон'юнктури (що по суті треба віднести до кон'юнктурної статистики) та роботи що до виразного опису кон'юнктури. Рецензії до цього переліку надрукованих праць ми занесли лише ті, що, на наш погляд, мають теоретичний інтерес.

Б. Авилов. О „новой" теории рынков. По поводу статьи Нежданова и Изгоева „Жизнь", апрель 1899 г., „Научное Обозрение" 1899 г., кн. XII, стр. 2296 — 2308. Автор критикует теорию рынков Туган-Барановского и его последователей — Булгакова и Нежданова.

Г. Е. Афанасьев. Денежный кризис. Одесса, 1900 г., стр. 31 (см. также Г. Е. Афанасьев. Собр. истор. и эконом. статей. Киев, 1899 г., т. II, стр. 281 — 329).

И. К. Бабст. О промышленных кризисах. „Атеней", 1858 г. Январь — февраль, стр. 38 — 52 и 99 — 108. Статья представляет собой изложение теории кризисов Сэя, Милля. Кроме того, дано описание кризиса 1857 г.

В. Базаров. Капиталистические циклы и восстановительный процесс хозяйства СССР. М. ГИЗ, 1927, стр. 165 (частично напечатано в плановом хозяйстве за 1926 г., кн. IV, V и VI „Кривые развития" капиталистического и советского хозяйства").

Содержание: Проблема народно-хозяйственного баланса. Движущие силы хозяйственного развития. Качественный и количественный анализ структуры торгово-промышленного цикла. Циклы и вековое движение.

---

[1]) Енгельс: „Диалектика природы", ст. 15.

[2]) Ibidem, ст. 37.

П. Б. (П. Батин). К вопросу о рынках. „Русское богатство". 1900 г., кн. 8, стр. 38 — 60. Критика работы С. Булгакова —„О рынках при капиталистическом производстве".

П. Батин. Заметка „Русское Богатство" за 1901 г., кн. 2, стр. 198 — 201. Ответ на рецензию Суркова о статье Батина.

Отто Бауэр. Накопление капитала. (Neue Zeit, 1912 — 13 г. В. I). „Основные проблемы политич. економии". Сборник статей по ред. Ш. Дволайцкого и Рубина. М. 1922 г., стр. 351 — 379. (Имеется также в виде приложения ко второму изд. „Накопление капитала" Р. Люксембург). Критика теории накопления Р. Люксембург.

Отто Бауэр. Марксова теория промышленных кризисов. (Neue Zeit, XXIII, в. I). 1. Перевод А. Гродзинского, приложен. к кн. Каутского „Теории кризисов", изд. „Образование". СПБ 1907 г., стр. 83 — 107. 2. Перевод под ред. К. Чекуруль - Кушак, приложен. к „Изложение 2 - го тома" „Капітала" — Каутского.

Евг. Бергман. Исторический очерк теории экономических кризисов. Тула 1898 г., стр. 430. Русское издание (перевод самого автора) работы Bergman'a „Geschichte der Nationalökonomishen Krisentheorien". Stuttgart, 1895, излож. почти всех теорий кризисов, появившихся до 90 - х годов прошлого столетія, главным образом в Англии, Германии, Франции.

П. Берлин. Рецензия. Arnd „Wirschaftliche Folge der Entwckelung Deutschlands zum industriellstaat" (Арндт „Экономические последствия превращения Германии в промышленную страну"). „Научное обозрение" за 1899 г., кн. 8, стр. 1613 — 1614. П. Берлин утверждает, что Маркс и Энгельс в 40 - х годах по вопросу о внешнем рынке занимали позицию, аналогичную позиции народников.

Н. Бернштейн. Теория рынка К. Маркса и М. И. Туган - Барановского. „Вопросы обществоведения", вып. 3 СПБ, 1911 г., стр. 30 — 59.

Эд. Бернштейн. Условия возможности социализма и задачи социалдемократии („Die Voraussetzungen des sozialismus und die Aufgabe der Sozialdemokratie", 1899). СПБ, 1906 г., стр. 240. То же под назв. Социальные проблемы, перев. П. С. Когана, М. 1901, стр. 312. То же под названием „Историч. материализм", перев. Канцель, 1901 г.

С. Бессонов. Теория рынков В. И. Ленина. „Спутник Коммуниста", 1923 г., № 23, стр. 44 — 90. С. Бессонов пытается установить тождественность взглядов В. Ленина и Р. Люксембург в вопросах теории рынков.

С. Бессонов. Программа Коминтерна и теория Розы Люксембург. „Спутник Коммуниста", 1923 г., № 21, стр. 149 — 167. Автор защищает теорию рынка Р. Люксембург.

С. Бессонов. Старые свидетели нового спора. (К теории Р. Люксембург, Маркс и Ленин). „Красная новь" 1923 г., кн. IV и V, стр. 228 — 245 и 228 — 242.

А. Богданов. Основная ошибка Туган - Барановского. „Научное Обозрение, 1899 г., кн. 9, стр. 1658 — 1766.

А. Богданов. Обмен и техника. „Очерки реалистического мировоззрения". Сб. статей по философии, общественной науке и жизни. Изд. 2. СПБ, 1905, стр. 279 — 342.

А. Богданов. Мировые кризисы, мирные и военные. „Летопись 1916 г.", кн. 3, 4, 5 и 7, стр. 139 — 163, 133 — 153, 113 — 124 и 214 — 238. Содержание: Строение рынков. Неразрывная связь между производством и потреблением. Критика теории рынков Туган - Барановского. Противоречие между производством и потреблением, как причина кризисов. Периодичность кризисов. Причины военных кризисов.

А. Богданов. Краткий курс эконом. науки, гл. „Понятие о рынках и кризисе".

А. Богданов и И. Степанов. Курс политической экономии, т. II, вып. IV, (написан А. Богдановым). Изд. „Коммунист" — М - П. гл, VI и VII, стр. 103 — 157. Содержание: Строение рынка и рыночная реализация. Причины кризисов. Периоды кризисов. Вопрос о преодолении кризисов. Главнейшие теории рынков и кризисов. Значение кризисов производства в судьбах капитализма. Теория мирового военного кризиса.

Во втором изд. (М. ГИЗ, 1923) добавлено: 1. Критика теории Р. Люксембург. 2. Критика теории периодичности Маркса.

Ю. Борхардт. Накопление капитала. Перевод под ред. Г. Б. Гермалидзе. М. 1926, стр. 335.

Автор пытается доказать правильность теории реализации Р. Люксембург на основании анализа конкретного материала.

Б. Ф. Брандт. Торгово-промышленный кризис в Зап. Европе и в России (1900 — 1901 г.), т. I „Торгово-Промышл. кризис в Зап. Европе. СПБ, 1902, стр. 244, т. II „Торгово-промышл. кризис в России" СПБ, 1904, стр. 314.

Луи-Брентано. Причина экономического расстройства в Европе. Речь, произнесенная в 1889 году. Одесса, 1894 г., стр. 32.

Л. Будин. Теоретическая система К. Маркса в свете новейшей критики. Перевод под ред. В. Засулич. ГИЗ, М. 1920 г., стр. 257, гл. 7 и 10.

Л. Будин. Математические формулы против Маркса.

„Основные проблемы полит. экономии". Сборник статей под ред. Ш. Дволайцкого и И. Рубина. ГИЗ, 1922, стр. 427 — 444.

С. Булгаков. О рынках при капиталистическом производстве. Теоретический этюд. М., изд. М. Водовозовой, 1897, стр. 260.

С. Булгаков. Капитализм и земледелие, т. II, гл. 9, „Основные особенности современного момента развития капитализма". СПБ, 1900 г., стр. 458.

Булгаков разбирает вопрос о причинах необходимости для капитализма внешнего рынка.

Н. Бунге. Экономический кризис 1857 года.

„Отечественные записки" 1859 г., кн. 2, 3, 8 и 9, стр. 385 — 406. 87 — 112, 421 — 472, 158 — 176.

Статья представляет собой главным образом описание кризисов 1857 г.

М. А. Бунятян. Экономические кризисы. Опыт морфологии и теории периодических и экономических кризисов и теории кон'юнктуры. М. 1915, стр. 303 + XXXIV.

Н. И. Бухарин. Мировое хозяйство и империализм. Экономический очерк. М. ГИЗ, 1923, г. стр. 174.

Н. И. Бухарин. Империализм и накопление капитала. Теоретический этюд. М. ГИЗ, 1925, стр. 135 (печаталось раньше в „Под знаменем марксизма" за 1924 — 25 г.).

Н. И. Бухарин. Капиталистическая стабилизация и пролетарская революция. Доклад VII Расширенному Пленуму ИККИ. ГИЗ, 1927 г., стр. 214.

А. Л. Вайнштейн. Новая теория экономических циклов.
„Вопросы кон'юнктуры". 1925, г., т. V, вып. I, стр. 163 — 179.
Критика теории циклов. проф. Moore'a.

А. Л. Вайнштейн. Урожайность, метеорологические и экономические циклы и проблемы прогноза (по новейшим работам).

„Проблема урожая", Сб. Научно-Исследовательського Ин-та с.-х. экономии. М., изд. „Экон. Жизнь" 1926 г., стр. 51 — 105.

Статья представляет собою критику теории Мура Энстрома и др., об'ясняющих экономические циклы периодичностью урожаев.

Е. Варга. Кризис мирового капиталистического хозяйства. Перевод со 2-го немецкого исправл. и дополн. издания Н. Мещерякова. М. ГИЗ, 1923 г., стр. 122 (1-е изд. — М. 1921 г.). Доклад к IV Конгрессу Коммунистического Интернационала.

Е. Варга. Период упадка капитализма, изд. „Коммунист. Интернац." II. 1922 г., стр. 64. (То же в изд. „Красной Нови" под названием „Закат капитализма"). Доклад к IV Конгрессу Коммунистического Интернационала.

М. Вирт. История торговых кризисов в Европе и Америке. СПБ, 1876 г., стр. 484. (Печаталось также в журн. „Знание" за 1876 г.

Н. Водовозов. По поводу статей г. В. В. о народничестве. „Экономические этюды". 2-дополн. изд. СПБ, изд. М. Водовозовой, 1907 г., стр. 481 — 505.

Н. Водовозов. Мальтус. „Экономические этюды". 2-допол. изд. СПБ, изд. М. Водовозовой, 1907 г. стр. 87 — 175.

В. В. (В. Воронцов). Судьбы капитализма в России. СПБ, 1882 г., стр. 312.

В. В. (В. Воронцов). Излишек снабжения рынка товарами. „Отечественные Записки“ 1885 г., № 5, стр. 1 — 39. Ответ на рецензии Е. П. и Исаева о „Судьбах капитализма“.

В. В. (В. Воронцов). Милитаризм и капитализм. „Русская Мысль“ 1889 г., кн. 9. Об'яснение милитаризма невозможностью для капитализма реализации прибавочной стоимости.

В. В. (В. Воронцов). Фантазия и действительность русского капитализма. „Отечественные записки“ 1881 г., кн. 3, стр. 1 — 29.

В. В. (В. Воронцов). Очерки теоретической экономии. СПБ, 1895, стр. 319. Содержание: Капиталистическая эволюция промышленности. Капиталистический закон производства, распределения и потребления. Характер капитал. промышленности. Вспомогательные средства капиталистической эволюции. I Русский марксизм (разбор работ Николай — Она, Струве и Скворцова).

В. В. (В. Воронцов). Производство и потребление в капиталистических обществах. СПБ., 1907 г.

В. В. (В. Воронцов). Попытки обоснования народничества. „Русское Богатство“ 1892 г.

В. В. (В. Воронцов). Очерки экономического строя России, изд. Брокгауз Эфрон, СПБ, 1906 г., стр. 115.

В. В. (В. Воронцов). Милостивый критик. (А. Волгин — Обоснование народничества в трудах В. В.). „Новое Слово“ 1897 г., кн. 7, стр. 44 — 59.

В. В. (В. Воронцов). Рецензия. Брандт „Торгово - промышл. кризис“. „Вестник Европы“ 1902 г., кн. 4, стр. 308 — 312.

К. Гаттенберг. Венский кризис 1873 г. СПБ, 1877 г., стр. 190. Причину кризисов автор видит в несоразмерности между созданием кредитных ценностей и окончательным „размещением их“. Работа в основном представляет анализ и описание венского кризиса 1873 г. (гл. обр. [как биржевого кризиса) с точки зрения данной теории кризисов.

Г. Геркнер. Кризисы. „Промышленность“ Сб. статей из Handwörterbuch der Staatsurssenschaften, перев. под ред. Водовозова, М. 1896 г., стр. 70 — 112. Содержание: Симптомы и течение кризисов. Теория кризисов. История кризисов в XIX веке. Автор является сторонником теории недопотребления Сисмонди - Родбертуса.

Н. Герман. Промышленный кризис и технический прогресс (Neue Zeit) XXI, в. II. „Правда“ 1904 г., кн. 8, стр. 96 — 102.

В. Гефдинг. Близок ли кризис? „Русская мысль“ 1913 г., кн. 7, стр. 4 — 10. Анализируя показатели кон'юнктуры за 1913 г., автор констатирует наступление кризиса как на Западе, так и в России.

Р. Гильфердинг. Финансовый капитал. Перев. И. Степанова (первое русск. изд. 1912). 1924 г. Отд. IV, гл. XVI — XX.

А. Г — н. Рецензия. Ю. Борхардт — „Накопление капитала“. „Мировое хозяйство и мировая политика“. 1927 г., № 2 — 3, стр. 184 — 187.

Дж. А. Гобсон. Развитие современного капитализма. Машинное производство. Л. ГИЗ 1927 г., стр. 436, гл. XI „Машина и промышленная депрессия“, стр. 241 — 277 (1 - е русск. изд. вышло под назв.: „Эволюция современного капитализма, СПБ, 1898 г.). Автор является сторонником теории недопотребления.

Дж. А Гобсон. Империализм. Перев. с англ. В. Беленко. Л. „Прибой“, 1927 г., стр. 280, гл. VI.

С. Губерман. Проблема „нормального, рынка и кризисов. „Социалист. хозяйство“ 1925 г., кн. 4 и 5, стр. 31 — 53 и 69 — 104. 1. Методологические моменты проблемы кризисов. II. Условия образования нормального рынка.

С. Губерман. Проблема малых и больших циклов. „Социалистическое хозяйство“, 1927 г., кн. 1, стр. 28 — 59. Критика теории больших циклов Н. Кондратьева.

И. Дашковский. Конспектированный курс политической экономии. 2-дополн. изд. Г. Хрк. 1925 г., стр. 422. Гл. Теория равновесия капитал. хозяйства, стр. 302 — 354.

В. Ден. Новая книга по истории экономических кризисов. „Жизнь" 1900 г., кн. 6. Разбор книги Е. Бергман. „Исторический очерк теорий экономических кризисов".

Ш. М. Дволайцкий. Предисловие к 1-му изд. „Накопление" капитала Р. Люксембург. М. ГИЗ, 1921 г., стр. III — VI.

Ш. М. Дволайцкий. Накопление капитала и проблема империализма. „Красная Новь" 1921 г., кн. 1, стр. 89 — 100. Критика теории Р. Люксембург.

Ш. М. Дволайцкий. Теория рынков. (По поводу доклада Гальгеймера на Конгрессе Коминтерна). „Вестник Социалистической Академии", 1923 г. кн. 3, стр. 100 — 133. Критика теории Р. Люксембург.

Ш. М. Дволайцкий. Теория реализации Р. Люксембург. На старых позициях марксизма. (Ответ моим критикам). „Вестник Социалистической Академии", 1923 г. № 5, стр. 5 — 50.

Ш. М. Дволайцкий. Об одном „противоречии" в экономической системе К. Маркса. „Под знаменем марксизма" 1922 г., кн. 7 — 8, стр. 145 — 153. Ответ Бортке-вичу (Wertrechnung und Preisfilduug im Marxchen Sistem. Archiv f. S. ù S. Band XXIV — XXV), утверждающему, что существует противоречие между марксовыми схемами воспроизводства и законом цен производства.

Ш. М. Дволайцкий. Мировое хозяйство и кризис 1920 — 21 г. „Красная Новь" 1922 г., кн. 1.

В. С. Джевонс. Политическая экономия. Перевод под ред. Р. Маркович. СПБ, 1905 (имеется еще изд. 1897 г.), стр. 120, гл. XIV.

Генри Джордж. Прогресс и бедность. Исследование причин промышленных застоев и бедности, растущей с ростом населения. Средство избавления. Перев. С. Д. Николаева, кн. V, гл. 1. „Первичная причина повторяющихся приступов промышленного застоя". СПБ, изд. Пантелеева. 1896 г., стр. 425.

Причину кризисов автор видит в спекулятивном росте земельных ценностей.

Генри Джордж. Причины застоя в промышленности и торговле (Once a Week от 6-го марта 1892 г.) Избранные речи и статьи Генри Джорджа, перев. С. Д. Николаев, М. 1905 г.

Ф. Дингельштадт. Накопление капитала и обнищание рабочего класса. Краснодар, изд. „Буревестник„ 1925, стр. 109.

Е. Дюринг. Курс национальной экономии.

Эд. Зелигман. Основы политической экономии, пер. В. Твердохлебова и М. Булатова, СПБ, 1908, стр. 579, § 198 Кредит и кризисы.

Автор видит причину кризисов в перекапитализации, происходящей вследствие неизбежного (в виду известных психологических условий) преувеличения ожидаемой доходности пррдприятий.

Н. И. Зибер. Карл Родбертус-Ягецов в его экономическом исследовании, гл. I-III, стр. 506 — 535. Собрание сочинений, т. II. Право и политическая экономия. СПБ, 1900 г. (первоначально было напечатано в „Юридическом Вестнике" за 1881 г., кн. I, II и III). Подробное изложение теории кризисов Родбертуса.

Д. Иванцов. К теории промышленных кризисов. (По поводу 3-го изд. кн. М. И. Туган-Барановского). „Современник" 1915 г., кн. II, стр. 109 — 132. Критика теории кризисов Туган-Барановского.

А. С. Изгоев. Теория рынков в нашей литературе. „Жизнь" 1899 г., кн. IV, стр. 286 — 296. Обзор литературы 90-х годов. Автор считает несостоятельной теорию рынков народников. Сам он причисляет себя к числу сторонников теории рынка С. Струве.

А. С. Изгоев. Письмо со стороны. О „третьих" лицах. Г. Струве и возражение г. Нежданова. „Жизнь" 1899 г., кн. 6, стр. 370 — 377. Автор защищает теорию третьих лиц Струве от критики Нежданова.

А. Исаев. Рецензия. В. В. „Судьбы капитализма в России". „Отечественные записки" 1883 г., кн. 1, стр. 89 — 102. Автор считает, что несостоятельность теории внешнего рынка у В. В. явствует из теории рынка С. Е.

А. Исаев. Где лежат главные причины хозяйственных кризисов. „Вестник Европы" 1888 г., кн. 10 и 11, стр. 380 — 804 и 373 — 405. Автор является последователем теории кризисов Ротбертуса. Причину кризисов он видит в „относительно большем возрастании ренты и прибыли, чем заработной платы"; вторая часть статьи посвящена выяснению необходимых мероприятий со стороны правительства, могущих устранить кризисы в капиталистическом обществе.

А. Исаев. Начало политической экономии. 7-е доп. изд. СПБ, 1908 г., отд. 5. Кризисы в общественном хозяйстве", стр. 683 — 722.

А. Исаев. Кризисы в народном хозяйстве. СПБ, 1913 г.

Н. Каблуков. Рецензия. В. В. „Судьбы капитализма в России". „Юрид. Вестн. „1883 г., кн. 5.

С. Каплан. Проблема больших циклов. „Хозяйство Украины" 1927 г., кн. 4 — 5, стр. 75 — 89. Критика теории Кондратьева.

Бенедикт Каутский. Экономические проблемы современности. Перевод Л. Салтина. Л. М., кн. 1924 г., гл. III, стр. 83 — 93, гл. X.

Карл Каутский. Эрфуртская программа. Комментарий к принципиальной части. М. Рабочий, 1922 г., отд. III, Хозяйственные кризисы; хозяйственное перепроизводство.

Карл Каутский. Очерки и этюды по политической экономии. II изд. Петросовета, 1918 г., стр. 93 — 107.

Карл Каутский. К критике теории и практике марксизма (анти-Берштейн). Сб. стат. за 1899 г. (Одесса, изд. Алексеевой, 1905 г. Теория кризисов, стр. 207 — 230).

Карл Каутский. Теории кризисов. М. „Московский Рабочий", 1923 г., стр. 70. Об'яснение кризисов недопотреблением; теория кризисов Туган-Барановского; изменения в характере кризисов.

Карл Каутский. Финансовый капитал и кризисы (Neue Zeit, XXIX, 1910 — 11). „Основные проблемы политической экономии". Сб. статей под ред. Ш. Дволайцкого и И. Рубина. 3-е испр. и дополн. изд. М. ГИЗ. 1925 г., стр. 427 — 472.

Г. Кассель. Теория кон'юнктур. (Отрывок из его книги Theoretische Sozialökonomie"). Перевод. с нем. Б. Лившица. М. ЦУП ВСНХ, 1925 г., стр. 144. Содержание: Введение; влияние кон'юнктур на а) производство, б) труд, в) постоянные и материальные средства производства, г) образование цен, доходов и капиталов, д) рынок капиталов. Факторы, определяющие кон'юнктурное движение. Теория кризисов.

И. И. Кауфман. Теория биржевых кризисов. Сб. Госуд. знаний, т. 6, стр. 3 — 31. Статья представляет собой критический разбор книги Гаттенберга — „Венский кризис 1873 г." Сам Кауфман пытается об'яснить кризисы с помощью психологических моментов.

А. Кафенгаус. Под'ем или кризис. „Современный мир" 1914 г., кн. 4. Об'яснение экономической таблицы. Перевод А. В. Горбунова. Библ. Экономистов, вып. 6. М., изд. К. Солдатенкова, 1896 г., стр. 115 — 129.

С. Кисилев. Основные причины смены кон'юнктурных фаз. „Хозяйство Украины" 1927 г., кн. X, стр. 26 — 33.

Л. О. Клейнборт. О промышленном кризисе. „Образование" 1903 г., кн. 4, стр. 72 — 89. Автор анализирует в этой статье течение кризисов 1900 — 1901 г.г.

Н. Д. Кондратьев. Рецензия. М. Бунятян. Экономические кризисы. „Вестник Европы". 1916 г., кн. VI, стр. 357 — 360.

Н. Д. Кондратьев. Мировое хозяйство и его кон'юнктуры во время и после войны. Вологда, 1922 г.

Н. Д. Кондратьев. К вопросу о понятиях экономической статики, динамики и кон'юнктуры. (Доклад, прения и заключ. слово в Институте Экономики 1 МГУ). „Социалистическое хозяйство" 1924 г., кн. 2, стр. 349 — 382.

Н. Д. Кондратьев. К вопросу о больших циклах кон'юнктуры. „Плановое хозяйство 1926 г., кн. 8, стр. 167 — 181. Ответ Н. Суханову и Д. Опарину.

Н. Д. Кондратьев. Большие циклы кон'юнктуры. Вопросы кон'юнктуры, 1925 г., т. 1, вып. 1, стр. 28 — 79.

Н. Д. Кондратьев. Спорные вопросы мирового хозяйства и кризисы. (Ответ моим критикам). „Социалистическое хозяйство" 1923 г., кн. 4 — 5.

Н. Д. Кондратьев. Проблема предвиденья. „Вопросы кон'юнктуры" 1926 г., т. II, вып. 1, стр. 1 — 42.

Н. Д. Кондратьев. Новый труд по теории русской хозяйственной кон'юнктуры. Вопросы кон'юнктуры. 1926 г., т. II, вып. 1, стр. 201 — 209. По поводу работы С. Первушина — Хозяйственная кон'юнктура.

И. А. Конюков. Европейский с.-х. кризис в 70 — 80-х г.г. XIX века М.1925 г.

А. Корсунский. Математические упражнения критиков Маркса. „Вестник Ком. Академии" 1927 г., кн. 21, стр. 85 — 117. Автор вскрывает математические ошибки, допущенные Туган-Барановским, Люксембург и Бауэром в их схемах воспроизводства, на коих базируются их теоретические выводы.

В. А. Косинский. Основные тенденции в мобилизации земельной собственности. Киев 1917 г., гл. V — Кредит и всеобщее перепроизводство; торгово-промышленные кризисы капиталистического хозяйства.

Л. Крицман. Об условиях равновесия капиталистического производства. „Народное хозяйство" 1920 г., 11 и 12 и 1921 г., кн. 1.

Л. Крицман. О накоплении капитала и „третьих" лицах. „Вестник соц. Академии" 1923 г., кн. 5, стр. 51 — 73.

Критика теории Р. Люксембург.

Л. В. Курский. Теория рынка и промышленных кризисов М. И. Туган-Барановского. М. „Высшая школа" 1916 г., стр. 73.

Содержание: 1. Хозяйство, как логическая категория; общественно-потребительская пропорциональность и техническая пропорциональность, как два необходимых условия хозяйственной планомерности. II. Логические элементы понятия капиталистического хозяйства. III и IV. Теория рынка и кризисов Туган-Барановского и ее критика.

Кюнцель. Возможно ли научное предсказание экономических кризисов. „Промышленность и Торговля" 1915 г., № 1.

Э. де-Лавелэ. Основания полит. экономии. Перев. Н. Свадовского. М. 1895 г., гл. V Денежные, торговые и промышленные кризисы, стр. 235 — 243.

В. Ф. Левицкий. С.-х. кризис во Франции (1862 — 1892 г.г.). Харьков, 1899 г.

И. И. Левин. Новые тенденции в экономических кризисах. „Вестник Финансов", 1916 г., № 27, стр. 2 — 6 (имеется отдельный оттиск).

Ф. С. Левкоев. Промышленно-торговые кризисы. СПБ, 1911 г., изд. Коммерческий деятель", стр. 35.

Э. Лейкин. Заметки о теории накопления Р. Люксембург. „Вестник Ком. Академии", 1924 г., кн. 7, стр. 173 — 226.

В. Лексис. Перепроизводство. „Промышленность". Сб. ст. из Handwörterbuch der Staatswissenschaft, под ред. Н. Водовозова, М. 1896 г., стр. 57 — 69.

Н. Ленин (К. Тулин). Экономическое содержание народничества и критика его в книге П. Струве. Отражение марксизма в буржуазной литературе. (По поводу книги — П. Струве: „Критические заметки об экономическом развитии России" (гл. V, § 5. Соб. соч., т. II, М. ГИЗ, 1923 г., стр. 147 — 153.

Н. Ленин (В. Ильин). К характеристике экономического романтизма. Сисмонди и наше отечественные сисмондисты. Соб. соч., т. II, М., ГИЗ, 1923 г., стр. 161 — 274. (Первоначально было напечатано в „Новом Слове" за 1897 г., кн. 7 — 10).

Н. Ленин (В. Ильин). Заметка к вопросу о теории рынков. (По поводу полемики г. г. Туган-Барановского и Булгакова). Соб. соч., т. I, М, ГИЗ, 1923 г., стр. 471 — 479. (Первоначально было напечатано в „Научном Обозрении" за 1899 г., кн. I.

Н. Ленин. Еще к вопросу о теории реализации. Собр. соч., т. II, ГИЗ, 1923 г., стр. 480 — 496. (Первоначально было напечатано в „Научном Обозрении" за 1899 г., кн. 8).

Н. Ленин (В. Ильин). Ответ г. П. Нежданову. Собр., соч., т. II. М. ГИЗ, 1923 г. стр. 497 — 501. Первоначально было напечатано в „Жизни" 1899 г., кн. XII.

Н. Ленин (В. Ильин). Рецензия. Парвус. „Мировой рынок и с.-х. кризис". Собр. соч., т. II, М. ГИЗ, 1923 г., стр. 505 — 506. Первон. было напечатано в журн. „Начало", 1899 г., кн. III.

Н. Ленин (В. Ильин). Развитие капитализма в России. Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. Собр. соч., т. III, ГИЗ. М., 1923 г., стр. 1 — 502.

Н. Ленин (В. Ильин). Некритическая критика (по поводу статьи г. Скворцова „Товарный фетишизм" (Собр. соч., т. III М. ГИЗ, 1923 г., стр. 504 — 524. (Первоначально напечатано было в „Научном Обозрении" 1900 г., кн. V — VI).

Н. Ленин. Уроки кризиса. Собр. соч., т. IV. М. ГИЗ, 1920 г., стр. 46 — 50. (Первонач. напечатано было в „Искре" № 7, август 1901 г.).

Жан Лескор. Общие и периодические кризисы. Перевод Н. И. Сувирова. СПБ, 1908 г., стр. 557.

И. Литвинов. О теории империализма Ленина и теории накопления Р. Люксембург. (К вопросу о причинах мировой войны). „Вестник Ком. Академии 1925 г., кн. II, стр. 36 — 72).

А. Ф. Ломовисский. Периодические промышленные кризисы. М., 1914 г., стр. 44.

Р. Люксембург. Накопление капитала. К вопросу об экономическом об'яснении империализма. Перевод Ш. Дволайцкого. М., ГИЗ, 1921 г., стр. 336 (2-ое изд. 1923 г.)

Р. Люксембург. Накопление капитала или что эпигоны сделали из теории Маркса. (Антикритика). Перев. Ш Дволайцкого. М., ГИЗ, 1922 г., стр. 108 (2-е изд. 1923 г.).

Р. Люксембург. Реформа или революция? П. 1916 г., гл. II. Критика книги „Vorauszetzungen des Sozialismns" Эд. Бернштейна.

Майдель. Зависит ли в России промышленный под'ем от урожая? „Промышленность и Торговля", 1911 г., № 21.

А. Мануйлов. Милитаризм и рынок. Юридический Вестник, 1890 г. кн., 1. По поводу статьи В. В.— Милитаризм и капитализм.

К. Маркс и Ф. Энгельс. Коммунистический Манифест.

К. Маркс. Капитал, т. II. (Особенно отд. III-й), т. III (особенно гл. 15 и 30).

К. Маркс. Теории прибавочной стоимости (в особенности т. II, ч. II. Накопление капитала и кризисы).

К. Маркс и Ф. Энгельс. Письма. Перевод В. Адорацкого. М., „Московский Рабочий", 1923 г. Письмо от 6 июля 1863 г., стр 136 — 140.

П. Маслов. Экономическая теория г. Николай-Она. „Научное Обозрение", 1898 г., кн. 3, 4 и 5, стр. 530 — 551, 742 — 766, 1039 — 1053.

П. Маслов. Идеализация народного хозяйства. „Научное Обозрение", 1899 г., кн. 1 и 3, стр. 156 — 178 и 620 — 640. Статья представляет собой разбор экономических воззрений. Н. Г. Чернышевского.

П. Маслов. Теория развития народного хозяйства. Введение в социологию и политическую экономию. Ч. III. Распределение производительных сил. СПБ, 1910 г., стр. 379.

П. Маслов. Капитализм. Ч. 1. Наемный труд и заработная плата. СПБ, „Жизнь и Знание". 1914 г., гл. 15. Кризисы и безработица; кризисы и перераспределение производительных сил.

П. Маслов. Мировая социальная проблема. Полное издание. Чита, 1921, стр. 267.

П. Маслов. Проблема продукции (еще о социальной проблеме). Л. „Книга". 1923 г., стр. 208.

П. Маслов. Наука о народном хозяйстве. М., ГИЗ, 1923 г., стр. 700.

В. Миллер. Теория рынка Сэй-Рикардо. „Вопросы обществоведения", вып. 3, СПБ, 1911 г., стр. 1 — 29 (в том же сборнике в отд. „Академической Жизни" помещен отчет о прениях по докладу Миллера).

Джон Стюарт Милль. Политическая экономия. Перевод О. Остроградского, кн. 2, гл. XIV стр., 501 — 507.

У. К. Митчель. Цикличность колебаний кон'юнктуры и их международный характер. „Вопросы кон'юнктуры", 1927 г., т. III, вып. 1, стр. 1 — 16.

П. Момберт. Введение в изучение кон'юнктуры и кризисов. Перевод И. Рубина. М., ГИЗ, стр. 295.

В. Мотылев. Теория накопления Р. Люксембург. „Вестник Соц. Академии", 1923 г., кн. IV (вошла в сборн. статей В. Мотылева) — „Дискуссионные проблемы марксистской политической экономии". Краснодар, „Буревестник", 1924 г., стр. 58 — 85. Автор пытается защитить теорию накопления Р. Люксембург.

В. Мотылев. Еще о теории накопления. Дискуссионные проблемы марксистской полит. экономии. Краснодар, „Буревеетник", 1924 г., стр. 86 — 98. Ответ на статью Дволайцкого в 5-й кн. „Вестника Соц. Академии".

М. Нахимсон (Спектатор). Мировое хозяйство до и после войны. Т. I. Л., ЦУП, ВСНХ, 1924 г., стр. 5 — 37. Содержание: Проблема капиталистического воспроизводства причины кризисов; периодичность кризисов и различные хозяйственные эпохи; теория Р. Люксембург.

П. Нежданов (Н. Череванин). К вопросу о рынках при капиталистическом производстве. По поводу статьи г. г. Ратнера, Ильина и Струве. „Жизнь", 1899 г., кн. IV, стр. 297 — 317. Автор является сторонником Туган-Барановского.

П. Нежданов (Н. Череванин). Полемика по вопросу о рынках. (1. О недоразумениях г. г. Струве и Изгоева; 2. г. Николай-Он — в защиту своей точки зрения). „Жизнь", 1899 г., кн. XII, стр. 240 — 257.

П. Нежданов (Н. Череванин). Письмо в редакцию. „Жизнь", 1899 г., кн. 2-ая.

Н. Череванин. Экономические итоги 1909 — 1911 г. г. „Наша Заря", 1912 г., кн. III, стр. 37 — 41. Автор считает, что промышленная кон'юнктура в России тесно связана с урожаями.

Н. Череванин. К под'ему или депрессии? „Наша Заря", 1910 г., кн. 1, стр. 110 — 119.

Н. Череванин. Условия развития промышленности и закон 9-го ноября. „Наша Заря", 1910 г., кн. IV, стр. 1 — 15.

Николай-Он (Н. Ф. Даниельсон). Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства. СПБ, 1923 г., стр. 353 (частично было напечатано в журн. „Слово" за 1880 г.).

Николай-Он (Н. Ф. Даниельсон). Условия развития внутреннего рынка для продуктов крупной промышленности. „Русское Богатство", 1889 г., кн. IV и VI, стр. 119 — 154 и 31 — 72. Статья представляет собой анализ развития внутреннего рынка для капиталистического производства в Соед. Штатах. Автор строит схему общественного воспроизводства (в ее арифметическом выражении) для американского хозяйства.

Николай-Он (Н. Ф. Даниельсон). Нечто об условиях нашего хозяйственного развития. „Русское Богатство", 1894 г., кн. IV и VI, стр. 1 — 34 и 86 — 130. Ответ критикам очерков нашего пореформенного хозяйства.

Д. И. Опарин. Большие циклы кон'юнктуры у проф. Кондратьева. „Плановое Хозяйство", 1926 г., кн. V, стр. 148 — 159.

Д. И. Опарин. Экономический анализ Гарвардского барометра. „Плановое Хозяйство", 1926 г., кн. X, стр. 120 — 136.

Д. И. Опарин. Длительное колебание экономических элементов (ответ проф. Н. Д. Кондратьеву). „Плановое Хозяйство", 1926 г., кн. XII, стр. 159 — 167.

Д. И. Опарин. Рецензия. Г. Кассель. Теория кон'юнктур. Вопросы кон'юнктуры, 1925 г., т. 1, вып. 1, стр. 189 — 192.

Н. Осинский. Мировое хозяйство в оценке наших экономистов. М., „Красная Новь", 1923 г., стр. 59 (первоначально было напечатано в журн. „Красная Новь" за 1923 г.

Н. Осинский. Мировое хозяйство и кризисы или проф. Кондратьев защищается, проф. Кондратьев нападает. М., Изд. Ком. Академии, 1925 г., стр. 97 (первон. было напечатано в „Соц. Хозяйстве" за 1923 — 24 г. г.).

Н. Осинский. Мировой кризис сельского хозяйства.

М. Павлович (М. Вельтман). Ленин как разрушитель народничества. Ленин. (Материал к изучению ленинизма). М., Красная Новь, 1924 г., стр. 1 — 45. (Первоначально было напечатано в „Под знаменем марксизма за 1923 г., кн. 4 — 5).

А. Паннекук. Теоретические заметки о причине кризисов. (Neue Zeit, 1912 — 1913, в. I). Основные проблемы полит. экономии. Сб. стат. под ред. Ш. Дволайцкого и И. Рубина. М., ГИЗ, 1922, стр. 380 — 398.

Парвус. Мировой рынок и сельскохозяйственный кризис. Экономические очерки. Перевод Л. Я. СПБ, 1898 г., изд О. Поповой, стр. 142.

Парвус. Колониальная политика и крушение капиталистического строя. Перевод Е. Грау. СПБ, 1908 г., стр. 226.

Первушин. Периодические колебания сельскохозяйственной и городской внеземледельческой промышленности в России. (К вопросу к предстоящему пересмотру торгового договора с Германией). Юридические записки, издаваемые Демидовским Лицеем, 1912 г., вып. IV, стр. 518 — 545 (имеется отдельный оттиск). Автор анализирует динамику промышленной кон'юнктуры в России и констатирует зависимость ее от состояния сельского хозяйства.

С. Первушин. Теория о кризисах М. И. Туган - Барановского. „Юридический Вестник", 1914 г., кн. 6 (2 - ая), стр. 217 — 245.

С. Первушин. Новая теория кризисов. (По поводу книги г. Бунятяна — „Экономические кризисы". „Вестник Европы", 1917 г., кн. 7 — 8, стр. 316 — 332.

С. Первушин. Хозяйственная кон'юнктура. Введение в изучение динамики русского народного хозяйства за полвека. М. „Экономическая Жизнь" 1925 г., стр. 328.

С. Первушин. Основные вопросы теории и методологии хозяйственных кон'юнктур. „Плановое Хозяйство", 1926 г., кн. XII, стр. 120 — 138. Ответ критикам „Хозяйственной кон'юнктуры".

Л. И. Петрожицкий. Акции, биржевая игра и теории экономических кризисов, т. 1, СПБ, 1911 г., стр. 307.

Я. А. Пилецкий. Экономический кризис и его окончание. „Образование", 1906 г., кн. IV, стр. 29 — 53.

Я. А. Пилецкий. Беглые заметки. „Возрождение", 1910 г., кн. IV, стр. 49 — 58. Автор принимает точку зрения Туган - Барановского об отсутствии зависимости русской промышлен. кон'юнктуры от урожая, полемизирует с Н. Череваниным.

Я. А. Пилецкий. Две теории империализма (Марксистская легенда и возврат к Марксу). Харьков, „Пролетарий", 1924 г., стр. 200. Автор — сторонник Р. Люксембург и пытается примирить ее взгляды с взглядами Маркса и Ленина.

Г. В. Плеханов. Наши разногласия. Соб. соч., т. II, М., ГИЗ, 1923 г., стр. 11—404.

Г. В. Плеханов (Г. Валентинов). Экономическая теория К. Ротбертуса - Ягецова. Соб. соч., т. 1, ГИЗ, стр. 216 — 264.

Г. В. Плеханов. Н. Г. Чернышевский, собр. соч., т. VI, гл. II, § 10, стр. 231—236.

Г. В. Плеханов (А. Волгин). Обоснование народничества в трудах г. Воронцова (В. В.). Критический этюд, собр. соч., т. 9, М. ГИЗ.

В. Позняков. Денежный материал в схемах воспроизводства Маркса. Труды Института Красной Профессуры, т. 1, 1921 — 22 г. г., стр. 157 — 176.

В. Позняков. К вопросу о капитализме и внешнем рынке (теоретический очерк). „Под знаменем марксизма", 1924 г., кн. X — XI, стр. 133 — 152. Критика теории рынка Р. Люксембург; анализ процесса воспроизводства конкретного капитализма (схемы воспроизводства „смешанного" капитализма).

В. Позняков. Формула схемы простого воспроизводства (заметка) „Под знаменем марксизма", 1923 г., кн. IV — V, стр. 245.

В. Позняков. Рецензия. Ю. Борхардт. Накопление капиталов. „Под знаменем марксизма", 1926 г., кн. IX — X, стр. 24 — 246.

Е. А. Преображенский. Экономические кризисы при НЕП'е Стенограмма доклада (и прений), читанного в Соц. Академии, 1 ноября 1923 г. М. Изд. Соц. Акад., 1924 г., стр. 51. (Первоначально был напечатан в „Вестнике Соц. Академии" за 1923 г., кн. VI.

Е. А. Преображенский. Хозяйственное равновесие при конкретном капитализме и в системе СССР. „Вестник Ком. Академии", кн. 17, 18 и 19.

Е. А. Преображенский. Рецензия. П. Маслов. Мировая социальная проблема. „Печать и Революция", 1922 г., кн. 1.

Проблема рынков и кризисов. (Из серии „Теоретическая экономия в отрывках"). Составил Б. Лифшиц, т. 1 и 2-й. Л. Изд. „Плановое Хозяйство", 1926 г., стр. 310 — 320. Содержание: 1. Вводная статья Лифшица; Кенэ; Маркс; Смит; Сей; Рикардо; Джемс Милль; Сисмонди; Мальтус; Ротбертус; Энгельс. П. Николай-Он; В. В.; Туган-Барановский; Ленин; Каутский; Бауэр; Гильфердинг; Люксембург; Паннекук; Осинский; Бухарин; Жюгляр; Джевонс; Нейрат; Полэ; Шпитгоф; Бунятян и Афталион. Библиография.

С. Н. Прокопович. К критике Маркса. СПБ, изд. Пантелеева, 1901 г. I. Промышленные кризисы, стр. 116 — 157.

П. Ж. Прудон. Что такое собственность? или исследование о причине права и власти. Перевод Е. и И. Леонтьевых, гл. IV, § 5.—„Собственность невозможна, потому что разлагает общество", стр. 170 — 191. СПБ, 1907 г.

Т. И. Районов. К вопросу о природе экономического равновесия. (Проблема равновесия в экономике и в классической механике). Вопросы кон'юнктуры, 1927 г., т. III, вып. 1, стр. 93 — 114.

М. Ратнер. Теория рынков в ее отношении к вопросу об экономическом развитии страны. (По поводу книги С. Булгакова — „О рынках при капиталистическом производстве"). „Русское Богатство", 1898 г., кн. XII, стр. 78 — 102.

С. Д. Ратнер. Кредит и кон'юнктура. Сб. Банковое дело. Хрк., 1927 г.

Карл Реннер. Теория капиталистического хозяйства. Марксизм и проблема социализирования. Перевод Г. Б. Ермалидзе. Предисловие Спектатора. ГИЗ. Л. 1926 г., стр. 336.

Вильгельм Репке. Кон'юнктура. Перевод под ред. А. Вайнштейна. М. Финансовое издательство. 1927 г., стр. 171.

Давид Рикардо. Начало политической экономии. Перевод Н. Рязанова. 1910 г. (имеется перевод Н. Зибера).

К. Ротбертус. Первое социальное письмо к фон-Кирхману К. Ротбертуса-Ягецова. Перевод И. Давыдова СПБ, „Начало", стр. 68.

К. Ротбертус. К освещению социального вопроса. Социальные письма к фон-Кирхману. Письмо 2-е и 3-е. Перев. М. Н. Соболева. СПБ изд. Глаголева, 1904 г., стр. 302.

К. Ротбертус. Капитал. Четвертое социальное письмо к фон-Кирхману К. Ротбертуса-Ягецова. Перев. И Давыдова. СПБ, 1906 г., стр. 208.

Н. С. Последние кризисы. „Экономист", 1858 г., стр 1 — 27. Автор является последователем теории Сея.

Ж. Сисмонд де-Сисмонди. Новые начала полит. экономии. „Библиотека экономистов", вып. 8, перев Б. Ефруси. СПБ, 1897 г., стр. 292.

П. Скворцов. К вопросу о рынках. (По поводу заметки г. П. Струве—"К вопросу о рынках при капиталистическом производстве"). „Научное Обозрение", 1899 г., кн. VII, стр. 1403 — 1410. Критика теории внешнего рынка народников и Струве.

П. Скворцов. Товарный фетишизм. „Научное Обозрение", 1899 г., кн. XII, стр. 2276 — 2295. Статья представляет собой критический разбор книги Н. Ленина — „Развитие капитализма в России".

П. Скворцов. Основания политической экономии.

Адам Смит. Исследование о природе и причинах богатств народов. Перев. П. А. Бибикова. СПБ, 1866 г. (главным обр. том. I, гл. 6 и т. II, кн. 2 гл., 1 — 3).

М. Н. Смит. Динамика кризисов и положение пролетариата. Из серии „Кривые капиталистического развития". М. Изд. Ком. Академии, 1927 г., стр. 125.

Старый Профессор. Кризис денежного рынка 1899 г. и политика банков. „Народное Хозяйство", 1890 г., кн. 3, стр. 1 — 24. Анализ кризисов 1899 г., который представляется автором, как кризис средств обращения.

А. Богданов и И. Степанов. Курс политической экономии, т. II, вып. II — „Эпоха промышленного капитализма (написан И. Степановым). Гл. „Развитие рынка капиталистической промышленности и промышленные кризисы". М. ГИЗ, 1918 г., стр. 178 — 212.

П. Струве. Критические заметки по вопросу об экономическом развитии России.

П. Струве. К вопросу о рынках при капиталистическом производстве. (По поводу книги Булгакова и статьи Ильина). „Научное Обозрение", 1899 год, книга 1, стр. 46 — 64.

П. Струве. Ответ Ильину. „Научное Обозрение", 1899 г., кн. VIII, стр. 1580 — 1585. Ответ на статью Н. Ленина—„Еще к вопросу о теории реализации".

П. Струве. Против ортодоксии. „Жизнь", 1899 г., кн. X, стр. 175 — 179.

П. Струве. Новое издание „Промышленных кризисов" М. И. Туган - Барановского. (Критическая заметка). „Мир Божий", 1900 г., кн. X, стр. 259—279.

П. Струве. Об экономическом видении и предвидении. „Русская Мысль", 1908 г., кн. X, стр. 149 — 159.

А. Сурков. Экономические статьи наших журналов. „Жизнь", 1900 г., кн. X, стр. 321 — 330. Особое внимание уделено статье Батина — „К вопросу о рынках".

А. Сурков. Ответ Батину. „Жизнь", 1900 г., кн. V.

Ник. Суханов. Большие циклы кон'юнктуры. (По поводу теории проф. Кондратьева). „Плановое Хозяйство", 1926 г., кн. 4, стр. 159 — 169.

Ж. Б. Сэ. Трактат политической экономии. „Перев. З. Яновской. „Библиотека экономистов", выпуск VII, изд. Солдатенкова. М., 1896, гл. 5, „Теория сбыта", стр. 35 — 50.

А. Тальгеймер. Доклад по программному вопросу на IV Конгрессе Коминтерна. „IV Всемирный Конгресс Коммунист. Интернационала, избранные доклады, речи и резолюции". М., ГИЗ, 1923 г., стр. 200 — 219.

Л. Д. Троцкий. Новый этап. Доклад на II - м Конгрессе Коминтерна.

Л. Д. Троцкий. О кривой капиталистического развития. „Вестник Соц. Академии", 1923 г., кн. 4, стр. 1 — 10.

Труды Вольно-Экономического Общества. 1914 г., т. 3 и 4. Прения по докладу Первушина.

М. И. Туган-Барановский. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов. П. „Книга", 1923 г., стр., 384. (Первое изд. в 1894 г.).

М. И. Туган-Барановский. Промышленные кризисы. (Речь, читанная на диспуте в Московском Университете 27 сентября 1894 г.). „Сбор. Правоведения и Общественных знаний", т. V, СПБ, 1895 г., стр. 67 — 87.

М. И. Туган-Барановский. Основные причины кризисов в капиталистическом хозяйстве. „Мир Божий", 1899 г., кн. XI стр., 194 — 222.

М. И. Туган-Барановский. Капитализм и рынок. (По поводу кн. С. Булгакова — „О рынках при капиталистическом производстве"). „Мир Божий", 1898 г., кн. VI, стр. 118 — 127.

М. И. Туган-Барановский. Современный промышленный кризис. „Мир Божий", 1900 г., кн. XI, стр. 1 - 18. Статья заключает в себе, главным образом, описание кризиса 1900 г. в России.

М. И. Туган-Барановский. Некоторые черты из новейшей эволюции капитализма. Доклад, читанный на заседании 3 - го Отделения И. В. - Э. О. 4 октября

1899 г. „Труд Импер. Вольно - Эконом. Общества", 1899 г., т. 5 — 6, стр. 90 — 114. Автор критикует положение Эд. Бернштейна о смягчении кризисов. Туган - Барановский приходит к выводу, что кризисы с развитием капитализма должны усилиться.

М. И. Туган - Барановский. Теоретические основы марксизма, гл. 9, § 1 — „Теория недостаточности рынка для капиталист. производства", стр. 169—195. 4-е изд. М.. 1918 г. (1-е изд. 1905 г.).

М. И. Туган - Барановский. Основы политической экономии. Отд. V, стр. 686 — 757. СПБ, 1910 г.

М. И. Туган - Барановский. К лучшему будущему. СПБ, „Энергия", стр. 139 — 199.

М. И. Туган - Барановский. Народное Хозяйство. Экономические обзоры в ежегодниках газеты „Речь" за 1911—1914 г.г.

С. А. Фалькнер. Строение и кон'юнктура мирового хозяйства. М. 1920 г.

С. А. Фалькнер. Послевоенная кон'юнктура мирового хозяйства Москва, 1922 года.

С. А. Фалькнер. Перелом в развитии мирового промышленного кризиса. Моск. РИО ВСНХ, 1922 г., стр. 69.

М. Филиппов. Современные русские экономисты. (Неевдомарксизм 70 - х годов. Конкретные условия русского капитализма. Крестьянское хозяйство, русский хлебный экспорт и железные дороги). „Научное Обозрение", 1899 г., кн. XI, стр. 2085 — 2105. Критический разбор работы Николай - Она — „Очерки нашего пореформенного хозяйства".

М. Филиппов. Современные русские экономисты. (Народническое учение об экономической эволюции в России. Крупная и мелкая промышленность. Внешний и внутренний рынок). „Научное Обозрение", 1899 г., кн. XII, стр. 2258 — 2276. Критика работы В. В.—„Судьбы капитализма в России".

А. Ф - н (Финн - Енотаевский). Теория кризисов. „Научное Обозрение" за 1901 г., кн. VIII, стр. 14—31.

А. Финн - Енотаевский. Современный мировой промышленный кризис. „Научное Обозрение", 1902 г., кн. IX, стр. 79 — 101. Анализ мирового кризиса 1900 — 1901 г. Попутно дана критика теории Туган - Барановского.

А. Финн - Енотаевский. Промышленный капитализм в России за последнее десятилетие.

„Очерки реалистического мировоззрения". Сб. стат. по философии, общественной науке и жизни". 2 - е изд. СПБ, 1905 г., стр. 343 — 404, гл. 1 — 4, посвящены марксовой теории рынка и кризисов и критике теории народников и Тугана - Барановского.

А. Финн - Енотаевский. Неурожай и его последствия. „Просвещение", 1912 г., кн. II, стр. 57 — 71. Ответ на критику Череванина „Современного хозяйства". Автор критикует как точку зрения Туган - Барановского, так и Череванина по вопросу о связи между русской промышленной кон'юнктурой и урожаями.

А. Финн - Енотаевский. Капитализм в России (1890—1917), т. 1. Второе переработанное и дополненное издание „Современного хозяйства России" (Перв. изд. в 1911 г. Л. Финан. изд. в 1925 г., стр. 400. Теории рынков и кризисов посвящены гл. I и II (стр. 15 — 66).

Г. Чудновский. Две теории кризисов, „Просвещение", 1913 г., кн. 11, стр. 13—22. По поводу теории кризисов Туган - Барановского и Гильфердинга. Автор солидаризируется с последним.

А. И. Чупров. Венский биржевой кризис. Речи и статьи т. 1, 1909 г., М., стр. 64 — 73 (первоначально была напечатана в „Русских Ведомостях" за 1873 г.). Описание биржевого кризиса 1873 г., причиной его автор считает спекуляцию, грюндерство и злоупотребление банкнотной эмиссией.

А. И. Чупров. Государственные меры против кризисов в Австрии. „Речи и статьи", т. 1, М., 1909 г., стр. 74—85. (Первоначально было напечатано в „Русских Ведомостях" за 1873 г.).

А. И. Чупров. О характере и причинах современного промышленного кризиса в Западной Европе. „Юридический Вестник", 1889 г., т. 1, кн. II, стр. 195 — 239. (Имеется отдельный оттиск; вошло также в первый том собрания речей и статей). Анализ состояния промышленности в период 1873—1889 г. Причиной кризисов 80-х г.г. автор считает противоречия между производством и потреблением.

А. И. Чупров. Кризис русской промышленности. „Речи и статьи", т. III, М., 1909 г., стр. 445 — 457.

А. Ш. Откуда явился у нас совершенно внезапно торговый кризис и что нам теперь делать? СПБ, 1872 г., стр. 13. (Оттиск из журн. „Гражданин").

Н. Н. Шапошников. Кредит и кон'юнктура. „Вопросы кон'юнктуры", 1927 г., т. III, вып. 1, стр. 17 — 33.

М. Шварц. Проблемы накопления и империализм. „Спутник коммуниста" 1923 г., № 22, стр. 167 — 202. Автор присоединяется к концепции Р. Люксембург.

М. Шварц. Рецензия. Каутский. Теории кризисов. „Спутник коммуниста", 1923 г., № 23, стр. 226 — 231.

В. М. Штейн. Теория и политика экономической кон'юнктуры. П. Академическое издат., стр. 88.

Ф. Энгельс. Очерки критики полит. экономии. Соб. соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. II, М., ГИЗ, 1923 г., стр. 311.

Ф. Энгельс. Речь на собрании в Эльберфельде. Соб. соч. К. Маркса и Ф. Энгельса под ред. Л. Аксельрод, В. Засулич и Д. Кольцова, т. II (1844—1847). Одесса, 1908 г., стр. 445 — 454.

Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Перевод Е. К. и И. Н. Леонтьевых. СПБ, „Общественная Польза", 1905 г., стр. 320.

Ф. Энгельс. Философия, политическая экономия и социализм. (Анти - Дюринг). Отд. III, гл. 1. „Московский Рабочий", 1922 г., стр. 185.

Ф. Энгельс. Письма к Николай - Ону. „Письма К. Маркса и Ф. Энгельса к Николай - Ону. Перевод Г. А. Лапатина", СПБ, 1908 г.

Г. Экштейн. О книге Р. Люксембург — „Накопление капитала". Р. Люксембург. „Накопление капитала", изд. 1923 г., стр. 523 — 538.

Б. Эфруси. Предисловие к „Нищете философии" К. Маркса. К. Маркс. „Нищета философии". Перев. В. Засулич. П. ГИЗ, 1922 г., стр. 3 — 18.

Б. Эфруси. Социально - экономические воззрения Симонда де-Сисмонди, „Очерки по политической экономии". Изд. II, СПБ, 1906 г., стр. 117 — 202 (перв. было напечатано в „Русском Богатстве" за 1896 г., кн. VII и VIII.

Б. Эфруси. Генри Джордж как экономист. „Очерки по полит. экономии", изд. 2, СПБ, 1906 г., стр. 203 — 241.

С. Н. Южаков. Вопросы экономического развития России. „Русское Богатство", 1893 г., кн. XI, XII, стр. 202 — 227 и 186 — 209.

Л. Н. Юровский. Очерки по теории цены. Очерк 3-й. Основные случаи равновесия между спросом и предложением. (Статика и динамика хозяйства). Саратов, 1919 г., стр. 123 — 174.

М. П. Яковлев. Теория реализации Р. Люксембург. Л. „Прибой", 1925 г., стр. 63.

А. П.

Бібліографічний покажчик про Карла Родбертуса і Ягецова
(1805 — 1875)

Потреба в науково - бібліографічному матеріялі де - далі більше зростає. Вона особливо гостро почувається в звязку з невпинним і систематичним втягуванням до науково - дослідчої роботи що - разу нових молодих сил, виходців із широких трудящих мас. Що до опрацьовання наукової бібліографії у нас за останні роки зроблено дуже

багато: появляється в наших періодичних журналах і окремими виданнями низка бібліографічних оглядів у різних відділах і проблемах суспільнознавства. Проте вони далеко ще не заповнили цю прогалину у бібліографічному матеріялі, яку ми маємо. А надто кепсько стоїть справа з бібліографічним матеріялом про економичну науку — і історико-теоретичну, і проблемно-теоретичну.

Поданий нижче бібліографічний покажчик про Родбертуса — це є спроба почати опрацьовання бібліографії в частині історії економічної думки. Бібліографія про Родбертуса являє подвійний інтерес. З одного боку, Родбертус — це „оригінальний мислитель, що прокладав нові шляхи в галузі науки“ [1]). Вивчання Родбертуса тому має дуже велике значіння для всякого економіста. З другого боку, в західньо-европейській та російській „вченій“ буржуазній економічній літературі поширилася версія про те, ніби Маркс зробив „плагіят“ у Родбертуса і що Родбертус з'являється „основоположником наукового соціялізму“. Версію про плагіят Маркса пустив сам Родбертус і цю версію з обуренням розбив Енґельс у передмові до другого тому „Капіталу“, у передмові до „Злиднів філософії“ Маркса. Кожен, хто серйозно вивчає економічну систему Карла Маркса, через це не може не взятися за вивчання Родбертуса. Знайомість з Родбертусом ще більше показує всю величінь Маркса, його теоретичний геній і методологічно глибше озброює марксиста-економіста. Бібліографічний покажчик про Родбертуса й має своєю метою наштовхнути науково-дослідницьку думку марксистів на вивчання Родбертуса та бодай у невеликій мірі допомогти молодим науковим робітникам у їхній праці що до вивчення Родбертуса.

Бібліографічний покажчик має в собі не тільки широку бібліографію російською мовою, але й бібліографію найголовніших творів чужоземних мов, переважно німецької.

Література про Родбертуса

1. Родбертусови твори російською мовою

Родбертус, К. Избранные места. Изд. К. Солдатенкова. М. 1897. (Знищила цензура).

Родбертус, К. Исследования в области национальной экономии классической древности. Пер. с нем. Д. Невского. Под ред. проф. И. Тарасова. Вып. I. Адекринтиция, Инквилины, Колоны. Ярославль, 1881.

Див. рец. в „Отечественных Записках“, 1881, август, кн. 8-я, стр. 191 — 192.

Родбертус, К. Исследования в области национальной экономии классической древности. Пер. с нем. Скворцова, под ред. проф. И. Тарасова. Вып. II. К истории римских Атрибутов податей со времен Августа. Ярославль. 1882.

Родбертус, К. Исследования в области национальной экономии в классической древности. Пер. с нем. под ред. проф. И. Тарасова. Вып. I. и II. Ярославль. 1882.

Родбертус, К. Исследования в области национальной экономии классической древности. Пер. с нем. Баевского. Вып. IV. Ярославль. 1887.

Див. рец. в „Вестнике Европы“, 1887. Кн. 8, стр. 184-а.

Родбертус, К. К освещению и устранению нужды в кредите, испытываемой в настоящее время земельными поместьями. Часть I. Приложение к журналу „Голос Землевладельца“, 1892.

Родбертус, К. Нормальный рабочий день. Перевод Герценштейна. „Юридический Вестник“. 1891. № 1.

Переписка Родбертуса с Вагнером. Перевод с нем. М. Герценштейн. „Русская Мысль“. 1885. Декабрь, отд. XII, стр. 76 — 90. (С предисловием Герценштейн). Содержание: „Раз'яснение своих философских воззрений и методологических основ).

Родбертус, К. Исследование в области национальной экономии классической древности. Пер. с нем. Скворцова, под ред. проф. Тарасова И. Вып. II. К истории римских Атрибутов податей со времен Августа. Ярославль. 1882.

---

[1]) Г. Плеханов — твори, т. I, видання 1923 року, стор. 216.

Родбертус, К. Письмо к Шмоллеру. „Юридический Вестник". 1885, том XIX. Май, стр. 557 — 560. (Содержание: „Раз'яснение своих взглядов на понятие „государство", как современного, так и в процессе исторического развития).

Родбертус, К. Первое социальное письмо к фон-Кирхману. Перевод с нем. Давыдова, изд. „Начало", 1905. (Описыв. кризисы до 1847 г.).

Родбертус, К. „2-е и 3-ье социальные письма к фон-Кирхману. Пер. с нем. проф. М. Соболева. Изд. Глаголева. СПБ, стр. 302. (Содержание: Полемика с фон-Кирхманом по вопросу о пауперизме и кризисах. Установление об'екта экон. науки и метода. Критика теории ренты Рикардо и вульгарн. школы, и построение своей теории поземельной ренты).

Родбертус, К. „4-ое социальное письмо к фон-Кирхману". „Капитал". Перевод с нем. И. Давыдова. Изд. „Начало", 1905, стр. 208. (С приложением предисловия переводчика, стр. 1 — 15; Предисловие д-ра Вагнера, стр. 5 — 13; Введение, стр. 13 — 17. (Главное содержание: „Учение о капитале и конституционной ценности).

Родбертус-Ягецов, К. Теория распределения богатств. „Русское Богатство", 1884. I, 404 — 423, 601 — 623.

Родбертус, К. Теория ренты и исследование о капитале. Перевод А. Кауфмана. (С предисловием А. А. Кауфмана). Изд. 1906. М., стр. 245.

Родбертус-Ягецов, К. Теория ценности. Составил проф. Плотников. Изд. „Путь к знанию". 1924, стр. 111 — 116.

Маркс та Энґельс про Родбертуса

Маркс, К. Капитал. Том III, ч. II. Изд. „Моск. Кн-ва", 1908, стр. 367.

Маркс, К. Теория прибавочной ценности. Том 2-ой. Изд. Комм. Ун-та им. Зиновьева. 1924, стр. 112 — 202.

Энгельс, Фр. Анти-Дюринг. Изд. „Московский Рабочий", 1922, стр. 121 — 122. Тоже. Под названием; „Философия, политэкономия, социализм" (переворот в науке, произведенный Дюрингом. Перевод с 3-го нем. изд. В. И. Яковенко. СПБ, 1905, стр. 298).

Энгельс, Ф. Предисловие к II тому „Капитала" Маркса. Книга II. Процесс обращения капитала, стр. XI — XXIV. Изд. 1923 г. под ред. Базарова и Степанова. Пересмотрено Степановым.

Энгельс, Ф. Предисловие к „Нищете философии" К. Маркса. (Ответ на „Философию Нищеты" Прудона). Перевод В. Ульриха. СПБ, стр. IV — XXIV.

Энгельс, Ф. Предисловие и примечания к „Нищете философии" К. Маркса. (Ответ на „Философию нищеты" г. Прудона). Пер. с франц. С. Алексеева. Изд. 2-ое. Одесса, 1905, стр. III — XX.

Энгельс, Фр. Предисловие к „Нищете философии" К. Маркса. (Ответ на „философию нищеты" г. Прудона). Изд. „Пролетариат" 1906, стр. 3 — 19.

Энгельс, Ф. Предисловие к „Нищете философии" К. Маркса. (Ответ на „Философию нищеты" г. Прудона). Изд. Петр. Сов. Раб. и Красноарм. Деп. 1918, стр. 4 — 22.

Энгельс, Ф. Предисловие к „Нищете философии". Под ред. Рязанова. Д. Изд. „Б-ки научного социализма", 1920, стр. 1 — 15.

Энгельс, Ф. и Каутский, К. Статья. „Под Знаменем Марксизма", 1923, I, стр. 66-я.

Родбертус за оцінкою марсистської літератури

Атлас, Л. Роль кредита и границы кредитной экспансии при капитализме. „Под знаменем марксизма", № 2, 1928 г., стр. 119, 123 — 127, 129.

Богданов, А. и Степанов, И. Курс политической экономии. Общая теория капитализма. Коллективистический строй. ГИУ. 1919, стр. 66.

Виноградская, П. Фердинанд Лассаль. ГИУ. 1926, стр. 144, 192.

Гордеев Г. С. Теория земельной ренты Рикардо под ред. проф. С. Членова. Изд. „Буревестник", 1924 г., стр. 2, 46, 47, 68, 90.

Дашковский, И. Конспектированный курс политической экономии. Изд. 2-ое, пересмотренное и дополненное. ГИУ, 1925, стр. 255 — 256.

Зибер, Н. Право и политическая экономия. т II. Изд. СПБ. Акционерного Т-ва печатного дела. 1900, стр. 494 — 609.

Зибер, Н. Карл Родбертус-Ягецов и его экономические исследования. „Юридический Вестник". Том VI. 1881, изд. Моск. Юрид. Об-ва, стр. 3 — 59, 181 — 245, 458 — 494.

Каутский, К. Аграрный вопрос. Перевод под ред. Н. Рожкова. Изд. Петровской Б-ки в Москве. 1906, стр. 68 — 71.

Кунов, Г. и Экштейн, Г. Изложение теории прибавочной ценности К. Маркса. Киев. Изд. магазина Иванова. 1907, стр. 46 — 50.

Лассаль, Ф. Письма к К. Марксу и Ф. Энгельсу. С примечаниями и прилож. Ф. Меринга. Перевод с нем. В. А. Шанина. Кн-во „Литературное Дело". 1905, стр. 31, (Письма от 12 мая 1851 г., стр. 34 — 35).

Лассаль и Родбертус, В. избранных отрывках. Составили Розов, В. Семенов, В. под ред. проф. Удальцева. ГИЗ. М.-Л. 1925, стр. 309, см. стр. 111 — 305.

Памяти Лассаля (1825 — 1925). Сборник статей. Под ред. Г. Маренко и Я. Розанова. ГИУ. 1925, стр. 201, 202, 203, 204, 206.

Ленин-Ильин. Развитие капитализма в России. Изд. Водовозовой. 1899, стр. 20 — 25.

Ленин, Н. (Ульянов, Н). Собрание сочинений. Том I. (1894 — 1899). ГИЗ. 1923. В статье: „К характеристике экономического романтизма", стр. 171, 176, 221. В статье: „Заметки к вопросу о теории рынков", стр. 478, 479. Печаталось в „Научном Обозрении", 1899, № 1, подпись — Вл. Ильин.

Ленин, В. Собрание сочинений, т. IX. ГИЗ. 1923 г., стр. 67, 513.

Лившиц, Б. Земельная рента. „Под знаменем марксизма", 1925, № 1 — 2, стр. 194 — 206.

Литвин-Молотов, Г. Краткий очерк истории социализма и социальных движений на Западе и в России. 2-ое испр. изд. и дополн. „Буревестник", 1924. Краснодар, стр. 63 — 64.

Люксембург, Роза. Введение в политическую экономию. Перевод с нем. „Прибой". Л. 1925, стр. 186.

Люксембург, Р. Накопление капитала. Том I и II. Перевод Дволайцкого, изд. 2-ое. ГИЗ. 1923, стр. 221 — 268.

Лященко, П. История экономических учений. Изд. „Прибой". 1924, (О Родбертусе см. стр. 223 — 240).

Маслов, П. Аграрный вопрос в России. Том I. Изд. 4-ое. 1908, стр. 106 — 115.

Тоже. Изд. 6-ое дополн. ГИЗ. 1926, стр. 84.

Тоже. „Зарплата и земельная рента в русском земельном хозяйстве". Начало 1899 г., январь, стр. 226.

Меринг, Ф. История германской социал-демократии. Том I. До революции 48 года. Пер. с нем. 2-ого издания. Изд. бр. Гранат и К-о. СПБ. 1906, стр. 273 — 287. (Печаталось в „Вестнике Европы" в 1879 г. под названием „Социальное движение в Германии" под инициалами А — В.).

Меринг, Франц. История германской социал-демократии. Том II. ГИЗ. 1922.

Меринг, Ф. От утопии к науке. Со вступительной статьей Д. Рязанова и ст. Ф. Энгельса. Изд. „Буревестник". 1924, см. стр.: 151, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164. 165, 166, 324, 325 и 327.

Меринг, Ф. „Система приобретенных прав". „Памяти Лассаля" (1825 — 1925). Сборник. ГИУ, стр. 201, 202, 203 и 204.

Пашков, Э. Органический состав капитала. „Вестник Ком. Академии", 1926. Кн. 18-ая, стр. 98.

Плеханов, Г. В. Политико-экономические взгляды Н. Г. Чернышевского. — Сочинения, под ред. Д. Рязанова. Том VI. ГИЗ. М., стр. 171.

Плеханов, Г. В. Предисловие к „Теории прибавочной ценности" К. Маркса, т. II. Изд. „Прибой". 1923.

Тоже. Изд. СПБ. 1906, ред. журн. „Обозрение".

Плеханов, Г. В. Социализм и политическая борьба. — Собрание соч., т. II. ГИЗ, 1923, стр. 46, 64.

Там же „Наши разногласия", стр. 177, 183, 185.

Плеханов, Г. В. Экономическая теория Карла Родбертуса-Ягецова. Том I. Изд. 2. Изд. Ин-та К. Маркса и Энгельса. 1923. (Статья печаталась также в „Отечественных Записках" в 1882, кн. V, стр. 73 — 110 и кн. VI, стр. 305 — 336 и в 1883 г. кн. IX, 129 — 175; и X, 311 — 331 за подписью Г. Валентинов.

Позняков В. Рец. на книгу Рубина — „История экон. мысли". „Под знаменем марксизма", № 12, 1927 г., стр. 218.

Розов, В. и Семенов, В. Социально-экономическая система Карла Родбертуса-Ягецова. (Введение в сборн. „Лассаль и Родбертус в избранных отрывках", составленный ими же). ГИЗ, М. — Л. 1925, стр. 1 — 44.

Рязанов, Д. Введение и примечания к „Коммунистическому Манифесту". 3-е дополн. изд. ГИЗ. М. — П., стр. 277.

Санин, А. „Экономические иллюзии" „Научное Обозрение" за 1899 г., № 3, 4.

Семенов, К. Очерки истории экономического учения марксизма. Изд. „Пролетарий", 1925. (О Родбертусе см. стр. 156 — 171).

Теоретическая экономия в отрывках под ред. Мендельсона и А. Трахтенберга. Проблемы рынка и кризисов. Часть I-ая. Изд. „Плановое Хозяйство", 1926. См. стр. 188 — 205 (вместе с отрывками из Маркса).

Тюменев. Введение в экономическую историю Древней Греции. Изд. „Книга". 1923, стр. 18 — 22.

Фридлянд, Ц. История Западной Европы 1789 — 1923, ч. I. Изд. Комм. У-та Свердлова. 1921, стр. 318 — 358.

Чернышев, В. Р. Рикардо и Маркс. „Изд. Прибой", Лнгр., 1925, стр. 136 — 150.

Чернышев, В. Р., Н. Г. Чернышевский и Г. В. Плеханов. Очерк их экономических воззрений. Изд. „Моск. Рабочий". 1926, стр. 82 — 84.

Родбертус за оцінкою буржуазних і дрібнобуржуазних економістів (ревізіоністів)

Прив. доцент Акцыферов. „Учение о зарплате". Записки императ. Харьковского универ. 1904 г., кн. I, стр. 51 — 59.

Бернацкий, М. Рец. на книгу Родбертус К — „К освещению социального вопроса". Социальные письма к фон-Кирхману. Письма второе и третье. Перевод с нем. проф. М. Соболева. „Мир Божий", 1905, № 3, 111 — 112.

Бернацкий, М. Теоретики государств. социализма в Германии и соц. политические воззрения кн. Бисмарка. СПБ, стр. 117 — 141.

Бернштейн, Э. Фердинанд Лассаль. (Биографический очерк). Изд. Петросовета, 1919, стр. 87, 88, 89.

Бернштейн, Э. Фердинанд Лассаль. Его жизнь и значение для рабочего класса. Прилож. к I-му тому соч. Лассаля. Изд. 2-е испр. и допол. Изд. Глаголева Н. стр. LX, IV, LXXXVIII, CXII.

Бем-Баверк. „Капитал и прибыль". История и критика процента на капитал. Под ред. и с пред. М. К. Туган-Барановского. СПБ. 1909. Стр. 417 — 471.

Билимович, А. Д. Социальные теории распределения. „Универс. Известия" — Киев, 1916, № 3, март, стр. 14, 32, 40.

Бунге, Х. Очерки политико-эконом. литер. СПБ. 1895. (О Родбертусе, см. стр. 95 — 104).

Булгаков С. „От марксизма к идеализму". Соб. статей (1896 — 1903), изд. 1904 г. изд. „Обществ. Польза", стр. 337.

Бюхер Карл. Происхождение народного хозяйства. Две публичн. лекции. Под ред. С. И. Булгакова, СПБ. 1897, стр. 4.

Бюхер Карл. Возникновение народн. хозяйства. Публичн. лекции и очерки. Изд. „Академия", 1923, стр. 83.

Беер, М. Всеобщая история. Социализм и клас. борьба. Перевод с немец. К. Михайлова. Изд. „Книга", 1920, стр. 58 — 62.

Берлин, П. Очерк развития экономич. учений в XIX ст. Изд. „Всеобщ. библиотеки" Г. Львовича, 1907, стр. 40 — 49.

Боровой, А. Популярный курс политич. экономии. Изд. „Польза", стр. 241 — 248.

Вагнер, А. Предисл. к 4-му соц. письму Родбертуса к фон-Кирхману, под назван. „Капитал", 1883, перевод с немец. И. Давыдова. Изд. 1906, стр. XIII — XV.

В. В. Рецен. на книгу — К. Родбертус — „К освещению социального вопроса", социальн. письма к фон-Кирхману. Письма второе и третье, пер. с нем. проф. М. Н. Соболева. „Вестник Европы", 1905, № 3, стр. 408 — 410.

В. В. Милитаризм и капитал. „Русская Мысль", кн. 9, 1899, стр. 80, 81.

Вольский, А. Умственный рабочий. Ч. I-я. Эволюция социал-демократии. Ч. II-я. Научный социализм. Изд. Яковенко. СПБ. 1906.

Проф. Геркнер. Рабочий труд в Западн. Европе. Изд. редакц. журн. „Образование", перев. с II-го немец. изд., 1899, стр. 281 — 282.

Проф. Геркнер. Изд. III-е „Русская Мысль". СПБ, 1913.

Герценштейн, М. Я. Политическая экономия. Стр. 166, 171, 172. „Русская Мысль", 1887, № 7 — июль.

Герценштейн. Рец. на книгу Морица Вирта — Собрание выдающ. статей Родбертуса-Ягецова. „Юридич. Вестн.", 1891. Кн. IV, т. IX, стр. 604 — 614.

Гревс, И. Очерки из ист. римского землевлад. СПБ, 1898.

Гениш, Конрад. Фердин. Лассаль. Человек и полит. Изд. „Книга", 1925, стр. 57.

Гуго и Штегман. Справочная книга социалиста. Перев. с немец. под ред. В. Богучарского и Л. Морковича. Изд. „Голос", СПБ, 1906, т. т. I, II, III, IV. (Галлер. портретов видн. социалист.).

Давыдов, И. Предисл. к 4-му социальн. письму Родбертуса к фон-Кирхману, под назв. „Капитала". Написано в 1905 г. в с. Озерце, Рязанск. губ. Изд. 1906, стр. I — XI.

Давыдов, И. К вопросу о производит. и непроизводит. труде. „Научн. Обозрен.", 1899 г., № 1, стр. 165.

Давыдов, И. „Трудовая ценность и теория прибыли" „Научн. Обозр.", № 3, 1899 г., стр. 613, 633.

Ден, Вл. „К учению о ценности". СПБ, 1895. Гл. III — Карл Родбертус-Ягецов (стр. 111 — 119).

Ден, Вл. Новая книга о кризисах. „Жизнь", т. VI, 1900 г., стр. 371, 372 и 377.

Диль, К. Социализм, коммунизм и анархизм. 12 лекций. Изд. Саблина. М. 1906 г.

Диль, К. То же — перев. с немец. под ред. Орженцкого. Кн-во „Трибуна", СПБ, 1906.

Диль, К. То же — перев. с немец. Под ред. В. Невежина. Изд. Мягкова. 1907.

Диль, К. То же — Изд. „Пролетарий", 1923, стр. 126, 127.

Ерошевский, Н. К вопросу о поземельном кредите. Одесса. 1881, ред. „Отечествен. Записки", 1881. Август, кн. 8, 188 — 191.

Железнов, В. Очерки политич. эконом. Б-ка для самообразов. Вып. II, 1919. Изд. 8-е, стр. 111 — 112.

Железнов, В. Главные направлен. в разработке теории зарплаты. Киев — 1904, стр. 53, 63, 68, 71, 72, 73 — 79; 116, 117, 132, 161, 189, 194, 216, 279, 520 и 522.

Жид, Шарль. История эконом. учений. Автор. перев. с франц. В. Сапожникова. М. 1914, стр. 247 — 257.

Зелингам, Э. „Основы политич. экономии". Перев. с англ. Изд. 1908 г.

Зомбарт, В. Современный капитализм, т. II. Теория капиталистич. развития. Изд. Горшкова. М. 1905, стр. 281.

Зак, С. Социализация земли. Сборн. статей. Изд. „Сотрудничество". М. 1907, стр. 117 — 120.

Иванюков, И. Политическ. эконом. как учение о процессе развития экономических явлений. II. 1885, стр. 39 — 40.

Исаев, А. А. Кризисы в народн. хозяйстве. Изд. 1913, стр. 64 — 66.

Исаев, А. А. Смитонизм и марксизм перед судом проф. Мюллера, журн. „Научное Обозрение" за 1898 г., кн. 5, ст. 848 — 849.

Катрейн, В. „Социализм, исследование его принципов и практической осуществимости". Перевод с 9-го немецк. изд. Н. Липского. Изд. Харьков. 1908, стр. 20.

Колос. Реценз. на 4-ое Социальное письмо. „Юридич. Вестник", 1886, кн. 4, т. 21, стр. 791 — 796.

К. Рец. на кн. Родбертуса „Исследование в области национальн. экономии, классич. древности. Перев. Невского, под ред. проф. Тарасова. Вып. I. Ярославль, „Юридический Вестник", 1881, № 8, стр. 340 — 341.

Кареев, Н. И. История Запад. Европы в нов. время. Изд. 1908.

Карелин, А. А. Краткое изложен. политическ. эконом. СПБ, Изд. Пантелеева, 1894. стр. 37.

Кауфман, А. Предисловие к сокращ. перев. Теория ренты и исследование о капитале М. Родбертуса. Изд. 1908, М., стр. 1 — 52 (написано А. Кауфманом в 1897 г.).

Козак, Ф. Введение к 4-му Социальн. письму Родбертуса к фон-Кирхману, под назван. „Капитал", пер. с немец. И. Давыдова. Изд. 1906 г., стр. XII, XXIII. (Ст. эта потом переведена на русск. язык М. Я. Герценштейном в „Юридическом Вестнике", 1891, I).

Кононов. Родбертус. Биография. Энцикл. словарь Брокгауза и Ефрона, том 52, стр. 897 — 902 (изд. 1899).

Кулишер, И. М. Эволюция прибыли с капитала в связи с развит. промышлен. и торговли в Зап. Европе, т. II. 1908, стр. 185 — 190.

Левеле. Современный социализм. Перев. с франц. под ред. М. А. Антоновича. Изд. А. Ф. Зандрок. СПБ, 1882, стр. 49 — 54.

Лескюр, Жан. Общие и периодические промышленные кризисы. Перев. с французск. Н. И. Сувирова. СПБ. 1908, стр. 483 — 488.

Луидже, Коссе. Чему нас учит политическая экономия. Кн-во „Новое Слово", П., 1912, стр. 462 — 464.

Мануйлов, А. Политическая эконом. Курс лекций. Вып. I. Тип. Кушнирова, М. 1914, стр. 28.

Мануйлов, А. То же, 3-е изд. „Искра", дополн. Москва, 1919, стр. 30, 161 — 162.

Мейер, Э. Экономическое развитие древн. мира. Изд. „Прибой", 1923, стр. 1 — 12.

Менгер, А. Новое в учении о государстве. Изд. О. Поповой. 1905, стр. 139, 140, 289.

Менгер, А. Право на полный продукт труда. Изд. О. Поповой. Образовател. б-ки, стр. 68 — 72.

Миклашевский, А. История политич. экономии. Изд. Юрьев. 1909, стр. 450 — 455.

Миклашевский, А. Обмен и экономическая политика. Изд. Юрьев-Дерпт, 1904, стр. 77 — 104, 112, 172, 178, 190, 212, 217, 219, 220, 221, 233, 235, 236, 237, 238, 249, 385 и 441.

Момберт, проф. Введение в изучение кон'юнктуры и кризисов. ГИЗ, 1921, стр. 25 — 26.

Нейрат, Отто. История античного хозяйства. Пер. с нем. ГИУ. 1924, стр. 5.

Онкен, Герман. Фердинанд Лассаль как политич. деятель. Перев. с немецк. Изд. О. Поповой. СПБ, 1905, стр. 138, 142, 218, 219, 239, 240, 241, 242 и 243.

Онкен, Авг., проф. История полит. эконом. до Адама Смита. Перевод с нем. под ред. М. В. Бернацкого. СПБ, 1908, стр. 16, 105, 417.

Осадчий, Т. Общественный быт и проекты его улучшения в XIX ст. (Очерки по обществоведению). М. 1902.

О — н, Ник. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства. СПБ, 1903, стр. 351 — 353.

Прокопович, О. Н. К критике Маркса. Изд. Л. Ф. Пантилеева. СПБ, 1901, стр. 31, 32, 33, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 61, 76 и 113.

Первушин, Н. Родбертус и Бюхер. Один из неисследован. вопросов истории экономической мысли. Казань. Изд. 1907, стр. 34 — 114.

Платтер, Юлиус. Основные учения политическ. экономии, том II. Изд. Эконом. б-ки. М. 1909, стр. 190 — 192.

Скворцов, М. А. Основы экономики землевладения. Ч. II. Изд. 9-ое. Учение о формах хозяйства. Изд. Брокгауз-Ефрон, 1925, стр. 177 — 225.

Струве, П. Еще о Лассале (написано в 1901 г.) Сборн. статей „На разн. темы" (1893 — 1901), стр. 271 — 272. СПБ, 1902.

Струве, П. По поводу ст. Г. Оболенского „Новый раскол в интеллигенции" (напис. в 1895 г.) в Сборн. ст. „На разн. темы". СПБ, 1902, стр. 248.

Струве, П. Хозяйство и цена. Ч. I. Хозяйство и общество. Цена — ценность. Изд. Рябушинского, М. 1913. О Родбертусе, стр. XVIII, XXVI, 20, 24, 28, 29 и 40.

Сальвиоли, М. Капитал в античном мире. Перев. с франц. Р. Гальперина. ГИУ, 1922, стр. 158 — 159.

Святловский, В. В. История социализма. 2-е переработ. и дополн. изд. „Начатки знаний", 1924, стр. 239 — 244.

Святловский, В. „Очерки по истории экономич. воззрений на Западе и в России. П. 1913. (О Родбертусе стр. 411 — 421).

Святловский, С. С. Рецензия на книгу Туган-Барановского — „Очерки из новейшей истории по политической экономии и социализме", 2-е изд. 1905. В журнале „Народное Хозяйство". Книга III. 1905 г., стр. 198.

Скворцов, А. Основы политическ. экономии. Изд. О. Поповой, стр. 98, 209 и 214.

Солнцев, С. Заработная плата, как проблема распределения. СПБ, 1911, стр. 2, 26, 29, 34, 69, 106, 113, 118, 200, 203, 207, 227, 233, 248, 264, 266, 277, 288, 296, 318 и 361.

Солнцев, С. Новейшие течения в учении о распределении. Сборн. „Новые идеи в экономике" — сбор. I, изд. под ред. Туган-Барановского. Изд. „Образование СПБ, 1913, стр. 14 и 37.

Солнцев, С. Введение в политическ. экономию. Изд. „Мысль". Петерб., 1923 г., стр. 153.

Солнцев, С. Рецензиз. на кн. Родбертуса — „Исследование в области национальн. экономии классической древности". Перев. с немец. под ред. проф. И. Тарасова. Вып. 1, т. II. Ярославль, 1882, „Дело", 1882, № 11, 41 и 44.

Слонимский, Л. Изложение и критич. разбор. Экономическое учен. К. Маркса. Тип. Стасюлевича, СПБ. 1898. Гл. XI, стр. 154 — 165.

Слонимский, Л. Капитализм в доктрине Маркса. „Вестник Европы", 1896, Сентяб., кн. 9, стр. 319 — 320.

Станислав (Вольский, А.). Теория и практика анархизма. М. 1906.

Туган-Барановский. Национализация земли. Изд. „Мир Божий", СПБ, 1906.

Туган-Барановский. Основы полит. экономии. Изд. 1909. Царское Село, стр. 54, 73, 74, 75, 80, 87, 108, 667, 668, 669, 680, 684, 685, 686, 742, 743, 757.

Туган-Барановский. Очерки из новейш. истор. политическ. экономии и социализма. Изд. 4-ое. Тип. Александрова, 1907, стр. 221 — 233.

Туган-Барановский. Очерки из новейш. истор. полит. эконом. и социал. 7-ое изд. Изд. ВЦСПС, 1919, стр. 202 — 217.

Туган-Барановский. Периодическ. промышлен. кризисы. История англ. кризисов. Общая теория кризисов. 3-е изд. Изд. О. Поповой, 1914, стр. 276 — 280.

Туган-Барановский. Современный социализм в своем историч. развитии. СПБ. Изд. тип. „Будущность", 1906, стр. 148 — 152.

Туган-Барановский. Теоретические основы марксизма. 3-е изд. Изд. ред. журнала „Мир Божий", СПБ, 1906, стр. 133 — 145.

Филиппович Е. Основания полит. экономии. Перев. 3-го немец. изд. СПБ. 1901, стр. 361 — 364.

Франк С. Теория ценности у Маркса и ее значение. Критический этюд. Изд. Водовозовой. СПБ, 1900, стр. 343 — 353.

Ходский Л. В. Политическая экономия в связи с финансами. Второе изд. СПБ, 1887, стр. 520 — 522.

Цеглер Теобольт. Умственное и общественное движение XIX в. Перевод с примечаниями Г. Генкеля. Изд. Б. Н. Звонарева. СПБ, 1901, стр. 364.

Цитович Н. Учение о предпринимательской прибыли. „Университ. Известия". Киев январь, 1899, № 1, стр. 45 — 52.

Чичерин, Б. История политических учений, Ч. 5-я. Изд. 1902, стр. 55 — 88.

Чупров, А. И. Очерки истории политической экономии. М. 1906, стр. 176 — 178.

Шапошников, Н. Н. Теория ценности и распределения. М. Тип. „Мысль". 1912, стр. 53, 54, 55, 59, 62, 63, 78, 94.

Эфрус Б. Очерки политической экономии. Изд. 2-е. Изд. „Русского Богатства". СПБ, 1906.

Головні праці Родбертуса та про нього, чужоземними, головним чином німецькою — мовами

Adickes, F. Die Bestrebungen zur Förderung der Arbeiterversicherung in den Jahren 1848 u. 1849 nach K. Rodbertus-Jagetzo (Zeitschrift f. d. ges, Staatsw. 1883).

Adler, G. Rodbertus, der Begründer des wissenschaftlichen Socialismus. Eine social-ökonomische Studie. Leipzig. Duncker u. H. 1883.

Adler, G. Rodbertus, „Kapital" (Gegenwart, Bd. 25. 1884).

Andrews, J. Rodbertus Socialism. (Journal of Political Economy, vol. I. Dec. 1892).

Bahr, Herm. Ueber Rodbertus. Vortrag. im. „Deutschen Klub" zu Linz. a. D. am I Oct. 1884. Wien. 1884).

Bahr, Herm. Rodbertus. Theorie der Absatzkrisen. Ein Vortrag. Wien. Konegen. 1884.

Bericht der von drei Congress eingesetzten Commission zur Prüfung der Rententheorie von Rodbertus. 2 Hefte. Berlin. 1881.

Bemerkungen zum Rodbertus-Bucher'schen Manifeste. (Stimmen der Zeit, 1861, I).

Bortkjewicz. L. von. Zu den Grundrententheorien von Rodbertus und Marx. (Arch. f. d. Geschichte des Soc. u. der. Arb. Jhrg. 8. S. 249 — 257.

Bortkjewicz. Rodbertus und Markx Archiv fur die Geschichte des Sozialusmus und der Arbeiterbewegung. Herasgegeben von Dr Carl. Grunberg. S. 248 — 257. Sarren. 1924.

Conrad, J. Das Rentenprincip nach Rodbertus Vorschlag, und seine Bedeutung für die Landwirtschaft. (Jahrbücher f. Nat.— Oeck. u. Statist., Bd. 14. 1870).

Diehl, K. Iohann Karl Rodbertus. (Handwörterb. d. Staatswiss. V. 1893).

Dietzel, H. Das Problem des litterarischen Nachlasses von Rodbertus. (Jarb. f. Nat.— Oeck. Bd. 47. 1886).

Dietzel, H. K. Rodbertus-Zagetzow Darstellung. Seines Lebens und Sozialphilosophis. bew. 1899.

Emele, S. Der Socialismus, Rodbertus-Jagetzow, das Manchesterthum und der Staatssocialismus. Zusammenhängend-krit. volks.-wirtschaftlich-polit,. auch juristische Gedanken. Sismaringen, Tappen. 1885.

Engels, Fr. Marx und Rodbertus. (Die neue Zeit, 3. Jharg.).

Gallerie der democratischen Volksvertreter, vor denen die Wahlmänner sich zu hüten haben, oder Rückblicke auf die Nationalversammlung von 1848 und ihre Koryphäen. Berlin. 1849. Inhalt: Waldeck, Jacoby, Stein, d'Ester, Elsner, Nees v. Essenbeck, Temme, Berends, Jung, Reichenbach, Schneider, Rodbertus, v. Berg, v. Kirchmann, Unruh, Parisius.

Conner, E. The social philosophye of Rodbertus. (Augsburger Allg. Ztg. 1876).

Guyot, V. Rodbertus contra Bastiat. (Journal des Econom. 1907, juillet).

Guyot, V. Encore Rodbertus contra Bastiat. (Journal d. Econ. 1907. Aôut.).

Heiderich. Rodbertus, Lassalle und Rud. Meyer. (Die Gegenwart, Bd. 55, 1899).

Jentsch, K. Rodbertus. Stuttgart. F. Fromann. 1899.

Kautsky, Karl. Das „Kapital" von Rodbertus. (Die Neue Zeit, 2 Jhrg.).

Kautsky, Karl. The aims and limitations of the materialist conception of history. (The Social - Democrat, 1903).

Kirchmann, J. — Vide. Rodbertus. Sociale Briefe an Kirchmann (Berlin. Gerhardt. 1850/1).

Kozak, Dr. Rodbertus - Jagetzow's socialökonomische Ansichtendargestellt. (Jena. Fischer. 1882).

Lavelee, Em. de. Rodbertus - Jagetzow's and scientific socialisme. (Economic Review, Vol. I. April. 1891).

Mayer, Gustav. Rodbertus und Lassalle. (Die Gessellschaft. Internat. Revue für Socialismus u. Politik. Hrsg. v. R. Hilferding. 1924. I. Bd. S. 517 — 530.

Meyer, Rudolf. Zwei Briefe von Rodbertus. (Neue Zeit, Jhrg. 13. 1894/95).

Mehring, F. Der Briefwechsel Lassalle — Rodbertus. (Grenzboten. 1870).

Mehring, F. Zur neueren Rodbertus - Litteratur (Neue Zeit, Jhrg. 12. 1893/4).

Menger, Anton. Le droit au produit intégral du travail. Essai historique par A. Menger. Traduit sur la deuxieme édit. par A. Bonnet, avec Preface de Ch. Andler. (Paris. Giard. et Briere. 1899.

Menger, Prof. Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag in geschichtlicher Darstellung. Stuttgart. Cotta. 1886.

Nacht, Oscar. Rodbertus'Stellung zur socialen Frage. Berlin. 1908.

Normalarbeitstag. (Der Rodbertus'sche) und die Rodbertus'sche Utopie. (Documente des Socialismus, IV. 1904).

Quarck, Max. Rodbertus. Ein Gedenkblatt zu seinem Todestage. (Deutsche Wochenschrift von Friedjun. Wien. 1883).

Quarck, Max. Das „Problem" des Nachlasses von Rodbertus. (Desterr. Monatsschrift. f. christl. Socialref. 1884).

Quarck, Max. Die Arbeiterverbrüderung 1848/49. Erinnerungen an die Klassenkämpfe der ersten deutschen Revolution. Hrsg. und eingeleitet. Frankfurt. a M. Gerthold. 1900.

Reichensperger, P. Die preussische National - Versammlung und die Verfassung von 5 December. Beleuchtung der Ansprache des Abgeordneten Rodbertus an seine Wähler. Berlin. 1848.

Rodbertus - Jagetzow, Dr. Antwort an einem Kathedersocialisten, seine Auffassung der socialen Frage enthaltend. Vide: Meyer. Emancipationskampf des 4 Standes. I. S. 58.

Rodbertus - Jagetzow, Dr. Ansichten über die Mittel zur Lösung der socialen Frage. Vide: Meyer, R.— Emancipationskampf des 4 Standes, I, p. 58.

Rodbertus - Jagetzow, Dr. Aus dem literat. Nachlass. v. C. Rodbertus, hrsg. v. H. Schumacher Zarchlin u. A. Wagner. Bd. I. Briefe v. F. Lassalle. an C. Rodbert. Jag. Mit einer Einleitung v. A. Wagner. Berlin. Putkammer. 1878.

Rodbertus - Jagetzow, Dr. Aus dem Liter. Nachlass. Bd. II. Das Kapital. 4 Socialer Brief an v. Kirchmann. Berlin. Puttkammer. 1884.

Rodbertus - Jagetzow, Dr. Aus dem liter. Nachlass. v. Rodb. J. hrsg. v A. Wagner. und Th. Kozak. Bd. III. Zur Beleuchtung der socialen Frage. Teil. II. Nebst einen älteren Aufsatz: Die Forderungen der arbeitenden Klassen (1837) und einem Sendschreiben an den Londoner Arbeiterkongress (1862). Berlin. Puttkammer. 1885.

Aus Rodbertus'Nachlass. Hrsg. und mit einem Nachworte versehen v. Wirkl. Minden. Bruns. 1886.

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Bedenken gegen den von den Topographen Roms angenommen Tract der Aureliansichen Mauer, Beitrag zur Untersuchung der Stärke der Bevölkerung des alten Rom. (Jarb. f. Nat.— Oek. u. Statist. Bd. 23. 1874).

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Briefe und socialpolitische Aufsätze. Hrsh v. dr. Rud. Meye 2 Bände. Berlin. Klein. 1882.

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Briefliche Mitheulungen von Rodbertus an A. Wagner, veröffentlich von letzteren in dem Aufsatz: Einiges von und über Rodb. Jagetz. (Zeitsschrift. f. ges. Staatswiss. 1878).

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Briefwechsel zwischen Rodb. und dem Minister für die landwirtschaftl. Angelegenheiten dr. Friedenthal. Mitgetheilt v. O. Beta in seiner Schrift: „Die Wirtschaftl Notwendigkeit und pdlitische Bedeutung einer deutschen Agrarverfassung". Berlin. 1878.

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Briefwechsel zwischen Rodb. u. dem Architecten Peters. Vide: Wagner in das Aufsatz: Rodbertus über das normal-Arbeitstag. (Zeitschrift f. d. ges Staatswiss. 1878).

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Le capital. Traduit de l'allemand, avec une Preface par E. Chatelain. Paris. Giard. et Briere, 1904. (Bibliotheque international d'économique politique).

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Für den Kredit der Grundbesitzer. Eine Bitte an die Reichsstände. Berlin. Schneider in Comm. 1849.

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Für das Rentenprincip. (Norddeutsche Laudwirtschaftl. Ztg. 1870. 17 u. 24 Sept. 1 u. 5 Oct.).

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Die Handelkrisen und die Hypothekennoth der Grundbesitz. Berlin. Schneider. 1858.

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Handschriftl. Bemerkungen zur Orientierung über seine Beziehungen zu Lassalle. Von A. Wagner mitgetheilt in der Einleitung der Schrift: „Aus dem litterar. Nachlass v. Rodbertus-Jagetz. hrsg. v. Schummacher — Zarchlin und A. Wagner. I. Briefe v. Lassalle an Rodbertus. Mit einer Einleitung v. A. Wagner (Puttkammer, 1878. Berlin.

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Kirchman's sociale Theorie und die meinige. Vide: Sociale Briefe an v. Kirchmann. 1850.

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Kleine Schriften. Mit einem Anhang Aufruf an die Deutschen von J. Mazzini. Hrsg. v. Mor. Wirth. Berlin. Puttkammer, 1890. 1) Die preuss Geldkrisis 1845. 2) Für den Kredit des Grundbesitzers, 1847. 3) Die neuesten Gxundtaxen des H. v. Büliw-Cumerow. 1847. 4) Mein Verhalten in dem Conflict zwischen Krone und Volk. 1849. 5) Die Handelkrisen und die Hypothekennoth der Grundbesitzer. 1858. 6) Erclärung. 1861. 7) Seid deutsvh. 1861. 8) An Mazzinni. 1861. 9) Was sonst? 1861. 10) Offener Brief an das Centralkomitee des deutschen Arbeitervereines zu Leipzig. 1863. 11) Der Normalarbeitstag. 1871. 12) Anhang.

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Der normalarbeitstag aus der: „Berliner Revue Berlin. Nickethier, 1871.

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Mein Verhalten in dem Conflict zwischen Krone und Volk. An meine Wähler. Berlin. Schneider. 1849.

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Offener Brief an das Komité des deutschen Arbeitervereines zu Leipzig. Leipzig. 1863.

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Die preussische Geldkrisis. 1845.

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Ein Pathologisches Princip. (Berliner Revue, 1873).

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Ein Problem für die Freunde der Ricardo'schen Grundrententheorie. (Jahrb. f. Nat — Oek. n. Stat. Bd. 14, 1870).

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Reclamation Rodbertus, wegen Schutzzölnerei. (Entnommen d. „Schles Presse", abgedr. in d. „Augsb. Allg. Ztg." 1875, v. 26 Dct. Nr. 299).

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Sociale Briefe an Kirchmann. Berlin. Gerthard. 1850/1. 1 Brief. Die sociale Bedeutung der Staatswirtschaft. 2 Brief. Kirchmann's sociale Theorie und die meinigen. 3 Brief. Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie.

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Schriften. Neue wohlf. Ausg. 4. Bde. Berlin. 1898.

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Die sociale Bedeutung der Staatswissenschaft. Vide: I. Sociale Brief an v. Kirchmann. 1850.

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Over-production and crises. Translated, by Julia. Franklin. Introd. by Jon B. Clark. London. Swan Sonnenschein. 1898.

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Untersuchungen auf dem Gebiete der Nationalökonomie des klassischen Alterthums. (Jarb. f. Nat. — Oek. Stat. Bd. 2, 4, 5, 8, 1863, p. 67).

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Ein Versuch, die Höhe des antiken Zinsfusses zu erklären. (Jarb. f. Nat. Oek. u. Staf. Bd. 42. 1884).

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Wiederlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Renten Theorie. Vide: Sociale Briefe an v. Kirchmann (3), 1851

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Was waren mediastini? Und woher der Name? (Jahrb. f. Nat. Oek. u. Stat. Bd. 20, 1867).

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Zur Beleuchtung der Socialen Frage I. Unveränderter Abdruck meines 2 u. 3. socialen Briefes an v. Kirchmanns, enth. einen compendiösen Abriss meines staatswirtschaftl. Systems nebst einer Widerlegung der Ricardo'schen und Ausführung einer neuen Grudrententheorie. Berlin. 1875. A. Schlinder. 2 Aufl. hrsg. v. Mor Wirth. Berlin. 1890.

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Zur Erkenntniss unserer staatswirtschaft. Zustände. 1 Heft: Fünf Theoreme. Neubranderburg. 1842.

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Zur Erklärung und Abhülfe der heutigen Kreditnoth. des Grundbesitzes. I. Die Ursachen der Noth. Berlin. 1868. (Jena. F. Mauke). II. Zur Abhülfe. Ebd. 1869. 2. Ausg. Vena. Mauke, 1876.

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Zur Erklärung und Abhülfe der heutigen Kreditnot des Grundbesitzes. 2-te unveränderte Aufl. mit einem Vorwort von Rud. Meyer. Berlin. H. Bahr.

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Zur Frage und Geschichte des allgemeinen Wahlrechts. Ein vergessener Aufsatz v. Rodbertus, mitgetheilt und mit Beziehung auf prof. Dietzel's Buch: „Karl Rodbertus, Jena". 1886/8. Eingeleitet v. Mor Wirth. (Deutsche Worte, 1890).

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Zur Frage des Sachwerthes des Celdes im Alterthum. (Jahrb. f. Nat. Dek. u. Statist Bd. 14, 15, 1870).

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Zur Frage des Realkredits. (Nord.-deutsche Allg. Ztq. 1868. Nr. 19.

Rodbertus-Jagetzow, Dr. Zwei verschollene staatswirthschaftliche Abhandlungen. Neu hrsg. u. eingeleitet v. dr. M. Quarck. Wien. 1885. (Aus Deutsche Worte, hrsg. von Pernerstofiler, 1885, I Heft.).

Rodbertus-Jagetzow und die Arbeiterversicherung. (Neue Zeit. I Jahrg. 1883).

Runkopf. Rodbertus, Theorie von den Handelkrisen. Darstellung und Kritik. Eine Studie. Lpz. E. Gräfe. 1892.

Rohrich, V. Offenes Sendschreiben an die deutschen Arbeiter betreffend das „Offene Antwortschreiben" des Herrn F. Lassalle und den „Offenen Brief" des Herrn Rodbertus. Coburg. 1863.

Schippel, M. Die Rodbertus'sche Grundrenten-theorie und die Werttheorie Ricardo's. (Staatswirtsch. Abhandlungen hrsg. v. Neisser. 1892).

Schmitz, Fr. Rodbertus'Lehre vom Wert und Mehrwert. Heidelberg. 1888.

Schramm, C. A. Rodbertus, Marx, Lassalle. Socialwissenschaftliche Studie. München. Viereck.

Schumacher, H. v. Thünen und Rodbertus Kapitalisationsprincip. oder Rentenprincip. Rostok. 1870.

Schwarzbach, W. Von Rodbertus zu Rosse. (Die Zukunft, Bd. 4. 1893).

Wagner, A. Rodbertus-Jagetzow über dem Normalarbeitstag, nebst einem Briefwechsel darüber zwischen Rodb. u. dem Architechten H. Peters. (Zeitschr. f. Staatsw. 1878).

Walther, R. (W. Rogge). Parlamentarische Grössen. 2 Bde: Die Conservativen und die Democraten. Berlin. 1850/1.

Wehrmert, Geo. Zur Würdigung des Rodbertus und seines Staatssozialismus. Halle. C. Kaemerer. 1897.

Wirth. Bismark, Wagner, Rodbertus, drei deutsche Meister. Betrachtungen über ihr Wirken und die Zukunft ihrer Werke. Mit Einem Beitrage: Das moderne Elend und die modern Uebervölkerung. Ein Wort gegen Kolonien. Von Max Schippel. Lpz. Mutze. 1883.

Zeller, J. Zur Erkenntniss unserer staatswissenschaftlichen. Zustände. 2. erhebl. erweit. Aufl. Berlin. 1885.

М. Нікітін

Сповідь Зомбарта

Вийшли з друку перший та другий півтоми останнього (III) тому монументальної праці Зомбарта про сучасний капіталізм (Господарське життя в добу високорозвиненого капіталізму [1]).

На якість праці Зомбарта вже вказувалося в російському друкові (Передмова тов. Степанова до I російського видання і тов. Оленєва — до другого, перших томів). В основі можна сказати те саме й про останній том. Пояснення виникнення капіталізму „прагнення маленької групи людей наживи" (стор. XIV), підприємця треба рахувати єдиною „продуктивною силою" капіталістичного суспільства (стор. 129); конструкція „духу кипіталізму" і т. ін., з одного боку, а з другого — величезна маса фактичного матеріялу, прекрасний виклад, уміння скомбінувати численні статистичні дані й інші „нудні матерії" і здібність подати все це у вигляді, приємному для читання. Одначе, в цій замітці нас цікавить не загальний зміст книжки Зомбарта, а невеличкий його вступ. Закінчуючи свою „життьову працю", Зомбарт вважає за потрібне висловитися в двох питаннях: 1) про капіталізм взагалі і зокрема про те, що він розуміє під поняттям „доби високорозвиненого капіталізму", 2) про своє ставлення до Маркса, або краще,— що він взяв від Маркса і значіння Маркса в науці.

Добою високорозвиненого капіталізму Зомбарт вважає період часу від 1760 до 1914 року, цеб-то з того часу, коли завдяки революції в розвиткові техніки (головним чином, перехід до вживання коксу), капіталізм міг цілком розпістерти свою „ідею" і стати переважною формою господарства (стор. XI). Дальше Зомбарт перераховує ті причини, чому він обмежує свій дослід лише періодом до 1914 року, помимо низки методологічних причин (неможливість вже науково охопити період після війни й т. ін.), він указує на головну причину принципіяльного характеру: „з початком світової війни епоха високорозвиненого капіталізму несподівано закінчилася, після того як уже в останні роки перед війною капіталізм викривав ознаки близького кінця (стор. XII). Елементи розкладу капіталізму, за Зомбартом, такі: „гола форма капіталістичної експлоатації (чисто натуралістична форма існування капіталізму) прикривається норматичними ідеями; справа нажива перестає бути єдиним критерієм господарської діяльности; припинення скокоподібних підвищень на шляху розвитку капіталізму; заміна вільної конкуренції принципом взаємної згоди; конструкційний устрій підприємства"... „Все це" ознаки старости: перший випалий зуб... перший сивий волос... хоч „спостерігаючи розвиток капіталізму після війни, не можна сказати, що він вже вступив в похилий вік, але треба констатувати: „пора розквіту літ і сил пройшла"... (стор. XII, XIII).

[1]) Werner Sombart: Der moderne kapitalismus. Dritter Band. Das Wirtschaftsleben im Zeitalter des Hochkapitalismus. 1-er Halbband. Die Grundlagen, der Aufbau. München, 1927. XXII — 514 S. Verl. Dunker-Humblot. II-er Halbband: Der Hergang der Hochkapitalistischen Wirtschaft — Die Gesamtwirtschaft. 517 S.

Деякі теоретики схильні рахувати епохою високорозвиненого капіталізму перші десятиліття XX ст. або навіть період війни, тому що лише в цей період капіталізм почав опановувати стихію ринку, організовувати промисловість і де всі господарські стосунки почали перейматися духом націоналізації. Зомбарт вважає, що характерними рисами капіталізму суть: „свобода діяльности окремого підприємця, невпинне змагання до нових завоювань, примат справи наживи, „організаційне ж думання“ не є специфічно капіталістичною рисою, бо коли би це було так, то комуністичне планове господарство треба було б рахувати за найвищий вияв капіталістичного господарства“. „Цілком навпаки“, там, де починають впливати принципи нормативного порядку, „капіталізм поволі погибає“.

Після таких зізнань не дивно, що Зомбарт у своєму творі „Пролетарський соціялізм“ [1]) („Марксизм“) приходить до фашизму і релігійного містицизму. І на протязі 1000 сторінок викидає цебра болота проти соціялізму, головним чином проти революційно-марксівського крила і проти самого Маркса. Найцікавіше те, що Зомбарт все ж таки змушений признати свою цілковиту наукову залежність від Маркса. Тут ми переходимо до другої частини вступу — „сповіди“... „Ця праця,— каже Зомбарт — про „сучасний капіталізм“, претендує лише на те, щоб бути продовженням або, певним чином, завершенням праці Маркса... Правда, я дуже гостро висловляюся проти світогляду Маркса і проти марксизму, але я без зазначень признаю Маркса найбільшим теоретиком та істориком капіталізму... Все хороше, що є в моєму творі, зобов'язане духові Маркса“ (стор. XIX). Ріжницю у висновках його й Марксових Зомбарт пояснює ріжницею історичних епох. „Коли Маркс почав розвивати свої думки (40 р. р.), капіталізм являв собою новітню країну, що в неї Маркс перший вступив... куди не обернув він свій погляд, усюди виникали нові проблеми... Можна було ставити питання за питаннями... а найбільший талан Маркса отже полягає саме в тому, що він так майстерно вмів ставити питання... Його питаннями ми ще й досі живимося. Своєю геніяльною поставою питань він запліднив шлях економічної науки на ціле століття. Всі ті соціял-економи, що не вміли засвоїти собі цієї постави питання, засуджені були на безплідність, це ми тепер вже можемо встановити цілком певно“ (стор. XIX) (Підкреслено мною — І. Р.). „Коли Маркс утворював свою систему, капіталізм ще являв собою хаос, що таїв у собі багато можливостей... кожний, що тоді брався за досліджування капіталізму з погляду дальших шляхів його розвитку, міг визначити ці шляхи майже за власною думкою... Найбільша заслуга Маркса полягає в тому, що він перший вивчав капіталізм саме з погляду його дальших можливостей розвитку і цим кинув цілком нове світло на науку про капіталізм. Цією ріжницею епох пояснюється те, що Маркс, вивчаючи капіталізм, міг бути оптимістом що до майбутности господарського розвитку людства, цеб-то він міг бути „культур-оптимістом“.

(Детальний розгляд цього твору див. статтю І. Альтер „Зомбарт і фашизм“. Вестник Коммунистической Академии № 15, 1927 р.).

„Наскільки ж усе це змінилося,— викрикує Зомбарт,— за півстоліття, що пройшло з того часу, як Маркс творив, думав і писав“ (стор. XX).

„Царина капіталізму вся досліджена, нема вже більше питань, що приваблюють новизною... Проблеми існують лише для економіста практика. Великі світові історичні лінії розвитку, оскільки вони визначаються лише економічними причинами, ясно видно для теперішнього й майбутнього... Нашому пізнанню і нашим можливостям будувати нові системи і теорії покладено межі... Але саме тому, що ми настільки більше знаємо, ніж наші попередники, ми не можемо вже більше вірити в творчі сили капіталізму“ (стор. XXI).

„Ми,—продовжує Зомбарт, конечно не повинні стати культурпесимистами й зневірятися в майбутності людства, але черпати свій оптимізм нам треба з іншого джерела, а не із світу ідей капіталізму“...

---

[1]) Werner Sombart: Der Proletarische Sozialismus (Marxismus). Zwei Bände XII + 500, XII + 536, S. Jena, 1924. Verl. G. Fischer.

„З цієї ж причини наше пізнання сути капіталізму не можна вже більше скористати для обґрунтовання великих практично-політичних програм, як наприклад. „системи“ класиків або еволюційна схема Маркса. Їхній погляд скерований був вперед, наш же обернений назад... Тому кожне накреслення капіталістичного господарства в наші дні повинно носити на собі відбиток тверезости... Те, що Маркс говорив, було перше горде слово про капіталізм, у цій же праці.... сказано скромне останнє слово... Тоді був ранок і жайворонок співав, тепер же насувається вечір і сова Міндови починає свій лет“ (стр. XXI — XXII).

Це каже Зомбарт.

Ми, марксисти, могли б обома руками підписатися під головними висновками цієї „сповіди“ одного знайталановитіших представників буржуазної економіки і соціології, тому що марксисти завжди показували на те, що буржуазна наука обмежена в своїх можливостях і в теперішній час засуджена на занепад, її погляд не може бути направлений вперед, ц.-т. за межі капіталістичного устрою й тому їй більше не належать жодні великі теоретичні й практично-політичні пориви.

Єдине, на що хотілося б у звязку з цим ще показати, це на ту брехливість і нещирість, що ними оперують навіть найсміливіші буржуазні теоретики в своїх полеміках на ідеологічному ґрунті. Цей же самий Зомбарт у своїй книзі про марксизм говорить про Маркса як про „доктринерського мислителя“, в якого не було „ніяких добродійних ідей“ і т. ін.,— все для того, щоб дискредитувати пролетарський соціялізм. Для цієї мети все можна скористати: антисемітизм, вивернення фактів і просто нісенітниці.

Ясно, коли погляд обернений назад — можна не встидатися.

І. Р.

Інформаційний огляд закордонної наукової періодики, що її одержує укр. Інститут Марксизму-Ленінізму в 1928 р.

І. Політична економія, світове господарство, кооперація, статистика

1. The American Economic Review. American Economic Association, Northwestern University, Evanton, Ill. Vol. XVIII. March, 1928.

Американський економічний огляд. Виходить 4 рази на рік розміром по 200 стор. Журнал має такі відділи: загальні наукові статті, теорія економічних наук, аграрне питання, промисел, торговля, ринок праці, соціяльні проблеми, кооперація, статистика, ціни, банки, гроші.— Багатий бібліографічний матеріял.

2. The Annalist. A journal of Finance, Commerce and Economics. Published weekly by the New York Times Jomp.

Літописець. Фінансово-торговельно-економічний журнал.

3. Die Bank. Monatshefte für Finanz- und Bankwesen. Herausgeber Alfred Lansburgh, Bankverlag, Berlin.

Банк. Фінансово-банковий журнал. Виходить на початку кожного місяця Має два відділи: німецький та закордонний. Подає літературний матеріял.

4. Bank-Archiv. Zeitschrift für Bank- und Börsenwesen. Erscheint am 1. und 15 jed. Monats. XXVII. Jhrg. Verlag Walter de Gruyter et Co., Berlin.

Банковий архів. Виходить 1 і 15 кожного місяця. Журнал біржевиків.

5. Bulletin de Statistique Agricole et Commerciale. Publication de l' Institut International d'Agricultur, Rome. XIX Année. Avril 1928. № 3.

Бюлетень аграрно-торговельної статистики. Виходить що-місяця. Видає Римський Міжнародній Аграрний Інститут.

Примітка: Римський Міжн. Агр. Інст. охоплює в своїй роботі понад 56 країн, та, не зважаючи на це, він одірваний від широких кіл трудящого селянства й старається допомагати закріпити владу поміщиків в буржуазних країнах. В протилежність Римському Міжн. Агр. Інст.— Міжнародній Аграрний Інститут

в Москві ставить собі завдання допомагати пригнобленому трудовому селянству усіх країн. Вивчає соціяльні взаємини в сільському господарстві, стежить за процесом революційної боротьби та досліджує шляхи сільсько - господарського будівництва в нашому Союзі.— Гл. Орган Міжн. Агр. Інст. в Москві: „Аграрные проблемы", книга I (июль) и II (ноябрь) 1927 г.

6. Der Deutsche Oekonomist. Wochenschrift für Wirtschafts- und Finanzfragen, Geld - Bank - und Börsenwesen. 46 Jahrgang. Verlag Wilhelm Christians, Berlin.

Німецький Економіст. Журнал про господарські, фінансові, грошові, банкові та біржеві справи.

Має такі відділи: політичний та економічний огляд, міжнародні господарські зносини, огляд закордонного господарського життя, податки, статистика. Виходить раз на тиждень.

7. The Economic Journal. The Quarterly Journal of the Royal Economic Society. Edited by J. M. Keynes and D. H. Mac Gregor.— Vol. XXXVIII. Mac Millan, London.

Економічний журнал. Виходить чвертьрічно. Наукові розвідки, критика та бібліографія.

8. The Economic Review. A review of the foreign press and a journal of political economy. Published monthly by the proprietors, London. Vol. XVI. № 2, uew series.

Економічний огляд. Журнал політичної економії й огляд закордонної преси. Подає інформації про економічний стан Франції, Німеччини, Австрії, Данії, Італії, Греції, Югославії та Мадярщини.— Бібліографія.

9. L'Economist Français. Journal hebdomadaire, paraissant le samedi. Fondateur M. Paul Leroy - Beaulieu. 56 - e Année. Paris.

Французький економіст. Виходить що - тижня. Має такі відділи: економічний, торговельний та фінансовий. Бібліографія.

10. The Economist. Weekly Commercial Times, Bankers' gazette and Railway Monitor. A political, literary and general newspaper. Vol. CVI.— Published by the proprietors, London.

Економіст. Економічно - політичний журнал. Виходить що - тижня. Має бібліографічний відділ.

11. Federal Reserve Bulletin. Issued by the Federal Reserve Board at Washington, United States. Government Printing Office, Vol. XIV. № 2. February 1928.

Союзний резервний бюлетень. Відділи: фінансова, промислова й торговельна статистика Америки, фінансова статистика закордонних країн, економічний стан Сполучених Держав.

Виходить помісячно в Вашінгтоні.

12. Foreign Affairs. An American Quarterly Review. Edited by Archibald Cary Coolidge, New Vork, U. S. A.— Vol. VI. № 3. 1928.

Закордонні справи. Політично - економічний журнал. Огляд економічного життя. Бібліографія.

13. Genossenschafts Korrespondenz. Herausgegeben von Prof. Ernst Grünfeld. H. Meyer's Verlag, Halberstadt, 67. Jahrg.

Кооперативна кореспонденція. Звідомлення семінару кооперації при університеті в Галь. Виходить що - три місяці.

Багата бібліографія.

14. Harvard Business Review. Edited under the direction of the faculty of the Graduate School of Business Administration of Harvard University. Published Quarterly. Vol. VI, № 3. April, 1928.

Гарвардський ділово - купецький огляд. Виходить чвертьрічно в Чікаго. Бібліографія.

15. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. Begründet von Bruno Hildebrand, fortgesetzt von Iohann Conrad. Herausgegeben von D-r. Ludwig Elster. Verlag Gustav Fischer, Iena, Band 128, H. 2. Febr. 1928.

Національно-економічні й статистичні річники. Статистика, рецензії, політекономія, критика, огляд німецької й закордонної періодики.

16. Journal of the Royal Statistical Society. Founded 1834,— Part I. 1928. London.

Журнал цей, що виходить раз на два місяці, видає англійське статистичне товариство. Багато цінного матеріялу.

17. Kartell Rundschau. Monatsschrift für Recht und Wirtschaft im Kartell- und Konzernwesen. Herausgegeben von D-r. F. Tschierschky. Verlag Karl Heymann, Berlin.

Картельний огляд. Виходить що-місяця. Інформує про картелі, концерни та законодавство, що їх стосується.

Подає літературний матеріял.

18. Monthly Labour Review. United States Government Printing Office Washington, Bureau of Labour Statistics,— Vol. 26. № 4. Avril 1928.

Місячний огляд праці. Видає Вашінгтонське статистичне бюро праці.— Цінний матеріял про умови праці, зарплату, робчас, та гігієнічні умови.

19. The Quarterly Journal of Economics. Published by Harvard University Cambridge, Mass. U. S. A. Harvard University Press. Vol. 52. February 1928.

20. Revue d'Economie Politique. Fondateurs: Charles Gide, Alfred Jourdan, Edmond Villey. 42-e année. Librairie du Recueil Sirey, Paris.

Огляд політичної економії. Виходить раз на два місяці, розміром 6 до 8 друк. арк. Вступні статті з ділянки економічних наук, законодавство, критика, хроніка, огляд франц., німецької, італійської та мадярської економічної періодики.

21. The Review of Economic Statistics. Published Quarterly by Harvard Economic Society, Inc., Cambridge Mass. U. S. A. in continuation of the Harvard University.

Огляд економічної статистики. Виходить чвертьрічно в Кембрідж. Сполуч. Держави, Видає гарвардське економічне товариство.

22. Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft. Die Zeitschrift des lehrenden, lernenden und praktischen Nationalökonomen.

Verlag von Duncker und Humblot, München. 52. Jahrg. H. 1. 1928.

Річник Шмолєра по справам законодавства, управління та політекономії. Має численні статті з соціології, економполітики та фінансових наук. Річно виходить 6 книжок, розміром 10 др. арк. кожна.

(гл. V. Jahrgang 1881 1 S. ft. „Über Zweck und Ziele des Jahrbuches).

23. Statistike Meddeleser. Місячник норвежської центральної статистичної управи.— 46 рік. Осло.

24. The Statist. A Journal of practical finance and trade. Published weekly by the proprietors, London. Vol. 111.

Журнал практичної торговлі та фінансів.

25. Survey of Current Business. Compiled by Bureau of Census in cooperation with Bureau of Foreign and Domestic Commerce, and Bureau of Standards. Government Printing Office, Washington, № 80. April 1928.

26. Vierteljahrshefte zur Konjunkturforschung. Herausgegeben vom Institut für Konjunkturforschung. Verlag von Reimar Hobbing, Berlin, II. Jahrgang.

Чвертьрічники для досліду кон'юнктури.

27. Weltwirtschaftliches Archiv. Zeitschrift des Instituts für Weltwirtschaft und Seeverkehr an der Universität Kiel. Herausgegeben von Prof. Bernhard Harms. Verlag Gustav Fischer, Jena.

Архів світового господарства, що його видає інститут світового господарства й мореплавства при університеті в Кіль, виходить чвертьрічно розміром біля 500 сторін. Має статті про структуру світового господарства, про світову політику, історію світового

господарства, світове сільське господарство, світовий промисел, соціяльну політику, про міжнародне право та ринок праці. Багатий бібліографічний відділ та критика. Журнал виходить з 1922 року.

28. Die Wirtschaftskurve mit Indexzahlen der Frankfurter-Zeitung.

29. Wirtschaft und Statistik. Herausgegeben vom Statistischen Reichsamt. Verlag von Reimar Hobbing, Berlin. 8 Jahrgang.

Вісник господарства й статистики. Орган німецького державного статистичного управління, виходить 2 рази в місяць. Інформує про торговельні справи, продукцію, транспорт, ціни, зарплату та грошовий ринок.

30. Wirtschaftsdienst. Der deutsche Wegweiser durch Volks- und Weltwirtschaft. Herausgegeben vom Hamburgischen Weltwirtschaftsarchiv an der Universität Hamburg in Verbindung mit dem Institut für Weltwirtschaft und Seeverkehr an der Universität Kiel. Verlag für Weltwirtschaftsdienst, Hamburg, 13 Jahrg. Erscheint wöchentlich.

На службі господарства. Журнал, що його видає гамбурзький архів світового господарства та інститут світового господарства й мореплавства в Кіль, інформує про економічні справи та відносини по всіх країнах. Дає огляд світового господарства. Має багатий бібліографічний відділ.

II. Філософія, соціологія, психологія, право й філософія права

31. Imago. Zeitschrift für Anwendung der Psychoanalyse auf die Geisteswissenschaften. Herausgegeben von Prof. Sigmund Freud. Internationaler Psychoanalytischer Verlag, Wien. Band XIV. Heft 1. 1928.

Журнал психоаналізи та її пристосовання до наук. Видає проф. Фрейд.

32. The American Journal of Psychology. Founded in 1887 by G. Stanley Hall. Morril-Hall, Cornell University, Ithaca, New-York. Vol. 40. № 2. April 1928.

Американський психологічний журнал. Виходить чвертьрічно. Кожна книжка має коло 156 сторінок. Має дуже добре наладжений бібліографічний відділ. До 1—30 тому вийшов авторський і предметовий індекс.

33. Annalen der Phylosophie und Phylosophischen Kritik. Herausgegeben von Hans Vaihinger und Raimund Schmidt VII. Band. Verlag Felix Meiner, Leipzig.

Річник філософії та філософічної критики, заснований Вайгінгером та Шмідтом в 1919 році. Річно виходить 10 книжок по 4 др. арк. кожна. Про мету журналу, гл. 1. книгу та „Kantstudien", 1920, Heft 2/3.

34. Archiv des öffentlichen Rechtes. Begründet von Paul Laband und Felix Stoerk, in Verbindung mit Albrecht Mendelsohn Bartholdy und Rudolf Smend. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 14. Band, 1 H. März 1928.

Архів публічного права. Подає наукові розвідки про державне й міжнародне право, державний лад. Критика, бібліографія. Річно виходять 2 томи, на 3 книжки кожний.

35. Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphylosophie. Mit besonderer Berücksichtigung der Gesetzgebungsfragen. Begründet von Josef Kohler und Fritz Berolzheimer. Herausgegeben von Leopold Wenger, Wilhelm Sauer und Goetz Briefs. Verlag Rothschild, Berlin-Grunewald. XXI Band. April 1928. Heft 3. Erscheint 4 mal im Jahre.

36. Archiv für systematische Philosophie und Soziologie. Herausgegeben von Ludwig Stein. Mitherausgeber für die Abteilung Soziologie, Gottfried Salomon. Neue Folge der Philos. Monatshefte.

Carl Heymann's Verlag, Berlin. XXXI. Band, Heft 1 und 2, 1928.

Архів систематичної філософії й соціології, має відділи філософічний, соціологічний, рецензій та бібліографії.

37. The Journal of Philosophy. Vol. XXIV № 9. April 1928. Published fortnightly by the Journal of Philosophy Inc., New-York.

Філософічний журнал, що виходить в Нью-Йорку, містить вступні наукові статті, дає огляд нових філософічних творів та періодики.

38. Kölner Vierteljahrshefte für Soziologie. Zeitschrift des Forschungsinstituts für Sozialwissenschaften in Köln. Herausgegeben von den Direktoren des Instituts Christian Eckert, Hugo Lindemann, Max Scheler und Leopold von Wiese.

Verlag Duncker und Humblot, München. 7. Jabrg. H. 1.— 1928.— Erscheinen 4 mal im Jahre in 4 Heften. Jedes Heft umfasst 6 Druckbogen.

39. Kant-Studien. Philosophische Zeitschrift, begr. von Hans Vaihinger. Mit Unterstützung der Kant-Gesellschaft herausgegeben von Paul Menzer und Arthur Liebert.

Pan Verlag Rolf Heise, Berlin. Band 32, Heft 4.

40. Literarische Berichte aus dem Gebiete der Philosophie. Das umfassende philosophische Literaturblatt für Wissenschaft und Geistesleben. Herausgegeben von Arthur Hoffmann, Erfurt. Verlag Kurt Stenger, Erfurt. Heft 15 — 16. Jährlich 4 bis 6 Hefte.

41. Revue général des Sciences pures et appliquès. Fondateur Louis Olivier, Paris. La Revue paraît à Paris le 15 et le 30. de chaque mois.

42. Revue International de Sociologie. Fondée par René Worms. 36-e année. № 1 -- 2 1928—. Bimestriell. Paris.

Міжнародній соціологічний огляд. Містить статті з ділянки соціології, рецензії та бібліографію.

43. Revue Métaphysique et de Moral. 35-e année, trimestrielle, № 1 — 3 1928.— Armand Collin, Paris.

44. Revue Phylosophique de la France et de l' Éntranger. Fondée en 1876 par Th. Ribot. Bimestriell. Felix Alcan, Paris.

45. The Sociological Review. Journal of the Sociological Society. The Leplay Hous Press, Westminster.

Соціологічний огляд. Орган соціологічного товариства в Вестмінстері, виходить чвертьрічно.

46. Zeitschrift für Völkerpsychologie und Soziologie. Herausgegeben von Richard Thurnwald. Verlag C. L. Hirschfeld, Leipzig.

Вісник психології й соціології народів, заснований 1925 р. виходить чотири рази на рік книжками розміром 6 др. арк. Кожна книжка містить 3 — 4 великі наукові праці. Крім цього, журнал має ще два підвідділи: біологічних та культурних процесів. Багата бібліографія з ділянки психології та соціології народів.

47. Logos. Herausgegeben von Karl Kroner. Mitwirkende: Bruno Bauch, Julius Binder, Ernst Cassirer, Edmund Husserl, Friedrich Meinecke, Rudolf Otto, Heinrich Riekert u. a.

Verlag J. C. B. Mohl (Paul Siebeck), Tübingen.

Логос, міжнародній журнал філософії культури. Річно виходить 3 книжки розміром 24 др. арк.

48. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. Herausgegeben von Georg Brodnitz. 84 Band, 3 Heft 1928.

Вісник всі хдержавних наук — засновано 1844 р. Річно виходить 3 томи, по 3 книжки кожний. До річників 1844 — 1926 вийшов повний альфабетний та предметовий покажчик. У віснику є наукові розвідки з ділянок: соціології, соціяльної філософії, соціяльної психології, політики, міжнародного права, економполітики, статистики та фінансів.

Примітка: Докладніше про філософічні журнали гл.: Reichs Philosophischer Almanach, Band 2, S. 302 — 458 і додаток до III тому тогож твору, стор. 237 — 269.— Гл. „Kant-Studien", Band 32, Heft 4. Jahr 1927. S. 522, 524.

III. Історія, політика. національне питання

49. The American Historical Review. Vol. XXIII № 2 — 3. January — April. — Mac. Millan Comp., New-York.

Американський історичний огляд. Виходить в Нью-Йорку, чвертьрічно, книжками розміром около 250 стор. кожна.— Подає багато історичного й бібліографічного матеріялу.

50. Annales Historique de la Révolution Francais. Organe de la Société des Etudes Robespierristes. Paraissant six fois par an. Reims. Cinquième année. № 2, Mars — Avril 1928.

51. Archiv für Politik und Geschichte. Monatsschrift. Neue Folge der „Hochschule"? Herausgegeben von Franz Irmer, Werner Marholz und Hans Roeseler. Deutsche Verlagsges. für Politik und Geschichte, Berlin, 6 (12) Jahr.

Політично-історичний архів. Виходить з 1924 помісячно розміром 6 др. арк. вел. 8⁰. Співробітниками архіву є (згл. були): Люйо Брентано, проф. Брінкман, Ернст Дран, В. Капп, проф. Мендельсон-Бартольді, Сомбарт, Србік та Штреземан. Ціль архіву вивчати історію починаючи від заснування нім. держави. Крім політичних та історичних статтей, в архіві є багатий відділ критики, рецензій та багатий бібліографічний матеріял.

52. The English Historical Review. Edited by C. W. Previté-Orton. London. Vol. 43. № 169/170, January — April 1928.

53. Foreign Affairs. A Journal of International Understanding. Edited by H. M. Swanwick, Westminster. Vol. № 7. January 1928.

54. Historische Vierteljahrsschrift. Herausgegeben von E. Brandenburg. XXV. Jahrg. 1928.

55. Historische Zeitschrift. Begründet von Heinrich Sybel. Herausgegeben von Friedrich Meinecke und Albert Brackmann. Verlag R. Oldenbourg, München-Berlin. 70, Jahrg. Band 137.

Історичний вісник, заснований Сибелем. Що року виходять 2 томи по 3 книжки. Почавши від 131 тому кожна книжка має $12^1/_2$ др. арк. В кожній книжці є дві-три великі історичні праці, відтак ідуть реферати про найновішу історичну літературу та літературні повідомлення. Критика, бібліографія. До 91 — 130 томів вийшов предметовий та альфабетний покажчик.

56. History. The Quarterly Journal of the Historical Association. Vol. 12 № 48. January 1928. Mac Millan, London.

57. Preussische Jahrbücher. Begründet von Rudolf Haym, Heinrich Freitschke und Hans Delbrück. Band 221. H. 1 — 2 April-Mai 1928. Erscheinen einmal im Monat. Verlag Georg Silke, Berlin.

58. La Révolution Francais. Révue d'histoire moderne et contemporaine. Paraissant une fois par trimestre. Publiée par la Sociéte de l'Histoire de la Révolution. Tome quatre-vingt-uniéme, Rieder, Paris.

59. Révue Historique. Fondée en 1876 par Gabriel Monod. Bimestrielle. Tome 67. Felix Alcan, Paris.

60 Revue d'Histoire Moderne. Publiée par la Société d'Histoire Moderne, Tome troisième, Janvier-Février 1928.— Rieder, Paris.

61. Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. XX B. Heft 3 — 4. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart.

Чвертьрічник соціяльної історії та історії господарства. Багатий літературний матеріял та реферати.

62. Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem. Herausgegeben von Jakob Bleyer, Rudolf Brandsch, Paul Schiemann und Johr. Schmidt—Wodder.— Verlag Wilhelm Braumüller, Universitätsbuchhandlung, Wien.

Нація й держава. Журнал виходить місячно з вересня 1927 р. розміром 5 др. арк. Досліджує проблеми европейських національних меншостей, подає матеріяли про їх економічне та політичне положення й статистику та літературу з нацпитання.

Примітка: Тут треба б згадати ще деякі журнали, яких у бібліотеці інституту справді немає, а вони теж досліджують нацпитання. В Польщі виходить:

„Natio". Орган національного питання в Польщі. Місячник. Виходить з 1 січня 1927 р. в Варшаві на мовах: німецькій, польській, франц. та англійській. Як видавці підписані: український сенатор Мих. Черкавський, євр. посол Ісаак Грінбаум, нім. сенатор Гасбах, білоруський посол Фабіян Еремич і президент провізоричного литовського комітету

у Вільні, Ольшейко. Характер журналу націоналістичний. Гл. рецензії в „Zahranićna Politika“, річник VI (1927), № 4. стор. 457 і „Sprawy Narodowościowe“ I, стор. 92 — 96.

В Польщі виходить ще один журнал нацпитання, це „Sprawy Narodowosciowe“. Czasopismo poswięcone badaniu spraw narodowościowych. Видає „Instytut Badań Spraw Narodowościowych“ у Варшаві. Досліджує нацпитання в Польщі. Багата бібліографія й хроніка.

(Про инші журнали нацпитання гл.: Jacob Robinson: Das Minoritätenproblem und seine Literatur. Kritische Einführung in die Quellen und die Literatur der europäischen Nationalitätenfrage der Nachkriegszeit, unter besonderer Berücksichtigung des völkerrechtlichen Minderheitenschutzes. Allg. Teil. Verlag Walter de Gruyter und Co. Berlin - Lepzig 1928. S. 265).

Підвалиною закордонної літератури не є ленінська наука в національному питанні, наука опрацьована марксівською теорією доби індустріяльного капіталізму. А досліди нацпитання в журналах II Інтернаціоналу є по суті антимарксівські, цеб-то збочення від марксизму. (Гл. Прим. статтю в „Gesellschaft“, № 5, 1928). Української бібліографії про нацпитання на разі ще немає. На мою думку, така бібліографія мала б добрати літературу по таких відділах: марксівська й ленінська література про нацпитання, погляди різних партій на нацпитання, економічні науки з погляду нацпитання, національна статистика, національні течії, питання державности й мова, як предмет політики. Було б корисним справу бібліографії до нацпитання опрацювати, згуртувати всі сили та зібрані матеріяли видати книжкою.

IV. Марксизм. III і II Інтернаціонал, робрух, соціяльна політика

63. Die Arbeit. Zeitschrift für Gewerkschaftspolitik und Wirtschaftskunde. Herausgeber Th. Leipart. Verlagsgesellschaft des Allg. Deutschen Gewerkschaftsbundes. Berlin. 5. Jahrg. Erscheint monatlich.

64. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. Begründet von Werner Sombart, Max Weber und Edgar Jaffe in Verbindung mit Josef Schumpeter und Alfred Weber. Herausgegeben von Emil Lederer. 59. Band. Verlag J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.

Архів соціяльних наук і соціяльної політики, виходить що-другий-третій місяць розміром коло 14 др. арк. Інформує про робітниче питання, містить статті з ділянки соціяльної політики й робітничого законодавства. Бібліографія.

65. Die Gewerkschaft. Internationales Revue für Sozialismus und Politik. Herausgegeben von Ludwig Hilferding. Verlag Diez Nachf. Berlin. V. Jahrg. Erscheint monatlich.

Профспілка. Міжнародній огляд соціялізму й політики. Видає Гільфердінг.

66. Gewerkschafts-Archiv. Monatsschrift für Theorie und Praxis der gesamten Gewerkschaftsbewegung, V. Jahrg. Erscheint monatlich. Karl Zwing, Jena.

67. Die Internationale. Zeitschrift für Praxis und Theorie des Marxismus. Begründet von Rosa Luxemburg und Franz Mehring. Jahrg. 11. Erscheint zweimal im Monat. Berlin.

Інтернаціонал. Вісник теорії й практики марксизму, журнал заснували Роза Люксембург і Франц Мерінг.

68. Der Kampf. Sozialdemokratische Monatsschrift. Herausgeber Friedrich Adler. Verlag der Wiener Volksbuchhandlung. Jahrg. 21.

Боротьба. Журнал австро-марксистив. Видає Фридрих Адлер.

69. The Communist. A monthly review. Published by A. Holland. London. Vol. 3. № 4. April 1928.

70. The Labour Magazine. Official Monthly Journal of the Labour Movement. Incorporating the British Trades Union Review and the Labour Party Bulletin. Published by the Trade Union Congress and the Labour Party, London.— Vol. VII. May 1928. № 1.

Вісник праці. Орган лейбор-парті.

71. Monthly Labour Review. Ed. Bureau of Labour Statistics. United States Government Printing Office, Washington.

72. Revue International du Travail. Vol. 17. № 2—3. 1928.

Міжнародній вісник праці. Видає інтернац. бюро праці в Женеві.

73. Sozialistische Monatshefte. Herausgeber Josef Bloch. 34. Jahrg. Berlin.

74. La Voix du Peuple. Bulletin officiel de la Confédération Général du Travail.— Paris.

V. Varia

75. Le Musée Social. Revue mensuell. Ed. Musée social, Paris. 35-e année, № 3, 1928.

76. Die Naturwissenschaften. Ogran der Gesellschaft der deutschen Naturforscher und Aerzte. XVI. Jahrg. Verlag Julius Springer, Wien.

77. The New Age. A weekly review of Politics, Literature and Arts. Vol. 42.— Arthur Brenton, London.

78. Die Neue Bücherschau. Literaturblatt, VII. Jahrg. I. M. Spaeth, Berlin.

79. The Fortnightly Review. Edited by W. L. Courteney, London.

Чотирнадцятиденний огляд. Літературно-публіцистичний журнал.

80. Ost-Europa. Zeitschrift für die gesamten Fragen des europäischen Ostens. Im Auftrage der deutschen Gesellschaft zum Studium Osteuropas. Herausgegeben von Otto Hoelzsch. 3 Jahrg. Ost-Europa Verlag, Berlin.

Східня Европа. Містить статті про економічний, політичний та культурний стан европейського сходу, головно Радянської Росії. Бібліографія.

81. The Review of Nation. An organ for pan-humanism and spiritual freedom. Founder and editor Felix Valyi, Geneva.

82. La Revue de Paris. 35-e année.

83. Zeitschrift für Ethnologie. Organ der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. 59. Jahrg. Verlag Julius Springen, Berlin.

84. Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin. I. Jahrgang, 1. Heft, 8°, S. 73. 1927. Verlag Walter de Gruyter und Co., Berlin.

Вісті українського Наукового Інституту в Берліні.

Зміст І книжки. Дорошенко Д. Розвій та досягнення української наукової дослідної діяльности за останні 50 років. Дорошенко Д. Українська Академія Наук у Києві. Мірчук Я. Українське Наукове тов. ім. Шевченка у Львові. Мірчук Я. Українські наукові установи в Чехословакії. Український Науковий Інститут в Берліні. Залозецький В. Підсумки наукових дослідів про старі вияви мистецтва на Україні. Мірчук Я. Українська філософічна бібліографія за останні роки (1921—1926). Кузеля З. Володимир Гнатюк.

85. Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin. Band I. Mit einer Tafel. Gr. 8°. II + 179 S. Verlag Walter de Gruyter und Co., Berlin.

Праці Українського Наукового Інституту в Берліні. Том І. 1928.

Зміст. Дорошенко Д. Україна та її історія в світлі захід.-европ. літератури 18 і першої половини 19 сторіччя. Чижевський Д. Захід.-европ. філософія на Україні. Мірчук Я. Петро Лодій та його переклад „Елементів Філософії“ Хр. Бавмейстера. Олянчин Д. Матеріяли до укр.-нім. політичних зносин 17 в. Залозецький В. Стилево-історичний дослід шапки Мономаха. Кузеля З. Етнографічна діяльність Опанаса Марковича.

Примітка: „Ost-Europa“ видавництво приготовляє до друку працю Д. Олянчина: „Der ukrainische Philosoph des 18. Jahrh. Hryhoryj Skoworoda und seine geistig-kulturelle Umwelt“.

86. Slavia. Lasopis pro slovanskou filologii. Spodporou ministerstva školstvi a národni osvéty vydávoji O. Hujer a M. Musko. Roinik VI. Praha.

Славія. Вісник слов'янської філології, 4 книжки в рік. Річник має 55 др. арк.

87. Le Monde Seve. Revue meusuclle. Cinquième année. Tome I. № 1 p. 160. Felix Alcan, Pariś.

88. Revue des Études Slaves. Publiée par l'Institut des Etudes Slaves, Paris, deux fois par an, á raison de 4, fascicules pour l'année entière.

VI. Бібліографічні журнали

89. Bibliographie der Sozialwissenschaften. Monatshefte der Buch- und Zeitschriftenliteratur des In- und Auslandes über Gesellschaft, Wirtschaft, Finanzen und Statistik. Herausgegeben vom Statistischen Reichsamt, 24, Jahrg. 1928, Heft 4, Verlag Reimar Hobbíng, Berlin.

90. Bibliographie de la France. Journal général de l'imprimerie et de la librairie. Publié sur les documents fournis par le ministère de l'interieur. 117-e Année. 2-e Serie. № 18. 4 Mai 1928. Paris, Au lercle de la Librairie.

91. Bücherwarte. Zeitschrift für sozialistische Buchkritik. Mit Beilage: „Arbeiter Bildung". Erscheint am 15, jed. Monats. Herausgegeben vom Reichsausschuss für sozialistische Bildungsarbeit, Berlin. III Jarg. April 1928, Heft 4.

92. Literarisches Zentralblatt für Deutschland. Gegründet von Friedrich Zarneke. Herausgegeben von der Deutschen Bücherei zu Leipzig. 79. Jahrg. Verlag des Börsenvereines der deutschen Buchhändler zu Leipzig. Monatlich zweimal.

93. The Publishers Weekly. The American Book Trade Journal. Vol. 113, April 14, № 15.— 1928. New-York.

94. The Publishers' Circulair and Booksellers' Record. Vol. 128, April 28. № 3226.— 1928. London.

95. Zentralblatt für Bibliothekswesen. Herausgegeben von Alois Bömer, Georg Leyh, Walther Schulze. 45 Jahrg. Verlag Otto Harrasowitz, Leipzig.

Примітка: Інформаційний огляд української та руської періодики нашого Союзу, буде поміщений в наступному числі.

В. Бойко

Вистава на пам'ять проф. В. Б. Антоновича

25/III — 4/IV 28 року, Київ, вул. Короленка, буд. № 35 — Приміщ. Істор. Секції УАН

Вистава, що її влаштувала історична секція УАН, дуже своєчасна, хоч вона могла б бути організована й раніш, не тільки з нагоди 20-тиліття смерти В. Б. Антоновича, але й з нагоди 15-тиріччя.

Вистава на пам'ять В. Б. Антоновича вельми корисна не лише для суто наукових історичних дослідів. „Український діяч XIX ст. — це певного роду мініятюра національного життя України" — каже загалом С. Томашівський. „Ці слова справедливіше буде прикласти,— зауважує В. Доманицький,— до визначної особи В. Антоновича більш ніж до кого иншого: протягом усього життя його, з того часу, як став він людиною громадською, в його особі, як у люстрі, відбилися всі події цього життя, якого зазнала українська нація за останніх 4 — 5 десятиліть". Немов продовжуючи цю характеристику В. Б. Антоновича — Мих. Грушевський зазначає: „Покійник менше всього був істориком-академістом, прихильником науки для науки, якому чисто формальні вимоги наукових завдань чи якісь зверхні обставини диктують теми, звертаючи увагу дослідника на те чи инше само по собі зовсім індеферентне для них питання. Громадські інтереси були сильно розвинені в нього і могутньо кермували його науковими заняттями... Але бойовою натурою він не був, навіть у добі найбільшого розквіту своїх сил і енергії. Він ішов як античний філософ серед галасу життя..."

Отже перед нами встає постать ученого, яка в своїй науковій роботі не лише не відірвалася від життя, а, навпаки, все своє надхнення в науці отримувала від цього життя, допомагаючи його розвитку, підтримуючи його дослідженнями науковими. Коли б треба було з кимсь зіставити, то я б сказав, що В. Антонович посідає де в чому таке ж місце в українській історіографії, як Л. Ранке в німецькій. Розквіт діяльности Ранке припадав на добу великого суспільного руху в Німеччині. Отже ми маємо тут деякі паралелі, бо початок 60 років, коли вийшов Антонович на поле наукової й громадської роботи, були теж сприятливими для українських акцій. Під той час з боку російського уряду робились немалі пільги українству (я не говорю про причини цього). Тоді розгортались „недільні школи", робились заходи про видання книжок для народу, закладалась і вела роботу „громада", починалась українська наукова робота. Правда, за тією весною прийшла валуївщина 1863 р. що намагалася підморозити цю весну, але загалом до 1876 р. все-таки пробуджений рух не припинявся. Але це лише спільна умова, що сприяла розгортанню роботи. „Ранке был положен краеугольный камень в деле открытия архивного материала, с одной стороны, и критика этого материалу, с другой; ему новая история и историография XIX века обязаны своим возникновением и своим быстрым движением вперед" — каже й В. Лучицький. Те ж саме ми маємо, як підійдемо й до визначення місця В. Б. Антоновича в українській історіографії. „Аматори" укр. історії, Міллер, Б. Каменський, Маркевич, за виїмкою Костомарова, не зуміли використувати науково, критично тої великої сили архівного матеріялу, що вони його здобували, силкуючись розвязати український історичний процес і окремі етапи розвитку України. Тут не місце вдаватись в розгляд цього явища, я лише констатую його, якого

ніби-то й ніхто не заперечує. Отже, перший Антонович, зрозуміло поруч Костомарова на підставі всієї роботи своїх попередників і сучасників, зумів зробити архівні матеріяли (в дослідженнях України) тим підмурком, що дав можливість будувати дійсно наукову історію України. Правда, далі йдуть розбіжності в порівнянні Антоновича (для укр. історіографії) і Ранке (не лише для німецької, а й історичної науки в цілому). Коли Ранке, давши, на підставі архівного матеріялу, силу капітальних робіт, пішов по шляху узагальнення, синтези, то Антонович залишився вузьким монографістом; склавши велику кількість окремих досліджень, він тільки на прикінці свого життя й до деякої міри підійшов до синтези в своїх „лекціях у приватному гуртку молоди й знайомих“ та записках про джерела до історії „п.-з. Росії“ („Источ. для истор. юго-зап. России“).

Таким чином, Антонович дав цілу добу в українській історіографії, являючи собою родоначальника обласної історичної школи документалістів. Немов підвівши підсумки всім попереднім шуканням української історіографії, він розгортає перспективи на майбутність історичних досліджень, підготовивши цілу плеяду своїх послідовників і учнів.

Отже, таке велике значіння Антоновича, як українського наукового робітника, зобов'язує з усією відповідальністю поставитися до його вивчення і тої наукової спадщини, що він її нам залишив. Справа із збиранням творів Антоновича має тому чимале значіння, тим більш, що вони не видані окремим і повним зібранням, а залишились розпорошеними по величезній кількості тогочасних часописів. Через те Антонович майже невідомий широким колам нашого суспільства. А він вартий на те, аби про нього знали й наші робітники та селяни, бо це той учений, що став „перевертнем“, що, одсахнувшись від панівної класи — шляхетства й перейшовши на бік „хлопа“, хоч і не став на шлях революційної допомоги цьому „хлопові“, лишився в стані угодовців — „культурників“ та конституційних мрійників.

Вистава на пам'ять Антоновича мала дати не тільки зібрання всіх його друкованих творів, а й силу рукописів, заміток, листів і т. ин., що не знайшли дотепер досить яскравих відгуків у друкованих працях.

Який же зміст цієї вистави? Ось коротенький її огляд. Вистава розташована в двох кімнатах. Матеріял розміщено по столах, у вітринах під шклом і на поличках поверх вітрин. Матеріялу надзвичайно багато, але він дуже „уплотнен“. Особливо це відчувалось з рукописами й листами. Одно лежало на другому, через що виникали труднощі при огляді їх.

Кожна вітрина мала опис. Окремо складені були списки творів Антоновича і писань про нього. (Цим матеріялом мені аранжери вистави не дозволили скористуватись. Інцидент, що виник з цієї нагоди, зіпсував мої плани і дуже пошкодив ознайомленню з виставою. Мої пригоди на виставі в своєрідній формі відбили ті перешкоди, що їх зазнав свого часу сам В. Б. Антонович у своїх наукових командировках в колишньому СПБурзі й Ватикані — тепер це трапилось на виставі його пам'яти).

Зупинюсь детальніше на матеріялі вистави. На столах було розкладено газети й ілюстровані часописи, що мали фотографії й коротенькі нариси про Антоновича в ювілейні дні та з нагоди його смерти. Часописи такі: „Рада“, „Киевская мысль“, „Современная летопись“, „Киевская речь“, „Киевские вести“, „Южный край“, „Всемирная иллюстрация“, „По суше и по морю“ й т. ин.

Полички було занято фундаментальними друкованими творами Антоновича. Тут його монографії, які видано окремими томами, відбитки з часописів, журнали й неперіодичні видання, в яких друкувались праці Антоновича й про нього, як: „Архив Юго-Западного Края“, де вміщені головні монографії Антоновича; „Киевская Старини“; „Записки наук. т-ства ім. Шевченка“ у Львові; „Чтения в О-стве Нестора Летописца“; „Основа“; „Правда“ (Галицька); „Газета Гатцука“ і „Критико-библиографический словарь Венгерова“ й т. ін. окремі твори про Антоновича, яких я не буду перелічувати.

Вітрини. Їх декілька. Ось перша — „конспекти лекцій та програми різних курсів университету". Тут містяться літографовані: „История Галицкой Руси", „Лекции по русской истории", „История Руси до монголов", „Пособия к южно-русской истории" й инші рукописи — „Лекції з історії казаччини", читані приватно гуртку молоди та знайомих 1895 — 96 р. р. Далі йдуть вітрини — „Історичні матеріяли, зібрані Антоновичем і не використані" — серед них рукопис — „Значение исторических трудов М. А. Максимовича". Три вітрини пристосовані до питань в справі праць Антоновича з археольогії, „Щоденник" розкопів та рукописи статтів з археольогії"; „Листування на теми археольогії"; „Рукописи й матеріяли до археольогії Волині, Київщині й Поділля". Потім іде вітрина — „Праці В. Б. Антоновича на ниві історичної географії". А от вітрина „Роботи Антоновича в юнацькі роки". Тут міститься його шкільна праця „Торгівля неграми". Вітрина: „Антонович та його оточення в 900, 90, 80" і т. д. р. р., де вміщено фотографії окремих знайомих і групові знимки, між иншими фотографія Антоновича в гурті селян. Вітрина „Коштовних речей", де виставлено рукописний „Летопис" Грабянки й Книгу Польської коденської комісії, що судила учасників гайдамаччини. Останні три вітрини. Перша — „Ювілейні привітання 1895 р."; друга — „З нагоди смерти жалобні телеграми і листи; третя — „Приватне листування й папери офіційні". Тут є листи: А. Яблоновського, Ф. К. Волкова, М. Грушевського, Ізид, Шараневича, Драгоманова й инших.

Такий обсяг вистави. Тут, очевидно, зібрано майже ввесь матеріял. Може поза межами вистави лишилися тільки деякі листи Антоновича. Отже, повнота матеріялів відповідає тому значінню, що його має Антонович в історії українства і для самого українознавства. Я гадаю однак, що треба б було дати й показати на виставі не тільки те, що залишив по собі Антонович, а й те, як він став тим, чим був. У своїй автобіографії Антонович зазначає три інгредієнта, що за ними складається „моральна людина": „дідизна", „виховання" й „власна ініціятива". Надзвичайно цікаво було б побачити те „моральне оточення", що його мав Антонович за своїм (по батькові) походженням. Ів. Джидая виховував його на французькій літературі енциклопедистів; у старших класах гімназії Антонович устиг уже перечитати твори Монтескьє, Вольтера, Русо. Цікаво було б побачити докладніші вказівки про людей і книги, що прищеплювали Антоновичеві думки демократичного напрямку, бо не випадково ж він став хлопоманом „перевертнем". Цього на виставі не вистачало, а воно могло б бути подано в фотографіях і коротких характеристиках осіб, що з ними жив Антонович, і у виставленні книг або списків тих, які найбільше впливали на формування світогляду Антоновича. Бракувало на виставі й тих матеріялів, які б могли характеризувати Антоновича, коли він став уже громадською людиною, соціяльно-політичним діячем. Тут можна було б висвітлити такі питання: роля Антоновича в організації „недільних шкіл", у заходах до видання „книг для народу", „роля його в „старій громаді", взаємовідносини з „Землею й волею", співробітництво з земцями-конституціоналістами; взаємини з молодою громадою, роля Антоновича в обороні укр. мови і т. ин. Сюди міг би бути притягнутий цікавий з цього боку архівний матеріял, друкований, фотографії, листування й т. ин. Може, тоді отой невиразний відділ оточення Антоновича в 900, 90 і т. д. р. р., будучи доповненим, належним чином переконструйованим мав би вихідну крапку для змалювання видатної постати громадсько-політичного діяча Антоновича.

На мою думку, бракувало ще одного відділу, хоч матеріял для нього може й був у великій кількості на виставі — це: „роля Антоновича в організації наукової роботи". Антонович був не лише першорядний науковий фахівець, а й добрий організатор наукової роботи. Він умів зосереджувати навколо різноманітних наукових проблем наукових спеціялістів, дбаючи про заснування наукових закладів.

Отже, Антонович став громадською науковою людиною, яка, „немов у люстрі", відбивала в собі тогочасні укр. соціяльно-політичні прагнення. Такою людиною не можна було „народитись", вона — така людина — мала „зробитись".

Що ж це за обставини, що сприяли появі такої видатної постати? Це питання, на мою думку, теж повинно було б найти відображення на виставі. Тут можна було б поставити три питання, на які в тій чи иншій формі вистава мусила б відповісти, а саме: 1 — соціяльно-економічний стан України в другій чверті XIX ст. та з початку другої половини цього ст. (таблиці, діяграми, картограми, окремі праці кращих фахівців за цю добу й т. ин.); 2 — суспільно-політичне прагнення українського громадянства того часу (кирило-мотодієвці, громада); 3 — укр. історіографія під той час та її ідеали (історіографічні таблиці; вказівки про полеміку з російською та польською історіографією; суперечки в самій укр. історіографії).

Кінчаючи свої коротенькі зауваження про виставу, маю побажати, щоб історична секція УАН виконала свій намір що до утворення окремого кабінету ім. Антоновича, де б зберігалась найголовніша спадщина покійника і щоб цей матеріял було поставлено в такі умови, за яких для кожного, хто працює над вивченням Антоновича, була б цілковита змога цей матеріял використовувати.

О. Ходак

Умови прийому до Українського Інституту Марксизму на 1928/29 академічний рік

1. Цього року приймається аспірантів на такі основні відділи: 1) економічний, 2) філософсько-соціологічний, 3) історичний, 4) національного питання та на підготовчий відділ.

2. Умови вступу на основні відділи: — На основні відділи приймати-меться членів КП(б)У з 5-річним партійним стажем.

Крім знання української та російської мови, бажано знання однієї з чужоземних мов. Від т. т. вимагається загальна освіта в межах вищої школи, а також відрядження ЦК або Окружкому КП(б)У.

3. Товариші, що бажають вступити до Інституту Марксизму, подають не пізніш 15 травня ц. р. до Президії Інституту (м. Харків, вул. К. Лібкнехта, № 33) заяву із вказівкою адреси та з такими документами: 1) рекомендацію ЦК або Окружкому КП(б)У, 2) коротку автобіографію з виявленням головних моментів громадсько-політичної діяльности, 3) засвідчений партстаж, 4) копію військового документа, 5) лікарське посвідчення про стан здоров'я, 6) друковані праці, якщо такі є.

В заяві слід вказати спеціяльність, в якій збирається працювати товариш (економічна, історична, філософсько-соціологічна, національного питання) та тему писаної праці.

4. Заяви розглядає Мандатна Комісія при ЦК КП(б)У, і потім вони надходять до Президії Інституту. На випадок позитивного вирішення, кандидата допускається до внесення писаної праці. Тему праці встановлюється в згоді з приймальною комісією Інституту. Остаточний термін внесення писаних робіт встановлюється 1 вересня 1928 року. З початком академічного року (1 жовтня) вступ до Інституту припиняється.

5. Товаришів, що їх писані праці буде визнано за задовольняючі, допускається, після медичного огляду, до усного кольоквіуму в період з 15 до 30 вересня, після чого Президія Інституту остаточно вирішує питання про вступ.

6. Кольоквіум провадить приймальна комісія Інституту з теоретичної економії, історії України й Росії, історії Заходу, історії ВКП(б) та КП(б)У, історичного матеріялізму та національного питання. Крім цього, від кандидатів, що вступають, вимагається загальне знання творів Леніна, відповідна підготовка з історії української літератури та з загально-освітніх предметів (математика, фізика, хемія та біологія).

7. Від товаришів, що вступають на основні відділи, вимагається знання такої літератури.

Економіка

Для неспеціялістів: 1) Маркс — „Капітал“ т. I* та частково III (розд. з 1 до 28 включно, з 30 до 40 включно та з 44 до 52 включно), 2) Маркс — „До критики політекономії“ *), 3) Бухарин — „Политэкономия рантье“, 4) Бухарин — „Империализм и мировое хозяйство“, 5) Ленин — „Империализм“, 6) Гильфердинг — „Финансовый капитал“, 7) Маркс — „Злидні філософії“.

Для спеціялістів, крім всього вищезазначеного, ще такі книжки:

1) Маркс — т. II „Капітал“, 2) Роза Люксембург — „Накопление капитала“, 3) Бухарин — „Империализм и накопление капитала“, 4) Рубин — „История экономической мысли“ 5) Каценеленбаум — „Учение о деньгах и кредите“, ч. II, 6) Каутский — „Аграрный вопрос“, 7) Трахтенберг — „Бумажные деньги“, 8) Свеник — „Кооперація в СССР за 10 лет“ — вид. Комакадемії, під редакцією А. М. Лозового та В. П. Мілютіна.

Обов'язковим є знання курсу економгеографії та економполітики СРСР та УСРР в обсязі комвузів.

Філософія і соціологія

Для неспеціялістів: — 1) Энгельс — „Анти-Дюринг *), 2) Энгельс — „Л. Феербах“, 3) Плеханов — „Основні питання марксизму“ *), 4) Плеханов — „К вопросу о развитии монистического взгляда на историю“, 5) Ленин — „Маркс, Энгельс, марксизм“, 6) Ленин — „Держава й революция“ *), 7) Ленин — „Пролетарская революция и ренегат Каутский“, 8) Ленин — „Детская болезнь левизны в коммунизме“, 9) Бухарин — „Теория исторического материализма“ *), 10) Семковський — „Історичний матеріялізм“, збірник *), 11) Ленин — „Материализм и эмпирикритицизм“, 12) Плеханов — „Критика Богданова“ (от обороны к нападению), 13) Ленин — „Что такое друзья народа“.

Для спеціялістів: 1) Энгельс — „Диалектика природы“, 2) Маркс и Энгельс — „Немецкая идеология“, 3) Плеханов — „Очерки по истории материализма“, 4) Плеханов — „Критика наших критиков“, 5) Ленин — „О диалектике“, 6) Аксельрод — „Философские очерки“, 7) Ланге — „История материализма“, 8) Виндельбанд — „История древней философии“, 9) Гефединг „История новой философии“, 10) Феербах — т. I, 11) Стучка — „Учение о государстве“, 12) Розумовський — „Курс исторического материализма“, изд. II, 13) Деборин — Введение в философию диалектического материализма.

Історія України й Росії

Для неспеціялістів: 1) Покровский — „Русская история“ 4 томи, 2) Покровский — „Очерки русской культури“, I та II томи, 3) Ванаг — „Финансовый капитал в России“, 4) Пажитков — „Очерки по истории рабочего класса на Украине“, 5) Яворський — „Нарис історії України“, т.т. I і II, 6) Яворський — „Україна в епоху капіталізму“, т.т. I та III, 7) Попов — „Очерки истории ВКП(б)“, 8) Скрипник — „Нарис історії пролетарської революції на Вкраїні“, 9) Яворський — „Нарис історії революційної боротьби на Вкраїні“.

Для спеціялістів: 1) Покровский — „Очерки истории русской культуры“, 2) Покровский — „Очерки по истории рев. движения в XIX и XX в.в.“ *), 3) Покровский — „Марксизм и особенности исторического развития России“, 4) Дубровский — „Столыпинская реформа“, 5) Дубровский — „Очерки русской революции“, 6) Туган-Барановский — „Русская фабрика“, 7) Оглоблин — „Украинская фабрика“, т.т. I і III, 8) Лященко — „Очерки аграрной эволюции

в России", 9) Слабченко—„Матеріяли до української історії", I та II томи, 10) Балабанов—„Очерки по истории рабочего класса в России", I і III томи, 11) Грушевский—„Очерк истории украинского народа", 12) Гермайзе—„Нариси з історії революційного руху на Вкраїні", 13) Риш—„УСД Спілка", 14) Ефіменко—„Історія українського народу", 15) Яворський—„Проблема нац. дем. революції на Вкраїні" (Черв. Шлях за 27 р., № 2, 4).

Історія Заходу

Для неспеціялістів: 1) Лукин—„Новая история", 2) Конради—„История революции", 3) Энгельс—„Революция и контр-революция в Германии", 4) Маркс—„Классовая борьба во Франции", 5) Маркс—„18 брюмера", 6) Маркс—„Гражданская война", 7) Стеклов—„Интернационал", ч. I, 8) Ротштейн—„Очерки рабочего движения в Англии, 9) Лукин—„Парижская коммуна 1871 г.", 10) Зиновьев—„Война и кризис социализма", 11) Зиновьев—Ленин—„Против течения", 12) Лукин—„Очерки истории новейшей Германии", 13) Кулишер—„Лекции по истории экономического быта", 12) Випер—„Учебник новой истории", ч. I і II.

Для спеціялістів: 1) Тюменев—„Капитал в Греции", 2) Петрушевський—„Нарис історії середневічного суспільства та держави", 3) Випер—„Очерки истории Римской империи", 4) Каутский—„Предшественники новейшего социализма", 5) Кунов—„Борьба классов и партий в эпоху Великой Революции", 6) Шлюттер—„Чартистское движение", 7) Бер—„История социализма в Англии".

Національне питання

I. Для неспеціялістів:—1) Ленін—т. XIX*), 2) Маркс, Энгельс—„Война и революция", 3) Сталин—„Марксизм и национальный вопрос", 4) Сталин—„Вопросы ленинизма", 5) Каутский—„Национальность нашего времени", 6) Попов—„Коминтерн об укапистах" (с предисловием Н. Н. Попова). Резолюції КП(б)У по нацпитанню. 8) Скрипник—„Доповідь про культурне будівництво на Вкраїні на X З'їзді КП(б)У.

Для спеціялістів: 1) Ленинский сборник № 3, § 4 к национальному вопросу, 2) Маркс—„К еврейскому вопросу", 3) Каутский—„Национализм и интернационализм", 4) „Политика соввласти по национальному вопросу за 3 года 1917—20 г.г." (Госиздат), 5) „Марксизм и национальный вопрос" (собр. статей с предисловием Диманштейна), 6) „Марксизм и национальный вопрос" (собр. статей под редакцией Равича-Черкасского), 7) „Национальный и колониальный вопрос и РКП", ч. I, 8) „Резолюції з'їздів та пленумів Комінтерну, ВКП(б) та КП(б)У по нацпитанню", 9) Попов М.—„Національна політика радвлади" (курс лекції), 10) Скрипник—„Теорія боротьби двох культур", 11) Лебедь—„Национальный вопрос на Украине".

8. Товариші, що їх буде допущено Мандатною Комісією до іспитів, мають право на $1^1/_2$ місячний відпуск для підготовки.

9. Всіх товаришів, що їх буде зараховано до Інституту, згідно з постановою ЦК партії, знімаються із своєї попередньої роботи та переводиться в розпорядження Інституту.

10. Товариші, що їх зараховано до Інституту, забезбечуються грошовим постачанням.

11. Прийом аспірантів на 1928/29 академічний рік провадиться за конкурсом.

Умови прийому на підготовчий відділ

12. Підготовчий відділ має своїм завданням підготовку до вступу на основні відділи Інституту Марксизму. Термін перебування на відділі встановлюється дворічний.

13. Підготовчий відділ має єдиний програм і на відділи не поділяється.

14. На підготовчий відділ приймаються ті товариші, які мають нахил і здібність до науково-педагогічної роботи, що в галузі суспільнознавчих дисциплін мають знання в обсязі комвузів, а в галузі загальноосвітніх — в обсязі Робфаку, 5-річний партійний стаж та досвід масової партроботи (переважним правом користуються робітники та селяни).

15. Кандидатів на підготовчий відділ рекомендують відповідні окружні комітети та ЦК КП(б)У.

16. Т.т., що відряджуються на підготовчий відділ, мають подати до Інституту; 1) заяву із вказівкою адреси, 2) коротку автобіографію з виявленням головних моментів громадсько-політичної діяльности, 3) засвідчений партстаж, 4) відрядження установи, затверджене Окружкомом, 5) посвідчення про закінчення Робфаку або иншої навчальної установи, 6) копію військового документу, 7) лікарське посвідчення про стан здоров'я. Подані документи розглядає Мандатна Комісія при ЦК КП(б)У.—

17. Т.т., допущені Мандатною Комісією після медичного огляду, складають усні іспити в період 15 — 30 вересня 1928 року. Від т.т., що вступають на підготовчий відділ, вимагається знання такої літератури:

Економіка

1) Каутский — „Экономическое учение К. Маркса“ *), 2) Михалевский — „Политэкономия“, 3) Ленин — „Империализм, как новейший этап капитализма“ *), 4) Милютин — „Основы экономической политики“, 5) Бохард — „Капитал К. Маркса“, 6) Ленин — т. III, 7) Рубин — „Теория стоимости“, 8) „Экономгеография Украины“.

Історичний матеріялізм

1) Энгельс — „Феербах“, 2) Бухарин — „Теория исторического материализма“ *), 3) Энгельс — „Развитие социализма от утопии к науке“ *), 4) Маркс — Энгельс — „Коммунистический манифест с комментариями Рязанова“ *), 5) Плеханов — „Основные вопросы марксизма“ *), 6) Ленин — „Маркс, Энгельс, марксизм (сборник), 7) Ленин — „Держава и революция“.

Історія України й Росії

1) Яворський — „Історія України в стислому нарису“, вид. 1928 р., 2) Яворський — „Україна в епоху капіталізму“, ч. I, 3) Яворський — „Нарис історії України“, ч.ч. I та II, 4) Покровский — „Русская история в самом сжатом очерке“, 5) Попов — „История РКП“ *), 6) Покровский — „Очерки русской культуры“, т. I, 7) Покровский — „Очерки революционного движения в России“, 8) Ванаг-Томсинский — „Экономическое развитие России“, 9) Попов — „Нарис історії КП(б)У“.

Історія Заходу

1) Аркадий А.—Н.— „Очерки истории рабочего движения на Западе“ *), 2) Стеклов — „Резолюция 48 года во Франции“ *), 3) Лукин — „Підручник новійшої історії“, 4) Степанов — „Паризька Комуна“, 5) Энгельс — „Революция и контр-революция в Германии“, 6) Маркс — „Классовая борьба во Франции“ *), 7) Маркс — „Гражданская война во Франции“ *), 8) Бушуев — „II-й Интернационал“, 9) Камишан — „Нарис історії робітничого руху на Заході“ (1914 — 1924 р.).

З загальноосвітніх предметів: математика — в обсягу: алгебра (задачник Шапошникова й Вальцова, ч. II), тригонометрія (Рибкіна), геометрія (Кисельова), фізика (Цингер), хемія (Хотинський, ч. I і II), біологія (Рижков і Фінкельштейн), історія української літератури (Дорошкевич).

19. Що до матеріяльного забезпечення, слухачі підготовчого відділу прирівнюються до аспірантів основних відділів Інституту Марксизму.

Примітка. Ті книжки, що їх визначено зіркою, є українською мовою, і товаришам пропонується проробляти якраз ці книжки, аби засвоїти необхідну термінологію.

Секретар ЦК КП(б)У Любченко
Директор Інституту Скрипник
Згідно: Секретар Інституту Одинцов

Редакційна колегія
Камишан О.
Наумов Д.
Попов М.
Рохкін Г.
Скрипник М.
Юринець В.
Яворський М.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ 3-МІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ

ПРАПОР МАРКСИЗМУ

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ

„ПРАПОР МАРКСИЗМУ“ має завдання висвітлювати дослідження з різних галузей марксизму, об'єднуючи навколо себе марксистські наукові сили України

Журнал „ПРАПОР МАРКСИЗМУ“ редагує редакційна колегія: М. СКРИПНИК, М. ПОПОВ, В. ЮРИНЕЦЬ, М. ЯВОРСЬКИЙ, Г. РОХКІН

Адреса редакції: — Харків, вул. Равенства й Братерства № 216

Умови передплати: на рік (4 вип.) — 8 крб. На 6 міс. (2 вип.) — 4 крб. 50 коп. Окреме число — 2 крб. 50 коп.

НАУКОВИЙ ДВОМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

УКРАЇНА

Орган Історичної Секції Укр. Академії Наук під редакцією Акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

„УКРАЇНА“ містить статті й матеріяли з української мови, письменства, історії культури, економіки, соціяльного й політичного життя, етнографії і краєзнавства, рецензії і звідомлення з поточної наукової літератури

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

1 рік — 8 крб., 6 міс. — 4 крб. 25 коп. Окреме число — 2 крб. 25 коп.

2-МЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ

ОРГАН ИСТПАРТА УКРАИНЫ

Задачей „ЛЕТОПИСИ РЕВОЛЮЦИИ“ является освещение истории революционной партии пролетариата КП(б)У и борьбы рабочих и крестьянских масс Украины за свое освобождение

РЕДАКЦИЯ: Харьков, ул. Свободной Академии, 4

Подписная цена: 1 год (6 книг) — 8 руб., 6 мес. (3 книги) — 4 руб. 50 коп. Отдельный номер — 1 руб. 75 коп.

ПОДПИСКУ ПРИНИМАЕТ

СЕКТОР ПЕРИОДИЧЕСКИХ ИЗДАНИЙ ГИУ

Харьков, Сергиевская пл., Московские ряды, 11

УПОЛНОМОЧЕННЫЕ ПЕРИОДСЕКТОРА ПО ВСЕЙ УКРАИНЕ

Ціна 2 крб. 50 к.